

Не бійся вовка, сиди в хаті

Микола Кульчицький

Роман

Це сага про кілька поколінь однієї української родини з часів козаччини до наших днів, але головна увага автора прикута до його покоління, "життє якого досі не знайшло правдивого відображення в літературі. Покоління жахливої війни і горьованих повоєнних років. Покоління, в свідомості якого вслід за "шістдесятниками" розповсюдилися сумніви щодо правильності курсу правлячої комуністичної партії. Покоління, яке не доросло до активних змін, натомість у своїй масі покірно пристосовувалось до нав'язаної йому реальності". Як твердить автор: "Я намагався писати правдиву натуралістичну прозу; подавати життя світлим і брудним, ілюзорним і реальним — таким, яким я побачив його на власні очі і відчув на власній шкірі".

Довідка

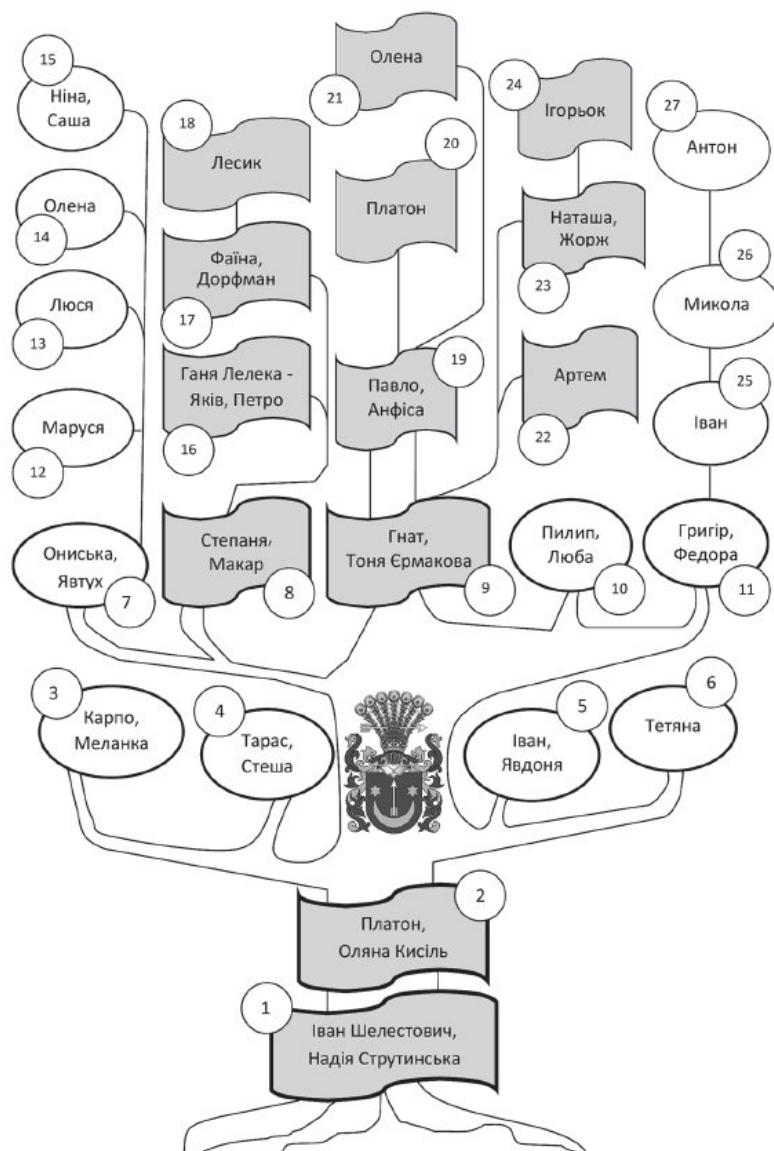
Кожна родина середньовічного лицарства відносила себе до того чи іншого гербу; одним з найвидатніших серед українських сімейств вважався славний герб Драго-Сасів^[1].

Гербова легенда виводить Сасів від волоського графа Ванчалуха^[2], який отримав від польського короля широкі землеволодіння в околицях Турки^[3]. Насправді Герб має угорське походження, пов'язане з лужанами, яких угорські королі у XIII ст. розселили на теренах Мармарошу^[4], з метою захисту від татар. Згодом до нього зарахували себе чимало родів, що насправді не мали стосунку ані до угорських, ані до волоських Сасів.

Півмісяць у гербі символізує надію, велику хвалу, успіх і вірність. Зірка — прагнення мети, атрибут свободи, натхнення і честюлюбства. Стріла у гербі Сас означає того, хто вступає в бій, не вагаючись і незважаючи на гаданий фінал^[5].

Серед більш ніж двох тисяч фамілій, української шляхти в Галичині, що відносили себе до гербу Драго-Сасів, можна знайти і рід Шелестовичів. Найвідомішим представником роду вважається Юрко Кульчицький (Шелестович) — герой Віденської відсічі 1683 року, засновник першої кав'ярні у Відні і автор рецепта "віденської кави". Протягом століть родина розросталася, родові земельні наділи подрібнювались, і більшість представників роду виродилась у дрібну шляхту, яка, зрештою, і зовсім збідніла. Так, спроквола, наступні покоління колишнього лицарства покинули родові обійстя і розійшлися по світах у пошуках власної долі.

Родове древо сімейства Шелестовичів

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Ця книжка писалася дванадцять років і так склалося, що рукопис я закінчив саме двадцять третього лютого 2022 року. Другого дня вранці, коли я стояв в черзі до аптеки "Оптові ціни", повз нас вулицею Свободи прогуркотіла довга череда добре знайомих мені "радянських" танків і бронетранспортерів, розмальованих жовтими і зеленими плямами. Від початку масованої російської інтервенції минуло лише кілька годин, тож я подумав, що то наші війська виступають на переходи загарбникам. Щоправда, мене насторожило те, що рухалися вони у протилежний від кордону бік і мали на броні нез'ясовну літеру Z. Україна піднялася на захист свого суверенітету і цілісності, і переді мною постало питання доречності публікації роману у такий драматичний час. Роман присвячений моєму поколінню, життя якого — на мою думку — досі не знайшло правдивого відображення в літературі. Покоління жахливої війни, і горьованих повоєнних років. Покоління, в свідомості якого услід за "шестидесятниками" розповсюдилися сумніви щодо правильності курсу правлячої комуністичної партії. Покоління, яке не доросло до активних змін, натомість у своїй масі покірно

приспосовувалось до нав'язаної їм реальності. В "єдиному пориві" ми трудилися там, де "Родина прикажет", але кожен з нас, охоплений нестримним потягом до волі і нескінченного кохання, повсякчас шукав власний шлях до упорядженого і цікавого життя. І я подумав: Україна переможе; наші воїни-Герої повернуться до рідних мешкань і зіткнуться з довоєнним розладом, безробіттям і кричущою несправедливістю. Не меншу зневіру і розгубленість відчуватимуть ті, хто втратить рідних їм людей, здоров'я, домівки і засоби жити. Хоч-не-хоч постане питання: а чим це займалися наші батьки, діди й прадіди останні сто років, якщо не спромоглися розбудувати процвітаючу країну? І мені здається, що, описуючи повсякдення пересічних людей, я певною мірою розкрив цю складну і делікатну тему. Я намагався писати правдиву натуралістичну прозу; подавати життя світлим і брудним, ілюзорним і реальним — таким, яким я побачив його на власні очі і відчув на власній шкірі. Історичні події і особистості, відомі з літератури, інтернету і переповідань, подані у моїй власній інтерпретації. Жодною мірою я не пнувся нав'язати свій світогляд чи цінності, але сподіваюсь, що книжка допоможе читачу самотужки розібратися що до чого. Зрештою, у березні — травні я таки розіслав рукопис у електронному виді до дев'яти іменитих видавництв. І не отримав жодної відповіді.

Герої книги списані з натури, але жоден з них не є автентичним якоїсь конкретній особі: цілісно вони створені уявою автора. Хтось поєднує в собі риси кількох відомих мені жінок і чоловіків, а хтось і зовсім вигаданий персонаж. Щоб нікого не образити, усі прізвища та імена змінені. Це стосується і підприємств, організацій в яких відбувалися ті чи інші події. Реально збережені назви міст: Конотоп, Одеса, Суми, Луостарі та інші.

Я дякую своїм батькам Кульчицькому Гордію Платоновичу і Казаковій Олександрі Геннадіївні, що залишили за собою родинні спогади більш віддалених часів; сестрам Кульчицькій Катерині Гордійовні і Легкун Анні Макарівні, від яких збереглися їхні особисті архіви: листування, денники, вірші. Вдячно згадую усіх моїх друзів від дитячого садку, школи, армії, інституту до великого бізнесу, які пройшли зі мною життєві шляхи і щедро поділилися зі мною своїми талантами, повагою, любов'ю та надихнули на написання такого об'ємного твору. Особливо дякую моїй дружині Катерині Іванівні Олех, яка доброзичливо, активно й беззастережно, у повній мірі підтримала мене у цій, здавалося б, "химерній" справі і створила усі умови, щоб мені жилося і працювалося комфортно.

Роман вийшов в світ за сприяння відомої видавниці і літераторки шановної пані Світлани Короненко, і їй за це особиста подяка.

Сподіваюсь, що твір знайде свого читача. Далі буде.

Слава Україні — Героям слава!

Микола Кульчицький.

Грудень 2022 р.

КНИГА ПЕРША

Частина I

"Шануй свого батька й матір свою, щоб добре було тобі, та щоб
довголітнім був ти на землі".
Старий Заповіт

Розділ 1. Діди й прадіди. Брацлавщина

Луговою стежиною, що ледве проглядалася у пишному різнотрав'ї річної заплави, поміж узбережних кущів, від спустошеного війнами Дикого поля у бік Чорного лісу повільно рухалася валка з двох возів. Попереду, нукаючи час від часу втомленого жеребця, поважно просувався обвішаний зброєю діжкуватий вершник у козацькому синьому кунтуші і червоній шапці. Стомлений довгою дорогою він куняв у сідлі, проте усе навкруг бачив і тримав мушкет наготові. Звали козака Панас Цюрка, а тут, понад Бугом, він відшукував собі місце для поселення. Вже не одну підходящу галявину минув, але сунувся далі й далі, бо, сподіваючись на палку дівочу ласку, замислив зупинитися тільки там, де бісова дівка нарешті схаменеться. Але та вперто ховалася під строкатою кошмою і не проявляла до навколишніх красот жодного інтересу.

На Січ Панас потрапив в утробі матері. Коли "Перекопський цар" *Давлет Гарай*, вкотре спустошивши *Брацлавщину*, повертався з набігу, козаки відбили від орди купку бранців і серед них — вагітну молодичку. Жінка народила і відразу ж померла, не встигши хоча б щось про себе повідати. Інші бранці розповіли, що, можливо, сердешна була зі спаленого татарами хутору, що самотньо містився понад Бугом у напрямку Ладижина. Ото і все, що згодом дізнався Панько про себе. Хібащо один старий козарлюга, повернувшись з полону, щось патякав про переселенця галичанина, який нібито мешкав у тому краї і зник безвісти разом із родиною. Отже, хлопець виріс на Січі й у сімнадцять літ уже отримав бойове хрещення у поході на турків.

До кого тільки не наймався і з ким не воював відтоді бравий козак Цюрка! В Угорщині і Волощині бився з турками; у Польщі і Литві ратоборствував з Коронаю Польською на боці шведів; згодом на берегах Балтійського моря стинався вже з ними за короля саксонського. А вже помстися татарам у Криму або туркам на узбережжі було для козацтва святим ділом. І хоча левову частку доходів і трофеїв від тих звитяг Панас по молодості розтринькав, горщик золотих монет у хованці на дніпровському острові зберігся незайманим. Ось саме на ті кошти і задумав він облаштувати собі хуторець над Бугом і вікувати там, нікого не займаючи. Він сподівався, що похід на Московію стане останнім, але закінчився він невдало. Хоч і погуляли, хоч і попалили тамтешні міста й поселення, але ні слави, ні здобичі не здобули. Хіба що при штурмі Тверських воріт примудрився Цюрка врятувати від смерті самого Сагайдачного. Сталося це, коли кряжистий московит — у постолах, без кольчуги, але при шоломі, — вже майже підіпхнув під гетьмана короткого списа, Панас уперіщив його шаблюкою по макітрі; гартований клинок ковзнув по шолому і відтяв нападнику руку по саме плече. За цей подвиг гетьман згодився відпустити заслуженого витязя з війська зі славою, ще й надав йому грамоту на вільне поселення. На останок Панас сховався в набіг на Крим з

отаманом Сулимою і звідти вже повернувся не з порожніми руками: один віз він завантажив ковдрами, посудом та іншим домашнім скарбом; на іншій хурі сховав від сонця і заздрих очей найціннішу свою здобич — шістнадцятирічну татарку, яку вирвав прямо з материнських рук. Дівча й саме боляче дряпалося і кусалося, а тут ще й стара відьма вчепилась ззаду в ший! Засвітив бусурманці навідмаш ліктем поміж очі, та не розрахував сили, і впала нападниця замертво. В степу отаман благословив козацький шлюб, а монах Данило, що повсюди супроводжував ватагу, за три монети і похрестив наречену, і повінчав.

У підвечір'я спекотного дня дорожні дісталися мальовничої галявини, з трьох боків оточеної пишним лісом. Коні зупинилися самі по собі, і вершнику сподобався цей горбочок понад яр, по дну якого дзюрчав веселий струмок, а знизу, за-за дерев, доносився рідний козацькій душі гуркіт порогів. Козак зіскочив із коня, і той, позбувшись тягара, стріпонувся і радісно заіржав: добра прикмета!

Злазь! — скомандував Цюрка дружині і озирнувся, вдихаючи на повну медове повітря, — тут і заночуємо.

Він дав коням волю і, стуливши вози задами, створив із них затишненьке лігвище; спустився в яр, напився джерельної води, наповнив баклагу, умився, смачно висцявся під шикарний клен і присів на прохолодний валун викурити терту люльку. Замислився: майже місяць, як дівка в руках, а все не піддається. Ні, щоб поступитися по-доброму, по-християнськи, так крутиться зміюкою, відбивається п'ятками, ліктями, і повсякчас з-під нього вислизає. А він замість того, щоб застосувати силу, з нею панькається: видимо, напав страх перед незайманою. Насправді, кожен, хто купався з ним у річці, міг би підтвердити, що цюркою його нарекли несправедливо; та й пишна удовиця Чеслава, з якою він прожив цілу зиму, жодного разу не дорікнула. "Ні. Годі! Не бути потвоєму! Візьму, та й усе тут", — вирішив Панас і баско підвівся на ноги.

Коли він видерся з яру, бранка вже розпалила багаття, розстелила пухкий килим і розклала подушки. За вечерею вихрещена татарка дозволила собі шматочок сала з цибулею і не відмовилась від червоного кримського вина. Темна ніч неквапно оповила землю; в небі ярко, неначе на мороз, засвітилися зачаровані зірочки. Загасли вечірні співи птаства, натомість від річки крізь плескіт води на камінні линуло пристрасне кумкання жаб...

Дівка вже шаснула під ряднину, зустріла чоловіка голою, не відсахнулася, навпаки припала усім тілом. Ощасливлений, він поцілував їй за вушком; вона лизнула йому застарілий рубець на груді, під хрестиком, і (оце тобі й малолітка!) полоскотала пальчиком нижче пупка. Відчув старий рубака в собі надзвичайну міць, узяв гору і, зробивши раз, не заснув, не потрудившись ще тричі. Прокинувшись, на сході сонця, покохався знову, а вилізши, нарешті, з-під ковдри, похвалився: "Ну й гарну ж місцинку я надібав!" Озирнувся уважніше: колись тут жили люди. На протилежному боці байраку, з землі поміж дерев деінде проглядали залишки згорілої хати, а на старому обпаленому стовпі, чекаючи на повернення людей, гніздилися лелеки. Звісно, Цюрка не сподівався натрапити на останки отчого дому, але чого тільки не буває... Він

витагнув з-під краму дві трофейні шаблі, увіткнув їх хрест на хресту землю і твердо проголосив:

— Ну, Даринонька моя (так він назвав Динару), квіточка моя ясна, отут ми й оселимось. І випалив у білий світ із двох мушкетів воднораз: усе одно настав час їх перезаряджати, щоб порох не відсирів.

До зими прибульці збудували халупку, а за два роки потому — добротний дім; викопали криницю, обладнали кам'яний льох, а коли купці вторували повз їх хутір шлях від Гайсина до Гайворона — облаштували на подвір'ї невеличку корчму. Справи пішли вгору; породили вони трьох синів і двох дочок. Коли ж старий козак помер від ран, в обійсті понад Бугом залишилася господарювати молода чорноока шинкарка. Вона поставила все на широку ногу: у неї було де переночувати, де поставити коні і кому за ними приглянути. Хазяйка подавала щедрю їжу і хмільне питво, а тих, кому того хотілося, улещували три дворові дівки. Подорожні не минали гостинне подвір'я, і село, що згодом розрослося навколо, нарекли на козацьку честь Цюрківцями, хоча невідомо, чи осів би Цюрка на цьому місті, аби не подарувала йому Динара ту солодку ніч.

Благодатні землі Брацлавщини споконвіку були нічийми, аж допоки польський король не став дарувати їх вірним шляхтичам. Цюрківці дісталися магнатам Потоцьким. Величезні володіння графа Салезія Потоцького, воєводи Київського, розкинулися по усьому Поділлі. Йому належали міста Браїлів, Умань з околицями, і Нестерварка, пізніше перейменована в Тульчин. Його єдиний спадкоємець Станіслав, усупереч батькові, у вісімнадцять років таємно одружився з молоденькою красунею Гертрудою, дочкою збіднілого графа Коморовського. Роздратований Салезій наказав надвірним козакам викрасти Гертруду та заслати її у монастир. Чорної ночі гайдуки Панкратій і Харко загарбали молодичку крізь вікно прямо з ліжка, затягли у сани, обгорнули шубою, закидали зверху подушками та щодуху чкурнули лісом. На подвір'ї і собака не гавкнув. Шлях до монастиря був довгим; розбійники час від часу прикладалися до сулії, яку прихватили з собою, і запалені своєю хвацькістю та швидким рухом, горлали козацькі пісні.

Правив Харко. Панкратій, тримаючи у правій руці бутель, ліву запустив під шубу і шарудів нею по теплому бархатному тілу бранки. Раптом, йому здалося, що воно захололо.

— А панночка, мабуть, здохла, — невпевнено мовив він.

— Та ти що? — вигукнув Харко.

— Помацай сам.

Харко, покинувши поводи, розкуйовдив подушки і запустив руку до тіла.

— А й справді, — лід. І не дихає. Ти що, дурень, зробив?

— А що я? Руку попід цицькою погрів, так від того не мруть. Ні, то, мабуть, ти її подушками удавив... Здалося мені, що вона вагітна.

— Господи, прости нас, грішних! Ну, й попали ми у халепу.

— Що робитимемо? Га?

— Не везти ж у монастир! Мусимо здихатися.

- А що граф?
- Збрешемо.
- У річку?
- Що ж вже поробиш, прости нас, Господи.

Перетинаючи застиглий Буг якраз попід Цюрківцями, лиходії натрапили на нещодавно вирубану ополонку. Спершу з панночки обібрали прикраси; Панкратій зірвав з шиї золотий медальйон з ланцюжком; Харко ж з обручкою — фамільним перснем, подарованим бідоласі графом, — забарився; не намацавши ножа, який звичайно мав при собі, перехрестився і відгриз пучечку зубами, тільки й хруснуло. Нещасницю спустили в ополонку головою униз, аби повітря не напнуло сорочку, і заштовхнули якомога далі під лід. Повернувшись до маєтку, служки доповіли старому графу, що його волю виконано: небажана невістка доставлена — куди й наказували.

Навесні до маєтку Коморовських зверху по річці припливло жіноче тіло, і слуги упізнали панночку, яку марно розшукували усю зиму. Глянувши на здутий живіт доньки, мати знепритомніла. По ножу, який виліз з-під снігу на підвір'ї під вікном, у злодійстві запідозрили Потоцьких. Судитися з ними Коморовським було несила, і справа залишилася не розслідуваною. Між тим, старий граф нищечком покарав Панкратія і Харка батогами. Приголомшений Станіслав спробував вкоротити собі віку, але, на щастя, вправний камердинер витягнув його із зашморгу. Проте, після пережитого панич вже не радів життю, безпорадно тинявся по дому, впав у меланхолію і унадився до костелу. Лише за чотири роки, приневолений батьками, він одружився з Юзефиною Мнішек — багатою спадкоємицею найвідомішого вельможного роду. Але у сорок шість років розірвав той шлюб і, перекинувшись на службу до Катерини II, зовсім покинув Польщу. В Петербурзі граф одружився з красунею Софією — романтичною полюбовницею видатних царських вельмож; шалено її кохав, надбав від неї трьох дітей і щоб їй догодити, створив для неї в Умані славнозвісний Софійський парк.

Від Потоцьких село Цюрківці перейшло у власність графа Мошинського, якого, згодом, за участь у польському таємному товаристві, заарештували, позбавили титулу і дворянства та заслали до Сибіру. Правити маєтком залишилася його дочка Жозефіна, яка вийшла заміж за графа Юзефа Шембека. Врешті-решт, у 1863 році садиба, за борги, була продана Якову Русецькому, губернському секретарю. Перебиратися до Цюрківців з родового села Пеніжкова новий власник не схотів; натомість на місті старої корчми побудував красивий будинок з оранжереєю та парком, а приглядати за маєтком і фільварком довірив економу Маркіяну Бачинському.

Травневим надвечір'ям 1868 року з возу, що припхався битим шляхом до Цюрківців з боку Гайсина, бадьоро зіскочив стрункий світлоокій юнак зі шкіряною торбою за плечем. Як для цієї місцевості, виглядав він дещо дивно: вузькі штани — портинці; кептар поверх вишиванки, ще й у капелюсі: одним словом — західняк. Прибулець розправив спину, вдихнув теплого привітного вітерцю і озирнувся. Пахнуло чорноземом і гноєм. Від змореного денною спекою села доносилося мукання худоби і гусяче гоготіння. Парубок перехрестився на церкву, що виглядала з-за дерев, і

почимчикував у бік панського маєтку. Звали молодика Іваном, і прибув він із відомого у Галичині села Кульчиці, що під Самбором, яке дало Україні трьох гетьманів: Жмайла, Сулиму і Конашевича-Сагайдачного. У своїй родині Іван був третім сином, тож, не сподіваючись на спадок, мусив шукати щастя на стороні. Добрі люди порадили Івану податися на схід: мовляв, земля там чорна й родюча, та, на відміну від Галичини, де люди давно стали вільними, тамтешні селяни лише нещодавно отримали волю і вправно господарювати ще не навчилися. Натомість Іванів батько тримав свині, торгував м'ясом, крутив вдома ковбаси на продаж і передав своє вміння синам: змалечку знали вони на худобі і м'ясі. Отже, Іван сподівався влаштуватися свинарем на панському фільварку, де заправляв економ Бачинський і не прогадав: економ подружньому прийняв земляка і, не без замислу, оселив його у старенькій хатинці, що стояла вільною на подвір'ї Марії Струтинської. Марія, теж галичанка, втративши на Кримській війні чоловіка, жила удовицею з єдиною донькою, красунею Надією. Оселившись поряд — їхні городи і вишневі садочки фактично були нероздільними — Іван став жінкам добрим сусідом. Привітний і лагідний, він повсякчас догоджав тітці Марії і зробився їй майже рідним.

За двісті років Цюрківці розрослися в чимале село. Там мешкали дві тисячі людей; стояла церква з дзвіницею; на річці великим колесом човгав водяний млин. Земля навкруги була родючою, врожаї багатими, і було б великим гріхом не розводити там свині на м'ясо. Поки Іван порав панську худобу, ясноволоса Надійка прислужувала покоївкою пані Ядвізі — прискіпливій дружині економа. Обоє трудилися дотемна і додому поверталися разом. Йшли навпрошки глибоким і темним від дерев і чагарників яром. У самому низу приходилося перетинати струмок; Надійка безпорадно зупинялася, Іван підхоплював її на руки і трепетно переносив через воду. Ото перенесе, стане і стоїть: не відпускає дорогоцінну ношу. А дівчина й не тріпається, не виривається; натомість охопить рученятами міцну шию та притулиться щічкою до щоки, притиснеться тугими груденятами до мужнього тіла... Так і стояли би довіку, аби ж не чекала на дитину вдома мати. Спільне подвір'я виходило якраз до яру, і збуджені солодким серцебиттям молодята видряпувалися нагору, хапаючись за оголені кореневища дубів та кленів, що росли на схилах.

За звичкою, діставшись хвртки, молодята присіли на гладкій теплій колоді.

— А ти у місті бував? — запитала Надя.

— Авжеж. Батько раз від разу брав мене з собою до Львова, коли відвозив ковбаси.

— І який він — Львів?

— Вельми файний! Вулиці — скрізь замощені. Будинки — цегляні, багатопверхові, з різними дармовісами. Величний собор, театр. Панянки у капелюшках і з парасольками: ходять — наче плавають; тишком зиркають у вічі: аж у жар кидає...

— Які ще панянки? Ти, мабуть, мав якусь там, у Львові?

— Та ні: хіба хто зазіхне на селяка у свитці!

Незабаром тітка Марія стривожилась: не дарма спритний сусід бігає їй допомагати та з запалом хапається до будьякої роботи. А що, як він звабить доньку? Отже, не

чекаючи сватання, вона замислилася стосовно шлюбу. Невдовзі, з її благословення, на зимні м'ясниці Іван та Надя повінчалися.

Оселилися молоді у Марії, і стала вона матусею їм обом. Надійка, що надто вже натерпілася від Ядвіги і мріяла якнайшвидше облаштувати власне господарство, відразу залишила роботу у економа; Іван же, думаючи про своє, певний час продовжив працювати на панській фермі, бо при скасуванні кріпаччини Струтинські, як дворові при панському маєтку, залишилися безземельними. На щастя, з Умані до Цюрківців заїхав купець Ковальський, що скуповував свині по усій Кам'янець-Подільській губернії. Хуткий галичанин впав йому в око, і він, пообіцявши добре платити, запропонував йому супроводжувати скуплену худобу на продаж до Варшави.

У вагони худобу завантажували на станції Христинівка. Перша ж подорож виявилася вдалою. До свиней Іван ставився турботливо: під його наглядом вони не хворіли і не охляли. Полякам товар сподобався, вони плескали експедитора по спині, примовляючи: *"Барзо добже, пан Шелестович! Барзо добже!"* Селяку ж було вельми втішно чути "паном". Товар розійшовся хутко і за хорошу ціну; купець не обдушив, і додому Іван повернувся не з порожніми руками. Привіз він дружині і бомбакові нитки, і шовкові хустки, і біле лодзинське полотно. Надія ж порадувала його щойно народженим синочком. В церкві, при хрещенні, панотець Латинський нарік хлопчика Платоном. Щасливі батьки полюбили маленького Платошу. Влітку, пораючись у городі, мати — аби повсякчас чути і бачити синочка — облаштовувала люльку поруч себе під вишнями. В родині запанувало щастя, але як то нерідко буває, слідом за великою радістю нападає і зле горе: раптово померла мати Марія. Вийшло, що немовля, начебто з'явилося на світ замість неї. Того літа молоді побудували глибокий кам'яний льох; із трьох боків огородили садибу тином, а від вулиці захистилися муром з гранітних брил, які Іван назбирав по навколишніх пагорбах.

Опісля Платона у подружжя народжувались лише дівки.

— Нехай. Усе одно власного поля не маємо, тож синів нічим було б і наділити, — втішався Іван.

І насправді дочки, повироставши, повиходили заміж і розійшлися з родинного подвір'я; на радість батьків із ними залишився син. Незабаром Іван став брати Платона у подорожі і знайшов у ньому вправного помічника. Свині возили у спеціальних вагонах, по три десятки голів на вагон. Фураж, підстилку, воду розміщали поміж стійл. Перевізники влаштовувалися в закутку, спали сторожко, заколисуючись тихим свинячим рохканням. Годували і напували свиней два рази на добу; клітки прибирали на великих зупинках, на спеціально призначених коліях: вигрібали гній і мили підлогу гарячою водою. Батько навчив Платона власноруч лікувати тварин, яких в спекотні дні спостигали хвороби. Завдяки тій сумлінності їхні свині виглядали більш угодваними та охайнішими, отже, й краще розкуповувалися.

У подорожах юнаку відкривався світ. Йому доводилося контактувати з різними людьми: станційними службовцями, крамарями, поліціантами, попутниками... З ким тільки не довелося познайомитись по заїзних дворах, шинках і трактирах! За келихом і

чарочкою наслухався Платон тьму-тьмушу життєвих історій і оповідок; запам'ятав і навчився їх цікаво переповідати. У нескінчених спілкуваннях збагатився він щирістю і доброзичливістю, якими відрізняються досвідчені розповідачі, та отримав славу зугарного розпорядника будь-якого застілля. Платону подобалося торгуватися; він вправно рахував гроші і, витрачаючись на корчму та подарунки, не забував заощадити щось на майбутнє. Невдовзі мати відчула його дорослість, ще й помітила, як на свята сусідські дівчата бігають навперейми до їхньої хати, щоб висмикнути зі стріхи кілька соломинок. І подумала: "Бач, як дівки на Платошу ворожать: мабуть, завидний жених!"

На вечорниці молодь збиралася у тітки Колодачихи, в хаті, що стояла край села, на вулиці Задвірній. Взимку, майже щотижня, сходилися туди на години юні прялі з кужелями і розсаджувалися на довгій лаві попід лойовими каганцями. Ось прядуть вони собі лляні нитки, з яких влітку сільські майстри ткатимуть полотна, котрі матері розстелятимуть у долині, по зеленій мураві, щоб жаркі сонячні промені гарно їх відбілили; ллються співзвучно по хаті мелодійні пісні про працю на зелених полях, про бравого козаченька, що загинув у бойовищі і про дівочу журбу у татарській неволі. Дзижчать веретена, а Васирина, Маруся, Дарина і чепурна Олянка заводять між собою балачки. Парубки ж, усі в новеньких білих кожухах, тим часом вешталися попід вікнами, вижидаючи, хто наважиться увійти першим. Нарешті скрипнули сінні двері, і заметушилися дівки біля кужелів: то Платон Шелестович попереду, за ним друг Петро, усі хлопці, овіяні клубками морозного повітря, гуртом заходять до світлиці.

— Добрий вечір вам, господине, також і вашим гарненьким співучим гостям!

— І вам наша добра ласка, — гуртом вигукнули зніяковілі годещиці.

Ще веселіше задзижчали веретена, залунали збуджені зойки і невинні присмішки. Заметушилася господарка, наварила картоплі в шкірці, виставила на стіл, і гості, як прялі з піснями, так у доброму гуморі, не змовкаючи, і присунулися до казана.

Дівки, усі як одна звабливі, але Платон бачив лише одну: блакитнооку Олянку. Милувався їй доладною фігуркою та меткими рученятами, що пряли золоті ниточки. Раптово її очі спалахнули і, виказавши палкі почуття, сором'язно сховалися у пишних повіках: Олянці до душі чубатий парубок, що знає безліч цікавих історій і вирізняє її серед інших.

З вечорниці розходилися безжурно, нагороджуючи одне одного приязним глузуванням і мокрими сніжками. У негоду, під'юджений Марійкою, Петро просив Колодачиху дозволити компанії залишитися у неї *на притули*.

— Тітонько, мамко наша, погляньте, яка хурделиця на дворі: невже ж ви нас з хати виженете? — Петро красномовно вказав на бутельок, який ненароком висунувся з широкої штанини.

— Отож, я й кажу: колись одна так притулилась, що й завагітніла. Так було мені горя від батьків, — пом'якшала тітка.

Споро назносили соломи, тітка услала грубу ряднину; гості дружно попадали на постіль (хотіли впереміш, а вийшло парами) із головою вкрилися кожухами. Платон притулився до Олянки; спершу завмер у передсмаку, потім посмілішав і зашарудів

рукою по тілу...

Додому парубок повернувся під ранок, чимось невдоволений, чимось щасливий. Хотілося їсти. Знаючи, що мати, перш ніж лягти, потурбувалася, аби йому щось там залишилось, кинувся до печі,

— Там, в горнятку, галушки, — мовила вона зі сну сину і заспокоїлась, почувши ласе плямкання. Вранці ж, пораючись біля печі, виявила, що галушки, в меншенькому горщику, залишилися неторкнутими, а інша посудина, в якій замочила кукурудзяні дріжджі, — геть спорожняла. Мати стурбовано глянула на сина, що мирно сопів під кожухом.

— Чи не болять тобі, часом, у животі, Платошенько?— спитала, щойно він прокинувся: — Надто вже ти задумливим став, хлопче. Не без того, що якась запаморочила тобі голову. Чи не поділишся думками з татом, щойно він повернеться?

— А як ви, мамо, ставитесь до доньки Якова Кисіля?

Насправді, мати давно запримітила у церкві Олянку і замилювалася: яка ж вона чепурна та вродлива! Проте, без чоловіка нічого вирішувати не стала, лише признала:

— Хоч ми з татом ще міркуватимемо, скажу відразу: нехай щастить.

Сім'ю бувалого солдата Якова Кисіля у селі шанують: з сусідами по городах і полю живуть чемно; певно, й дочка їхня працююча. Сподіваюся, що батькові сподобається.

Якось, затрималися Платон з Олянкою біля її хвіртки, коли вийшла тітка Євдокія, Олянчина мати, і запросила закоханих до оселі:

— Навіщо стовбичити на морозі, коли можна в теплі!

Хоча було запізно, дядько Яків докладно побалакав з Платоном і хлопець йому сподобався; тож, запросив він "зятка" бувати у них частіше. Став Платон у подорожах приглядати дарунки для нареченої. У Варшаві придбав турецьку шаль і золоту обручку. Тато схвально поставився до його витрат, тож, повернувшись, молодий чорновусий Шелестович з'явився у Кисілів не з пустими руками. Тішили дарунки дівчину, як і байки про усе, що він чув і бачив. Затамувавши подих, слухала вона про багату Варшаву та про Київ, що сяяв золотими маківками церков і виблисками численних хрестів.

— Чуєш, синку: ось йдемо ми вчора разом з Яковом Кисілем із причастя, батько й заговорив з ним стосовно вас з Олянкою, — повідала мати.

— І як він відгукнувся? Ми ж не маємо власного поля, і чим ви мене наділите? З чого жити?

— Хату побудуємо на нашому подвір'ї, на місті дідової халупи; там і клаптик землі під город знайдеться, а поле, якщо схочеться, орендуватимете у односельців. А хіба ти, Платошо, у купців не заробиш? Татко каже, що незабаром передасть тобі справу, бо йому вже важко, а у тебе виходить краще, ніж у нього самого.

Так, навесні 1892 року, відразу після Паски, у неділю ранком, Платон з Оляною повінчалися. На весіллі молодий шиковав в лакованих черевиках, привезених з Варшави, та в барвистій вишиванці, що власноруч вигаптувала наречена. Її саму світилки вбрали у вінець, сяючий сріблом, маєтне червоне намисто з Києва та

різнокольорові шовкові стрічки. Батьки не забарилися огласити подарунки: Шелестовичи побудували новоженцям хату, дарували килим для світлиці і привели корову; Кисілі ж, Яків і Євдокія, привезли повну скриню жіночого одягу і білого полотна та пожалували двісті п'ятдесят карбованців *катеринками*.

Хата, яку молодим подарували батьки, була як у людей. Ззовні обмазана глиною і побілена вапном, у середині — крейдою. З сіней на два боки двоє дверей; та, що ліворуч, вела до холодної хати — кліті, де зберігалися харчі, що не потребували льоху, сезонний одяг та дрібний інвентар, і де в люті морози рятували кіз з поросятами. Праві сінешні двері — до світлиці. При вході ліворуч красувалася українська вибілена і розмальована квітками піч; за нею, вздовж задвіркової стіни, Іван із сином збили довгий, аж до лицевої стіни, настил: молодий господар мріяв мати купу дітей; над постіллю приторочили жердку для повсякденного одягу, а понад дверима прилаштували полицю для хлібу. Навпроти печі, до хатньої стіни, що трьома віконцями виглядала у двір, приставили мисник для посуду, за ним довгий стіл із двома лавами по боках. Скриню з дарованим скарбом виставили посеред хати і за необхідності використовували як стіл; ще одною довгою лавою підперли вуличну стіну з двома вікнами, щоб у хаті можна було розмістити хоч і півсотні гостей. Праворуч дверей, у дальньому куті, облаштували святе місце з образами, що так і запрошували перехреститися. Глиняна долівка, глиносом'яна, білена крейдою стеля. Всі зручності надворі: вода — в колодязі, плетена з лози вбиральня — за клунею. Знайомий бондар з Пеніжкова виготовив на замовлення широку дубову діжу, в якій уміщалася доросла людина

Спали всім сімейством покотом. Меншеньких уможували ближче до печі, батьки ж улаштовувались в дальньому кутку полу: там зручніше дбати про приплід. Обідали усі разом. За столом кожен знав своє місце; черпали ложками з однієї миски; виловлювати м'ясо батько дозволяв лише опісля того, як уся юшка висьорбувалася до дону. Раз від разу татко з мамкою підходили до мисника, де на них чекала карафка з горілкою і чарочка завбільшки з наперсток, яку Платон привіз з Праги.

"Цю посудину чехи називають "дві деці". Гарна штучка: і настрої поліпшується, і на другий день голова не болить", — пояснював Платон. Він вже остаточно перебрав на себе батькову справу і, окрім супроводу товару, наслідував від батька вміння начиняти ковбаси. Оляна щороку вигодовувала трьох — шістьох кабанчиків, а його ковбаси виходили такими гожими, смачними й запашними, що за милу душу розпродавалися не тільки у Варшаві чи Празі, а навіть і в Парижі. Надивившись по світу всяких манер, Платон й собі при звичаївся відвідувати сільський шинок удвох з дружиною.

— Що бажаєте, пане? — догідливо запитав шинкар, заглядаючи Платону у вічі, начебто перед ним і насправді пан.

— А подай нам, друже, сливовиці.

— Маємо болгарську ракію, польську горілку, московську водку, коньяк молдавський; а чеська сливовиця, на жаль, щойно закінчилася.

Отже, насип нам на початок по дві чарочки польської, — погодився Платон.

Перешилили по першій та й посиділи мовчечки, прислухаючись до ласкавого тепла, що поширювалась тілом. Закуси Платон не замовляв: поїсти вони й вдома встигнуть, та хіба хтось приготує йому смачніше, ніж Оляна! Навздогін попросив бессарабського коньяку.

— Питимемо з отих широких склянок, щоб можна було встромити носа і прийняхатись. Ось спробуй. Та не ковтай за раз, а сьорбай поволі! Чуєш дух?

Оляна відсьорбнула ковточок, і серце її наповнилось радістю.

— Мамо, мамо, а я вас де тільки не шукаю! Тарасик плаче, циці просить,— до шинка вбігла старша дочка Степаня з немовлятком на руках.

Оляна приклала синочка до груді, і той затихнув.

— Неси його, доню, додому. Незабаром і ми повернемося.

Взагалі Оляна на людях не виставлялася, чоловіка не перепиняла, йому не суперечила, але самого у шинок не відпускала. Бувало й таке, що затримається Платон, а дружина вже тут як тут: не сварить, не дорікає, натомість присяде опліч і перехилить чарочку разом з ним. Поспівають від душі та й почалапають додому в доброму гуморі. Направду, довгі чоловікові подорожі гризли Оляну, але він добре заробляв і без подарунків не повертався. Звісно, без нього було тоскно, зате які палкі почуття спалахували поміж ними по поверненні! І жодного разу Платон не побив дружину, хоча на селі було заведено. На подяку, повертаючись із чергової подорожі, Платон чи не щоразу заставав вдома новонароджену ляльку. Першим на світ з'явився хлопчик, якого хрестили Карпом; другою народилася дівчинка Степаня; потім ще одне дівча, Онися. У 1900 році народився син Григорій, а за два роки потому — Тарасик. Через чотири роки, в ніч на Івана Купала, знову народився син, якого на честь діда нарекли Іваном. Того разу Платон затримався довше: на перегоні між Брестом і Любліном якраз страйкували залізничники. Попри безлад, худобу він зберіг і в найкращому стані доставив до Варшави. Купець Ковальський добре за це віддячив, Платон відчув себе вдвічі щасливим: і копійчину заробив, і синочка Бог дав!

— А кого ж ми цього разу запросимо кумами? — запитав він дружину, втираючи на вусах борщ.

— Здається мені, що Пантюх Григорій наших діточок ще в церкві не тримав.

Так і вирішили: взяти кумами Пантюха Григорія і Гирлову Марфу. Хрещення відбулося серед літа, коли всього вдосталь, отже, погуляли на славу. Син вдався непередливим і по мірі виростання проявив себе ще й найрозумнішим. І хоча мати, аби не образити решту, повсякчас підкреслювала: "якого пальця не уріжеш, болить однаково", Івана любила найбільше. За Іваном з'явилися на світ ще два сини Пилип і Гнат та донечка Тетянка.

Розділ II. Діди й прадіди. Поволжя

Далеко-далеко на північ від Цюрківців, неподалік містечка Кінешми, що на Волзі, у давнину виникло невеличке поселення Хохлово. І не хутір, і не село, а така собі "деревня", як у них там називали села, що не мали власної церкви. Зараз того Хохлова взагалі не побачиш на мапі, а тоді воно налічувало до сорока дворів, що тулилися

обабіч однієї-однісінької вулиці — битого шляху від Вічуги до Кінешми. До Московського князівства, разом зі суміжними поселеннями Костромської губернії, Кінешма увійшла десь наприкінці п'ятнадцятого сторіччя. Перша документальна згадка про неї відноситься до 1492 року, коли казанський хан Махмуд-Хазі пограбував і спалив Кострому, разом з околицями. Першим тими землями оволодів князь Бельський; згодом цар Іван відібрав їх у нього і на подяку за успішну оборону Пскова від військ польського короля Стефана Баторія пожалував князю Шуйському. Саме тоді в межиріччі Волги і Клязьми, в двадцяти п'яти верстах від Кінешми, зародилося, зросло і стало відомим торгове поселення Вічуга, до якого, згодом, і притулилося Хохлово. За легендою, ця назва пов'язана з першим поселенцем Омельком. Начебто воєвода Федір Бобарикін за особливі заслуги подарував йому змогу оселитися тут, на вільному місці. Коли воєвода зі своїм ополченням боронив Москву від запорожців, що штурмували Тверські ворота, піший ратник Омелько, шмигаючи поміж вершниками, порішив чимало нападників. Він би й самого їхнього отамана настроїв на спис, аби не завадив йому кремезний козарлюга у червоному каптані і з довжелезним сивим чубом на лисій голові. Перехилившись у сідлі, козак відчахнув Омельку праву руку по саме плече. Отож, відтоді, на згадку про славне минуле, й пристало до Омелька прізвисько — Хохлов.

Тамтешні ліси, ріки й гори були улюбленими місцями відпочинку російського панства. "Благословенные раздолья благословенной русской земли! Никакая Швейцария с Италией вместе взятые не сравнятся с нашими извечными лесами и бескрайними полевыми просторами..." — проголошували зачаровані художники і поети. Може б і прості люди їм потакували, аби ж була та земля родючішою. Насправді ґрунт той був глинистий, із глеєм та вимагав щедрого удобрення; селянство ж, у більшості, не мало власних покосів, не тримало хоча б яке скотарство і сиділо без добрива. Окрім того, прийоми ведення сільського господарства були край недосконалими; землеробство споконвіку не прогодовувало і наявного населення, а воно, між тим, стрімко зростало. Тож, якби селяни навіть мали більше землі, вони б усе одно голодували.

Насправді оброчна система, яка, на відміну від панщини, введеної при розкріпаченні в Україні, дозволила місцевим розраховуватися з панами за землю не працею, а товаром, і люди вишукували собі інші види трудової діяльності. Ця активність призвела до широкого розвитку ремесла і торгівлі. Зрештою, наприкінці дев'ятнадцятого століття навколо Вічуги утворився цілий текстильний промисловий центр із двох десятків фабрик. Більшість селян спокусилася щотижневою фабричною платнею, і землеробство відійшло на другий план. Учорашні хлібороби взагалі перестали пекти хліб, розучилися орати, сіяти, жати й молотити; хіба що в гарячу пору косовиці і жнив дехто самочинно залишав фабрику, щоб забезпечити кормами власних корів. І хоча купований хліб поглинав майже увесь фабричний заробіток, зате не залежав від погоди.

Василь Олександрович Єрмаков, корінний мешканець Хохлова, тримався за землю

довше інших. Його родина жила з двох десятин поля, клаптика городу і невеличкого луку, що дісталися Василю у дідівський спадок. Сім'я складалася з шести душ: батьки, три дочки і син Геннадій. Гуртом обробляли і пестили свій лан, але віддача була мізерною. Ось, і знову стався неврожай: зерна зібрали менше, ніж посіяли; трава посохла, і худоба залишилася без корму. Зима вже наступала, а годуватися було нічим.

— "Слышь, мать, чай, придётся мне к купцу на фабрику идтить. Там хоть каждую неделю за работу платють. Сможем хлеб, как люди, покупать. Доколе голодать-то"? — радився Василь з дружиною.

— "Нешто купец тебя, старого дурака, кормить станет? А куды скотину поденем-то?"

— "А без корму-то скотина передохнет. А так корову, глядиш, прокормим, а лошадь на мясо забьём".

— "Изведёшь лошадь, чем-то пахать будешь? Уж не меня ли в плуг впряжешь? Навозу из подково-то брать будем?"

— "Ежели корову не кормить, откеда навоз возьмётся? Не родит наша земля, Евдокея: не р-о-д-и-т! Нешто мне хочется на купца спину гнуть?"

— "Ой, Василий Александрович, боюсь я: чой-то будет?"

На фабрику Ермакова узяли, але на дуже малу платню. Зате сина Геннадія, що якраз закінчив два класи церковно-приходської школи, прийняли учнем до механіка. Насправді, Геннадію пощастило, бо підлітків зазвичай брали або підручними прядильника, або ж приставляли до м'яльних машин. Там і платили менше, і самі роботи були надто шкідливими. По приміщеннях дмухав вадливий бавовняний пил, що призводив до розвитку хронічних хвороб легень, аж до "бавовняних сухот". Менший Ермаков проявив слухняність і працьовитість; захопився механікою і прудко перейняв у наставника основні прийоми праці. А коли фабрика придбала першу парову машину, він першим із нею розібрався і заслужив підвищення до помічника машиніста. Так, покрутившись біля машин два роки, хлопець став справжнім спеціалістом. Ніхто інший на фабриці не міг так точно наладрати паророзподільні механізми, як він; після його чаклування гаряча пара не висвистувала даремно у повітря, а сумлінно виконувала потрібну роботу. Зрештою, він зажив слави незамінного на своєму місці й у разі несправності його будь-коли викликали на фабрику.

Отримавши волю і позбувшись панської опіки, селяни перетворились на пролетарів і потягнулися до вина; чимало сімей занепало. Повсюдно з'явилися погано накріті хати, з негожими дворами; обійстя стояли розхристаними, грядки з овочами не доглянутими, а худоба, яка ще залишилася, остаточно охляла. У свята на вулицях валялися п'яні. В домівках виникли лайки, сварки й бійки. Першими розпиячилися чоловіки, за ними жінки, а там і діти приохотились. Навколо фабрик розвелися питні заклади. На паску фабричний люд веселився п'ять днів: хто в шинках, хто посеред села, а хто й у відкритому полі чи в лісі. Беззастережна гульня виснажувала організми. Ставати до роботи по понеділках багатьом була не сила, і лише нестача їжі спонукала сердешних знов і знов шкандибати на фабрику. І хоча фабриканти стягували з

прогульників чималі штрафи, все одно вони скаржились на непокриті збитки.

Заробітна плата виплачувалась по суботах, у короткий день, і перш ніж розійтись по злидених домівках, люд навідував шинки. Там, у щиросердній компанії, будь-який чорнороб міг відчути себе людиною і вголос послати до дідька дурноватого майстра, а той самого фабриканта. Геннадій Ермаков звичайно оминав питні заклади: він ліпше почувався вдома за книжкою або у невеличкій майстерні, яку влаштував у прибудованій до двору коморі. Але інколи нечиста сила і його затягувала в компанію. Цього разу, від самого порогу, до нього присіпався Захар Прищепкін, односелець і одноліток. Рік тому, ладнаючи трансмісію, він скалічив праву руку і втратив роботу. Відтоді Захар чатував по шинках, запрошуючись на товариське частування і, щоб не дратувати одного й того ж милостивця, дотримувався певної черговості.

— "Угости калеку: чай, не чужие!" — щиро всміхнувся він Геннадію і простяг спотворену куксу.

До них миттєво приєднався Тимоха з красильні, і трійця умостила в кутку довгого дощатого столу, за яким вже сиділо з десятків братів горілчаних.

Шинкар власноруч подав їм карафу, три солених огірочка, розрізаних уздовж на четверо, і три скибочки хліба, які він звичайно дарував завсідникам. Той шинкар був вправним господарем. Він не жався, щоб відпустити чарку-дві в борг до получки, і така щирість притягувала до нього спраглих. Бувало, за п'ять днів Паски, гендляр виручав до тисячі дев'ятсот рублів — майже місячну платню всієї фабрики.

— "Геннадий, слышал я, тебе снова тариф повысили?" —

поцікавився Захар.

— "Есть маленько".

— "Стало быть, гуляем?"

— "Ты бы, Захар, твою мать, устраивался бы на работу, бля.., чем попрошайничать. Вона в Хреновскую школу сторожа ищут", — доброзичливо зауважив Тимоха.

— "Ладно уж: не тебе бы, обормоту, советовать. Чай, не ты, Генка угощает".

Випили по першій, занюхали чорним як хромова халява хлібом. Захар заходився повчати, мовляв, закушувати першу чарку — збиткова справа, перша — найприємніша, бо йде натще. І наступні не варто заїдати, бо зіпсуєш враження від першої. Так вони й перехилили одну за одною, лише спостерігаючи за закускою оком. Дармовий хлібець з огірочком з'їли вже перед самим уходом.

— "Небось, слышали, давеча-то Веньку Малышева волки задрали? Он себе с фабрики шёл, в кабачок зашёл, угостился маленько, а подле лесу и прилёг под кустиком передохнуть. И не пьяной-то вовсе был, а волков-то не услышал. Задрали парня звери, бля... Только-то одежонка и осталась на траве, а в ней — Венькины кости", — поділився Захар новиною.

— "Вот и тебя, твою мать, бля.., волки тоже как-то задерут. Намедни видел я, как ты, бля.., валялся в поле под стогом", — підколов приятеля Тимоха

— "Было, было: к купцу Мелевину на именины хаживали".

— "Да, неуж-то, Фёдор Степанович тебя, голодранца, в гости позвал!"

— "Пошто нас звать-то? Мы, чай, сами в этот день у него под балконом собирамси. Фёдор Степанович, ведь он — благодетель наш родимый. После утренней рюмочки на балкон выходит и денежки серебряные сверху и разбрасывает. А мы, — тут вот мы! И собираем монетки, чтоб за его здоровье выпить. Добрый человек Фёдор Степанович! Ты бы, Гена, к нему на фабрику шёл. Он такому механику, как ты, не менее двадцати рублёв платить будет".

— "Они, когда под балконом по земле елозят, он их сверху обсыкает. Они ему "Многаялета", а он их поливает, чтоб всем досталось, — уточнив Тимоха: — што, Захарушка, может вру я?"

— "Может и правда, а может зря болтают. Мы-то голов не подымаем! Я-то так думаю: из чайника он нас полощет, чтоб не передрались, усердствуя".

Залишивши Захару недопите, Геннадій і Тимофій розійшлися по домах.

Геннадій дорослішав, приносив в родину пристойний заробіток, і стали батьки натякати, що пора вже й власну сім'ю заводити. Але парубок на те відмовчувався. Вечорниці не відвідував, натомість щось майстрував або допомагав матері в прихатньому городі. Насправді, він ще у початковій школі закохався в Лідію, дочку фабриканта Конорева. Дівчина ж, закінчиши гімназію, пожила за кордоном і повернулася звідти чарівною і гордовитою панночкою. Щоб її бачити, Геннадій занадився до церкви; заглядався здалеку, а заговорити не наважувався, бо привиджувалася вона йому недосяжною. Дівчина ж і не здогадувалася про його жаркі почуття. Одного разу у храмі трапилося лихо: Лідія слухала літургію, молилася, коли від чиеїсь свічки на ній зайнялася сукня, зшита з тканини, фарбованої аніліновими барвниками, — спалахнула факелом. Дівчина дуже обгоріла і, зрештою, сконала від опіків. На її честь батько заклав Вознесенський храм у селі Тезіно. Будували його три роки і правий боковий вівтар посвяtilи святій мучениці Лідії. Геннадій же після того геть зажурився.

У сусідньому селі Нефьодові здавна стояв вітряний млин Івана Трохимовича Мушнякова. Останнім часом навколишні господарі стали його оминати, віддаючи перевагу водяному млину: хоч і далеченько, але не треба очікувати вітру. Якось знайомий купець із Кінешми продав мельнику задешево парову машину з невеличкого судна, що затонуло у Волзі. Мушняков, товаришуючи з Василем Єрмаковим і знаючи про здібності його сина до механіки, запропонував йому переобладнати млин із вітряної на парову тягу. У вільний від фабричної роботи час Геннадій перебрав судновий агрегат; припасував до нього механізм передачі обертання до борошномельних жорен; топку пристосував до соломи, яка діставалася мірошнику даром. З того часу млин запрацював цілоденно, і господар запросив Геннадія машиністом.

Мав той мельник сімнадцятирічну дочку Аньку і вже підшукував їй підходящу пару. Вправний, чорновусий машиніст йому сподобався, і він, не гаючи часу, навідався до Єрмакових.

— "Как ты думаешь, Василий Александрович, чтобы породниться, а? У меня девка

— хош рукодельница, хош повариха; у тебя сынок — золотые руки. За приданым я не поскуплюсь!" — розпочав він після першого самовару чаю.

— "Ой, беда нам с Генкой, Иван Трофимович! — втрутилася у розмову мати: — Засох он по Лидке, купца Конорева дочке. Придеть в церковь и глаз с неё не сводить. А уж как она сгорела, совсем заболел, всё на кладбище пропадает. Про женитьбу и слушать не хочет!"

— "А вы приведите ево ко мне в баньку попариться. Банька у меня — што надо. Там и потолкуем. Я ведь платить ему буду вдвое, нежели на фабрике получал".

Невдовзі привів Єрмаков сина до Мушнякових гості. Посиділи у світлиці, обговорили землеробські та фабричні новини. Господарі якраз натопили баню і запросили сватів попаритись. Баня у них і насправді була царська: чимала хата, зібрана з колод зрубом; у широкому передбаннику на масивному столі стояв маркований медалями самовар на пару відер; з парильні доходив аромат липи, а перед дверима, у кадібці, випарювалися тугі березові й дубові віники. Перш, ніж зайти до парильні, господарі й гості причастилися по чарці. Мабуть, від неї дівчина розчервонілася по самі вуха, натомість наречений залишився сумним. Після чарки, з жартами та примовками, всі дружно роздягнулися і, прихопивши віники, зайшли до парильні; Нюрка шаснула поміж батьками, тільки й мелькнули в дверях її біло-рожеві, налиті, як вересневі гарбузики, сиднички. Забарившись, Геннадій засоромився: його грішне тільки раптом випнулося з-під пупа і безсоромно постало на люди рожево-блакитним кілком. Винахідливий, він начепив на нього патлату рогожану мачулку і приєднався до гурту. Крізь щільну пару він сходу поцупив поглядом почервоніле дівоче тіло; дівка ж, з другої полиці, обмацала оком його рогожану балабуху і невдовзі усе увійшло в узвичаєну колію: шмагали одне одного віником та, розпарившись, з реготом викачувалися в снігу. Час від часу збиралися за столом і сьорбали з блюдець духмяний чорний чай.

Баня своє взяла. Вже наступної неділі Єрмакови прислали сватів, а на паску відсвяткували весілля. Тесть не обдунив. Побудував молодим дім на п'ять вікон, під залізним дахом, з палісадом і широким двором; окрім того, дочці зшили лисячу шубу та обдарували подушками, периною, різними ковдрами та рушниками. Єрмакови ж наділили новоженців десятиною землі, подарували корову і сто рублів "катеринками". На весілля наречена, сама русявка, вбралася в довге плаття з чорного оксамиту, а чорновусий Геннадій шикував у білій косоворотці, чорному костюмі-трійці і хромових чоботях. Виходячи з хати батьки і хрещені благословили молодих іконою Божої Матері. До церкви, у село Тезіно, їхали валкою. Коней прибрали дзвониками та нарядними дугами. Вінчаючись, наречені ступили на килимець одночасно, що вказало: бути у подружжі рівноправності. Коли поверталися додому, путь їм перегородили жердиною: давайте гроші! Другого дня, на поправини, сходили в баню, знову нарядилися і продовжили буйне гуляння. Невдовзі після весілля Геннадій покинув фабрику і перейшов працювати на млин. Нюра ж, ухопившись за господарство, вечорами ще скніла над ткацькою роботою, яку фабрика роздавала по домах.

Першою в родині народилася дівчинка, яку нарекли Антоніною; потім хлопчик —

Павло, а за ним знову доня, Олександра.

Розділ III. Батьки. Вінницький середняк

Вулиця, що від яру розпочиналася двором Шелестовичів і тягнулася через усе село до самої церкви, споконвіку називалася Ярковою, а з часом стала Дерибасівською. Дід Тимофій розповідав, звідки пішла нова назва. З його слів, коли ще брати Денис і Нестор Коновальці були молодшими, вони завезли її з Одеси, куди їздили на заробітки. Щоосені, після польових робіт, вони знаряджали вози діжками та черпаками і відправлялися в дальню дорогу: від Цюрківців до Одеси триста верст із гаком. У тому розкішному місті вони наймалися вивозити брудоти з дворових нужників, а купчихи платили їм, не скнаруючи. Поверталися заробітчани навесні і перш, ніж заїхати в село, мили в ставу вози. На подвір'я поверталися чистими і з розкішними подарунками. "Нумо, Оринко, Ксеню, Лукерко, підходьте, приміряйте черевички лаковані, хусточки шовкові та все інше", — гукав із повного возу Нестор. А щойно дочки причепуряться та повиходять з хати, він вигукував дружині Парасці: "Ну, дивись, стара: чим тобі не Дерибасівська? Га? Справжня Дерибасівська!". Жінка ж хапалася за голову і причитала: знову її непутящий привіз додому чергову лайку. "Еге! Поглянула б ти на ту Дерибасівську вулицю: скільки там людей товчеться, і всі в шовках та золоті. Розмовляють культурно, гуляють під ручку і не плюються; вулиця така чиста, що нашим чоботом і ступити соромно. А ти — лайка!" — приговорював Нестор.

Вечорами на Дерибасівській, де у більшості дворів повиростали самі дівки, унадилися купчитися парубки, і вона скоро перетворилася на найвеселішу та найбагатолюднішу вулицю на селі. Молодь залюбки підхопила нову назву, яка назавжди закріпилася у побуті.

Більшість Платонових сусідів були багатодітними. Коновальці мали трьох дівчат і трьох синочків; Вакуляки відгодували восьмеро синів; Гаврилюки зростили трьох парубків та чотирьох наречених. Діти змалечку ставали робочою силою; хлопчики пасли худобу, а подорослівши, орали землю, сапали городину, працювали біля молотарок, копали буряки і картоплю. Дівчата ж допомагали матерям по дому й городу, пололи буряки, жали жито, замочували у ставку коноплю і льон, терли і тіпали волокно. Взимку ж пряли та снували нитки, щоб навесні було що передати ткачам. Отже, насправді, діти не обтяжували батьків, а, навпаки, кожне дитинча, підрастаючи, вносило свою лепту у сімейний добробут.

Першим у Платона пасти худобу і працювати на панському полі пішов Карпо, натомість старша донька Степаня змалечку виявила таланти до шиття і вишивання. Ще дитиною вона гаптувала одяг і собі, і рідним, прикрашала його квіточками та старовинними магічними орнаментами з кружків, зубців, ромбиків і закорючок. Зрештою, коли батьки, не поскупившись, придбали їй швейну машинку марки "Зінгер", вона покинула панщину, зате в селі з'явилася власна швачка. Перші замовлення надійшли від найближчих сусідів, а згодом усе село покинуло шити у тернавських модисток і перейшло до Степані. Вона нікому не відмовляла, бралася за все вряд — хоч то чоловіче, хоч жіноче. Шила сорочки, білизну, кофти, штани і добре на тому

заробляла.

Молодшу від неї доньку Онисю Платон влаштував до економії пана Русецького, де вона працювала на току, а взимку перебирала в гамазеї зерно, відбирала з нього насінину, гідну на продаж. І хоча економ розраховувався з нею не грішми, а зерном, для родини це було вигідно. Другий за Карпом син Григорій із п'ятнадцяти років заробляв у пана погоничем волів; наступний братик Тарас, відбувши обов'язковий для хлопчика пастуший час, подався в учні до шевця Сидора і навчився у нього шити добротні ялові чоботи. Замовники платили йому хто цукром, хто борошном, а хто свининою чи бараниною, і це суттєво підтримало добробут родини. З усієї вулиці лише Юрко Сиротенко з Марфою зовсім не мали дітей; так вони і не орали, і не сіяли, перебивалися випадковими заробітками і жили в злиднях.

Сам Юрко називав себе анархістом; він відбув чотири роки каторги, мав славу відчайдуха, і люди пов'язували з ним усі пожежі, що траплялися у Цюрківцях останнім часом. Особливо тремтіли перед Сиротенком заможні дідичі та панські прислужники. Одного разу економ оплатив його роботу соломою, потрібною для опалювання хати, але вивезти її Юрко не спромігся, бо був безкінним. Отже, припхався він до фільварку і попросив волів та возу, а економ йому відмовив. Тоді Юрко йому й каже:

— Щиросердий пане, дуже вас прошу прибрати геть із моїх очей отой здоровенний ожеред, з якого ви обіцяли розрахуватися: не дай Боже згорить він увесь цілком, бо свою частку я вирішив спалити прямо на місці. Миттю знайшлися Юркові і воли, і віз. Іншим разом наловив він риби у панському ставі, а сторож її відібрав. Вранці заявився Юрко на панській кухні, коли там якраз смажилась якась риба. Підсів він до обробного столу, заклав ногу за ногу і питає куховарку:

— Скажи мені, Гапко, чи готова моя риба? — і підморгує дружині економа, яка, відчувши з кухні смачний дух, якраз спустилася зі спальні у квітчастому халаті.

А підлога в панській кухні викладена глазурованою плиткою, чиста — аж блищить, а з розтоплених чобіт Сиротенка звисли масні коров'ячі кізяки. Бідна куховарка майже знепритомніла: той сторож, що відібрав у Юрка рибу, був її чоловіком, і їхня хата, крита очеретом, могла зайнятися від єдиного сірничка!

— Що це ви собі дозволяєте? Хто ви такий? Йдіть геть, бо поскаржуся чоловіку, — розгнівалася економша.

— Хто я такий? А ви, ясновельможна панно, станьте ось тут, передом до столу, до мене задом та нахиліться, та задерте халат: я вам і покажу прилюдно, хто я такий. А то зістаритеся, не скуштувавши справжньої чоловічої ласки.

Безсоромні слова брудного мандрюхи влучили у найболючішу точку молодиці, і вона, почервонівши на помідор, збігла у покої; перелякана ж куховарка віддала харцизу всю рибу. Наївся Юрко, склав залишок у капелюх і пояснив челяді:

— Візьму з собою, пригощу свою Марфу: давненько вона не їла риби.

Не минулося Сиротенку те зухвальство: злий економ прогнав його утришию з фільварку, ще й не розрахувався. У відповідь анархіст спалив панську воловню. Це вже зачепило безпосередньо пана Русецького, і він, будучи губернським секретарем,

подбав, аби злодій отримав належне покарання: Сиротенка заслали на Соловки. Перегода звідти до села дійшла чутка, що він і там відзначився: відбувши строк, відмовився покидати каторгу.

— Мені й тут гарно, — заявив він начальству. Наробив дрібної шкоди і залишився аж до 1917 року, коли матроси розпустили в'язнів під три чорти.

Взимку Платонова хата перетворювалася на шевську майстерню. Зранку, відразу після сну, дерев'яний підмосток перелаштовували на верстат, і Тарасик шив на ньому чоботи. На краєчку столу дзижчала на машинці Степаня, а за столом і на лавах влаштовувались кравці Сруль і Рубен, що приїздили з Бершаді обшивати селян кожухами. Кожух — найліпший зимовий одяг. Нові кожухи справлялися лише дорослим і парубкам; підлітки доношували за ними; найменшим же мати власні кожухи вважалося недоречним: в стужу вони сиділи вдома. Ввесь день і всю ніч заїжджі майстри шили з овечої шкіри білі кожухи та кожушанки. Свою роботу вони супроводжували довгими співами про злиденну долю кравця, а їхні голки вправно стьобали виразні шви та вишукані орнаменти. Задоволені селяни розраховувалися зерном, і вони, назбиравши з усіх дворів, хурою увозили його до Бершаді.

Одного дня, коли Платон ще не повернувся з подорожі, до хати разом зі старостою завітав вусатий міський пан у новенькому синьому костюмі з блискучими металевими гудзиками і при погонах.

— Чи не відаєте ви, пані, хто у селі шиє чоловічі сорочки з різнокольоровими маніжками? — запитав пан Степаню, яка саме строчила на машинці. Гість так проникливо вдивився їй у вічі, що дівчина зашарілася.

— Я шию. А що?

— Дозвольте відрекомендуватися: я — повітовий слідчий Паламарчук, а тут я розслідую вбивство, що сталося нещодавно. Чи не пам'ятаєш, маленька, кому саме ти пошила сорочку з оцим нагрудником? — запитав гість і пред'явив Степані полотняний клаптик, гаптований чорними і червоними нитками.

— Мабуть, я. Минулої зими я таку зшила Тофану Вакуляку, нашому сусідові.

Слідчий щось задоволено пробурмотів собі у вуса, подякував і пішов геть. Наступного дня він з'явився знову і склав протокол. Матір же заспокоїв:

— Не хвилюйтеся, шановна господине. Вашій доньці нічого не буде.

Тим часом селом поширилися балачки стосовно пограбування ткачів Гавадз. Прокіп і Софія Гавадзи мешкали у найдальшому від церкви закутку села і мали в хаті власний ткацький верстат. Усе життя вони ткали людям найніжніші лляні полотна, а отримані паперові гроші обмінювали на золоті монети. Софія складала їх у мішечок, який завжди носила на собі, поверх хрестика.

Підозра впала на нерозлучну трійцю гультяїв: Фаню Гаврилюка, Конона Крисака і Вакуляка Тофана. Звечора їх бачили поблизу Гавадз, а вранці сусіди, не почувши в їхньому дворі собаки, виявили розкидану хвіртку і, зайшовши в хату, наштотхнулися на два мертвих тіла і швиденько сповістили сільського старосту. Той доповів у волость, і справою зайнялася повітова прокуратура. Першим згребли Вакуляка, потім усю решту.

У Конона при обшуку вилучили сімдесят дві золоті монети. Звідки у голодранця золото? На відміну від Вакуляка і Гаврилюка, які були із заможних, Конон не мав нічого, окрім розбитої халупи і змалку батракував. Посіпаки без труда вмовили його взяти всю вину на себе, пообіцявши носити до в'язниці харчі і гроші. Отже, на суді Конон щиросердно "зізнався" в тому, що на розбій ходив одноосібно, і навіть наочно показав, у який саме спосіб він вбивав Прокопа і придушив Софію. Щодо вишиваного комірця, пояснив, що живуча бабця, пручаючись, відірвала його, коли він ухопив мішечок із золотом на її шиї. Ну, а ту вишиванку він, начебто напередодні позичив у Тофана Вакуляка. Суддя запитав:

— А чи було відомо обвинуваченому Вакуляку, куди саме ти зібрався у тій сорочці?

— Ні. Я йому збрехав, що йду до дівок зі Шляхової. Там якраз відбувалося весілля.

Оскільки злочинство сталося вночі на самому краю села, то жодних свідків не знайшлося. Зрештою, з трьох спільників засудили лише Конона: дали розбійнику десять років тюрми з відбуканням у Лук'янівській в'язниці. З роками трагічна подія потроху забулася, але перегода отримала продовження, яке знову пов'язалося з родиною Шелестовичів, яке торкнулося другої доньки — Ониськи.

Розділ IV. Батьки. Іванівська ткаля

Якщо хтось думає, що пролетарська революція 1917 року в Росії розпочалася з перевороту в Петербурзі, він помиляється. Насправді першими збунтувалися ткачі міста Іваново-Вознесенськ Костромської губернії. Створений ними Центральний Страйковий комітет підбурих робітників округи на загальний страйк. На Металозавод до Вічуги прибув уповноважений "Центростачки", колишній фабричний робочий Захар Прищепкін.

На мітинг робітники сходилися як на свято. Йшли цілими родинами, з дружинами і дітьми. Геннадій Єрмаков явився у своєму весільному костюмі, поголений і з підстриженими вусами. З собою привів семирічну Тоську — дитину не по літах допитливу. На Металозавод, завантажений військовими замовленнями, Геннадій влаштувався після того, як зупинився тестів млин: люди зовсім перестали сіяти хліб. Його приставили обслуговувати токарні верстати, що через відсутність кадрових робочих, призваних на фронт, часто ламалися. Здібний до будь-якої техніки Єрмаков прудко освоївся на новому місці і став незамінним. Проте заробітну плату він, як і решта, отримував невчасно і не в повному обсязі. Богомольна Нюра заспокоювала чоловіка: *"Грех-то нам роптать: всё ж мы толику землицы приберегли. Другое, вона, совсем без хлеба сидят. Бог послал нам испытание, Бог нас и сохранит. Лишь бы корова не померла"*.

На масивний, застелений зеленим сукном стіл, витягнутий із директорського кабінету, вдерся кремезний матрос, в якому Геннадій упізнав колишнього приятеля Захара Прищепкіна. Захар розхристав бушлат, здійняв до неба свою скалічену на фабриці правицю і щомоці заволав:

"Товарищи! Три года назад, в угоду алчной к наживе буржуазии, был зажжён мировой пожар войны. Дети труда, рабочие и крестьяне, были оторваны от

станков и сохи и брошены в братоубийственную бойню, несущую слёзы и разорение одним, наживу и обогащение другим. Над страной нависли чёрные тучи. Голод стучится в двери бедняков — рабочих и крестьян. И вот рабочие нашей области, истомлённые тяжёлой работой, дружно поднимают свой голос и требуют от фабрикантов улучшения условий труда. Дети нужды идут добывать себе лучшую долю: повышенную заработную плату; улучшенные жилищные, санитарно-гигиенические, и технические условия. Капиталисты до сего времени платят рабочим слишком мало, так мало, что этого заработка не хватает даже на хлеб. Мы требуем только то, без чего человек не живёт, а бьётся как рыба об лёд".

Геннадій здивовано вдивлявся в колишнього приятеля, який на флоті не служив, а вирядився матросом. Останні два роки взагалі відбував у в'язниці за побиття шинкаря, що не відпустив йому на слово. Проте маузер на боці, значить — революціонер!

"Бросай работу и присоединяйся к всеобщей стачке!" — Захар махнув кулаком у бік контори.

Стовпище підтримало заклик палким гулом, а коли заспокоїлось, один токар, ні з того ні з сього, запитав:

— "Ответь мне, товарищ, а кто шкивы точить будить, ежели, допустим, мы — токаря, бастовать уйдём?"

— Какие еще, твою мать, шкивы?

— Приводные. К ткацким станкам, на которых наши бабы хлеб детям зарабатывают.

— Да на чёрта нам твои шкивы! Пойдём и отберём хлеб у буржуев с помещиками!

— Ну, нынче отберём, съядим, а завтра — што? — не стримався Геннадій.

— "А ты, Генка, твою мать, бля..., гляжу — провокатор, однако. Ишь ты, рабочая аристократия! Знай: кто не с нами, тот — враг. Я те говорю: стачка — это оружие пролетариата. Сперва добьёмся своих требований. А не пойдут фабриканты нам навстречу, в Питере большевики революцию готовят. Возьмём власть в свои руки и всех — под нготь! Я не посмотрю, что ты друг: вмиг, бля..., на Соловки определяю".

Активісти розповсюдили серед робітників друковане "Звернення Центростачки". В ньому викладалися вимоги щодо прожиткового мінімуму: чорного хліба два фунти на день, м'яса три чверті фунта, яєць — два штуки, цукру, круп, картоплі, олії, взуття, одягу, тютюну, засобів гігієни і культурних потреб, — усього на сім карбованців п'ятдесят три копійки на їдця. "Стало быть, вдвое больше, чем нынче. Хорошо бы так, да откуда же оно возьмётся, ежели никто работать не будет?" — дивувався Геннадій, шукаючи очами доньку. У такий бурливий і збуджений натовп Тоська потрапила вперше. Несподівана, незрозуміла радість охопила її дитячу душу, і вона, разом з іншими дітьми, весело товклася по фабричному двору.

Революцію народ зустрів із надією: нехай буде, що буде, аби не так, як є. Але царя скинули, а умови праці на фабриках залишилися нестерпними. Приміщення, як не

мали вентиляції, так і не мають. У повітрі носився шкідливий пил; в фарбувальних чанах від вапна і купоросу утворювався товстий шар осаду, при видаленні якого робочі повсякчас отруювалися. Підлога у фарбувальнях через відсутність стоків просякла кубовими відходами і "з'їдала" взуття. Приміщеннями, спричиняючи ревматизм, гуляли протяги. Машинні частини, що оберталися, не мали захисного огорожування і нерідко трошили руки робочим, що совались поміж верстатами. Одне заспокоювало робочий клас: після страйку фабриканти трішечки збільшили платню.

Через загальний безлад початкова школа у Хохлові відкрилася, коли Тоні Єрмаковій сповнилося дев'ять років. Завдяки матері, яка навчила доцю читати і писати, в школі вона почувалася впевнено: старанно виводила букви, розв'язувала каверзні задачки і з першого дня стала відмінницею. Закінчивши за три роки чотирирічку, Тоня перейшла до Радянської Трудової школи у Вічугі. Тут, у семирічці, вона приохотилася до книжок; захопилася Пушкіним, а поему "Руслан і Людмила" вивчила напам'ять. Домашньою роботою їй не докучали, і єдиним її клопотом став меншенький братик Павлик. А коли він підріс, на світ з'явилася сестричка Санька, і Тоня з задоволенням опікувалась ними. Вона читала їм казки про Червону Шапочку, про Колобка, про вовка і семеро козлят, і малюки при звичаїлися не засинати без її казки. У шостому класі Тоню прийняли в піонери і, як повну відмінницю, призначили головою Ради дружини. До доручення Тоня поставилася сумлінно: склала план роботи, регулярно проводила збори і урочисті лінійки. Бути піонером було почесно, хоча матуся насправді переживала, що донька зовсім не відвідує церкви.

За три версти від Хохлова, як іти до Вічуги, розташувалося старовинне село Хреново. Там, у церковній сторожці, що при храмі Покрови Пресвятої Богородиці, здавна існувала церковно-приходська школа. Коли ж опікуном школи став фабрикант Іван Конорєв, він на власний кошт збудував окремий будинок, де вміщалося до шістдесяти учнів. Згодом до нього прибудували ще одне цегляне приміщення, в якому відкрили церковну семінарію. Радянська влада її закрила і перетворила на Вічугський педагогічний технікум, до якого, закінчивши семирічку, Тоня Єрмакова поступила вчитися на педагога. За минулих часів у закладі накопичилася багатюща бібліотека, і її захоплення книжками отримало безмежні можливості. Особливо вона захопилася поезією; безліч віршів вивчила напам'ять, ще й навчилася сама їх складати. Подружки заздрили відмінниці: *"Почему это все преподаватели так расхваливают Ермакову? Только её и видят! Награждают почём зря. А она выпирается впереди всех и строит из себя самую умную!"*

Тож, коли Тоню приймали до комсомолу, Надя Архипова, найкраща товаришка, їй докорила: *"Не правильно так отрывать от коллектива!"*

Але та не розгубилася: *"В советской школе воспитание чувства коллективизма должно сочетаться со всесторонним развитием личности"* — чим заслужила схвальний кивок завідувача учбовою частиною.

Закінчивши технікум, Тоня пішла працювати до початкової школи у селі Ломово: спершу вчителькою, а невдовзі — завідувачкою. За два роки вона взірцево налагодила

навчальний процес і позакласну роботу. Ломівські школярі славилися у районі кращими знаннями, перемагали в оглядах художньої самодіяльності і спортивних змаганнях. Досягнення молодшої директорки помітило начальство і забрало до районного відділу освіти керівником методичної ради.

Молодь зачарувалася комуністичними віруваннями. Молодь не хотіла наслідувати батьків і жити в темноті і злиднях. Яка до біса благодать у Царстві Божому після смерті, якщо можна жити ситно і весело прямо зараз? Свобода, рівність і братерство — ось вони, прямо зараз! Правильно повчають більшовики: усе зло від багатства. Багатство — джерело несправедливості, тому вони розподілятимуть усе порівну. Треба лише сумлінно вчитися, ретельно працювати і повсякчас підвищувати свій морально-політичний рівень. Якщо знадобиться, проявимо терпіння, затягнемо паски, але залишимося несхитними. Звісно, якийсь час прийдеться миритися з бідністю; проте, зрештою, працюватимемо в міру сил і бажання, а отримуватимемо всього й досхочу. Отже, гуртуємося в колгоспах, піднімаємо електрифікацію та індустріалізацію, чекаємо на комунізм.

Потяг до справедливості був притаманний Тоні змалечку. Від матері вона наслідувала всепрощення і смиренну доброту; в родині було заведено подавати милостиню, надавати нічліг подорожнім і пестливо ставитися до худоби.

"*Всякое дыхание да хвалит Господа*", — повчала матуся, забороняючи дітям давити тарганів і павуків.

Минуло десятиріччя, а життя народу не покращилося. У квітні 1932 року робітникам промислової Вічуги замість дванадцяти кілограмів хліба на місяць стали видавати вісім. Старі, жінки й діти вважалися "утриманцями", й на них видавали лише по чотири кілограма на душу. Робітники відчували, що їм сплачують навіть менше, ніж до революції, і піднялися на загальний страйк. Вранці дев'ятого квітня на Металозавод прибула жіноча делегація ткачих із фабрики ім. Шагова. За їхнім закликком металісти кинули роботу і стовпилися під конторою.

— "Мужики! — звернулася до них делегатка з короткою стрижкою під червоною хусткою. — *Дитёв кормить нечем. Мы при царе, при капиталистическом строе, не жили так плохо, как сейчас. Мы свою работу делаем? Делаем! Товар вагонами отгружается? Отгружается! Куды всё девается? Пошто деньгами не платют, а карточки в зубы тычут? Надобно требовать! В семнадцатом у буржуев потребовали — и добились своего. Неужто теперь наша с вами рабоче-крестьянская власть супротив народу пойдёт?*"

— "Мы вас, бабы, в ваших требованиях, конечно, поддерживаем, да только бастовать нам не с руки. Правильно сказала товарищ: власть-то теперь — наша!" — виліз наперед парторг котельного цеха.

До зібрання спустився директор фабрики товариш Прищепкін із двома похмурими товаришами у шкіряній одежі за спиною. Сам він був у бостоновому френчі сіро-сталевого кольору, чорному галіфе і хромових чоботях, із потертим шкіряним портфелем у руках. Він зиркнув поверх голів, і люди, що попалися йому на око,

опустили очі й затихнули.

— *"Товарищи металлисты! Не знаю, как на ткацких фабриках, а мы, если бросим работу, хлеба не получим вовсе. Сейчас партия принимает меры, чтобы отнять хлеб у кулаков, которые его прячут. Ожидаем эшелон с Украины. Думали отправить им навстречу текстиль, да только ткачихи не ко времени забастовали. А мы до пахоты должны одних только плугов две тысячи штук изготовить. Не будет плугов, чем колхозы пахать будут? Чай, у нас на заводе условия труда лучше, чем у ткачих? Пыли нету; к обеду кипятки на всех греем".*

— *"Так-то оно так, а детей чем кормить?"*

— *"Обещаю: если разойдётесь и приступите к работе — выдам двойную норму хлеба".*

І металісти, не дуже повіривши сказаному, ховаючи очі, нехотя розійшлися по робочих місцях.

Але заколот, попри їхню зраду, поширився на всю округу. Загальна кількість страйкарів сягнула двадцяти тисяч людей. Вранці на площі перед міською Радою зібрався недозволений мітинг. Кінна міліція пішла на розгін. Кінь звалив жінку, а вона виявилася вагітною. Обурені люди кинулися на штурм відділку міліції, перевернули там усе до гори дригом, віддухопелили чергових міліціонерів і звільнили ув'язнених. Запалені перемогою, вони рушили до будівлі міському партії і ОГПУ, що знаходилися неподалік, витягли з кабінетів кількох партійних начальників разом із головою міської профспілки і жорстко їх побили.

У відповідь влада стягнула до міста додаткові міліцейські і військові підрозділи, а 12 квітня з Москви прибув особисто Лазар Мойсійович Каганович. Він тільки-но повернувся з України, де напружено потрудився, реквізуючи хліб, і був готовий до рішучих дій. Заколотників брали вночі, просто з ліжок, і увозили туди, звідки не повертаються. На фабрики, в робочі бараки насунули пропагандисти і агітатори, які розтлумачували людям усю складність поточного моменту і закликали до покори. Працівникам районного відділу освіти теж доручили ходити по домах і зазивати до роботи. Першою під агітацію Антоніни Єрмакової потрапила родина її шкільної однокласниці Ольги Бадигіної. Особисто Ольга не страйкувала; вона перебувала на дев'ятому місяці вагітності, проте ходила на фабрику і, разом із іншими комсомолками, пильнувала обладнання від злодійського пошкодження. Ткацькі верстати-автомати "Нортроп" надійшли до цеху незадовго до страйку і стояли ще не приєднаними до трансмісії. Ольга вже обслуговувала двадцять верстатів, а відтепер збиралася опанувати тридцять два.

Подругу вона зустріла, сидячи в кутку під образами, з дворічним синочком на руках. Дитина виглядала кволою. Решта родини — батько, мати, молодший брат і чоловік — мовчки сиділи за пустим столом. Поява дівчини їх трішечки зворушила.

— *"Ну-ка, зятёк, бляха-муха, раздуй-ка самовар!"* —

скомандував господар.

— *"Извини, Тоська, что без сахара: нетути у нас ни песку, ни рафинаду",* —

виправдалася господарка.

— "Тётушка Настя, дядя Ілля, нельзя сейчас бастовать. Только-только стали налаживать народное хозяйство, и тут — на тебе!"

— "А скажи-ка мне, дочечка: как работать, ежели не кушать? Слыхали, партийным-то нынче пайки дают?"

— "Враги препятствуют коллективизации и индустриализации; кулаки прячут хлеб; в Поволжье — голодают. Но партия не сидит, сложа руки. Вот-вот придут эшелоны с Украины. Надо маленько поднатужиться и работать. А пайки дают тем, у кого рабочий день ненормированный".

— "У вас только рабочий день ненормальный, а у нас, — вся жизнь наперекосяк. Слыхала, небось, девкам уже по сорок станков втюхивают!"

— "А ещё поясни-ка мне, неграмотному: чей хлеб крестьяне не отдают: свой?"

— "Понимаете, дядя Ілля, кулаки ведь сами не пахут и не сеют, а эксплуатируют бедноту. Стало быть, и хлеб надо делить по справедливости".

— "А ситец, который наши бабы ткнут своими руками, стало быть, бля..., тоже общий? Вот я и думаю: ежели бы у крестьян, бля., хлеб не отбирали, а товар раздали бы рабочим, мы бы, как-нибудь, обменялись, и голодных-то и не было" — підбив господар.

Що старому скажеш! Антоніна виклала на стіл кульок цукру, буханку хліба і дві цукерочки-подушечки: вона завела собі манеру з пустими руками до голодних не з'являтися. Люди стрічали її привітно, але агітації все одно не піддавалися. Навіть рідна матуся її не розуміла.

— "Ты скажи мне, Тоська, однако, чево это при партии мы живём всё хуже и хуже? Ужо-то при Царе-батюшке мне, в сорок-то лет, не пришлось бы за чужой скотиной ходить! Бывало, отец один нас всех и кормил, и одевал".

— "Потерпите маленько. Вот закончим электрификацию — аппараты коров доить будут. Тракторные заводы строим, — придёт в колхозы механизация. И навоз из-под скота машины выгребать будут".

Лазар Мойсейович провів на фабриках підконтрольні йому збори, на яких надав людям можливість від душі полаяти фабричне начальство. Всі питання записали на папір, пообіцяли надати матеріальну підтримку багатодітним і прийняли постанови негайно ставати до роботи.

— "А, вить, подействовала-то стачка! Она, ужо, и норму хлеба вернули, как и раньше было", - відзначив Геннадій.

— "А ещё, тятя, партия разрешила завести при фабриках подсобные хозяйства. В Вичуге обещают открыть колхозный рынок, а городским рабочим выделяют землю под огороды", — порадувала Тоська.

Розділ V. Перша Світова

Навесні 1918 року, у неділю, довідавшись, що цар Микола зрікся, цюрківчани зібралися біля церкви. Церква у Цюрківцях існувала споконвіку. Попервах уніатська, а у 1882 році миряни спорудили на її місці православний храм Успіння Пресвятої

Богородиці. Храм був дерев'яний, проте з дзвіницею, на міцному кам'яному фундаменті. Стояла церква на пагорбі, на в'їзді в село, на перехресті трьох багатолюдних вулиць, і обговорювати найважливіші питання люди збиралися біля неї. Цього разу вирішувалась доля панського маєтку. Пани Русецькі покинули Україну, невідомо куди подівся економ Бочанський із сімейством. Сторожі, повартувавши безоплатно, дійшли думки, що пан вже навряд чи повернеться, тож садиба і фільварок вже з місяць стояли незахищеними.

— Майно мусимо поділити, бо розтягнуть. Онде, скільки банд навкруги вештається, — висловився сторож, що найдовше затримався на фільварку.

— Розпотрошити маєток — святе діло, але я ось про що міркую: де ми працюватимемо опісля? — запитав безземельний Петро Лиска.

— Не переймайся: батракуватимеш у мене, — заспокоїв голодранця Прокіп Вакуляк — заможний хлібороб і найбільший після пана роботодавець.

— Еге! У тебе заробиш! Дулю з маком та болячку в спину! Ми тебе знаємо, — пролунало з натовпу.

— А де ж ми красти будемо, якщо без пана? — підштрикнув народ Юрко Сиротенко, який щойно повернувся з каторги.

— Отож і я міркую: господарство мусимо зберегти. Було панським, стане нашим. Створимо комуну і дамо бідноті роботу, — заспокійливо мовив Крисак Конон, червоногвардієць.

Конон вийшов з тюрми, не відсидівши. Його разом з іншими в'язнями Лук'янівки звільнили перші революційні загони. Він вступив до Червоної гвардії і разом з робітниками Шулявки експропріював у Києві особняки, покинуті багатіями. Тож він напевне знав, що залишиться від маєтку опісля його "розподілу".

— Споконвіку мріяли панів розпотрошити, а майно поділити, — заперечив Сиротенко.

— Я сказав фільварок не чіпати, та й годі! Перетворимо на комуну. Станемо усі рівні. Біднота! Від завтра збираємось боронити фільварок. І не раджу будь-кому потикатися туди без мого дозволу! — червоногвардієць виступив наперед, витягнув з кишені наган і погрозово зиркнув у бік Гаврилюків і Вакуляків: — А ваша черга, добродії, ще настане...

— Створять голодранці комуну — залишимося без робочої сили. Навіщо тоді нам земля? Цієї ж ночі рушаймо, — пробуркотів собі під ніс Омелян Гаврилюк, батько відомих на селі розбишак Фані і Явтуха Гаврилюків. І усі, кому треба, його почули.

Дві доби скопом грабували ненависний маєток. Усе, що могли, порозвозили по дворах; стіни повалили і розтрощили на цеглу; на місці не залишилося ані заліза, ані дощок. Заможні навантажували вози, безкінні уносили на горбу. Коли Конон повернувся з Бершаді, куди від'їжджав до начальства, на місці старовинного будинку застав руїни і згарище. Встановити винних не вдалося. Чому зайнялася будівля ніхто не помітив, отже, підозру звели на Сиротенка. Ображений анархіст тиждень лигав без передиху, а повернувшись роздратованим до хати, накинувся на дружину. Але Марфа,

натхненна революцією, не стерпіла і так бабахнула макогоном по потилиці, що нещасливець здох на місці. І ніхто її за самосуд не покарав, бо не було жодної влади. Громада тим більше не осудила жінку: так йому, антихристу, й треба!

Насправді, не усі селяни спокусилися на чуже. Платон Шелестович і сам не зазіхнув, і сином заборонив. Міркував: "Хтозна, чим воно все обернеться... Хіба ж може таке злодійство залишитися безкарним?" Лише восьмирічний Пилипок наважився потайки збігати на свято справедливості і підібрати на шляху грамофон, що випав із чийогось возу. Татові він свій здобуток не показав, натомість віддав сестрам у дідівську хату.

Карпо, старший син, повернувся з австрійського фронту геть зломленим. Ночами його лихоманило; раз за разом він підхоплювався і виходив надвір випалити самокрутку. На щастя, дівчина Меланка його дочекалася, тож на Спаса Нерукотворного вони справили весілля. На таке свято знайшовся у Оляни прихований від злодійських очей гусак, а свати принесли свіжої риби. Наварили холодцю, каші, насмажили картоплі, спекли весільний коровай, нагнали домашньої горілки. Гуляли три дні, а оселилися молоді у хаті, що залишилась від діда Івана й бабусі Надії. На жаль, насолодитися на повну вони не встигли; не обзавелись власним господарством, захворіли на тиф і померли. Після них у дідівську хату відокремилися дорослі дочки Степаня і Ониська. Дівки познімали з вікон чорні хустки, повиносили застарілий мотлох, підбілили піч і стелю, помили полик і лави, підмазали долівку та заслали стіл скатертиною. Степаня розмалювала піч яскравими квітами і півниками; з батьківського дому сестри перетягли дівочі скрині з приданим, ткацький верстак і швейну машину.

Щойно солдати побігли з фронту, Степаня почала виглядати свого жениха Макара Лелеку. Фронтовики верталися по-різному: дехто з самими вошами, а Прокіп Коновалець пригнав армійську хуру, повну крамом, з двома кіньми — возовиками.

— Дядьку, а дядьку, чи не зустрічали ви на війні Лелеку Макара? — запитала його Степаня.

— Ні, мила дівчинко, наші фронти були далеко один від одного. Я — під Молодечиним в окопах сидів, а твій красунчик, мабуть, десь у Бессарабії. Але я міркую, що до зими усі посходяться, — відповів вояка.

Ще пів року тужила дівка; тішилась солодкими мріями. На різдвяні свята метушилася і годила матері без нагадувань: прибирала хату, повсюди підмазувала та підбілювала. Позичила у сусідки червоної глини, аквамарину та розмалювала батьківську піч голубками та квітками. Тішилась дівка солодкими мріями, але й гріх свій дівочий не забувала. Коли вона, у шістнадцятирічному віці працювала в панській економії, спокусилася ласками сина економа. Не те, щоб він її обдурив, а сама замислила стати панною. Гімназист поїхав, а дівка з півроку тремтіла: чи не завагітніла? На щастя все обійшлося: навіть мамка не запідозрила. "Що буде? Що буде?" — хвилювалася дівка, і щемило їй серце тривожне передчуття.

— Свого Музичку з війни зустрічає, — судачили сусіди.

Музичкою на селі називали Макара Лелеку, і славився він пісенним заводіякою.

Грав хоч на гармошці, хоч на гітарі, хоч на балалайці. Степаню він вирізняв здавна; проводжав її з вечорниць, милував попід хвірткою, а уходячи на війну, прилюдно назвав нареченою.

На другий день Різдва, вранці, заскочила до Степані подружка і від порогу проторохтіла:

— Ой, там зі станції мужики приїхали, привезли в санях хлопців, що з війни повернулися.

— А Макар?

— А як же! І мій братик, і твій Макар. Їх на війну разом забирали, разом і повернулися. Слава Богу: живі, здорові і не поранені!

Зовсім очманіла дівка: то вибіжить з хати, то знову заскочить; то до віконця, то до дзеркальця. Кинулася в клуню, набрала сіна з запашних трав і обвила ними покуть. Наповнилась світлиця пахощами польових квітів, і усю родину захопило радісне збудження. Особливо раділа молодша сестра Ониська, бо з-за Степані й сама засиділась в дівках.

Того ж вечора закохані зустрілися біля хвіртки, і не злякав їх зимовий вітер. Тішилися в обіймах, поки мати не загнала дочку в хату.

— Ну, і чий же то тинявся попід хвірткою? — запитав Платон.

— То молодший син Юстима Лелеки повернувся з фронту.

Дядько Юстим мешкав на нижньому кутку села, неподалік від церкви. Дружиною він тримав циганку, яка народила йому шестеро синів: п'ятеро чорнявих, справжніх циганчат, а Макар вийшов русявим.

— Невже ж вояка злякався до хати? Нехай заходить: хазяйновитого батька син! — усміхнувся Платон.

Не забарилися Лелеки прислати сватів, і ще до Великого посту справили щедре, як і заведено серед добрих людей, весілля.

І ось настала шлюбна ніч... На що сподівалася дівка? Досвідчений жених враз здогадався, що його ошукали. Скільки разів — в окопах і лазаретах — марилося йому Вона, чиста і непорочна.. А як заздрили йому фронтові побратими, що потрапили на війну, не встигши пригорнутися до жіночого тіла? І ось, він впіймався на зужиту! "Вранці баби здогадаються, що до чого. От, вертляве стерво! Обвела докруз пальця, а тепер сопе, наче Янгол у плоті", — подумав Макар, підхопився, схопив наречену за косу і стягнув долу. Б'ючи, він розпалився, втратив розум, бив по чому не попадає і щосили, допоки блудниця призналася, як підступний панич перестрів її в темному кутку і нахабно згвалтував. Чимало крові накапало на простирadlo, і вранці повитухи голосно підтвердили цноту. Чи повірив у зізнання Макар, чи ні, але не втихомирився і впродовж усього життя гамселив дружину з найменшої зачіпки.

Ониська була молодшою від сестри на три роки і з нетерпінням очікувала її весілля. Працювала дівка в батьківському господарстві, а нишком зустрічалася з сусідським парубком Євтухом Гаврилюком. Від своїх чорноволосих братів Євтух вирізнявся пишною червоною чуприною, був рослим, вродливим парубком і встиг надбати собі

безпутну репутацію. Платон з Оляною застерігали дочку: мовляв, дивись, він жодної дівки повз себе не пропустив, але Ониська до них не прислухалась — дуже вже хотілося. Не стала вона підкорюватись батькам, натомість пригрозила втекти з дому, якщо не віддадуть її за Євтуха. Довго маялися Платон з Оляною, та куди їм було подітися, якщо дівці вже закортіло. Невдовзі завітали свати, і відразу за Паскою справили весілля. Після вінчання гості, дружки і родичі зібралися у хаті Гаврилюків. Добре пообідавши, вийшли на подвір'ячко танцювати. Пари кружляли і скакали до поту. Ониська, прикрасившись різнокольоровими шовковими стрічками, в осяйному сріблом вінці, витанцювала з весільним дружкою, а жених після карколомної полечки сидів збоку і мовчки за ними стежив. Раптом, він підхопив із лави відро і обдав розбурхану наречену водою. Гості ще більш розвеселилися, а Ониська, сховавшись у хаті, осушувалась біля печі і ридма ридала.

На другий день похмелялися у Фані Гаврилюка, старшого брата нареченого. І так співпало, що в одному місці, одночасно, зібралися всі спільники давнього убивства ткачів Гавадз: Фаня Гаврилюк, Тофан Вакуляк і Конон Крисак. Конон тоді взяв усю вину на себе, але, попри обіцянки, за три роки не отримав від товаришів жодної передачі. Тепер же він повернувся з Києва зі службовими документами, при зброї, і почав встановлювати у селі нові порядки. Посіпакам здалося, що пихатий червоногвардієць у малиновому галіфе і з наганом у кишені пристане до них вимагати компенсацію. Вони запідозрили, що він тільки прикидається веселим та підхмеленим, насправді ж шукає нагоди, аби до них присіпатись. Тож на перекурі зговорилися вони позбутися ймовірного здирника. Справу розпочала красуха Ірина, спокуслива дружина Фані. Вона присіла ближче до Конона і завела гру: поставила собі на груди повну чарку і запропонувала йому випити, не торкаючись руками. Гра здалася Конону заманливою. Зметикував: якщо і розіллю, то матиму нагоду злизати. Та поки він, затамувавши подих, прицілювався до чарки, Ірина витягла з його кишені наган і нишком передала чоловікові. Ось тут-то Фаня і вибухнув ревностями! Він витягнув залицяльника з-за столу, а Тофан підступився з другого боку. Відчувши небезпеку, червоногвардієць кинувся у вікно, але Фаня дістав його пострілом навздогін. Уражений зі своєї ж зброї Конон упав у дворі, і Фаня всадив у нього всю решту куль, що залишилися у нагані. Тіло зіштовхнули в яр, а Оніщине весілля продовжилося, начебто нічого й не сталося. Можливо, поплічникам і цього разу все минулося б, та мати загиблого поскаржилась полковому комісару Червоної Армії і передала йому синовні документи. За справу взялися хлопці з Гайсинського ЧК і, зрештою, Фаню Гаврилюка *шльопнули* понад тим же яром.

Уперше Червона Армія прийшла на Вінниччину в березні дев'ятнадцятого року і відразу встановила Радянську владу. Повсюди — у Цюрківцях, у навколишніх селах — вибрали сільські ради, які щонайперше зайнялися мобілізацією. Народ ще не оговтався від першої Світової, а тут, попри обіцяний мир, знову почали гребти до війська. Не встигла Оляна оплакати Карпа, як дійшла черга до Григора. Його разом із іншими мобілізованими обмундирували, видали зброю і доставили на станцію Ситківці. Молоді

й не навчені, вони безтурботно спали у товарному вагоні, коли двері зі скреготом роз'їхалися: на ешелон напали петлюрівці. Вони відкрили щільний вогонь наосліп; червоноармійці у спідньому вистрибували з вагонів, а на рейках їх добивали з кулемета. Григир зметикував, що краще залишитись у вагоні, і, прикинувшись мертвим, зачаївся попід нарами. Зрештою, він таки залишився живим, але від перестрашу у нього відібрало ноги. Пролежавши три місяці у шпиталі, вояка повернувся до свого полку, який попервах діяв на Уманщині проти Денікіна, а з осені двадцятого року на Немирівщині, проти поляків. Удома, куди повесні двадцять першого повернувся Григир, його дочекалася кохана дівчина Федора. Працьовита і привітна, вона припала до душі Платону й Оляні, тому зі сватанням вони не забарилися. Попервах молоді оселилися в дідівській хаті, і вправна в роботі та чемна в побуті Федора відразу стала улюбленою невісткою. Подружжя вхопилося за господарство, і жило б щасливо, аби ж не той невдалий бій на станції: у Григора знову відмерли ноги. І скільки не їздив він по військових шпиталях, лікування не допомогло, і він назавжди залишився калікою. Але вірна жінка не покинула чоловіка, не розгубилася, натомість клопотала по усіх інстанціях і, зрештою, здобула йому пенсію інваліда Громадянської війни.

Ще задовго до одруження бравий парубок Макар Лелека мріяв завести сина. Він уявляв собі цілу зграйку, не менш шести, жвавих хлопчаків, яких він навчатиме господарської роботи, музики і гендлярства. Степаня старалася з усіх сил і вже догодила чоловіку, але синочок помер, проживши якусь годину.

— Не треба було мамку у живіт бити, — роз'яснила баба-повитуха.

Але Макар не вгамовувався: як уявить ласуху в обіймах слинявого панича, так і віддубасить. З-за того й друге дитя, дівчинка, народилася кволою. Назвали її Фаїною, і матір пестила доньку, не відпускаючи від груді. На початку 1922 року Макара, разом із конем, мобілізували до Армії УНР генерала Тютюнника, що здійснювала свій останній рейд Правобережною Україною. Покидаючи дім, Макар проникливо звернувся до дружини, яка знову була при надії:

— Дивись, стерво, народиш ще одну курву, таку ж, як сама, краще зразу втопи: бо вб'ю обох.

Коли ж знову народилася дівчинка, Степаня перелякалася. Що робити? Чоловік ось-ось повернеться! Попросила бабу Колодачиху втопити немовля, але та відмовилась. Тоді матір, аби позбавити доньку молока, перев'язала груді шворками.

— Ой, Боженьки! Навіщо я тебе народила? Краще б висцяла десь у кропиву, — причитала вона раз від разу.

Дитинку врятувала Макарова мати, циганка. Забрала немовлятко до себе і вигодовувала розжованим хлібом: ліпила з нього квачики і пхала в рота. Все б нічого, аби ж не хворіла стара на сухоти: згодом хвороба відгукнулася на здоров'ї онучки. Мамка ж схаменулася лише на четвертий місяць: забрала дитинку до себе, привернула до грудей, і маленька, надолужуючи згаяне, до трьох років усе ще тягнулася до циці. Хрестили дитину Ганною, і, попри негаразди, зростала вона жвавою й голосистою. Вже в дорослому віці вона жартувала, що завдяки Петлюрі врятувалася від каліцтва в

материнському череві: вчасно забрав батька на війну. Макар же, повернувшись із розгромленого війська, почув мелодійний голосок дівчинки і свою погрозу виконав частково: віддухопелив дружину.

— Шукав я твого кривдника в Польщі, аби пристрелити, та не судилося, — заспокоїв він її.

Про те, що його день народження припадає на п'яте січня 1913 року, наймолодший Платонів син Гнат дізнався, отримуючи метрику, коли переходив до п'ятого класу. А навіщо йому було про те знати, якщо дні народження все одно не відзначалися? Батьки піклувалися, щоб діти не голодували, були одягнені та взуті, і їм було не до панських витребеньок. Платон навіть збився з ліку і на питання щодо Гнатового року народження, примруживши ліве око, відповідав:

— Оце й точно не скажу: чи до війни, чи після...

Гнатко був ще малим, коли сестри Степаня і Онися повиходили заміж, покинули домівку і вже народили власних дітей. Найстарший із братів Григійр жив окремо; Тарас ще парубкував, Іван і Пилип його наздоганяли, а наймолодша сестричка Тетяна тільки-но народилася. Штанці і сорочки Гнатко доношував після Пилипа, який в свою чергу наслідував їх від Івана. Працювати хлопчик розпочав із восьми років, відтоді, як дідусь Яків забрав його навесні до себе на вулицю Задвірну пасти вівці. Худобу пасли до Михайла, до того, як трави на луках покривалися снігом. За перший свій літній сезон пастушок заробив пару домотканої білизни. Після вдалого пастухування мати зібрала молодшенького синочка до школи. Дала йому з собою буханець щойно спеченого хлібу для учителя і перехрестила. Всі діти прийшли до школи не з пустими руками: доверху заклали учительський стіл паляницями. Насправді першу школу в Цюрківцях заснував Гнатків дідусь по материнській лінії Яків Кисіль. За часи турецької війни 1878 року він служив денщиком у штабс-капітана Муравйова. Їхня рота всю зиму простояла в обороні, і командир від нудьги вивчив денщика Киселя грамоті. За допомогою похідного молитовника кмітливий солдат опанував літери, засвоїв читання, а повернувшись з війни, прославився грамотієм на все село. Своїм знанням він охоче ділився з дітлахами. Батьки радо заохочували те навчання, і зимовими вечорами хата колишнього вояка перетворювалася на початкову школу. Попервах батьки витрачалися лише на букварі і грифельні дощечки, але згодом, скинулись громадою на справжню школу. У будинку колишньої сільської управи поставили два довгі столи з лавами і завезли на зиму дрова. Першою вчителькою стала сестра священика Березовського, вдовиця. Пізніше з'явився викладач Петро Опанасович. Дід Кисіль допомагав їм вести шкільне господарство і вважався начебто третім учителем. І ще, дідусь полюбляв теревенити з учнями. Ото присяде на призьбі в їх оточенні, заведе розповідь про походи в Болгарію, а діти уважно його слухають.

— Діду Якове, розкажіть нам ще про війну з турками.

— Та хіба ж турки то вояки? Взимку вони мерзли і не витримували нашого натиску. А як прибув до нашого війська генерал Скобелев, так вони і зовсім покотилися з гори Шіпки. От вже ми їм дали! От дали! Тож, повесні їхній цар, якого вони називають

султаном, остаточно перелякався і забрав свої полки геть з Болгарії.

— А що потім?

— За своє звільнення від бусурманів місцеві люди нас вітали, наче рідних. Навіть плакали від радості. Запрошували до домівок, пригощали вином і солодким сушеним виноградом.

Попервах школа залишалася трикласною. Школярики звичайно пустували, і педагоги застосовували до них "палочну" дисципліну. Одного разу Петро Опанасович і Гнатка хряснув лінійкою по немитих руках. А вже пустотливого Сашка повсякчасно ставив біля дошки колінами на кукурудзяні зерна. Але той не каюся і продовжував приносити до школи жаб, мишей, пацюків, вужів і лякати ними дівчат. І тільки до третьокласників Петро Опанасович ставився з повагою.

Втративши в боях здоров'я, старший брат Григійр не впав у журбу, не склав руки, натомість щосили допомагав дружині. Він топив піч, підмазував підлогу, ладнав стільці і варив борщ. У теплій затишній хаті його часто навідували товариші по службі і друзі дитинства. Знаходили там порозуміння й ті односельці, що воювали на протилежному боці. Взяти хоча б зятя, Макара Лелеку... Хіба ж хтось сам вибирав військо, до якого його загребли? Федора, Григорова жінка, радо зустрічала всіх і, щоб вони й надалі навідували чоловіка, годила, як могла. Не заперечувала проти смердючих цигарок-самокруток; не переривала нескінчене базікання; пригощала, чим Бог послав. Кожен приятель приносив із собою якусь улюблену байку.

— Нумо, Василю, розкажи, як Митрофан вівцю продавав? — запитував Грицько.

Василь, теж колишній червоноармієць, припалював чергову самокрутку, затулював ротом і носом і неквапно заводив: "Отже, збирається якимось Митрофан у Джулинку на базар продати вівцю, і дружина, Федосія, наказує йому просити за неї тридцять фунтів цукру. Сидить собі Митрофан на возі і торочить усім, хто підійде, одне й те саме: тридцять фунтів, тридцять фунтів. А я ж при своєму возі стояв якраз поряд, усе чув і одного разу задумав пожартувати. Підговорив я кілька знайомих мужиків пропонувати Митрофану цілий пуд цукру за овечку. Митрофан же стоїть на своєму: "Чого причепилися зі свої пудом? Наказала Федосія тридцять фунтів, отже, тридцять, та й годі!"

Хоча історію всі вже чули, і не раз, все одно вдоволено сміялися.

— А якщо запитати Митрофана, скільки в нього овечок, він скаже: "краще спитайте Федосію".

— Я ж разом із Митрофаном до школи ходив. Учитель навчав його грамоти, навчав, а він — пень пеньком. Учитель нервує, а Митрофан так горділиво його й заспокоює: "Мене навіть сам Ленін не зміг би навчити!"

— Не такий він вже й дурень, Митрофан. Одного разу я його підштрикнув: дуже вже поганкувата на вигляд твоя Федосія. А він у відповідь: "А ти знайди у селі бабу, яка б в'язала снопи міцніше від моєї. З обличчя води не пити, а красива дружина, що прудка конячка: завжди стережися, щоб копитом не хвицнула".

— Кожна людина розумна по-своєму. Що б ви не казали, а такого чистого двору,

доглянутого городу та врожайного поля, як у Митрофана з Федосією, на селі більш ні у кого й не побачиш, — підбив Григир.

Розділ VI. Хлібороби

Остаточно панську землю в Україні більшовики поділили у 1920 році. До того, ще у листопаді 1917 року, вони скасували приватну власність на землю і оголосили її всю — царську, поміщицьку, церковну, селянську (ту, що отримали при скасуванні кріпацтва, і ту, яку надбали згодом) — всенародним надбанням. Але через три роки, зіткнувшись з нестачею продовольства і непримиренним спротивом ошуканих селян, вони схаменулися і об'явили безоплатну роздачу землі тим, хто на ній власноруч працюватиме. Влада сподівалася вбити кількох зайців: позбавити повстанські загони особового складу і заохотити селян до роботи, щоб здирати з них в казну якнайбільше хліба.

Думки стосовно розмірів польових наділів розійшлися. Ті, хто розраховував багатіти, проштовхували принцип паювання "на плуг". Тобто давати більше землі тим, хто здатен її обробити. Борці ж за справедливість вимагали виділяти землю "на їдця".

— Який смисл надавати землю голодранцям, що не мають ні коня, ні вола, ні реманенту? — запитували заможні.

— А як прогодувати сім душ, не маючи власного поля? — обурювалась біднота.

— Не оброблю, так здаватимув оренду.

— Краще найматимешся до мене.

— Це що ж, знов батракувати? Навіщо ж тоді революція?

— Заштовхни її собі у дупу, ту революцію!

Зрештою землю поділили з розрахунку одна з гаком десятини на їдця. Платон, родина якого на той час складалася з шести душ, отримав сім з половиною десятин орного поля. Той пай, відповідно відвічним сівозмінам, він розклав на три ділянки: озимі, ярові з просапними, та обліг. Земля у Цюрківцях родюча і, втративши можливість заробляти на гендлярстві, Платон із радістю ухопився за хліборобство. Невдовзі родина обзавелась двома кіньми, коровою і птицею. Не забули й про свиней: прилаштувалися відгодовувати двох кабанчиків для себе і ще парочку на здачу заготівельникам в обмін на цукор і гас.

Молотьба — вінець річної праці хлібороба.

— Пилипе, відчиняй ворота: молотарку притягли, — наказав Платон.

Вечоріло. Техніку затягнули у двір і залишили біля стогу озимого жита. Вранці, ще до сходу сонця, добрі сусіди зібралися працювати у позику. Кожен зайняв відведене йому місце. Хтось вилізе наверх скидати снопи на стіл молотарки та подавати їх барабанщику. Інші ж відгортатимуть очищене зерно з-під машини на мішковину, носитимуть його в клуню і укладатимуть на долівці, яку заздалегідь добре утримували, змастивши жовтою глиною. Парубки взялися відгортати соломі і тригранними, з довгими руків'ями, вилами подають її на скирту. Скиртувати почали з землі. У міру її зростання до справи долучилися найміцніші з чоловіків, які з високої драбини передають наверх з рук у руки навантажені вила. А вже там, на самій горі, досвідчений

дід Онисько вирівнюєкраї; його помічникФедько рівним шаром розкладає соломую намаківці, і вдвох вони втоптують цупку скирту.

— Ближче, ближче закладайте ожеред, до самого паркану, — подав голос Платон.

— Як господар скаже, — погодився Федько і переказав наказ глухому дідусю.

Гнаток, разом Петриком і Мишком, помахуючи батогами, гонять коней по колу тягнути три приводні дишла. Трансмiсія крутить маховик, від маховика, через пас, обертається робочий барабан молотарки. Найголовнішим з усіх вважається барабанщик. Він стоїть на узвишші, хапає розпушені від перевесел снопи, розпростує їх і через горловину рівномірно завантажує під барабан. З верхнього вікна молотарки виходить солома; нижче — зерно; ще нижче — полова, а з самого низу — послід, тобто биті зернятка, клаптики зілля і грудочки землі. Солому підхоплюють вилами, а половину дівчата збирають окремо, у рядна, і зносять її в маленький стіжок. Зерно, — найцінніший вихід, який дівки та молодички дбайливо зносять до клуні, на чисту долівку. Парубки ж і дядьки на них зазираються. У клуні стоїть цебро з питною водою, яке надає привід раз від разу туди забігати.

—Ну, й вертка ти краля, Варко! Таку в сак на спіймаєш! — вигукнув дядько Панас після невдалої спроби облапати дівку.

Гуде молотьба, тужаться вкриті пилом люди. Тим часом Оляна з помічницями, бабою Колодачихою і невісткою Федорою, готують в хаті обід. Кожен поснідав вдома, а обід — святковий, ситний, щедрий — має накривати господар.

— Панасе! Спиняй машину, та сідаймо вже до столу! — гукнув Платон барабанщика. — І ви, погоничі, зупиняйте коней та чіпляйте їм шаньки з кормом. Нехай і тягло поїсть, поки ми обідатимемо.

Молотарка стихла. Дівки вмиваються біля колодязя і, пустуючи від надміру молодості, обливають одна одну з відра. Чоловіки й жінки обтрушуються від пороху, миють руки, і усі прямують до світлиці. Заходять стомленими, але радісними: річну селянську працю винагороджено золотим зерном. Як водиться на великі свята, столи вбрані білосніжними скатертинами. Звідусіль лунають жарти:

— Дядьку Панасе, а я розповім вашій Присьці, як ви до мене припадали!

— Що ж це ти, Варко, виросла такою недоторкою?

Господиня з помічницями розносить по столах гарячі страви і виставляє два бутлі самогону. Питимуть по-черзі з однієї чарочки, яка поставлена на кінці столу, ближче до господаря.

— Сідайте, шановні молотники, де кому зручніше, і пригощайтеся, чим Бог послав, — запрошує Платон.

Розгладжуючи вуса, мужики розсілися по лавах. Для погоничів, ближче до виходу, встановлено низенький столик. Хлопчаки вмостилися на ослінчику і хутко взялися їсти, щоб напоїти коней ще до виходу дорослих. Дядьки, молодичі й дівки сьорбають дерев'яними ложками борщ з ароматом кропу. Попереду ще голубці та смажена гусятина. Чарка має обійти три кола, не більше, бо попереду — непочатий край роботи. Стіл довгий, гостей багато, і за балачками компанія раз від разу збивається з лічби: до

кого пити?

Як завжди скруту розв'язує Платон:

— Пий до мене, нехай мені буде гірше! — і розпочинає нове коло.

Дівки від горілки відмовляються: люди засміють. Здебільше утримуються і молодички. Але радість на обличчях загальна: найщасливіший день хлібороба! Пообідавши, трударі вибираються з-за столу. Дівки біля колодязя з реготом напувають спраглих. Кострубатий дядько Родіон схопився обійняти Наталочку, що пригощала водою, але та спритно вислизнула.

— Таку в сак не впіймаєш, — засмутився Родіон.

Нарешті всі розійшлися по місцях. Погоничі вхопили батоги і зі словами "ньо, ньо, гніді та карі" відновили робочий рух. І знову загуркотіла машина, знову поповзли снопи до барабану, заметушилися дівки з мішками, а у чоловічих руках замигтіли вила.

— Федосію, ти ж не заглядайся так пильно на Марійку, бо промахнешся вилами.

— Не страшись, дядьку Юхиме. На дівчину лише очі зиркають, а руки своє діло знають.

Трудовий день скінчився. Погоничі випрягли коней із приводу молотарки і запрягли їх до її дишла: машину перетягуватимуть у сусідній двір до Коновальців, де молотіння відбудеться завтра. Потім її перетягнуть далі, до Гаврилюків, до Козленків і так вздовж усієї Дерibasівської, щоб принести свято урожаю до кожного двору.

Тільки Гнаткові наступного дня вже не прийдеться нукати коні: завтра його черга нести обід сторожу на баштан. Гуртовий баштан, що належить господарям з усієї вулиці, знаходився неподалік. Одноокому діду Петруші, сторожу, збудували там добротний кіш. Закопали у ньому глиняний жбан, щоб вода, навіть у спеку, зберігалася прохолодною, неначе щойно зачерпнули з джерела. З їжею Гнатко встиг вчасно, але покласти в торбу ложку забувся.

— Заждіть, дідусю, я миттєво збігаю додому!

— Не переймайся, синку, — заспокоїв хлопця баштанник, — ми, старі вояки, вміємо обходитись підручними засобами. Вправно, наче гончар, дід з хлібної шкоринки виліпив ложку і висьорбав нею ще теплий борщ.

Обидві Платонові доньки, що Степаня, що Онися, вирости красунями. По батьківській лінії вони успадкували блакитні очі, що без всяких наводок відтінялися синюватими від заглиблення очницями. Від матері їм дісталися акуратні носики і сласні губи. З самого малечку дівки були привчені до важкої праці, і не існувало такої роботи, з якою б вони не впорались. Тож, не дивно, що дістали вони собі завидних женихів. І хоча у Степані з Макаром вийшла своя історія, а у Ониськи своя, чоловіки почали їх лупцювати від самого весілля. Євтух насправді виявився ледачим, ще й не вгамувався від звичного парубоцького життя. Сам байдикував, вештався по молодичках, зате дружині спуску не давав: не так зварила, не туди глянула, не тим боком повернулася. А вже язиката! Все про всіх знає, кожного переговорить. Не дає чоловікові й слова встромити: тільки-но він відкриє рота, так відразу перекриє. За те й отримувала по заслугі. Вона ж виросла в родині, де між батьками панувало

порозуміння, і хоч чула, що буває інакше, таку долю на себе не приміряла. Зрештою, прислухавшись до тітки Колодачихи, вона раз за разом почала вивертатися з-під чоловіка у постелі, особливо, коли той ліз п'яним, і тим зачепила його за живе. А тут ще й з дітьми завинила: народила одну за одною четверо дівок. А де ж син? Допоки були молодими, первісна пристрасть якось жевріла, але з віком життєвого клопоту добавилось, незгоди загострилися, любов заслабла, і пішли вони наперекір одне одному. Він — слово, вона йому — десять. Ну, так на тобі! І по сраці, і по ребрах, і під око... Втихомирився Євтух лише після того, як Ониська — не панночка, а трудівниця — хряснула йому качалкою по шиї, по горбу так, що бідолаха місяць із лави не вставав. Опісля того вона вже не вагітніла, і тільки-но старша донька Маруся вийшла заміж і народила, перебралася до неї няньчити внучку.

Коли Гнатко перейшов у четвертий клас, у школі згуртувався учнівський кооператив: на зразок сільського, тільки з копійковими паями. Товаром у крихтному магазинчику стало письмове приладдя: зошити, ручки, олівці — як чорні, так і кольорові, лінійки, гумки й усяке інше. Щойно дзвоник сповіщав закінчення уроку, Гнаток, якого "пайовики" обрали головою, прожогом заскакував за прилавок і розпочинав крамарство.

— Мені два зошити і вимочку, — звертається Кравець Люба.

— А мені чорнила в невиливайку, — просить Маляренко Олексій.

Торгівля припинялася після того, як дідусь Яків брався калатати мідяним дзвіночком. Усі розбігалися по класах; останнім за свою парту заскакував продавець.

Одного разу малого запросили на справжні звітно-виборні збори сільського споживчого кооперативу. Звітував Махота Сава.

"Чому в цьому році торгівельний обіг нашого кооперативу аніскілечки не зріс?" — запитали його з місця.

"І що ж воно таке — "торгівельний обіг"? Треба тата розпитати..." — замислився школяр, відчуваючи, що таке знання може пригодиться.

Такими і запам'яталися Гнатові дитячі роки: влітку, від Паски до Михайла, — на лузі, біля овечок; взимку — школа і учнівський кооператив. Найцікавішими хлоп'яцтву з Дерибасівської вулиці видавалися літні вечори, коли вони збиралися на колишньому дворіщі Омеляна Вакуляка. Після того, як господарів виперли до Сибіру, від хати й будівель залишилися самі стіни. Дівчат у захаращений двір гратися у війну не пускали; хлоп'ята шикувалися шеремами, призначали командирів і марширували з палками замість гвинтівок. В загоні налічувалось дванадцять "бійців", і вони удавали з себе дорослих. Дзвінким мелодійним голосом Коваленко Панасик заспівував:

Гей, на горі там женці жнуть;

Гей, на горі там женці жнуть;

А попід горою, яром-долиною

Козаки йдуть...

Ватага одностайно підхоплювала:

Гей, долиною,

Гей широкою,
Козаки йдуть.
Козаки йдуть!

Потім дворище перетворювалося на атлетичну арену. П'ять пар борців товкли і викручували одне одного. Ніхто, ніколи, ні за що не визнавав поразки. Лунали вигуки:

— Я поборов!
— Ні, це я поборов!
— Не тягни, Петре, за барки, бо піджак розірвеш!

Після усього розчервонілі і розхристані козачки розсаджувалися на колоді біля розвалені клуні і ділилися казками. Ось Юстимко розповів казку про Правду і Кривду.

"Так їй і треба, клятій Кривді! Нехай не ображає бідних людей", — обурився Гнатко.

Завмерши серцем, "бійці" слухали страшну казку від Ластухи Кирила про вірного коня, який після похорону свого господаря пришкандибав на кладовище і став розгрібати копитами свіжу могилку. Побачивши, люди розкопали і знайшли мерця перевернутим долілиць і в розірваній сорочці.

Звідусіль залунали гучні поклики матерів: гульня закінчилася, пора розходитись по домах. Батьки дітей годуватимуть і укладатимуть спати: перед завтрашнім трудовим днем мусять гарно спочити. Тільки-но сонце зійде, їх вже будять. Спати хочеться — очі не розплющиш, проте пекучий оклик матері і свіже ранкове повітря хутко збадьорюють. Брати Іван і Пилип зібрали до купи все, що має згодитися для роботи, відчинили ворота, вигнали вівці, корову, підводу, запряжену кіньми і завантажену польовим реманентом, та гуртом відправляються у поле.

— Діти, а торби свої не забули?

— Не хвилюйтеся, мамо. Що-що, а харчі Пилип укладає в першу чергу, — усміхається Іван.

Зі своєю худібчиною до Гнатка приєдналися Федько, Петрик і Мишко. Поля навкіл села давно не засівалися, земля пустувала, і туди, на степ, хлопчентя звідусіль виганяли вуличні гурти.

Третій за віком, після Карпа і Григора, син Тарас народився щуплявим, і його змалку вивчили на шевця. Великою мірою завдяки його посидючості і старанності родина вижила у важкі роки, коли землі ще не мала, а торгівля худобою та ковбасами унеможливилась. Призвичаївшись до праці, Тарас не парубкував, а тільки й знав, що шити чоботи.

До його робочого місця покурити махорки і потеревенити про дівчат сходилися однолітки. Стецько цієї осені сховався у паломницькій валці до відомого по всій окрузі Калиновського Дива. У полі поблизу містечка Калинівка, поряд з пришляховою криницею, здавна стояв металевий дорожній хрест. Подібних хрестів було чимало встановлено на роздоріжжях краю, і подорожні в хурделицю мали їх дороговказами. І ось одного дня на тому хресті проявилися краплинки темно-червоної рідини. Про те, що з тіла хреста точиться кров, довідався сільський панотець і доклав архієрею. Свята Церква не забарилася оголосити явлення Христового Дива, і до чудо-хреста та цілющої

криниці поряд із ним потяглися богомольці. Звісно, безбожники заперечували пречудо; теревенили про озброєного вершника, який взимку проїздив повз той хрест, і у нього з-під копит раптово зірвався заєць. З переляку кінь став дибки, скинув їздця на землю, і він стрімко оговтавшись, випалив наманя у темну ніч і влучив у хрест. Куля пробила в залізі дірку, і з неї перекода засочилася іржава дощова вода. Але прочани наводили безліч правдивих історій стосовно цілющості води з тієї криниці. Особливо вдало лікувалося жіноче безпліддя. Одарка Поліщучка, наприклад, сім років не вагітніла і що тільки не робила, все одно не виходило. А раз відвідала Калинівку і на дев'ятий місяць народила чудового хлопчика. Отже, попри зле кепкування до святої води звідусіль тягнулися людські плетениці. Незрячі промивали водою очі; каліки змащували гнійні рани, і кожен паломник залишав на святому місці свій хрестик. Дорогою жінки співали молитовні пісні, а дядьки несли хоругви і саморобні дерев'яні хрести. Поблизу церков валки зупинялися. Той, хто не витримував тягот, повертався з півдороги додому, але процесія поповнювалась новими богомольцями і, розтягнувшись на багато кілометрів, рухалася далі. Селянські хати з придорожніх сіл не могли вмістити усіх, тому більшість спала по клунях і клітках, покотом, не зважаючи на стать.

— Так, ось, слухайте, — дійшов до найцікавішого Стецько, — пурнаю я в сіно і відчуваю жар, неначе від печі. Ну, думаю, — жінка! Лап, лап, а вона мене цап за руку, та собі під цицьку; другу ж запустила в штани і лоскоче! Тут уже я не промахнувся. Так ми тихенько, аби не стривожити попутників, і борсалися цілу ніч у запашному сіні. Задрімав я вже під ранок. Прокинувся, — хап, хап, а її немає! Вскочив, — усі вже повставали, жінки умиваються і жодна не дивитьсяя вічі; тільки хихочуть. Так я й досі не знаю, котра то була.

— Ну і як воно?

— Наче у раю.

— Краще оповідь, як ти від тітки Горпини стусана отримав.

— Ох, і двинула вона мене у пику наступної ночі!

— Хіба ж можна йти на прощу і безустанно грішити? — здивувався Тарас.

— Так з нами ж священики! Що сьогодні согрішиш, на завтра спокутуєш.

Мало хто з компанії міг похвалитися любовними успіхами, а Тарасик раз від разу бив молотком повз гвіздки. Довго ще парубки палили смердючі цигарки-самокрутки і марнословили, допоки Оляна не виставляла їх з хати.

Уквітні 1924 року у Цюрківці до школи прислали комсомольця Петра Складенка. Після уроків він зібрав третьокласників і назвався піонервожатим. Першу бесіду вожатий присвятив Володимирі Іллічу Леніну, звернувши увагу дітей на те, що вождь партії не курив. Насправді, багато хто серед школярів уже бавився палінням тютюну або різних сухих трав. Тримати поміж пальців цигарку і чадіти нею, наче дорослий, вважалося поважним, і проповідь вожатого не на всіх справила належне враження. Але Гнатко, раз жорстко поблювавши, більше ніколи не спокушався на цигарку. Складенко з'являвся у школі щодня: проводив збори, зачитував уголос "Закони і звичаї" піонерів". До весни діти навчилися співати революційних пісень і взяли участь у кампанії проти

нашесть мишей. У сільраді їм видали торби з нарізаними шматочками потруєного хліба, вони ходили по полях і заштовхували приманку у нори. А коли вибирали сільраду, піонери на ґринджолах гасали по селу з вигуками "геть куркулів із сільради!" Над піонерами шефствувала професійна спілка працівників землі і лісу — *Рабземліс*, до якої входили сезонні робітники і селяни-батраки. На свято Першого Травня Рабземліс подарував піонерам форми юних лєнінцїв. Червоні галстуки, блакитні безрукавки і... сині труси, ходити у яких діти соромилися.

Гнатко закінчив початкову школу, коли Тарас за комсомольською путівкою вже поїхав навчатися до робфаку Камінець-Подільського сільськогосподарського інституту. Середня школа розташовувалася при цукровому заводі у селищі Красносілка, за десять кілометрів від Цюрківцїв. Рано-вранці, за будь-якої погоди, Гнатко і троє його однокласників виходили з домівок та, ступаючи видрібцем по шпалах залізничних колій, весело чимчикували понад Бугом. Дорогою вони перевіряли одне одного в засвоєнні отриманих напередодні знань. Додому поверталися понад річкою, відпочивали в облюбованих затишних куточках, де змагалися у переказі літературних творів.

Тим часом у селі з'явився комсомольський осередок, в якому попервах налічувалося шестеро комсомольцїв. Комсомол надавав сільській молоді путівку в нове життя. Першим до нього записався Тарас, за ним Іван, потім Пилип. Брати відразу проявляли політичну активність. Іван, який, працюючи на батьківському полі, ніколи не батракував, просунувся у секретарі комсомольського осередку. Пилипу сподобався гурток політграмоти; він уважно слухав керівника і не соромився ставити запитання. Так, почувши від нього, що робітники у Петрограді і Москві голодують, він не повірив:

— Подивіться, яке навкруг ситне життя. Люди справляють весілля, танцюють під патефон і заливаються самогоном. Звідки взятися голоду?

Настала і Гнатова черга записуватися до комсомолу: це було і почесно, і вигідно.

Молодь не хотіла наслідувати батьків і не бачила у сільській буденщині свого майбутнього. А перед комсомольцями відчинялися двері будь-якого навчального закладу; їх заохочували вступати в партію і згодом призначали на керівні посади. Комсомольські збори проходили у сільраді, в колишньому домі священика Березовського. Серед десяткох хлопцїв була одна дівчина Рая, яка доводилася рідною сестрою голові сільради Миколі Козловському. У голодному двадцять другому році вони повернулися до Цюрківцїв з Одеси. Оселилися на Білій горі, на дворисьці свого померлого дідуся. Всю першу світову війну Микола прослужив матросом на лінкорі "Імператриця Катерина Велика". Особисто учасував у повстанні команди, яка у 1918 році підняла над лінкором український синьо-жовтий прапор. Микола покинув корабель лише за годину до того, як за вказівкою Троцького, він, щоб не дістався німцям, був потоплений. Обійнявши посаду голови сільради, Микола і сестру заохотив до комсомолу, хоча дівчатам на селі не дозволялося не те, щоб у комсомол вступати, а навіть і драматичний гурток відвідувати. Зимовими вечорами комсомольці засиджувалися у кабінеті голови, і він ділився своїми морськими спогадами.

— Дядьку Миколо, а ви до Америки плавали? — запитав наймолодший із присутніх Володя Баранівський.

Микола випростував могутні плечі, поклав на стіл міцну букову палку — символ влади для неслухняних, і підправив хлопця:

— Кораблі не "плавають" а ходять. В американські порти ми не заходили, хоча й курсували неподалечку. Коли ж розпочалася війна з германцями, наша ескадра з Чорного моря вже не виходила. Зате довелося побувати в Індії та Китаї'.

— Індія? Вчитель казав, що там люди сплять прямо на вулицях.

— Ми заходили до Калькутти, Даки і Карачі. Люди в тих місцях різні. Багатії живуть в красивих домах, їдять банани, виноград, інші ласощі. Вночі танцюють і п'ють дорогі вина. Довелося слухати співи їхніх дівчат: точнісінько наші. А голота й насправді спить простонеба.

Бесіди продовжувалися, допоки у вщент набитому людьми кабінеті з-за нестачі кисню не гасла керосинова лампа; натягали шапки і розходились. Зате влітку було весело швендяти гуртом по вулицях зі співами. Оскільки жіночих голосів не вистачало, високо заспівували хлопці. Зрештою, виходило дуже мелодійно, що і діди підтягували. На комсомольських зборах здебільше розв'язували побутові питання. Налаштувався, наприклад, Микита Смоленко — колишній батрак, що знедавна перейшов до радгоспу, — одружитися, так обговорили, як йому допомогти. Після злигоднього повернення з Сибіру, Микита з матір'ю мешкали у землянці, яку самотужки викопали за селом, на місці циганського табору. Тато в дорозі захворів і помер, трішечки не доїхавши до рідного села. Залишилися Смоленки самі, без худоби, без коня, без нічого. Майбутня наречена Марія, теж комсомолка, батрачила на куркуля Макуху і в придане собі нічого не заробила. Окрім молодих і Микитиної матері, на весілля зібралося десятеро товаришів. Шлюб без священика на селі відбувався уперше, тому його назвали комсомольським. Перша чарочка "казенки" обійшла коло, за нею — друга, третя... За традицією пили з однієї склянки; закушували салом, цибулею і теплими пампушками. Співали пісні часів громадянської війни, давні народні пісні та частівки. Хоча застілля видалося небагатим, молода сім'я зажила дружно. Сільрада нарізала їм ділянку під садибу понад самим струмком, а Рабземліс виділив будівельні матеріали. Головою сільського Комітету незаможних (Комнезаму) — створеному, щоб спонукати селян вступати до колгоспу, був комсомолец Тарас Шелестович. Він і потурбувався, аби члени Комітету, всі геть-чисто голодранці, погодилися надати подружжю матеріальну допомогу зерном і дровами.

Мріяв Макар Лелека про шістьох синів, натомість принесла йому дружина двох дівок. До сестричок Фені і Гані батьки ставилися не однаково. Мати більш жаліла Феню, яка народилася слабенькою і росла покірною; надміру ж прудка і неслухняна Ганя її дратувала. Натомість розвеселий Макар більше тяжів до меншенької. Ще відтоді, як він, повернувшись з походу, вперше взяв її на руки, а вона щільно до нього пригорнулася і мелодійно задзеленчала, розтала його нестримана злість, і він утихомирився: нехай живе співуча дзиґа. Ганя змалечку приохотилася до дзеркальця і

тицяла своїм носиком в усе, що траплялося навколо. Насправді ж, час від часу, на неї нападала слабкість: від слинявих жуйок передалися до неї бабусині сухоти. Маленька, аби здоровшати, прилаштувалася після доїння крадькома відпивати з молока вершки.

— Годую корову досхочу; даю, як усі люди, а отримую нещасне відро молока, тай те не масне! — жалілася сусідці Степаня.

Невдовзі Макар переконався, що молодша донька успадкувала його музичний талант, і став їй в тому потурати: одного дня приніс додому справжню гітару.

— Ось, донечко, дарую тобі інструмент.

А дружина як заверещить:

— Що це ти приніс, старий гультяю? У нас що: жидівська хата? Я думала, з Ганьки люди будуть, а ти її в артистки сватаєш? Віднеси цей непотріб, де взяв, і щоб я його тут не бачила!

— Цить, дурна! А то як лясну по морді! Вчителька підказує, що у дитини талант, отже, нехай займається. Ти, стара, тільки послухай, як вона виводить! — мрійно мовив Макар, і гітара залишилася вдома.

Навесні 1927 року Івана Шелестовича призвали на строкову службу до Червоної Армії. За два роки він дослужився до молодшого командира і, демобілізувавшись, повернувся до Цюрківців красунчиком хоч куди. Його, як молодого партійця, призначили головою ще не існуючого колгоспу, і на його долю припала масова колективізація. Насправді, до колективного господарювання односельці поставилися з насторогою. Ті, що впоралися із наданою їм землею, мали достатньо робочих рук, власні воли й коні, плуги, вози та борони, вміло господарювали. Кожен тримав корову, а то й дві; телят, вівці, свині, птицю, а від них достатньо гною для удобрення поля.

"Навіщо нам ті колгоспи? — розмірковували вони. —

Хто не здатен, нехай наймається до нас".

Бідняки ж, отримавши наділ, зі злиднів не вибилися. Хтось залишився малоземельним, бо на момент роздачі мав мало їдців; чийсь господарства подробилися поміж діти; колишні безземельні, що не мали ні реманенту, ні вола, ні коня, ні навичок господарювання, поздавали отримані паї заможнім односельцям в оренду і пішли до них батракувати. З невдах сформувався прошарок сільського пролетаріату, що побачили спасіння у колективному господарюванні. Біднота ненавиділа багатіїв, заможні зневажали голоштанників, але ті й ті не могли обійтися одне без одного.

Більшовики розчарувалися у Новій економічній політиці: землю роздали, а хліба не отримали. Країна голодувала, і Пролетарська революція застопорилася. Не мали за що купувати обладнання тракторним заводам; електрифікація разом з індустріалізацією буксували; численне військо замість танків, скакало з шаблями на конях. В партії заворушилися ревізіоністи. Постало питання: що буде, якщо пролетаріат остаточно зневіриться у комуністичній ідеї?

Основним джерелом валютних надходжень традиційно було зерно, а воно потрапило у приватну власність. Закуповувати хліб за ринковими цінами не мало смислу, тому Сталін, негайно скасувавши НЕП, ввів примусову хлібозаготівлю, по ходу

якої хліб у хліборобів попросту відбирали. Заготівельники напоролися на відчайдушний супротив селянства. У відповідь у 1928 році Партія запровадила жорстокі репресії і на кінець 1929 року взагалі оголосила політику ліквідації заможного селянства (куркулів) як класу. Натомість бідноту і середняцтво вирішили згуртувати у колективні господарства, які б добровільно здавали урожай державі. Сподівалися на масовий рух, але більшість селян усе одно воліла залишитися одноосібниками. Міркували: "нарешті отримали омріяну поколіннями землю, а тепер що? Віддати її і знову залишитися ні з чим?" І хоч як активісти проводили збори, агітували і лякали, до колгоспів потягнулася сама голота, яка не мала нічого, щоб внести до загального котла.

Саме в такий складний історичний момент і дісталось Івану головування. До Цюрківців надійшла вказівка: до несвідомих застосувати примусові заходи, в колгосп заганяти силою. Особливий опір зчинили жінки. Не могли дурепи второпати: що це буде, якщо дворова живність, аж до птиці, стане гуртовою? Одного дня розлючені баби збіглися на майдан, повитягували з контори активістів і почали їх духопелити. Верещали, шматували, а Івану, як головному заводію, взагалі провалили череп.

Насправді, Платонова рідня не була куркульською — такі собі середняки.

— Ми працюємо власним горбом і зроду не тримали батраків. Погляньте на моїх синів: Григир — червоноармієць, інвалід Громадянської війни; Гнат і Пилип — комсомольці; Іван уже член партії, і Тараса незабаром прийматимуть, — переконував Платон активістів.

Молодші брати Пилип і Гнат допомагали Іванові розкуркулювати несвідомих. Разом із іншими комсомольцями, вони шастали по дворах, вишукуючи приховане зерно, худобу і реманент. Гнат трішечки соромився, зате Пилип діяв заповзято, за що і постраждав. Якось увечері Іван, сидячи у хаті, заносив у шнуровані книги колгоспні справи. Аж тут відчинилися двері і увійшов обшмаганий і з підбитим оком Пилип, що повернувся з Устянського цукрового заводу, де працював підручним кочегара.

— Онде бери галушки. Мати ще сплять: тільки перші півні проспівали. А чому це у тебе гудзики і комірці обірвані? А що то під оком? — запитав старший брат.

— Бачиш, повертаюся до села, нікого не чіпаю, аж тут, на кладовищі, з куців наскочили брати Суwirки та й нумо мене гамселити. "Це ви, комсомольці, не даєте нам жити!" — кричить молодший. А сам схопив мене з грудки, та як смикне додолу... Отут і полетіли мої гудзики... Нічого, зранку інші попришиваю".

Відпрацьовуючи одну з вулиць, комсомольці вдерлися до двору Куняків. Не те, щоб ті були глитаями, просто відмовились вступати до колгоспу і побажали залишитись одноосібниками. Господар насправді взагалі не поважав комсомольців і свого часу заборонив старшій дочці зустрічатися з їхнім ватажком Петром Складенком. І ось знехтуваний жених заявився на Куняковому підвір'ї районним уповноваженим по заготівках. Ретельно перетрусивши обійстя, реkvізитори нічого не знайшли і вже збиралися йти геть, як Гнат, закотивши ненароком стару ряднину на возі, що стояв посеред двору, оголив три мішки з борошном. Складенко підскочив до возу і заволав:

— Ага! Ось де куркулі ховають борошно від пролетаріату! Молодець, хлопче, —

справжній комсомолец! Усі беріть приклад із Гната! Нумо, виносити хліб на вулицю!

Із самого початку за лиходіями сумно спостерігала меншенька Кунякова донька Павлінка. Вона товаришувала з молодшою Гнатовою сестрою Тетяною, була у них вдома і, аби Гнат менше переймався колективізацією, то здогадався би, що дівчина йому симпатизує. Але тоді йому було не до того: перед ним відкривалася можливість здобути комсомольський авторитет і отримати направлення до інституту. Але, зробивши шкоду, він застидився: "якого біса я поперся до тієї хури? Залишив трудову родину без їжі! І безневинна Павлінка плаче, мабуть, думає: який торбохвот!" Після того випадку Гнат по дворах більше не ходив.

На думку партійців, в усьому були винні попи. Вони затуманювали людям розум і відволікали від масштабних перетворень. Дратували комуністів і численні церковні свята, продовж яких новоз'явлені колгоспники не виходили на роботу. Врешті-решт, надійшла команда церкву знищити. Але віруючий люд провідав, коли саме планується здійснення бісівського задуму і ще досвіту зібрався на майдані. Мужиків прийшло не багато, самі діди; походились здебільше баби. З раннього дитинства їх, чепурно одягнених, матері водили до храму і вчили молитися Отцю Вседержителю і Матері Пресвятій Богородиці. В храмі можна було спокутувати вільний і невольний гріх, і не один. Там причащали, вінчали і хрестили дітей... За святе вірування, за тяжку бабську долю батюшка обіцяв вічну радість... Церква уособлювала собою чистоту, красу і справедливість, яких у реальному житті жінки не бачили. Всі народні свята були церковними. І що ж залишиться їм у житті доброго і світосяйного, якщо не стане церкви?

— Зруйнуєте Божій храм — щезнуть усі благодаті, надані вам церковними таїнствами. Господь скасує ваші вінчання, і перетворитеся ви на звичайних повій, — напучував баб Юстим Лелека, що, спираючись на ціпок, підійшов із Нижньої вулиці. Його підтримав дід Патрошко, колишній церковний староста:

— У нехрещених дітей на тілі з'являться чорні плями з шерстю: то впаде на них печатка антихриста. Хто ж викине образи, того Бог покарає сліпотою, каліцтвом і німотою; у того виздихає худоба і вимруть діти.

Батюшки не було, бо його ще з вечора зачинили у сільраді. На ганку розсілася бригада теслярів із колгоспного двору з інструментами; палили самокрутки, матюкалися і чекали на Івана, який ось-ось мав з'явитися з ключами. Втопившись від довгого очікування, Горпина з нічого посварилися з Марфою,

— Ти, хвойдо! Хоч би у себе в хаті позамітала, хоч би у хліві прибрала, а то багнюкапо коліна! — верещала Марфа.

— Сама ти нечепура! Краще б чоловіку штани випрала, а то ходить у свинячому лайні! — відповіла Горпина.

Жінки лементували, а чоловікам цікаво: що буде далі?

— Горпиночко, ти їй сраку покажи! От у Горопини срака, ото — срака! Хто не бачив, сходи до прала, — веселився тесляр Сидір.

Підійшли голова сільради Козловський, з ним голова колгоспу Шелестович із

забинтованою головою і ключами.

— Ви, бісові антихристи, на святу віру замірялися? — накинулася на них Марфа.

— Не торкайтеся храму, не гнівіть Господа! — вторила їй Горпина.

— Тихіше ви, Марфушо, Горпиночко, милі мої. Надійшла директива церкву рушити, отже, будемо рушити, і ви Радянській владі не завадите. Ступайте по дворах і не верещіть! — люб'язно заспокоював жінок Іван, сподіваючись на свою славу. Він досі ще парубкував і його любили за ласку і невтомність.

Але цього разу коса натрапила на камінь. Баби оточили церкву і стали перешкоджати теслярам залазити наверх, до дзвіниці. Щойно найменший дзвін упав на землю, Горпина підхопила залізне серце, що відскочило від нього, і заволатала, задравши голову:

— Бач, мідь їм знадобилася! Сидоре! Ти, що твориш? Ось тільки-но спустися, я тобі яйці повидираю!

— Не лютуй, жінко: ми лише виконуємо команду. Нам усе єдино: хоч дзвони скидати, хоч попів кінчати. Аби начальство не гавкало та був би могорич, — заспокоював несвідомих колишній кінноармієць Сидір.

Тут вже й дід Юстим Лелека не стримався:

— Отямтеся, панове! Облиште несправедну справу: Бог усе бачить і усіх покарає.

Он, у Хмарівці, торік розстрошили церкву, так на Водохреще головний руйнівник замерз п'яним, а напарника так покарлючило, що він і на бабу не гідний залізити. Казала моя дружина, циганка, що той, хто на церкву замахнеться, помре в муках, не доживши до старості.

До діда Юстима на селі дослухалися: успішний господар, зростив шістьох синів, сільським старостою служив. Івану взагалі приходився сватом. Побачивши дзвони на землі, розлючені жінки його оточили. Кремезна Горпина, кілька разів махнувши перед його носом залізякою, не утримала її в руках і вгодила у плече. У цей критичний момент Козловський вихопив маузер і вистрелив у небо, але баби не злякалися. Навпаки, ухопили обох начальників за грудки, повалили і почали товкти ногами. Прийшлось теслярам припинити всяку роботу. Проте вже скинуті дзвони на місце не повернули, натомість відвезли на станцію і відповідно до рознарядки здали на металевий брухт: мідь була край необхідна індустріалізації. Церква ж збереглася, і це в лиху годину врятувало Івана від розстрілу у німецькому полоні.

Розділ VII. Студентка Тоня

Настав час, і Тоню Єрмакову — передову освітянку і палку агітаторку — помітили в райкомі і направили вчитися до Ленінграда. Академія комуністичного виховання ім. Н.К. Крупської, яку заснували у 1919 році у Москві, вважалася центром виховання людей із комуністичною свідомістю. Це був особливий учбовий заклад, до якого приймали виключно молодих комуністів і активних комсомольців, які мали педагогічну освіту, позитивно зарекомендували себе на вчительській роботі і свою відданість комуністичним ідеалам довели ділами. Натхненницею, ідейним засновником і головним

методистом закладу стала дружина Леніна Надія Костянтинівна Крупська, яка визначила місію Академії як "виховання 76

нової людини, здатної реалізувати соціалізм". У 1934 році Академію перевели до Ленінграда, розташувавши її в унікальному архітектурному комплексі — палаці графа Кирила Розумовського на набережній Мийки, де й приліпили до заснованого раніше Педагогічного інституту ім. О.І. Герцена. Раніше у цьому приміщенні розміщалися інші навчальні заклади: спершу Виховний дім, а потім Миколаївський сирітський інститут. Так, завдяки багаторічній традиції студенти Академії отримали доступ до фондів найстарішої й найбільшої бібліотеки Росії.

Позаяк гуртожиток розміщався у тих самих палацових приміщеннях, студенти спали до самих лекцій. У кімнаті разом з Антоніною мешкали три однокурсниці: Тайка Власенко, Віра Райцева і Бузя Гофман. Жили комуною. Їли з однієї сковорідки і одяг поміж собою не ділили: хто першим встиг, то й надів. Прибиралися по черзі, а інші обов'язки розподілили відповідно талантам. Бузя дбала про квитки до театру і водила подруг по музеях; кулінарка Тая готувала їжу; Віра шила, а Тоня вела лекційні конспекти. В одну з субот, після лекцій, Тайка варила картоплю у мундирах, чистила камсу і кип'ятила чайник.

— Що може бути смачнішим від картоплі з камсою! — мрійно протягнула Віра, відправляючи до рота масну рибинку.

— Ой, не кажи! Так би їла та їла, — підтримала подругу Тоня.

"Распрекрасная картошка, тошка, тошка:

Пионеров идеал", — заспівала Бузя.

"Ал, ал!" — підхопили подружки.

"Тот не знает наслажденья, денья, денья,

Кто картошки не едал! —

"Ал, ал", — повторили подружки.

— Дівчата, ходімо завтра до "Інтернаціоналя". Чула, там збираються відомі поети і письменники, — об'явила Бузя.

— З якого це приводу?

— Не пам'ятаєш? Річниця Сергія Єсеніна.

— Казав декан, що Єсенін — дрібнобуржуазний поет. Його навіть видавати заборонили.

— Ой, як же мені подобаються його вірші!

— А як тобі Надсон? Ось, послухай:

"Я вновь один. И вновь кругом —

Вся та же ночь и мрак унылый.

И я, в раздумье роковом,

Стою над свежей могилой:

Чего мне ждать, к чему мне жить,

К чему бороться и трудиться:

Мне больше некого любить,
Мне больше некому молиться..."

— А ще у нього: — "Как мало прожито, как много пережито..."

— Ой, Бузя! Це ж справжній містицизм, занепад, декаданс!

— Кажуть що, насправді, Єсенін не повісився, а його вбили.

— Дурниці. Якщо в "Правді" написали, що повісився, — значить повісився.

— Ви як хочете, а я збігаю до "Інтернаціоналу"! До речі, знаєте, як до того називався цей готель? *Англетер!* Тобто, Англія. Казали, що сам Маяковський буде.

— Авжеж, усі підемо. Лише будемо обережними, аби декан не застукав.

— Ой, Тосько, нумо, прочитай свій вірш, що вчора записала.

Віра згребла зі столу картопляні шкурки і поставила великий чайник. Тая залила окропом маленький фарфоровий чайничок і скомандувала:

— Давай, Тосько, поки чай заварюється!

Тоня розгорнула тоненький блідо-зелений зошит і задекламувала:

"Люблю бродить я берегом Невы, Заглядываясь в мрачные глубины. И ощущать негромкий гнев волны, Увидев прошлого туманные картины. Они волнуют, мысли вороша, Они тревожат, к разуму взывая! Сто лет назад всё так же хороша Была Нева, гнев в волны собирая.

Всё так же хороша. Но кто смотрел в неё? Кто видел в ней прекрасное, родное?

Кто любовался ею, и кому своё Вливала в сердце-бодрое, живое? Да! Не отцам те всплески принимать! Река их не звала с природою обняться.

Им приходилось с корнем жизнь взрывать, За новый мир в боях с врагом сражаться. Они дрались, и вся страна дралась.

Борьба была неравною сначала, Потом Нева Авророй поднялась, И залпами победу увенчала!

Промчались дни, и был нелегок бег, Кольцо врагов, кровавые расправы... Но в новых буднях вырос человек, Создал мораль, обязанности, право. Враг, побеждённый пал, а радости в труде Подняли массы строить города.

И я, лишь винтик маленький в борьбе, Тобою, Ленинград, как вся страна горда".

— Тосько, ти все ж у нас — талант! А я, скільки б не намагалась, і двох рядків не складу.

Віра дістала з підвіконня банку вишневого варення і розклала по блюдечках:

— Пригощайтесь, дівулі: мама передала.

В двері постукалися, і в щілину влізла кудлата голова однокурсника Володьки Глузмана:

— А ми? — запитала голова.

— У нас дівич-вечір.

— Годі вам хлопців цуратися, бо дітей не матимете! — Володька вдерся до кімнати, а слідом — Петро Нікіш.

— Дивіться, що у нас! — Петро витяг з-під пахви зеленувату пляшку.

— Заходьте, заходьте! Я миттю гаряченької картопельки зварю, — зазвала Тая.

Щойно бульби порепались, вона вивернула їх на стіл, тонесенько нарізала оселедець, який принесли з собою завбачливі гості, і побатувала окраєць хліба.

— Вип'ємо за те, щоб ви назавжди залишилися такими добрими і красивими, як зараз! — проголосив тост Петро.

Коли пляшка спорожніла, він дістав із рукава наступну. Пояснив:

— Взяли зразу дві, щоб не бігати.

Горілку пили на рівних: якщо дружба, так у всьому.

Петро збігав за гітарою:

"Когда качаются фонарики ночные,

И девкам из дому уж страшно выходить,

Я из пивной иду, я никого не жду,

Я никого уж не сумею полюбить!"

Дівчата ладно підхопили:

"Сижу на нарах как король на именинах,

И пайку серого мечтаю получить.

Сижу, гляжу в окно, теперь мне всё равно,

Я никого уж не сумею полюбить!"

Співати блатні пісні у стінах Комуністичної Академії, на повний голос... — це славно! Згаснули забобони, почуття свободи охопило молоді душі. Першою схаменулася Єрмакова і рішучо, палко завела *"Смело, товарищи, в ногу..."*

Наступного ранку на лекцію проректора Арсеньєва встигли не всі. Антоніна прокинулася ще затемна, але на якусь годинку залишилася у ліжку: насолоджувалася кристалевою ясністю мозку, яка звичайно навідувала її на другий день опісля угощення. В такий момент вона знаходила рішення життєвих, особливо каверзних проблем, які зазвичай здавалися не розв'язуваними. Підхопившись, випила кружку чорного чаю з сухариком і прожогом побігла до аудиторії, щоб сісти у перший ряд. Арсеньєва вона слухала, не пропускаючи жодного слова; встигала занотовувати конспект і, поглинаючи очима, поставити слушні запитання. За весь час Єрмакова не пропустила у нього жодної пари; запам'яталася йому працелюбною, обдарованою студенткою і через багато років, у важкий період її життя, він її щиро підтримав.

Навчання в Академії здавалося нескінченним, а закінчилося раптово: в червні 1936 року настав час роз'їжджатися.

— Прощайте, білі ночі! Дівулі, погляньте: яка краса! Я обіцяю писати вам щотижня, не очікуючи на відповідь, — скрикнула Віра, балансуючи на гранітному парапеті.

Подруги гуляли примарним, урочистим містом, і їх пестила казково ясна ніч. Блукали вздовж каналів, спускаючись до самої води; поверталися, тупцяли каблучками по мережаних містках, залазили верхи на пам'ятники. Мріяли вголос про все, що тільки спливало на думку. Мимохіть опинилися біля стін Академії. Понад вікнами першого поверху колишнього палацу висів величезний щит, з якого Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін — пліч-о-пліч, в профіль, на фоні широченного червоного прапора — бажали їм

натхнення у побудові комунізму. Понад вождами, на всю довжину будівлі, простягнувся червоний ситцевий транспарант: *"Первомайский привет Выборжцам и Красногвардейцам от Васильеостровцев!"*

Перед державним іспитом у Бузі Гофман виникли труднощі, пов'язані з пам'ятною зустріччю поетів біля готелю "Англетер": там її засік парторг факультету, доцент Зиков, викладач історії ВКП(б). Засік, але не доніс, натомість став приставати. Коли ж отримав гарбуза, присікався на іспиті і жорстко зарубав студентку Гофман, як таку, що піддалася впливу дрібнобуржуазного віршомазництва. Той хвіст тягнувся за Бузею два семестри, і парторг не вгамовувався, допоки не досяг свого. Смакуючи якнайдовше, Зиков тримав дівчину у напрузі і зарахував їй усі заборговані заліки і іспит укупі в останній день навчання.

— Бузя, а ти вагітна! — вигукнула Тая в загальній бані.

— Тихше! А що, помітно?

— Під одягом ні, а тут і сліпий побачить.

— Ой, мамочки! Що ж робити?

— А хто він?

— Не можу сказати, бо буде гірше: він і одружений, і партійний.

— Зиков? Старий негідник! Будемо робити аборт! — рішуче наказала Тая і додала:

— Треба було Тоні поскаржитись. Вона б як член парткому Академії, швидко б його угамувала.

— Та шкода ж Зикова! Тільки не кажи Тоні, бо мені соромно.

Віра придбала чотири листівки з видом на Академію і на звороті написала слова Єсеніна:

"До свиданья, друг мой, до свиданья, Милый мой, ты у меня в груди.

Предназначенное расставание

Обещает встречу впереди".

— Хочу подарувати вам на згадку, — процокотіла скоромовкою.

— Пропоную всім висловитися щодо нашого майбутнього. Я, наприклад, бажаю кожній з нас старанних і вдячних учнів, — проголосила Тоня.

— А я, дорогі подружки, бажаю, щоб ми вдало повиходили заміж і народили не менш, ніж по троє діток! — вихопилось у Таї.

— Нехай би у нас вистачило наснаги вчитися далі і захистити дисертації, — додала Віра.

— Я зичу всім здоров'я і достатку, — засоромлено пролепетала Бузя.

— Сподіваюсь, якщо здійсняться наші сукупні побажання, ми станемо найщасливішими у світі. Але не будемо забувати й про тих, хто поки-що залишається пригнобленим світовим капіталом; присягнемось: усі сили покласти на визволення людства! — урочисто проголосила Єрмакова.

На третій день випускниці роз'їхалися відповідно призначенням: Віра — на Урал; Бузя і Тая — до Вологодського краю; Тоня ж, як відмінниця і активістка, рушила на таємничу Україну.

Розділ VIII. Колгосп імені Сталіна-Петровського

Окрім хворого Григора, що мешкав на родинному подвір'ї, та красавчика Івана, що взагалі залишився при батьках, решта Платонових синів роз'їхалися хто куди. Тарас, закінчивши робфак, одружився і знайшов роботу в Полтаві. Пилип за комсомольською путівкою поїхав в Одесу вчитися у радянсько-партійній школі. Не затримався у селі і Гнат. Навчаючись у старших класах, він побув піонервожатим, і його — як сумлінного вихователя піонерів і активіста колективізації — окружний комітет комсомолу направив до Київського інституту народної освіти.

Виряджаючи молодшого синочка до столиці, Платон висловив своє звичайне напуття:

— Скажу тобі, синку, те саме, що й твоїм братам: народив я тебе на світ, вигодував, тож тепер іди, куди хочеш. Нічого не проси, бо нічого у мене немає: мусиш сам про себе дбати.

Мамка ж, зібравши торбинку, тицьнула в руку десять карбованців.

— Не забувай нас! Пиши листи, приїжджай на відвідини. Нехай тобі щастить! — додала вона своє благословення, тричі перехрестила і заплакала.

Приїзд Гната до Києва припав на початок культурної революції. Кількість студентів в інститутах бурхливо зростала. На дворіщі Михайлівського монастиря, неподалік від пам'ятника Святому Володимирі, розташовувалася студентська організація "КУБУЧ", що означало *"Комитет Улучшения Быта Учащихся"*. Там видавали талони на товари першої необхідності, хлібні картки та направлення до гуртожитків. КУБУЧ також міг підказати адресу, де можна було б попрацювати у вечірній час і заробити якісь гроші. Талони на обід видавали безпосередньо у студентській їдальні, де, відстоявши довжелезну чергу, можна було поїсти пісного борщу за двадцять сім копійок миска.

— Ну, що, Гнате Платоновичу, може ще разок пообідаємо? — пропонував однокурсник Мишко, прислухавшись до булькотіння у шлунку. Приятелі знову становилися в чергу і, повільно рухаючись до роздачі, зайвий раз прочитували конспекти.

Спочатку їх поселили в актовому залі колишнього *"Института Благородных девиц"*. Загалом у приміщенні скупчилося до сотні жильців. Місць не вистачало, і частину ліжок винесли на балкон. Студенти різних інститутів (народної освіти, будівельного, ветеринарного) мешкали по окремих кутках зали, а балкони дісталися музично-драматичному училищу. Майбутні артисти на всіляких інструментах, від контрабаса до флейти, з ранку до вечора невтомно відпрацьовували вправи. Мешканці цілодобово тинялися поміж ліжок: одні поверталися з лекцій; інші збиралися на роботу, хтось чепурився перед побаченням, а дехто, приплентавшись з гульні, приставав до всіх із нерозбірливим базіканням. Умови покращилися лише у лютому наступного року, коли Гната з однокурсниками перевели до колишньої класної кімнати, де уміщалося лише дев'ятнадцятеро душ. Відтоді життя наладилося; стало можливим готуватися до занять, читати книги, і Гнат, нарешті, написав листа додому.

"Вітаю вас, мої рідні тато, мама, брати Іван і Григір з Федорою, сестри, Степаня,

Онися і Тетяна.

Розпочав писати листа, а новин у моєму житті, насправді, не так вже й багато. Учора з товаришем ходили на товарну пристань розвантажувати баржу з вугіллям. Стипендію нам платять справно, але на прожиття її не вистачає, і мусимо заробляти у вихідні дні. Ціни на продукти повсякчас зростають. Добре, що хліб дають по картках за незмінною ціною чотирнадцять копійок за кілограм. А от булочки подорожчали: коли тільки-но приїхав до Києва, купував на вокзалі по вісім копійок, а у листопаді їх ціна вже подвоїлась. Настала зима, хочу замість домашньої свитки, придбати грубошерсте пальто, бо у свитках тут не ходять, і з'являтися на Хрещатику у свитці вважається не культурним.

Вугілля важке, погано береться лопатою, і ми геть втомилися. Ледве-ледве доплентались до гуртожитку. Позасинали, не умившись, і на лекції вранці не пішли. Зате заробили по сорок карбованців! Отже, у неділю поїду на товчок купувати пальто.

Як ви там живете? Що нового у селі? Чи не голодуєте? Які вісті від Тараса, Пилипа? За мене не турбуйтеся, я зі своїм упораюсь. Привіт усім рідним, моїм друзям і сусідам.

Ваш син Гнат"

А влітку 1933 року Гнат написав:

"Вітаю вас, мої рідні тато, мама, Іван, Тетяна, Степаня, Онися, Григій з Федорою!

Нещодавно нас, комсомольців Київського педагогічного інституту, возили до Москви. Ми відвідали картинні галереї, побачили пам'ятники стародавнього міста, але особливе враження на мене справило метро.

Одного дня декан факультету повідомив радісну звістку: нас запросила на зустріч сама Надія Костянтинівна Крупська! Вранці ми зібралися на Волхонці біля Інституту Комуністичного виховання, який Надія Костянтинівна очолює, одночасно працюючи заступником міністра освіти. Нас запросили до кабінету, де ми зустрілися з досвідченим педагогом і найближчим соратником великого Леніна. Для нас, майбутніх учителів, бесіда видалася дуже корисною.

Виявляється, Надія Костянтинівна у дитинстві кілька років провела у Києві і дуже тепло згадує ті часи. Особливу увагу вона придає дружбі дітей різних національностей. Вона часто відвідує школи і досконально володіє навчальним процесом. Одного разу, перебуваючи на дитячому ранку, вона побачила дівчинку, котра силилася виглядати кращою за інших та привертала до себе загальну увагу співами і танцями. Надія Костянтинівна засудила її самолюбівання і зауважила: "Справжню насолоду і щирі радість людині має доставляти труд, а не оплески".

Особисто Крупська надає приклад істинної скромності в усьому: в одязі, в обставленні робочого кабінету і в манері спілкування. Прощаючись, вона побажала нам стати вдумливими вихователями, а стосовно Володимира Ілліча сказала просто: "... моє життя слідувало за його життям. Я лише допомагала йому, чим могла і як могла".

Ми сфотографувалися в пам'ять цієї зустрічі, і я маю фото. Покажу, як буду вдома. Я чув, що по селах начебто голодують? Звісно, куркулі ховають хліб. Уявляю, як важко приходить Івану у боротьбі з класовим ворогом.

За мене не турбуйтеся, незабаром я закінчу навчання і отримаю направлення на роботу. Привіт усім рідним, моїм друзям і сусідам.

Ваш син Гнат".

За всіх родичів і йому відповідала молодша сестра Тетяна: вона ще училася у школі і мала письмове приладдя.

"Вітаю тебе, братику Гнате!

Отримали твого листа і радіємо за тебе. Яке цікаве у тебе життя! А у нас, у селі, нічого не змінюється, усе тут, як і було. Тато з мамою за чаркою вдаються у спогади, а я цього року записалася у піонервожаті. Ми не голодуємо, бо з нами живе голова колгоспу, і нас не трусять. Тато відгодував порося, нашпигував ковбаси, насолив сала. Корова доїться, курки несуться. Але так живуть не усі. Тим, хто пішов у колгосп, легше, бо Іван допомагає, чим може. Найважче ж — одноосібникам. У них вигребли все геть чисто, і багато хто вже помер з голоду. Вмирають цілими родинами. Пам'ятаєш мою подругу — красунечку Павлинку? Отже, немає вже Павлинки, і взагалі, від Куняків нікого в живих не залишилося.

Наразі я приятелюю з двоюрідними сестрами Файкою і Ганькою Лелеками. Вони, хоча й молодші, а все ж таки рідні. З Фаїною у нас повне порозуміння, і ми разом перевиховуємо Ганьку. Їй лише одинадцять років, а вже така задавака! Вона тобі і співає, і танцює, і вчиться на самі п'ятірки. В усе встромляє свого носа, а вже торохтить — слова не вставиш. Нещодавно ми з Фаїною притиснули її вдома до стіни і справжнісінько розіп'яли! Міцно тримали, а вільними руками тикали їй дулі під носа — щоб знала. А минулого тижня Феня підстерегла, коли вона присіла у кукурудзі, підкралася ззаду та й уштовхнула її в те, що вона під себе наклала. От вже ми нареготалися, коли те чванько розревлося та побігло до річки митися!

Отак, братику, хоч ми й не зустрічаємося з Надією Крупською, але соціалістичне виховання застосовуємо на практиці!

На тому буду закінчувати. Передають тобі привіт мама, тато, брати Іван і Григір із Федорою та небожами, сестра Степаня з дядьком Макаром, Ониська, племінниці Фаїна, Ганя — всі рідні, а також твої однокласники і сусіди.

Приїжджай на канікули, якщо зможеш. Усі будемо раді, твоя сестра Тетяна".

Звістка про смерть Павлинки засмутила Гната; насправді, вона не була йому байдужою. Більше того, симпатичне, жваве, хоч і трішечки засмучене, дівча припало йому до серця. Аби ж вона була дорослішою, а він вже закінчив інститут, могли б і одружитися... З того нещасливого дня, коли з його особистої вини комсомольці відібрали у Куняківостанній хліб, відчуття провини не покидало Гната. Правди ніде діти: він таки прагнув похвали Скляренка! Міг би й пройти повз той віз і не чіпати ту нещасну ряднину... Докори сумління мучили Гната багато років, і полегшало йому лише, коли надійшла звістка, що Петро Скляренко, який вже було просунувся до районного секретаря, насправді виявився ворогом народу і був розстріляний як собака.

Чотирнадцятирічна Ганнуська Лелека (*16 на родовому дереві*) щойно повернулася зі станції, куди носила на продаж доморобне вершкове масло. Мати, як і завжди,

обгорнула грудку капустяним листям, поклала у відро з прохолодною колодязною водою і нагадала, куди нести та за скільки віддавати. Здолавши з повним відром далеку путь, дівчинка не упустила злизнути вершок і, поверталася додому вистрибцем, ще й підспівувала від щастя. Рішуче розчахнула вікна, які мати перед виходом на колгоспну ланку позачиняла, аби мухи не заважили дитині спати. Від подиху свіжого повітря Феня прокинулась і наввипередки поділилася новиною, про яку дізналася звечора:

— А ти знаєш, що до школи прислали нового учителя? Кажуть, молодий, а вже вродливий! Дядько Іван влаштував його жити до бабці Оляни. Мовляв: старенькій буде веселіше, а то усе сама та сама. Хочеш подивитися?

Сестри пурхнули з двору і побігли на Дерібасівську. Вскочили до бабці в хату і уперлися очами в густобрового молодця, що, лежачи на подушках, грав на мандоліні.

— Це ви — учитель? — запитала Ганя.

Петру Васильовичу Чепурному тільки-но минуло дев'ятнадцять. Він вже закінчив Немирівське педучилище, але дівчата перш за усе побачили в ньому парубка.

— Так. Викладатиму українську мову у молодших класах. А ви хто такі?

— Ми — онучки бабці Оляни. Це моя сестра Фаїна, а я — Ганя. Навіщо ви кинули грати? Грайте ще!

Учитель труснув кучерявим чубом і мелодично перебрав струни; мандоліна бадьоро задзеленчала полечку.

— Танцюймо! — Ганя підхопила сестру і, високо підстрибуючи, повела по хаті.

Вайлувата Феня збивалася з ритму, плутала ногами, а Ганя, ще й по них притоптувала. Розбурхавшись, вона літала метеликом, відстукувала босими п'ятками дзвінкі дрібушечки. Вчитель розпалився. Ловлячи на собі палкі дівочі позирки, він прискорював і прискорював ритм, допоки слухалися пальці. Зрештою, він збився, і дівки з реготом попадали спинами на лави. Відпочивши хвилику, вони ладні були продовжити, аж тут у хату зайшла бабуса і дала їм належного прочухана.

Новий учитель вподобався Степані, і замислила вона оженити його на старшій дочці. Порадитися з чоловіком вона не могла, бо той був у від'їзді, натомість знайшла підтримку від брата Івана. Разом вони склали лукавий план: підкласти школярку в ліжку до учителя, щоб він згодом нікуди не подівся. Сталін якраз видав наказ, за яким жінці достатньо було ткнути пальцем у першого зустрічного, мовляв, він з нею переспав, як того швиденько приводили до тями: або женись, або пожалкуєш, що на світ народився. Феня ходила у десятий клас і вже вповні визріла; тіло просило чоловічої ласки, і материна витівка видалася їй заманливою. Ганя ж тільки-но перейшла до восьмого класу і ще залишалася дитиною. Вона була по-хлопчачому пласкою, змагалася з хлопцями в силі й спритності, не давала себе лапати і прилюдно висміювала невдалих залицяльників.

— Семене Трохимовичу, а чому це Сатківський на мене так вирячився? Дивиться на мене та дивиться, неначе уперше бачить? Я йому що — намальована?— удавано скаржилася вона учителю.

Але стрункий, чубатий, густобровий ще й інтелігентний постоялець її збентежив.

"На мандоліні так гарно грає...В усьому селі немає нікого, кого б можна з ним порівняти".

— Грайте ще! — вигукнула Ганя.

Парубок відновив мелодію. Грає, а сам очей не зводить від почервонілої, збудженої Гані і зовсім не помічає Фені.

Спостерігаючи за учителем, Степаня відчула загрозу своїм намірам, і пристала уважніше пильнувати молодшу дочку, яка й без того дратувала її своєю зухвалістю: вдома тицяє носа, куди не просять, і в школі, казали, повсякчас тягне руку, начебто найрозумніша. Насправді ще шмаркачка, а вже крутиться біля дзеркала та безустанно прихорошується.

Власного одягу Гані не шили: доношувала за сестрою. Але вона навчилася самотужки собі дошивати, перешивати, гаптувати і виглядала красунечкою. Тож матуся, аби запобігти її випадковим зустрічам із сестриним женихом, заборонила їй ходити до клубу, і Ганя слухалась, бо страшилась батьківського гніву. Плакала-ридала, але сиділа вдома, поринувши у солодкі дівочі мрії. Та продовжувалось так недовго: внадилася вона нишком бігати до бабусиної хати. Петро Васильович читав їй вголос книжку "Вершник без голови", і вона зачаровано слухала. Щоб не виглядати перед ним зовсім дурною, записалася до бібліотеки і за зиму перечитала всі книжки, що там були. Замріявшись зіграти дуєтом, Ганя бігала до клубу вчитися грі на гітарі. Музика давалася їй легко: раз почувши мелодію, вона вправно підбирала її на струнах. Глядячи на неї і сестра взялася за гітару, але дарма. Неслухняними пальцями вона, як не попадає, смикала струни, але замість музики у неї виходило чорті-що. Тоді вона пристала до сестри, щоб та її навчила, але Ганя, збираючись до школи, навмисно відпускала струни: якщо вже хоче роззява, нехай сама й наструнчує! Феня ж ото заплаче від безсилля тай пожаліється матері:

— Мамо, а Ганька знову гітару розстроїла!

— Ах, ти ж, сучко! Ти навіщо зіпсувала музику? Негайно поладнай! — кричала матір.

Щоб пришвидшити діло Степаня почала зазивати Чепурного в гості. Пригощала наче зятя; годила, приголублювала. Всюдисущу Ганьку з хати вигонила. Феню ж підсаджувала до гостя впритул, напучувала заглядати йому вічі, моргати і притиратися колінами. Вважала, що перед молоденькою, пухкенькою і жаркою дівчиною парубок не встоїть, але той залишався собі на умі. Ото сяде собі пнем, насвистує під ніс і блукає очима: когось шукає. А при першій нагоді намагається відсісти кудись подалі, аж під святі образи.

— Свистить, неначе, нехрещений, — бурмотала Степаня, вичавлюючи жениха з кутка і усаджуючи на ліжку. А той вислизав: ото перебереться собі на ослінчик біля печі та й знову насвистує. Посвистить, посидить та як чкурне з хати!

Одного вечора мамчин терпець увірвався. Спроварила вона молодшу віднести бабці Оляні пляшку олії і наказала заодно прибратися там у хаті. Виходячи, дівчина зіткнулася у сінях із Петром Васильовичем. Сіни завузькі і, розминаючись, вони

ненароком торкнулися тілами. Вчитель відсахнувся і, зачепившись головою за лиштву, заскочив у хату; Ганя ж завмерла на місті, потім прожогом шаснула геть: матуся — руки в боки — вже стовбичила в дверях.

— Сідайте до столу, Петре Васильовичу! — лагідно запросила вона.

На столі парував горщик із варениками, сяяли блюдечка з шинкою, огірочками, грибочками та іншою смакотою. На краю, під праву руку, виблискувала карафка з домашньою горілкою, в якій вільно плавав стручок червоного перцю.

Вгадала таки баба, від чого нежонатому чоловікові не сила відмовитись! Насправді ж учитель того дня не обідав, тож подумав: "А що тут такого? Такі щирі люди! Ставляться до мене, як до рідного, і чи личить мені нехтувати їхньою ласкою?"

Перша скляночка, друга, третя: як заведено! Нагодувавши гостя, господиня ласкаво запросила його пересісти з твердого стільця на пухку, заслану білим полотном, лежанку: там зручніше.

— Не соромтеся, Петре Васильовичу: тут усі свої. Скидайте чоботи. Навіщо ж це ви у чоботях? Нехай ноги трохи перепочинуть. Приляжте, приляжте осьде, тутечки, на подушку, — воркувала Степаня.

Хто ж від такого устоїть? Тим більше, коли ти з роботи, з морозу і добре пообідавши! Солодко розслабившись, Петро піддався навіянню; господиня спритно стягнула з нього чоботи, штани й піджак, умостила на подушках і накрила простирадлом.

— А ти чого стоїш, роззяво? Мерщій у кровать! — просичала вона на доньку, і Феня, в одній сорочці, хутко пірнула під ковдру. Пригасивши світло, мати вийшла порати худобу.

Дівчина шпарко припала до чоловіка. Ненароком, як мамка вчили, запустила руку йому під живіт і, намацавши пружисте тільце, вигукнула:

— Ой, ой, ой! Петре Васильовичу, що це у вас таке? Ого-го!

І тут учителя наче вдарило. Перед очі йому виринув сам товариш Сталін. Вождь суворо глянув у вічі і показав кулака, мовляв, ось я тобі покажу, як школярок спокушати! Він зіскочив із лежанки, підхопив оберемком одержу і очманіло вибіг у сіни. Розхристаний, червоний, на ходу натягаючи штани, він шаснув повз Ганю, яка, попри материнський наказ, нікуди не пішла, натомість залишилася у дворі і весь час ридма плакала, припавши до голої і мокрої від зимнього дощу вишні.

У зриві свого задуму матір звинуватила Ганю.

— Що? Ні, стерво, по-твоєму не буде! Бач, знайшлася мені артистка! І навіщо я тебе, такого чорта, народила? Краще б висцяла у кропиву! Ось, стривай-но, повернеться батько, він тобі покаже, як сестру ображати!

Назавтра, вранці, вона поскаржилася на Чепурного найближчим сусідам, начебто, він звів її старшеньку. А після обід нагрянула до школи, підступилася до Петра Васильовича і зарепетувала, щоб усі почули:

— Ти, бахур віроломний, думаєш, сховаєшся? Звабив дівку і в кущі? Кому тепер вона потрібна, опісля тебе? Я на тебе знайду управу! Я до райкому піду, якщо не оженишся!

І що було робити парубку, якщо він покохав неповнолітню Ганю? Злякавшись скаженої баби, за якою стояли дядько Іван, голова колгоспу, і Макар Лелека — ще той рубака, він вирішив тікати. Країна готувалася до війни, і був проголошений *Ворошиловський призыв*. Повсюдно відбувалося масове перенавчання вчителів на офіцерів; його без зволікань записали до РККА і направили курсантом артилерійського училища до міста Подольська, під Москвою.

Іван парубкував до тридцяти років. Жив він із батьками, і побутовий комфорт сину забезпечувала мати. Красавчика, вельмишановного і всемогучого голову колгоспу жіноча ласка не обходила, і думка стосовно одруження навідала його лише, коли він закохався у цнотливу кралечку Явдоню. Два роки, очікуючи на її повноліття, він просто заглядався, але тільки-но вона закінчила школу, негайно заслав сватів. Весілля гуляли на Платоновому подвір'ї; гостей запросили більше сотні; столи вгиналися від їжі, патефон не замовкав, співали до хрипоті, танцювали до упаду. Особливо виділялася племінниця Ганька: невтомно танцювала і високо співала, акомпануючи собі на гітарі. Наречена приходилася їй однокласницею, і хоч насправді Ганя не бачила в ній достойну дядькові Івану пару, цей ранній і нерівний шлюб радував її як гарний провісник власної долі. Свято спаскудила мати. У самий розпал весілля, вона наказала дочці подоїти корову, а коли та не поквапилась і продовжила танцювати, схопила її за волосся і витягла геть.

— Ну, що за чорт виродився! Стрибає, начебто вона тут одна. Краще б я викинула тебе у кропиву, — примовляла мати.

Потрапив на Іванову свадьбу і Гнат, що якраз навідався до батьків перед призовом на строкову службу. Він уже встиг попрацювати викладачем історії і суспільних наук в педагогічному училищі міста Мар'янка, куди його направили по закінченні інституту. Насправді то був цінний досвід, бо тамтешні педагоги ще не навчилися тлумачити хід історії з позиції класової боротьби. Проте, у цілому, колектив зустрів молодого викладача доброзичливо, і попервах його справи йшли добре. Неприємності розпочалися, коли він, з власної ініціативи, організував студентський кооператив, щоб у студентів з'явилася можливість купувати дрібні речі на виплат і організовувати культурно-розважальні заходи. Спочатку керівництво, побачивши в ідеї зародження паростків колективізму, її підтримало, але згодом, коли Гнат Платонович дозволив кожному купувати стільки паїв, скільки спроможеться, серед студентів виникла нерівність у розподілі спільних статків. В усі інстанції посипалися скарги. Кооператив негайно прикрили, ініціативу молодого викладача нарекли проявом дрібнобуржуазного пережитку, а директорці училища оголосили догану. Відразу постало питання доцільності його перебування у комсомолі. Від виключення Гнат врятувався у військовому комісаріаті: комплектування армії вважалося пріоритетним.

Найяскравішим спогадом того періоду життя залишилося небувало щедра теплота, якою взимку тішилися мешканці Мар'янки. Скрізь — хоч у квартирі, хоч в училищі — у будь-який мороз було жарко. На відміну від Цюріківців, де хати топилися соломною, від Києва, де паливо економили, тут, у шахтарському краї, вугілля не жаліли.

Пишне Іванове весілля було затьмарене батьковою смертю, що сталася на четвертий день гульби. Напередодні Платон Іванович кожен чарковий круг, як і завжди, зачинав від себе, йому, напевне, перепало більше від усіх, а літа вже були не ті. Спозаранку старий вийшов порати худобу, там його і вдарив грець. Охопивши обома руками потилицю, дід повалився прямо в стійлі, і ніхто не кинувся його шукати. Без тям і нерухомий, він дві доби пролежав у хаті, а на третій віддав Богові душу. Поховали тата на кладовищі біля церкви, де вже лежали дід Іван, бабуся Надія і старший син Карпо зі своєю дружиною Меланкою.

З солоденькою Явдонечкою Іван зажив щасливо. І робота у нього ладилася: колгосп стрімко йшов угору. Дружину він прилаштував до себе секретаркою, і та чарівною квіточкою прикрасила приймальню. Красувалася в конторі наче Богородиця на Різдво, і усі жінки їй заздрили. Колгосп збудував голові просторий дім у самому центрі, якраз навпроти правління, і Явдоня у робочий час бігала додому готувати обід і порати худобу. У чоловікові діла секретарка не втручалася; в усьому його слухалася і тішила ненаситною жаркою ласкою. У свою чергу Іван полишив навіть здоровкатися з колишніми коханками, а не те, щоб там щось. Усе провіщало закоханим довге і щасливе життя у любові і злагоді, але сталося не так, як гадалося.

На початку колективізації у Цюрківцях заснували зразу два колгоспи. Той, що дістався Івану, назвали на честь Йосипа Віссаріоновича Сталіна; другий же отримав ім'я Григорія Івановича Петровського. Кілька років колгоспи господарювали окремо, аж раптом із району прийшла вказівка: поєднати. На спільних зборах засперечалися: як назвати об'єднаний колгосп?

— Пропоную "Божа Бджілка". Адже бджоли — найпрацьовитіші з творинь Божих, — виступив наперед дід Патрошко, колишній церковний староста.

— Ну, ти, діду, загнув, так загнув, — вигукнув хтось із середини.

— Ми ж українці? Так давайте збережімо ім'я Петровського, — запропонував Сидір Коновалець.

— Але Сталін — головніший від Петровського, — урезонив сусіда Іван.

— Виходить, ви нас під себе підгортаєте? А у кого цьогорічний урожай вищий? — обурився голова колгоспу ім. Петровського.

Посперечавшись цілісіньку ніч, об'єднана громада винайшла назву "Колгосп імені Сталіна — Петровського", а головою обрали Івана Шелестовича. Ланковою на буряковому полі Іван призначив свою старшу сестру. Степаня змалку відрізнялася працелюбністю, старанністю і вимогливістю. Будучи сама дитиною, доглядала за всіма братиками, які з'являлися один за одним, і вони її слухалися наче мамку. Її приватне шиття на дому, яким вона звикла заробляти, знедавна було оголошено поза законом; натомість працю в колгоспі звеличили до "справи честі, доблесті і героїства". Піднявшись до ланкової, Степаня відчула себе справжнім командиром полів: не жаліла ні себе, ні подружок, ні рідних і вже за два роки сягнула врожайності п'ятсот два центнери буряка з гектара, що лише на сім центнерів було менше ніж у Героїні Соціалістичної Праці Марії Демченко. Найвідповідальнішу роботу — підживлення

рослин гноєм, ланкова довірила молодшій дочці, і Ганя, яка насправді марила театром, слухняно начерпувала з діжки у відро смердючої рідоти, якої за зиму в достатку накопичувалося по дворах, і чашечкою підливала її під кожен бурячок. Мамка ж, ударниця, загордившись своїми досягненнями, сама націлилась хоч на якусь медаль і намовила брата поклопотатися з цього приводу. Голова райвиконкому товариш Севастьян Пантелеймонович Нетреба, який насправді потурав Івану, дав вказівку представити Степаниду Лелеку на Героя, але в обкомі йому роз'яснили, що її чоловік Лелека Макар Юстимович свого часу воював на боці Петлюри і краще таке питання взагалі не піднімати, щоб не зашкодити. Макар же на той час став Івану незамінним порученцем. Обійнявши посаду завідувача сільської лавки, він завжди мав чим догодити шановному гостю. А хто краще нього міг його звеселити? Бувало, як розтягне гармонь, або забринить на мандоліні, як заспіває на циганський манер — будь-який чин розчулиться. А розслаблений чин — це відчинена скарбниця, з якої колгосп міг отримати фонди і заступництво перед вищим начальством.

Севастьян Пантелеймонович вважав Івана Платоновича своїм однополчанином, хоча насправді сам він у тому полку воював ще у громадянську, а Іван відбував службу за десять років опісля нього. Наразі ж він прибув до Цюрківців, щоб, по-перше, дати чергового прочухана; по-друге, користуючись нагодою вирішити особисте, досить делікатне, питання.

Здавалося, Іван Платонович — розумна, ділова і віддана справі людина, а який номер нещодавно вступив? Заявився в райвиконкомі з безглуздою пропозицією: завести в колгоспі додатковий гурт бичків; мовляв, вигода очевидна: по-перше, відновлюватиметься тяглова сила; по-друге, додаватиметься чимало органічного добрива. Вже й списки

колгоспників, з яких він зібрався здерти власних телят, склав, а те, що зараз вже не ті часи, і людські скарги розглядаються наверху вельми прискіпливо, не врахував. От і вийшло, що сподівався на похвалу, а став посміховиськом. Розтлумачили нетямущому, що незабаром до Джулинської машино-тракторної станції з Ленінградського заводу "Красный Путиловец" надійдуть трактори, які оратимуть землю по всіх навколишніх колгоспах.

Переважно Севастьян Пантелеймонович перевіряв колгоспи уночі: тримав низових керівників в напрузі і показував особистий приклад самовідданої праці. Колгоспники розуміли правильно: товариш Нетреба, наслідуючи товариша Сталіна, сам працює цілодобово і підлеглих спонукає віддавати всі сили великій справі. Знав голова райвиконкому: хоч трішечки попусти, і отримаєш гайдамаччину! Партія ж понад усе ставить дисципліну. Сказано всуціль сіяти жито, — не надумай хоч клаптик відвести під гречку. За самоуправство можна не лише втратити посаду, а й заторохтіти до Сибіру, років так на десять.

Ось і цієї ночі він підняв Івана зі сну і потягнув на бричці по полях і фермах, тикаючи носом у численні недоробки. Опісля нічної трусанини, отримавши доброї накачки і опікуючись здоров'ям шановного гостя, Іван Платонович завернув бричку в

затишну діброву понад самим Бугом. Там зі сніданком на них вже очікувала Лукина — відома на селі куховарка, миловидна і пишна молодиця. Цього дня вона пригощатиме гостей гускою, запеченою з яблуками; домашніми ковбасами, якими так славилися Цюрківці; смаженою на киплячому вершковому маслі картоплею; голубцями, млинцями, налисниками... Гуси, якими частували вельмишановних гостей, спеціально для них вигодовувалися кукурудзяним зерном і, аби вони не нагулювали цупкі м'язи, їм не давали вештатися лугом. Сало вирощувалося з ніжною прорістю, яка легко жувалася і не застрявала в зубах. На окремій скатертині Лукина виставила два горнятка з варениками: в одному з вишнями, в іншому з грибами. А поміж них — кашник із густою сметаною і ложечкою, що стояла сторчма. Само собою, яблука, груші, сливи — усе помите, без плям і червоточин; огірочки з помідорчиками — прямо з грядки, а малосольні — з дерев'яного відерця; грибочки також на два сорти: білі мариновані і лисички — смажені; дві баночки кав'яру: одна чорного, друга червоного, до пива — дунайська тарань. Напої, окрім узвару, завідувач сільської лавки доставив особисто. Він потурбувався, щоб неодмінно була "Старка", яку так нахвалював Севастьян Пантелеймонович. Посідали просто на скатертині, а гостювальнику під спину вмостили пухнастий білий козушок. Куховарка примостилася поруч, і він подав знак: наливаймо! Першій тост Іван Платонович проголосив за товариша Сталіна. Всі наввипередки підвелися на ноги, випрямилися на повний зріст і урочисто випили до дна. Після третьої, присвяченої всім трудівницям взагалі і чарівній Лукині особисто, товариш Нетреба приступив до першого питання.

— А чи не здається тобі, Іване Платоновичу, що назва твого колгоспу занадто вже хитросплетена: імені Сталіна, ще й Петровського? Чи не час її наполовину спростити?

— Навіть не знаю... Цю назву затвердили на загальних зборах: усю ніч сперечалися.

— Коли то було? На зборах затвердили, на зборах і поміняєте. Вже два місяця, як Григорія Івановича змістили, а ви ніяк не попросинаєтесь.

— Зрозумів, Севастьяне Пантелеймоновичу. На чергових зборах виправимо.

— Ні, не на чергових, а на позачергових зборах! Тобто негайно.

Макар узяв гармонь, і розтеклася понад Бугом українська пісня. Севастьян Пантелеймонович підхопив, до них приєдналися Іван із Лукиною, і птахи у гілляччі зацвірінькали їм в лад.

— Вправний ти господар, Іване Платоновичу, і на фермах у тебе порядок. Скажи, а отой лан, де ми дебелий буряк бачили, чи не твоя сестра дбає?

— Точно, вгадали, товаришу Нетреба.

— От бач, яка у тебе сестра молодець! І врожаї у неї найвищі, і калачі — найсмачніші! То нічого, що їй Героя не дали, спробуємо щось інше.

— Вона заслуговує, — погодився Іван.

— А що скаже ви, Макаре Юстимовичу?

— Як на мене, то нехай би робила своє бабське діло і не рипалась.

— Може, воно й правильно, — погодився Нетреба і приступив до доткливої теми. —

До речі, щоб не забути: просив мене брат Яків дізнатися стосовно красунечки, яку він примітив на недавньому огляді художньої самодіяльності. Кажуть, що то твоя, Макаре Юстимовичу, молодша донька. Як її звати?

— Та Ганна ж, мабуть.

— Отож, причепився до мене брат: засватай та засватай.

— Так вона ще мала: ось-ось тільки сімнадцятий піде.

— То нічого. Рік можна й зачекати. Як ти мислиш, дівка погодиться?

— А хто її питатиме?

Так неквапно протікала бесіда на галявині понад Бугом, допоки гість не стомився і не заснув обличчям на куховарчиних колінах: так молодиця і просиділа нерухомо до самого вечора. Добре, що Макар підкотив їй під спину дубову колоду, а то б, мабуть, і не випростувалася б. Прокинувшись на заході сонця, Севастян Пантелеймонович заходився вже було їхати до наступного господарства, але одумався:

— А де ж раки? Минулого разу були раки. Такі дебелі!

Макар почервонів: у місцевих водоймищах раки ловилися маленькими, а великі возили з Одеси.

— Це непорядок, що передовий колгосп не має своїх раків, — зауважив гість.

— Зведемо, товаришу Нетреба, — пообіцяв Макар.

— Що ж я радий за тебе, Іване Платоновичу: впевнено тримаєш господарство. Ось перейду в райком, заберу тебе в місто. Пора вже й твоїй Явдоні на активі показатися: от вже красунечка! До речі, першу ж вантажівку, що надійде до району, виділимо саме колгоспу імені Сталіна. Ну, добре, наливай на посошок, Макаре Юстимовичу, і негайно до роботи! — скомандував гість і грайливо ущипнув Лукину.

Повесні Степаня принесла з пошти лист в рожевому конверті без марки.

— Що це за послання? Нумо, курво, прочитай! — гримнула на доньку.

Лист був із Подольска.

"Вітаю тебе, мила Ганічко! Пробач, що тільки зараз набрався хоробрості звернутися до тебе: серце підказало. Так трапилося, що до від'їзду я не встиг з тобою поспілкуватися. Кілька разів мав нагоду освідчитись і не зважився. Лише тепер, на відстані, я зрозумів, що своєю вайлуватістю завдав болю не тільки собі, а, можливо, й тій, кого кохаю. Так, так, саме кохаю. Я до безтями тебе люблю. А закохався я в тебе, щойно побачив. Весь час силився угамуватися, але не зміг. Дорога моя дівчинко! Через рік я закінчу училище і стану офіцером. Ти ж сягнеш повноліття, і я зможу забрати тебе до себе: звісно ж, якщо ти погодишся. Напиши мені, ластівко, чи варто мені сподіватися на те, що ти мене чекатимеш?"

Далі слідували описи курсантських буднів. Петро Васильович змальовував, як їх муштрують, як годують, як вони проводять дозвілля. Але вислуховувати все до кінця мати не стала. Вона вихопила лист, ухопила доньку за косу і просичала:

— Слухай сюди, шелихвістко. Сідай і пиши, що я скажу. Пиши: "Як тобі — пройдисвіту, бабодуру клятому, не соромно мені таке писати, ще й усілякі нісенітниці пропонувати? Ти — бахур навіжений, мою сестру звів, учинив наругу над нашою

родиною, а сам втік світ за очі! Не пиши мені більше ніколи і не шукай мене, бо я не хочу тебе знати".

— Не стану я такого писати, — збунтувалася дочка.

— Ах, не станеш? — мати намотала косу на руку і смикнула додолу, — ось зачекай, батько прийде!

Ввечері Макар вислухав дружину і узявся за виховання. Ганя ревла, але не піддавалася. І хоч насправді він жалів малу, але непокору мусив придушити в самому зародку: сьогодні дочка викаблучується, а завтра дружина розсупониться! Спочатку він хотів лише трішечки провчити бунтівницю, проте, розпалившись, шмагав її ременем, доки не знесилився. Степані навіть прийшлося його угамовувати: дитина лежала непритомною, з носа текла кров, а під тілом розпливлася калюжа сечі. Другого дня присмирена дівка записала все, як надиктувала мати. Вона ж і віднесла лист на пошту. Але насправді Ганя не закаялася, лише причаїлася. На кону стояло не тільки кохання, а й уся її подальша життєва перспектива. Чи залишиться вона у селі народжувати дітей, потерпати від побоїв, гнутися на ниві і поратися біля худоби; чи побереться з офіцером і культурно заживе в місті, серед бібліотек і театрів? Попри біль, сльози і криваве марево, вона роздивилася і запам'ятала поштовий номер військової частини на конверті, що валявся на столі, і, сховавшись у клуні, написала зовсім інший лист.

"Привіт вам, Петре Васильовичу, дякую, що не забули!

Пише вам у відповідь Ганя Лелека. Прошу вас: не звертайте уваги на той перший лист, який ви, мабуть, уже отримали. Написати його мене приневолили мама. Тато мене так били, так били! І мама тягали за косу по всій хаті. Мама дуже хочуть видати за вас мою старшу сестру, бо так у нас на селі заведено. Наразі мене звинувачують, що я їм усе спаплюжила. А що мені робити, якщо я закохалася у вас з першої зустрічі! Увесь час про вас думаю і мрію. Якщо ж ви мене колись заберете звідси, я буду найщасливішою! Я вас кохаю і буду на вас чекати як завгодно довго..."

Дівчина склеїла конверт, позначила номер військової частини, окропила сльозами і потайки віднесла на пошту.

Розділ IX. Гнатове кохання

Життєві шляхи Гната Шелестовича і Антоніни Єрмакової перетнулися восени 1936 року у яблуневому Конотопі, куди вони, кожен, як у кого склалося, прибули працювати в учительському інституті.

— Щось у тебе, хлопче, прізвище якесь космополітичне. Ти, бува, не поляк? — мовив кадровик, гидливо глянувши у Гнатові документи.

— Батьки казали, що ми українці?

— Отож так. Війна на носі, а він — батьки казали!

— *А в чём, собственно, дело? В Конотопе принципы пролетарского интернационализма не актуальны?* — втрутилась у розмову мініатюрна дівчина у бордовому сарафані зі шлейками поверх білої блузки. Вона відірвалася від власних паперів і проникливо глянула службовцю у вічі.

— А ви хто така, щоб втручатися в офіційну співбесіду?

— Ермакова Антонина Геннадієвна. Направлена сюди з Академії комуністического виховання імені Крупської преподавателем марксизма-ленинизма. Член ВКП(б) с тысяча девятьсот тридцать четвёртого года.

Кадровик дещо знітився: сам він тільки-но вступив у кандидати і мусив два роки перебувати під пильним наглядом партійного осередку.

— Очень приятно познакомиться. Антонина Геннадієвна. Извините, но по долгу службы я обязан проявлять классовую бдительность. Вы, как член партии, меня понимаете.

— Понимаю и приглашаю посещать мои теоретические семинары, — миролюбно промовила крихітка і подала Гнатові руку: — Тоня. А вы бывали в Ленинграде?

— Ні, зате у Москві я зустрічався з Надією Костянтинівною Крупською. Я тут після Київського педагогічного і строкової служби. А ви бували у Києві?

— Нет, но вы мне его обязательно покажете. Правда?

Серед студентів переважали дівчата і більшість — Гнатові ровесниці. Вони додержувалися правила: гарніше виглядаєш — краще устигаєш. І молодий та нежонатий учитель двійок їм не ставив, натомість приглядався: котра йому підходяща? Очі розбігалися, але зрештою, Гнат зупинився на двох молодих викладачках: пишній красуні Надії Архипенко і розумниці Ермаковій Антоніні.

Не кожному дано викладати такі науки, як діалектичний матеріалізм, а у Ермакової це виходило. Будь-яке повсякдення вона примудрялася пов'язати з філософськими постулатами; по-простецькі тлумачила принципи єдності і боротьби протилежностей, подвійного заперечення і переходу кількості в якість. Колеги швидко визнали її знавцем теорії' соціалістичної революції і умільцем трактування поточного політичного моменту. Коротка стрижка з проділом посередині; брунатні із смарагдовим відтінком очі; соковиті і червоні без жодної помади губи; маленький, ледь-ледь припудрений носик картоплинкою і витончена елегантність, яку лєнінградські пролетарки, попри революційний гвалт, перейняли від пітерських аристократок, — усе це разом зачарувало Гната. "Архипенко — вродливіша, зате Ермакова розумніша, а це важливо задля створення гарної сім'ї. Мабуть, зупинюсь таки на Ермаковій: вона й гарненька, і як викладачка на висоті, отже, дітей розумом обдарує", — вирішив він.

До викладацької роботи Антоніна і Гнат приступили з палким ентузіазмом. Окрім лекцій і семінарів вони захопилися культурним просвітництвом і художньою самодіяльністю. Гнат, який із дитинства любив малювати, взявся за оформлення стінної газети, а Тоня, що більше зналася на літературі, організувала драматичний гурток, влаштовувала концерти і вечори. Колеги віддячували їм доброзичливістю, а завідувач учбовою частиною Петро Семенович Кривуша — високий, вусатий, завжди у вишиванці — особисто їх опікував. Педагог ще з дореволюційним стажем, він гармонічно поєднував у собі вимогливість і чуйність. Він одним із перших здогадався про взаємні симпатії і, заставши їх за дрібним спором, пожартував: "Милі сваряться, — лише тішаться".

Зимнім вечором Гнат Платонович зайшов до Антоніни Геннадіївни на її дівочу

квартиру, аби разом підготуватися до лекцій. Водночас обговорили і сценарій вечора, присвяченого сторіччю смерті Пушкіна, та вирішили підготувати тематичний концерт студентської художньої самодіяльності.

— Що ж, як на мене, вийде цікаво, — підсумувала Тоня, склавши папери в папку.

Вони закінчували самовар чаю, коли Гнат несподівано бовкнув:

— Тоню, давай жити разом!

— Це як? — перепитала дівчина, і з її брунатно-смарагдових очей сипонули глузливі іскорки.

— Ну, розумієш, — як чоловік і дружина.

— Хіба ти не знаєш, що в заміжжі народжуються діти? Я ж планую собі аспірантуру.

— Ну й що та аспірантура? Я в усьому тобі допомагатиму, наймемо няньку...

— Це дуже рішуче з твого боку... Пропоную таке: візьмемо місяць на роздуми. Перевіримо свої почуття і поміркуємо, як будемо жити.

Минуло чотири місяці, закінчився учбовий рік і настали канікули. Гнат уже почав збиратися до села провідати рідних, а Тоня мовчала. Парубок зайшов попрощатися.

— З'їжджу, мабуть, додому. Скажи, Тоню, чи можна признатися ненці, що я невдовзі одружуюсь?

— А хіба місяць вже минув? Ну, мамі скажи. Але попередь, що обрав на три роки старшу за себе.

— Мама скаже, що тобі жити, ти й вирішуй.

— Отож, і я подумала: аспірантура нікуди не дінеться.

Подивитися на культурного Гната збіглося все жіноцтво Шелестовичів.

"Чуєш, Онисько, йди вже, не барися: наш Гнат став справжнім городянином. Такий інтелігент! Жопу попою називає" — сповіщала старших сестер Тетяна (6).

Степаня привела Феню й Ганю; Ониська ж — цілий дівочий виводок: Люсю, Марусю, Ніну та Олену (12 — 15). Частувала невістка Федора (11). Щойно Гнат поділився шлюбними планами, як жінки накинулись обговорювати невістку.

— Тож ти, синку, кажеш, що вже обрав собі пару? — запитала мати.

— Мабуть, як Іван, назирнув собі молоденьку?

— Аби не школярку.

— Ні. Тоня старша від мене на три роки.

— І хто ж вона? Звідки?

— Сама з Волги. А навчалася у Ленінграді.

— Тобто, москалька? Ой, пильнуй братику, москальки всі такі удалі! Не встигнеш оком моргнути, як вона вже й на голову вмонтиється.

— Ваш тато, царствіє йому небесне, любляв порівнювати мужчину з бугаєм. Мовляв, доки парубкує, — крутить рогами, роздмухує ніздрі і топче будь-яку телицю. А щойно оженився, йому неначе металеве кільце у ніздрю вставляють: у якій бік дружина смикне, туди й обертається.

— Точно! Взяти хоча б і на нашого Івана: який вже був потіпака! А Явдоня тиха,

тиха, а взяла гору: зараз як шовковий.

— Добре, що твоя Тоня — сільська дівка, бо городянка й їсти не зварить, і в хаті не прибере.

— Ой, не кажіть: хіба ж москальки на щось здатні? Щи — хоч у роті полощи!

— Не слухай їх, братику, — вступилася Тетяна, — головне, щоб ви кохали одне одного. Ось я тобі розповім про Іванову Явдону. Вона вже було зовсім завагітніла, але родити не встигла. Вдерлася роззява за грушами та й впала зверху. Сама не покалічилася, а дитину згубила. Фельдшер, мовляв, що відтепер ніколи вже не народить.

— Дивись, синку, нехай твоя Тоня народить мені онука. А то у Івана вже не буде, а у Тараса і Пилипа — самі дівки, — попросила мати.

Тиждень гостював Гнат у Цюрківцях. Відвідав усіх родичів, як по батьківській лінії, так і по материнській; зустрівся з друзями дитинства, відвідав могилки. Прощаючись запросив сестру Тетяну, що, якраз, закінчила десятий клас, до Конотопу і пообіцяв допомогти поступити в інститут, якщо сподобається.

До Вінниці сестри Фаїна та Ганна Лелеки перебралися майже одночасно. Феня, закінчивши десятирічку, поступила вчитися на бухгалтера, Ганя ж після восьмого класу подалася до педагогічного училища. Вчителювання, насправді, її не дуже захоплювало: просто хотілося якнайшвидше вирватися з дому. З дитинства вона марила театром, але не відала способу дістатися тієї мрії; в учителі ж набирали без іспитів, надавали гуртожиток і платили стипендію. Отримавши диплом, Ганна поїхала вчителькою молодших класів до села Байраківки, неподалік від Цюрківців. Тим часом її Чепурний закінчив військове училище у Подольську і був направлений в Ленінград до школи вищого командного складу. Ні, він не забув своєї Ганнусі і повсякчас її розшукував. Надсилав лист за листом на батьківський дім, але жодної відповіді не отримав: усі його послання мати спалювала у печі. Проте одного разу вона схилила: передала його ленінградську адресу старшій доньці, сподіваючись на їхній шлюб. Феня ж Петром Васильовичем не переймалася. Виучившись на бухгалтера, красуня залишилася у Вінниці і влаштувалася працювати в банк. Компанійська, ясноволоса, пишна тілом бухгалтерка опинилася на видному місці і привернула увагу чоловіків, яких чимало вешталось навколо фінансової установи. Зрештою, в її дівоче ліжко потрапив особисто керуючий банком Михайло Дорфман. Невдовзі, покинувши дружину з трьома дітьми і квартиру, він забрав любовку до своєї матері. Влаштувавши власне життя, Феня, попри материнські настанови, надіслала Чепурному сестрину адресу, і той не забарився. Раптом, зневірена долею Ганя отримала від нього довгоочікувану звістку: Петро Васильович укотре освідчився у палкому коханні, обіцяв незабаром за нею приїхати і благав, хай там що, його дочекається.

Повернувшись До Конотопу, Гнат поквапився до своєї обраниці: чи, бува, не передумала? Ні, все було гаразд, і вони ретельно обговорили подробиці шлюбу. Церковне таїнство відпало саме по собі: вінчаються раби Божі, а вони — комуністка і комсомолец. У сімейних відносинах триматимуться рівноправності, житимуть вільно і

без формальностей.

— Чим простіше весілля, чим менше гостей, тим міцнішою буде сім'я, — зауважила наречена. І хоча в Гнатовій уяві весілля асоціювалося з багатолюдним і нестримним святом, сперечатися він не став.

Кімнатка, яку винаймала Тоня, була крихітною, а домовласниця — злою. Суботнього липневого вечора там зібралися четверо: новоженці і дружки, вчитель української мови Анатолій Дмитрович Зима і його дружина Таня, студентка Київського університету. Молоді виставили на стіл дві пляшки вина "Мадера", дві банки ляща у томаті, кілочко домашньої ковбаси з Цюріхців і нарізаний товстими скибками житній хліб. За весільні подарунки згодилися садові квіти.

— Бажаємо молодим любові та злагоди. Щоб ви кохали одне одного і ніколи не померли; щоб вас обох любили студенти і поважали колеги! — проголосив Анатолій Дмитрович.

— Дякуємо! — одноголосно відповіли молоді.

Декламували вірші. Анатолій Дмитрович — Шевченка, Таня — Лесю Українку, Тоня — Єсеніна.

Щоб не дратувати хазяйку, співали напівголоса. Пісні народні, які знали з дитинства; революційні, котрі прищепив комсомол, і нові, ліричні, що підхопили з кінофільмів. Волати "гірко!" гості не стали, і весільний поцілунок відбувся щиро, без зовнішніх спонукань. Непомітно настала ніч, гості пішли, а шлюбне ліжко виявилось таким скриплячим, що господарка за стіною очей не зімкнула. Зранку вона без стуку вдерлася до кімнати і геть облаяла новоженців.

— Хіба я не казала, щоб нічого не займали? Чоловік ось-ось повернеться, зберігаю його кімнату такою, як була, а ви тут усе перевернули!

Її чоловік працював на станції доглядачем колісних буксів. Минулоріч під Конотопом сталася аварія товарного потягу, який щойно покинув зупинку і в усьому звинуватили доглядача. Чоловіка заарештували і заслали так далеко, що дружина не отримала жодної звістки. Квартиранти ж перед весіллям побілили стіни, поскребли затоптану долівку, помили вікна і пересунули шифоньєр.

— Можливо, хазяйка вже удовиця, а ми її навіть до столу не запросили, — журилася Тоня.

Вони склали її чемодан і пішли, залишивши на столі плату і записку з вибаченнями. Нове житло знайшлося неподалік, по вулиці Високій, у цегляному будинку, що належав бабусі Домні Іванівні. Старенька жила сама і радо прийняла інтелігентних постояльців: оселила у світлиці з вікнами в сад і узялася готувати їм їжу та прати білизну.

Настав новий учбовий рік. Конотоп — місто невелике: все поряд, усе близько, і до інституту не більше десяти хвилин пішки. Виходили на роботу разом, разом і поверталися. Додому не квапилися, бо справжнє життя вирувало саме на роботі. Тоня звичайно засиджувалася в бібліотеці, за що Гнат піддражнював її "книжковим черв'яком", а він тим часом грав у шахи. Шахи були загальним захопленням

викладачів. У перервах поміж лекцій та після роботи вони затримувалися в учительській, оточували потерту шахівницю і грали навиліт.

Тільки-но Цюрківцями поширилася чутка, що незаміжня Фаїна Лелека вже шостий місяць як вагітна, Макар налаштувався до Вінниці.

— Втоплю шльондру, — пригрозив він.

Проте, познайомившись з делікатним і гречним завідувачем, Макар охолонув і сказав дочці:

— Якщо вже так сталося, най буде ця дитина.

Повернувшись додому, він наказав дружині готуватися до онука та шукати жениха молодшій дочці. Слушну пораду надав Іван.

— Пам'ятаєш, Макаре, як Севастян Пантелеймонович цікавився твоєю Ганною?

— Так він же одружений! Двоє діток...

— Ні, йшлося про його брата Якова. Щоправда, йому тридцять три роки і він уже був одружений, але розвівся і без дітей. Між іншим, командир Червоної Армії. Так я ось що думаю: віддамо Ганю за нього — отримаємо шановних сватів, і колгоспу буде користь.

— Ганьку хоч за чорта віддам, аби Чепурному не дісталася! — спалахнула Степаня.

Настали зимові канікули, і Ганна Лелека, успішно закінчивши своє перше учительське півріччя, налаштувалася відвідати батьків, тим більше що отримала лист, в якому вони ласкаво запрошували її на свята. Насправді дівчина тішилася думкою про скорий приїзд Петра Васильовича і вже обмірковувала особливий підхід, з яким мала б підступитися до батьків із приводу їхнього шлюбу. Але тато зруйнував усі її мрії.

— Ти ж, дочечко, знаєш, що твоя сестра підкотилася до жонатого? Живе з ним невінчаною, і вже стерво носить у собі байстря. Отож, ми з матір'ю поміркували і вирішили: якщо вже одна скурвилась, то тобі скурвитись не дамо. Ну, й знайшли тобі достойного жениха. Так що, думай не думай, а на цю неділю вже назначене весілля.

— Що за весілля? Який жених? — пролепетала спантеличена дівка.

— Яків Пантелеймонович Нетребя. Поважна людина, командир Червоної Армії. Він поклав на тебе око, ще тоді, як ти школяркою витанцьовувала на огляді художньої самодіяльності. Не дивись, що трішечки застарий, зате рідний брат голові райвиконкому, а ми з дядьком Іваном зацікавлені мати від нього гарну протекцію.

— Татусю, мамо, змилуйтеся: я ж очікую на Петра Васильовича. Він ось-ось прибуде. Ми вже рік листуємося. Я його кохаю, я йому обіцяла! До речі, він — теж командир. Прошу: благословіть нас. — заплакала Ганя.

Мати підступила впритул:

— Радше шкіру з тебе, з живої, стягнемо, ніж віддамо за Чепурного! Мало тобі, що він сестру збезчестив? Ти що знову батька не слухаєшся?

— Феня мені сама признавалася, що, насправді, між ними нічого не було...

— Так, виходить, я — брехуха? Макаре, ти чого стоїш!

Від того дня, як Ганя покинула Цюрківці, минуло три роки. Вона просякнула манерами великого міста і відчула себе інтелігенткою. Відмінниця у навчанні, співуха і

танцюристка у самодіяльному гурті, визнана красуня народної освіти. Які тільки парубки за нею бігали! Школярі її беззаперечно слухалися, а колеги зверталися по-батькові. У неї навіть голос змінився: понижився до грудного. І ось, приїхала вона до батьків, а вони їй погрожують як дівці! Але Ганя ще не забулася смертельних побоїв, і відчула себе беззахисною.

— Макаре, ти чого застиг? — просичала мати.

— Не треба, тату; зроблю так, як скажете, — прошепотіла нещасниця.

Готування до весілля було в самому розпалі, коли до сільської пошти додзвонився капітан Чепурний. Не відаючи, що насправді коїться, він запросив до слухавки Ганю Лелеку. За фатальним збігом, телефоністкою на пошті того дня чергувала небога Люся, яка, щоб не бігти чорті куди шукати ту Ганю, оклинула її батька, який саме виходив із крамниці навпроти.

— Макаре Юстимовичу, підійдіть, будь ласка, до телефону: тут Петро Васильович Чепурний просить вашу Ганю.

Миттєво зорієнтувавшись, Макар підморгнув Люсі і наказав:

— Причинися Ганею, а я тобі нашіптуватиму.

І Люся, зачекавши хвилику, взялася відповідати за сестру.

— Здравствуйте, Петро Васильовичу, я вас слухаю. Звідки ви? Як ваші успіхи?

— Я поки що в Ленінграді, але завтра отримаю призначення. Вже придбав квиток до Вінниці. Що там у вас? Чекаєш на мене?

Люся не знала, що Чепурний обіцяв Гані невдовзі прибути, тож розгубилася і замовкла, а Чепурний, запідозривши неладне, перевірив її запитанням стосовно шкільних справ, відомих тільки йому. Люся розгубилася, а дядько Макар нічим їй не зарадив: лише кривив ротом та махав руками. Чепурний же, здогадавшись, що його дурять, кинув слухавку.

Як і постановили батьки, весілля відбулося у неділю. Вінчатися не стали, бо жених був уже раз одружений, а наречена — радянська вчителька, комсомолка. Її прибрали у підвінечне плаття, якого у селі ще не бачили. Фасон Степаня нагледіла у кінофільмі "Свинарка і пастух" і власноруч зшила зі сріблястого фільдеперсу, відріз якого зберігався у скрині ще від бабусі Надії. Самих тільки родичів посходилися сорок душ, а скільки ще зібралося односельців! Із райцентру прибула ціла делегація, на чолі з Севастяном Пантелеймоновичем. Пили, гуляли, потішалися народними звичаями: покатали сватів на возку вздовж Низової вулиці. Ганю усадили на лаві під образами, поряд з незнайомим дядьком: клишоногий, миршавий, в носі довгі руді волосини. "Ой, мамочки, — думалося Гані — невже ж прийдеться лягати з ним в ліжко? Невже ж він зробить із нею те, чого потім не пробачить їй коханий? Де, ви, любий мій? Чому не приїхали так скоро, як обіцяли? Чому не вберегли наше кохання від наруги? Хіба ж мені сила протистояти мамусі з татусем? Тільки й втіхи, що без вінчання: батюшка завірив, що такий шлюб Богом не визнається, а раз так, можна буде вважати себе вільною..."

Сновигаючи поміж гості, Степаня пильнувала дочку і догоджала зятю. Макар же

гуляв беззастережно: щиро пився з кожним, грав на гармоні, заводив співи і танці. Чаркуванням правив дядько Іван. Наслідуючи батькові, він проголошував заздоровниці і не давав гостям передихнути. Пили дружно і самовіддано, їли з насолодою, танцювали до знесилення. І тільки наречена — бліда, як осінній сутінок, — гнітилася у печалі. Але всім було байдуже до її страждань: що то за дівка, яка не вдає журбу на власному весіллі! Розвеселі гості зарепетували "гірко!", і у Гані обірвалося дихання. Мати зиркнула — наче голкою вколола. Ганя піднялася. Яків спробував щільно її притиснути, але відчув льодяну холодність і зупинився.

— Гірко! — заволав дядько Іван, вимагаючи повтору, але жених не почув його оклику.

І ось, саме в цей животрепетний момент, у новенькій шинелі до п'яток і в будьонівці з величезною червоною зіркою на лобі, неначе спустившись із неба, на дворі постав казковий богатир. Його начищені хромові чоботи відбивали віконне світло, на перекинутій через плече портупеї висіла важка кобура — справжній командир Червоної Армії.

— Чепурний, Чепурний приїхав! — пролунало з двору, і Ганя геть заціпеніла: "Що це буде? Зараз він зайде і побачить увесь цей глум. Добре, що я не далась цілуватися... Ой, а як я виглядаю? Скоріше б він це припинив та забрав мене звідси!"

Про неждане весілля Петро Васильович дізнався від сусідів. Добрі люди його щедро пригостили, поспівчували і намовили; він удерся у розвеселий двір безоглядно, як у ворожий бастион.

Молодший командир (сержант) Нетреба визирнув у віконце та, побачивши офіцера, зніяковів і прикипів до лави. Назустріч непрошеному гостю рішуче вийшов господар, але замість того, щоб геть його прогнати, несподівано запросив до хати. І тут на ганок вискочила господиня. Затуливши двері тілом, виставивши груди наче роги, вона заверещала:

— Хто ти такий, що приперся на чуже весілля? Старшу сестру звів, тепер до меншої підбираєшся? Геть звідси, поки тобі ноги не переламали! Щоб у тебе очі повилазили, щоб тебе перша ж куля не минула!

На її заклик з-за столів назовні повилазили дядьки.

— Гей! Де тут отой сватач? Ти, непрошений мацапура! Нумо, хлопці, порахуємо йому ребра!

Чепурний вихопив наган і двічі вистрелив вгору.

— Хто першим на командира Червоної Армії, підходь! — вигукнув він і обвів дулом навкруг себе.

— Так ти ще наших горобців лякаєш? Нумо, браття, підступаймо! Неси хто обріз!

Тим часом Іван посвятив Севастяна Пантелеймоновича у суть справи, той холоднокровно вийшов на ганок, належним чином відрекомендувався і авторитетно попросив шановного командира негайно покинути обійстя. Кілька разів озирнувшись і не побачивши ніде своєї Ганнусі, Чепурний пішов: "Раз не вийшла, значить — не любить. Аби чекала, аби хотіла, — вибігла б з хати". В розпачі він вийшов на вулицю, де

зустрів свою колишню ученицю.

— Ніно, я, на жаль, мушу терміново їхати. Будь ласка, передай Гані, що, хай там що, я її кохаю. Якщо ж її до цього шлюбу приневолили, а вона, насправді, любить мене, нехай тікає звідси до Кіблича, до моїх батьків, і очікує там: щойно я владнаю службові справи, обов'язково за нею повернуся.

А весілля продовжилося. Гостям що? Закуска є, і кожна чарка додає радості. Байдуже, що почувши постріли, наречена знепритомніла. Її сьак-так відхаючили і, аби знову не впала, підперли спину подушками. Так вона й висиділа всю гульню, неначе паралізована. Макар ще витинав на гармоні, гості співали й танцювали, а мати, вловивши слухний момент, поквапилась відвести молодих у святково прибрану комору, де на них чекало заслане білим простирадлом шлюбне ложе. Яків поспішно пурнув у нього, а наречена, як була у фільдеперсі, вмостилася калачиком на вузькій лавочці.

Вранці мати не виявила на простирадлі того, чим прийнято пишатися перед людьми опісля шлюбної ночі, і бризнула на нього курячої крові.

Знову не коришся? Ні, хвойдо, по-твоєму не буде! Забудешся свого Чепурного! Відтепер ти — заміжня жінка! Мусиш догоджати чоловіку. І не дратуй нас із батьком зайве, бо будеш бита! — напоумила вона доньку.

Третього дня, отримавши від Ніни таємну звістку, Ганя піднеслася духом. Вона вийшла з хати і, сказавши, що йде до бібліотеки, прожогом чкурнула на станцію, а звідти вузькоколійкою дісталася села Кіблича, під самим Гайсином. Батьки Петра Васильовича радо зустріли зарюмсану невістку. Синовне щастя вони ставили понад усе: якщо вже він вибрав собі цю жінку, вони мусять її рятувати. Набожні люди, вони вважали дівчину вільною: не було вінчання — не було й шлюбу. Місяць Ганя прожила у спокої, але, зрештою, її знайшли. Похмурим ранком до Кіблича наскочила мати разом з дядьком Іваном. Відштовхнувши господарів, вони виволокли втікачку з хати, віддубасили прямо у дворі, зв'язали і кинули на віз. Як тільки не плакали старі, як не умовляли!

— Що це ви таке коїте? Хіба так можна! Ви ж — голова колгоспу, ще й партійний! — докоряли вони Івану, але той їх не чув. Він обіцяв голові райвиконкому? Обіцяв! Отже, розійдіться всі геть, він не допустить, щоб якась дівоча примха зруйнувала таку вельми перспективну і корисну для колгоспу справу!

Покинувши село, Гнат не прогадав: він закінчив інститут, отримав престижну професію і ухопив завидну для вчителя роботу: замість довбатися з неслухняними школярами, він читає лекції спраглим до знань студентам. І з вибором дружини він не схибив: мила й розумна. Тоня знається на вихованні нового покоління; без запинки цитує Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна; щиро і дохідливо тлумачить поточний момент і запалює в людях віру у комуністичне майбутнє. Йому, як викладачу історії ВКП(б), до неї ще рости й рости, він не цурався з нею консультувався. Їхнє домашнє спілкування не рідко переростало у політичну дискусію.

— Скажи, Тоню, навіщо партія відмовилась від Нової економічної політики? Селяни так радувалися, отримавши землю, так заповзято працювали. А після колективізації

настав справжній голод.

— То було лише короткочасне, я б сказала, уявне, покращення, яке здебільше торкнулося нетрудового прошарку населення, тобто куркулів, які за рахунок експлуатації бідноти ще більше збагатилися.

— Але ж вони нагодували народ...

— Аби ж так. Насправді вони не платили державі за отриману землю, ще й приховували хліб. А ми для проведення прискореної індустріалізації мусили сконцентрувати продовольчі ресурси в руках держави. Інакше б не розбудовували Дніпрогес, Магнітку, тракторні і автомобільні заводи. Отже, відібрати хліб у куркулів був єдиний вихід

— Ті, кого ти називаєш куркулями, насправді були вдалими хліборобами, давали бідноті роботу. А без них люди вмирали з голоду. Скільки народу загинуло!

— Коханий, твоїми устами глаголить дрібнобуржуазний інстинкт. Діалектика суспільного розвитку полягає в тому, що заради щастя більшості жертвувати меншістю. *"Всё, что делается во имя коммунизма, то нравственно"*, — підкреслював Володимир Ілліч. *"Лес рубят — щепки летят"*, — додає товариш Сталін.

— Отож, і я намагаюсь довести таку думку студентам, але не всі мені вірять.

— Просто ти, любий, сам не дуже віриш. Ти типовий вінницький середняк, який не позбувся дрібнобуржуазної ідеології.

— Ну, ти вже у мене... а ти типова іванівська ткаля, яка не відає, з чого хліб росте.

Обмінюючись гостротами, суперечники заспокоювалися.

Пропагандистську спромогу Антоніни Єрмакової помітили у міськкомі партії, забрали до себе і призначили завідувачкою відділу пропаганди. Тоня при цьому матеріально виграла: по-перше, окрім зарплати, стала отримувати спеціальний пайок; по-друге, продовжила викладати в інституті за сумісництвом.

У грудні 1938 року у подружжя народилася донька.

— Давай назвемо — Лілія. Таке ніжне ім'я. — запропонував Г нат.

— Навіть занадто. Для дівчинки воно ще зійде. А коли зістариться? Уявляєш собі: бабуса Ліля? Краще візьмемо красиве ім'я з літератури. Наприклад, Анна з "Анни Кареніної", або Тетяна з "Євгенія Онегіна". А як тобі Наташа з "Війни і миру"?

— Чудово! Наташа znana і в українській літературі: Наталка-Полтавка.

Наталя вдалася допитливою дитиною. Домна Іванівна іноді готувала квартирантам локшину. Якось тато, катаючи дворічну доню на санчатах, провозив її повз конячку, яка зі смаком хрумкала солом'яну січку.

— Тату, дивись, коняка теж локшину їсть! — радісно вигукнула дівчинка.

У трирічному віці вона намалювала кораблик на ніжках.

— Хіба у корабликів бувають ноги? — запитала мама.

— Авжеж! По радіо повсякчас кажуть: кораблі пішли у море.

Травень — найнапруженіший місяць учбового року. Студенти готуються до екзаменів, "підтягують хвости", здають заліки і бігають по консультантах. Запаморочлива сесійна круговерть залишає викладачам обмаль вільного часу, і саме в

такий час до Конотопу завітала Гнатова мати: дуже вже Оляні кортіло побачити невістку і внучку. Домна Іванівна поселила стареньку у власній спальні, а сама тимчасово перебралася на кухню.

Попри сесію Гнат показав матусі міський парк і краєзнавчий музей; поводив по крамницях, зводив і до інституту.

— А що це я не бачу жодної церкви? — запитала мати: — Нікуди й перехреститися.

— Раніше у місті було шість церков, а знедавна залишилося дві, та й ті на околицях, — відповів син.

Найвидатніші старовинні храми в Конотопі зруйнували менше ніж за рік. Від двох, що прикрашали собою центральну вулицю, не залишили й фундаментів; з того, що височів над Загребеллям, поздирали хрести, а в приміщенні розмістили інкубатор. Останнім розбирали храм Олександра Невського, що стояв збоку вокзалу. Скидання христів і дзвонів довірили міській пожежній команді, бійці якої мали досвід і обладнання лазити верхотурою. Іван Комисаренко, головний пожежник міста і ветеран Першої Кінної армії, — на коні верхи, при орденах і зі срібною шашкою наголо — особисто наглядав, аби комусь не наверзлося перешкоджати роботі. Та насправді містяни у більшості залишилися байдужими: їм сподобався комунізм при житті більше, ніж Царствіє Небесне посмертно. Щоправда, топтати ікони Комисаренко не дав, а дозволив мирянам порозносити їх по домівках.

Тим часом Оляна Яківна придивлялася до невістки; дивувалася: як це жінка не варить, не пере і не прибирає, а усю свою роботу переклала на Домну Іванівну? Ото повернеться пізно з роботи, повечеряє, на хвилинку приголубить доньку і знову зануриться у книжки. Син виправдовує дружину, пояснює, що вона заробляє більше нього і має можливість платити робітниці. Зрештою, Тоня завоювала симпатію свекрухи тим, що щиро, без манірності пригощала вином і приклад подавала. Зі смертю Платона Оляна втратила єдиного друга по чарці, а пити самотньо цуралася. І ось, у Конотопі, зустріла споріднену душу. Тоня з першого дня без удаваності назвала її мамою, і вечорами вони пригощалися і бесідували. Тоня розповіла про своїх: матусю й татуся, брата і сестру; про своє село, Волгу і про Ленінград, де все збереглося у тій самій пишності, що й за царя. Наслухалася старенька і про соціалізм, і про те, коли покращиться життя трудового народу.

"Яка розумниця! Мабуть, правильно, що не переймається домашнім клопотом, якщо заробляє неначе голова колгоспу! Ні, не прогадав мій синочок...", — радувалася мати.

Наприкінці її гостювання Домна Іванівна приготувала святковий обід із вишневими варениками. По обіді всією родиною сходили до міської фотографії і сфотографувалися на згадку.

— Наступним літом приїжджайте до нас, в Цюрківці. Будемо раді вас бачити і пригощати. У нас така чудова річка! Гнатику, ти ще не забув наш Буг?

Світова пролетарська революція загальмувала; навпаки, повсюдно брала верх буржуазія. Братерські партії, весь Комуністичний Інтернаціонал волали про допомогу.

З Бессарабії, Буковини, Закарпаття, Галичини, Західної Білорусії і Прибалтики надходили листи робочих, селян і інтелігенції зі скаргами на гноблення з боку румунів, мадярів, поляків і власних багатіїв. СРСР не міг залишатися осторонь, тим паче, що потужна Німеччина віддала йому ці землі на відкуп. Сталін узявся за розбудову Червоної Армії, і вона прудко розросталася. Повсюдно формувалися нові частини і з'єднання. Багато старших офіцерів, генералів і маршалів виявилися японськими або англійськими шпигунами, і таких доводилося розстрілювати. Виникла нестача командирів усіх рівнів і для молодшого комскладу відкрилися можливості стрімко просуватися по службі. Сержант Яків Нетреба невідкладно закінчив короткострокові курси, заслужив звання молодшого лейтенанта і був направлений командиром танкового взводу до нещодавно приєднаного до Радянського Союзу молдавського міста Бельці. Разом із новими нашивками Яків отримав підвищене матеріальне забезпечення і найняв достойну квартиру у центрі міста, щоб не соромно було привести молоду жінку, завидну кралечку. Попри невдалу шлюбну ніч він вважав Ганю Лелеку своєю законною дружиною і сподівався, що у них усе налагодиться. Невідкладно оформивши на неї всі належні документи, він притьмом надіслав їх до Цюрківців.

Отримавши папери, батьки повезли Ганю на станцію. Їхали возом неквапно і, лузаючи насіння, обговорювали доччине щастя. Аж раптом десь на півдорозі їм зустрілося двоє перехожих. Нічна темрява заважала їх розгледіти і, коли жіночий голос запитав: "добрі люди, чи далеко ще до Цюрківців?" Макар і Степаня промовчали. За усіх відповіла чутлива Ганя:

— Ще версти з дві.

Тими нічними мандрівниками виявились батьки Чепурного. Вони мали при собі гарнізонне посвідчення на його законну дружину Ганну Макарівну Лелеку, і крокували зі станції Джулинка до Цюрківців, щоб вручити їй цей животрепетний документ. Сумний дівочий голос із возу видався їм знайомим.

Здається, Василю, це наша Ганя. Ганю, це — ти? — запитала у ніч мати.

Тут вже Степаня здогадалася, кого саме вони зустріли в полі, і зикнула:

— А ви хто такі, щоб розпитувати? Чи, бува, не від того брудного волоцюги Чепурного? Тьопайте своєю дорогою, поки я вам грязюкою очі не закидала! Ну ж бо, Макаре, гейкай коні!

Почувши незвичний для добрих людей гвалт, Петрова мати, побожна жінка, що зроду-віку не лаялась, тихенько сказала чоловікові:

— Не чіпай цих людей, Василю! Нехай вони їдуть своєю дорогою, а ми повертаємось: не треба нам ані такої невістки, ані такої свахи.

З цими словами Чепурні відступили на узбіччя, зачекали поки підвода від'їде якнайдалі, розвернулися і потупцювали вслід за нею на станцію.

Яків Пантелеймонович Нетреба — худорлявий, довгоносий, лисуватий (Гані він здався миршавим) нервував з букетом конвалій, яких йому нарізала в саду квартирна господиня. Пероном вештались товариші по службі. Зиркаючи на Нетребу, вони багатозначно переморгувалися. "Хай, хай! Ось побачать мою красуню, — поніміють!" —

смакував наперед Яків. Йому марилося: зупиняється київський потяг і у дверній проймі вагону №7 з'являється струнка елегантна жінка з таємничою усмішкою на вустах. Він подає їй руку, допомагає зійти, вручає букетик, і на очах очманілої публіки цілує кралечку у вологі від ранішнього туману губи. "Може, для приманив щічку? Ні, у губи: нехай бачать!" Потім він відведе її на свою шикарну квартиру, залишить відпочити, а сам поквапиться на службу. Своє він надолужить увечері. Пригостить норовисту крихітку солодким, п'янким молдавським вином і, не гаючи часу, затягне у двомісне купецьке ліжко, яке чуйні господарі залишили в кімнаті. Так, він навчить її дечому, і їй сподобається... "Батьки шлюб благословили? Благословили! Весілля відгуляли? Відгуляли! Документ на дружину військовослужбовця оформлено? Так! А те, що норовливе дівча марить кимось іншим, то воно скоро вивітриться. Так завжди було, і так буде зараз. Ні, ні, він її не силуватиме; він потерпить, він дочекається, допоки яблучко визріє і саме впаде!"

Яків уже мав досвід шлюбного життя. Його перша дружина Рита була музиканткою. Вона грала у дитячому садочку на піаніно і жила у просторій квартирі, під батьківською опікою. До домашньої роботи вона не була приучена: сама не варила, не прала і не вбирала. На те батьки тримали домашню робітницю, а їхня доця, як звикла змалечку дзюбати клавішами та читати на кушетці романи, так і в шлюбі продовжила таку манеру. А ще у неї повсякчас боліла голова. Як тільки-но до ліжка, так і болить.

— Звідки ж візьмуться діти? — жалівся Яків брату.

— Так у чому справа? Нащо тобі інтелігентка? Кидай і женися на простій сільській дівчині, роботящій і слухняній.

Отож, коли на районному огляді художньої самодіяльності Якову потрапила на очі гарненька й запальна дівчина з Цюрківців, що вправно ходила дрібушечкою, відбивала каблучками і порхала метеликом, він звернувся до брата.

— Я цю сім'ю добре знаю. Там і батько вправний господар, і матінка — ще та трудівниця. Дочок виховали у труді і покорі. Якщо хочеш, я засватаю. Ти ж тим часом розводься, — порадив Севастян.

Першими з вагону №7 зійшли два незнайомих офіцери; за ними посунули торбешники; дружину ж він помітив на пероні, коли потяг уже рушив далі. Худенька, бліденька, з синіми ямками навкруг очей, вона стояла з чемоданчиком на краю збезлюднілого перону і байдужно дивилася в землю.

"Яка ж вона вродлива! Така тонесенька, така беззахисна... пестити й пестити!" Наблизившись, Яків простягнув свій букет і по-командирськи гучно промовив:

— Ласкаво просимо на Бессарабську землю! Я так скучив за тобою!

— "Боже Праведний! Який огидний дядько!" — подумала Ганя.

Щоб не зганьбитися у випадку невдачі, збентежений холодною зустріччю командир, відрекомендував господарям квартири гостю як двоюрідну племінницю.

— Оце приїхала в гості. Хоче познайомитись із Бессарабією, побачити на власні очі справжніх гагаузів, — збрехав він і, засоромлений, рушив ночувати до казарми.

Усі, тим часом, гадали: хто ж насправді йому ця кралечка? Хіба ж офіцери зустрічають квітами далеких родичок? Хіба ж вони наймають їм квартири? Яків же навідувався до Гані у вільний від служби час і то ненадовго. Ото прийде, сяде на ліжку, вовтузиться по неї жопою і теревенить щось про службу. А господарі за стіною гадають: що відбувається? Якби ж вони зазирнули у той момент до кімнати, то розчарувалися: офіцер сидів і торочив про своє, а пожилиця стояла мовчки біля вікна, схрестивши руки, і вдивлялася в сад. Іноді він виводив її у парк, у кіно, пригощав морозивом і лимонадом. Сидіти з ним у темноті для Гані було справжньою карою. До початку сеансу він звичайно випивав пару кухлів пива з чаркою горілки навздогін, і щойно гасло світло, ліз до неї під спідницю. Ганя ж безшумно відбивалася, чекаючи допоки засне. Потім він хропів у вухо продовж усього сеансу. Зрештою лейтенант — начебто одружений, а насправді чорті-що — поскаржився у листі Севастяну: "Дорогий мій брате! Дякую тобі за сватання, але я знову потрапив у халепу. Ганна мені не кориться, за мужа не визнає і шукає нагоди втекти. Ти казав, що вона — слухняна, тож накажи тестю прийхати і привести дочку до тям, бо я страждаю".

Яків мав рацію: Ганя тихцем листувалася з Чепурним, і чекала, що він ось-ось за нею приїде. Вона не вважала себе заміжною і хотіла постати перед коханим непорочною. Писала йому чи не щодня. Попервах він так само їй відповідав, але раптом затих. "Чим це Петро Васильович так заклопотаний, що не знаходить хвилинок, щоб відповісти коханій? Може, розлюбив? Але ж обіцяв!" — непокоїлась дівчина. Нарешті довгождана звістка прийшла, але вже з міста Гродно. "Дорога моя, кохана Ганзю! Позаяк усі твої листи польова пошта доставила мені лише сьогодні, гамузом, я їй не відповідав. Велике тобі спасибі за любов і вірність! А я, дурень, вже подумав, що ти надто щаслива зі своїм чоловіком. Служу на самому кордоні, тому описувати тобі те, що тут відбувається й усі причини, не маю права, бо листи цензурюються. На жаль, я не бачу, щоб мене найближчим часом відпустили, і я приїхав за тобою. Насправді, всі офіцери перебувають у розташуванні полку, й у зв'язку з подіями, що насуваються, я взагалі не відаю, як складеться моя доля. Отже, про всяк випадок, сповіщаю: якщо я скоро не приїду, то розпорядися своїм життям сама на власний розсуд".

Тієї ночі дівоча подушка наче в річці плавала. Як це розуміти: "Не маю права написати причини"? Мабуть, завів собі ясноволосу польку? Недарма кажуть, що польки — найвродливіші жінки у світі. Так прямо б і признався, а то: "Мушу залишатися у розташуванні полку!" Хіба ж є така сила, що здатна стримати того, хто любить? А мені що робити? Злягатися з Нетребою? Зрадили ви мене, Петре Васильовичу, ой, зрадили!"

Хіба могла цивільна, не навчена військової справи дівчина зрозуміти тонкощі армійської служби? Місто Гродно, куди після школи командного складу Чепурний прибув служити, було приєднане до Радянського Союзу нещодавно. Далі, вглиб Польщі, Червона Армія не пішла, бо там уже були німці, і Гродно з околицями стало прикордонним місцем. Новоспечений капітан прийняв під командування стрілецький батальйон, ознайомився з особовим складом, із планом розгортання на випадок воєнної провокації і звернувся до командира частини за дозволом поїхати на Вінниччину, щоб

забрати до себе молоду дружину. Полковий писар, із його слів, вправно оформив шлюбний документ на Ганну Макарівну Лелеку і офіційний виклик її до місця проходження військової служби чоловіка. Відправивши ті документи своїм батькам до Кіблича, Петро спокійно очікував на скорий приїзд коханої.

Все у нього складалося славно. Він радів, що вчасно змінив професію, а то б і досі скнів у селі над зошитами недбалих учнів. Офіцерство надало йому найпрестижніший статус; він отримав неймовірне речове і грошове забезпечення, ще й командирську вищість над нижніми чинами (триста бійців і дванадцять офіцерів). Новенький ТТ в глянсовій кобурі надавав чоловічої впевненості, і на танцювальних вечорах в Будинку офіцерів жінки наввипередки запрошували його танцювати. Армію якраз охопило стрімке просування по службі: на посади зашкарублених генералів призначалися молоді майори, і приятель, який після школи вищого комскладу потрапив прямо до Наркомату Оборони, сповістив товариша, що наказ стосовно позачергового присвоєння йому звання майора, вже підписаний. Головне — не дати маху: шанувати командування і виявляти політичну зрілість. Задля повного щастя, йому не вистачало вродливої дружини, яка мала ось-ось приїхати в Гродно. Смакуючи наперед розкішне заласся, він найняв квартиру у стародавньому районі міста, у будинку з розкішним садом, і відшукав на базарі шикарне панське двоспальне ліжко. Він вже й переспав у ньому сам, потішаючись солодкими видіннями. Але про те, що матері з татом не судилося передати нареченій шлюбні документи, бравий капітан не відав, а дізнався про те, лише опісля прочитання Ганіних листів, затриманих польовою поштою. Кохана писала, як матуся з дядьком Іваном заграбали її і відправили силоміць у Бельці; сповіщала, що живе з нелюбом окремо, тримає себе незайманою і просила якнайшвидше забрати її до себе. Бентежні новини змусили Петра діяти і невідкладно. Випросивши відпустку, він похапцем написав листа, підтвердив своє кохання і пообіцяв скоро приїхати, щоб уже ніколи не розлучатися. Він навіть склав чемоданчик, коли ближче до вечора командир зібрав офіцерів і об'явив, що у зв'язку з приведенням округу у повну бойову готовність надані раніше відпустки скасовуються. Німецькі літаки з підвішеними бомбами раз за разом порушували кордон і залітали вглиб радянської території. З їхнього боку безперервно лунав потужний гул численних моторів, а місцями вони вже познімали дротяні загородження, протягнуті вздовж кордону. Стало ясно, що ворог займає позиції для вторгнення, війна неминуча, і мирне життя незабаром полетить шкереберть. Сповідати рідних про ці події було заборонено, і щоб хоч якось попередити кохану, Чепурний написав їй той інакомовний згубний лист.

Частина II

Розділ I. Комбат Чепурний

Відчувши, що його несуть, комбат опритомнів.

— Заворушився... Опускаймо, — почув він знайомий голос.

— *Потише, потише... передохнём?* — перепитав інший, теж знайомий.

Комбат розплющив очі і побачив дві замурзані пики: "Махно і Щорс" — упізнав він

бійців другої роти. Він знав цих двох як порушників військової дисципліни: перебуваючи на дальньому посту, вони, попри заборону, збирали чорницю. Їх виказали чорні язики, і він покарав їх трьома нарядами поза чергою кожного.

— Що зі мною?

— Деревиною по голові. Гострющу скіпку із черепа витягли. І перев'язали рукавом від сорочки.

— Добре, що не онучею. Щось смердить.

— Рубашка чистая, товарищ капітан. У середу в бане меняли. Просто у мене под мышками немного преет, — роз'яснив боєць Махно.

— Де всі? Що з батальйоном?

— Немає батальйону. І полку немає. Табір розтрошили вщент; хто спав, усіх накрило. Як загуркотіло, як забухкало, як запалало все зразу, — окрім нас ніхто й не вискочив. Добре, що ми були в наряді... І ось ви... Мабуть, до вбиральні ходили? — доповів боєць Щорс.

— Третій день идём, никого не встретили. Съешьте, товарищ капітан, краюшку хлеба. Мы, как будто знали, что пригодится. — розпочав Махно, але напарник застеріг його поглядом.

Звечора до табору заїхала будка зі свіжим хлібом, а вони удвох були днювальними біля шлагбаума. Обходячи будку, яку їм здали під охорону, Щорс виявив у задній стінці невеличкий отвір, який, мабуть, служив для виводу димової труби. Серед ночі, коли черговий офіцер задрімав у наметі, бійці приторочили до осикової гілки штик і, тикаючи ним, витягли з будки три буханці. Але, з'їсти не встигли, бо якраз розпочалося те скажене бомбардування.

— Що ж ви, днювальні, не підняли особовий склад по тривозі? Куди ми йдемо? Мусимо рухатись на схід, наздоганяти фронт. Ех, обіцяли ж видати компаси, а не видали! Дивіться мені: якщо зустрінемо ворога, прориватимемося з боєм! Де мій ТТ? — суворо запитав Чепурний, потягнувшись до пустої кобури.

— Вы не волнуйтесь, товарищ капітан: с боем, так с боем, — заспокоїв Махно.

— І де ж він, той фронт? Ось почитайте листівку: німці вже Мінськ оточили. Хіба ж їх наздоженеш? — зауважив Щорс: — Ось я, наприклад, з Коломиї. Там у мене батьки, брати, сестра. Нас тільки-но приєднали до Советів, і ми ще не надто зрушилися. Колгоспи нам не підходять. А що, як з німцями буде краще?

— А я, лично, из Дебальцево. Родных у меня нет, — детдомовский я. Невеста у меня, Олечка. Думаю, Дебальцево наши ни за что не отдадут! Знаете, какой это важный железнодорожный узел — Дебальцево? Со всех направлений пути сходятся. Не могут наши отдать Дебальцево!

— Еге ж. Москву здадут, а твоє Дебальцеве ні. Пробачте, товаришу капітан, але щойно дістанемось першого українського хутора, залишимо вас на добрі люди. Самі ж покрокуємо, хто куди. А ви, як станете на ноги, рушіте наздоганяти фронт. Так, Махно? — признався Щорс.

— Я, например, доберусь до Дебальцево, переночую день — два у Олечки, и от неё

сразу на фронт, — підтакнув Махно.

— Де мій пістолет? Пристрелю!

— Віддамо, як прощатимемося.

Наступного ранку їх зловили. Спершу загавкали собаки, від яких не втечеш, потім оточили автоматники, що супроводжували довгу колону військовополонених. Їх обшукали, заштовхнули в гурт, і далі Чепурний пересувався вже самотужки. Шкандибав, згадуючи життя, що так швидко і безславно закінчувалось: "Не кохати мені любу Ганю; не пестити власних діточок; не бачити ані матері, ані тата, не знадобиться мені й кар'єра. Нічого вже не буде, розстріляють у першому підходящому байраку,".

Розділ II. Втеча

О п'ятій годині ранку двадцять другого червня 1941 року до Гані без стуку вдерся Яків. У чорному комбінезоні зі шлемофоном на голові він виглядав зосередженим. Під вікнами заклопотано гуркотів здоровенний танк.

— Мерщій, люба, підводься: війна! Німці бомбили станцію, румунські дивізії перетнули Прут. Фалешти, Унгени — відрізані. До міста наближається танкова колона. Отримано наказ якнайшвидше її перестріти, і ми вже вирушили. Для евакуації сімей у Кишиневі формується ешелон. Начальник тилу майор Гаркавян пообіцяв на тебе броню. Пам'ятаєш його: такий здоровенний, товстий, з вусами? Ми ще одного разу з ним випивали у парку, і ти мене сварила. Звертайся прямо до нього. А так прощай: навряд чи колись побачимось, — скоромовкою видав танкіст і, не сподіваючись на поцілунок, вибіг із хати.

— Куди саме вам виписувати евакуаційне посвідчення? — втомлено запитав обхідливий майор.

— До Вінниці.

— Неможливо. Залізницю у той бік вже розбомблено.

Тут Ганя пригадала, що мати начебто збиралася їхати в Дніпропетровськ до батька, який нещодавно пристроївся там завскладом, отримав квартиру і викликав її до себе.

— А можна до Дніпропетровська?

— Тільки особисто вам.

Справжнього офіцера жіноча краса — хоч мир, хоч війна — вражає наповал. Майор без зволікань оформив проїзні документи і, грайливо підхопивши Ганю за талію, підсадив у кузов полуторки. Того ж дня вона дісталася Кишинева і пропхнулася у плацкартний вагон довжелезного ешелону, який дотягнув її до Тирасполя. Тільки-но він притулився до дальньої платформи, як місто затрусилося. Бомби падали щільно і трошили все без розбору. Залізничне полотно роздирали на шмаття; перекидали вагони догори колесами, обрушували будівлі. До учора ще мирні, осілі люди перетворившись на біженців, метушилися, ховалися, а бомби наздогнали їх по затишних кутках мальовничого міста. Ганя видряпалася крізь вікно і побігла до вокзалу. Старовинна, прикрашена ліпниною будова пихкала в небо чадним полум'ям. Привокзальну площу забризкало битим склом, закидало мазкою і цеглою. Всюди, куди

не глянь, валялися, корчилися люди. А ті, що залишалися на ногах, метушилися, шукаючи хоч-якогось прихистку. Почувши прямо над головою рев мотора, Ганя впала на бруківку, зіщулилась у клубок і почула дитячий крик. Підвела голову і побачила, як поряд, із розпанаханого черева вже мертвої жінки на світ Божій самотужки лізло дитинча. Ганя вскочила і накрила його собою. Знову заревів мотор. Літак пікірував прямо на них, і зблизька вона розгледіла в кабіні блакитноокого усміхненого пілота. "Красивий — чорт", — кольнула недоречна думка. Ганя щільніше притиснулась до породіллі і простилася з білим світом. Але красавчик не скинув бомбу, не застрочив, а шугонув угору, мало не зачепившись за карниз вокзалу.

У селі Гані доводилося бувати при бабі Колодачихи, коли та приймала роди, і наразі вона вчинила з новонародженим так, як бачила. Загорнула його у блузку, сховалась під кущем акації і дочекалася кінця нальоту. Залізничники неспішно згуртували новий состав, і він повільно рушив за вказаним маршрутом. Загалом, на таку не надто вже довгу дорогу від Бельців до Дніпропетровська, йому знадобилося два тижні. Попутники ділилися з Ганею ганчір'ям для пелюшок і хлібом, з якого вона — як колись бабуса — розжовувала м'якенькі квачики.

Добре, що завбачливо записала татову адресу: на порозі квартири її зустріла мати.

— Ганечко, звідки? А що це у тебе таке у згортку?

— Це — Лесик.

— От, тільки Лесика нам і не вистачало. Мало нам одного байстрюка, так ось тобі друге! Воно хоч живе? Нумо, дай сюди! Я переповию, бо у тебе руки не з того місця повиростали.

Ганя розповіла про пологи на вокзальній площі.

— Заспокойтеся, мамо, — до кімнати увійшла пишна і, як завжди, спокійна Феня з власним немовлям, що присмокталося до її налітої молоком груді, — давайте сюди: як-не-як, а маю дві цицьки.

З Вінниці її привіз особисто Макар. Він знайшов дочку у напівпідвалі, де вона жила зі своїм Дорфманом. У склепінні з глиняною долівкою, юрмилося кілька єврейських сімей, і всі вони були родичами. Роздивившись, що до чого, Макар заходився забирати дитину з собою: "Хоч і від жида, а все ж, онук".

— Оставьте мальчика нам! Мы его так ждали. У него уже и имя есть — Лёвушка.

Уже и обрезали", — заголосила сива жінка.

— Подумай, Фаиночка: зачем тебе такое горе? Ты — молодая, красивая, себе ещё пятерых родишь. Оставь Лёвушку нам, — підтримав бабусю бородатий дід з кісками.

Настирливість мешканців підвалу насторожила бувалого Макара. "Ну, ні! Дитину вивезу негайно, а то ще й вкрадуть ненароком..." — подумав він і наказав Фені збиратися. Коли ж він з дочкою і онуком дістався Дніпропетровська, Степаня була вже там.

Тим часом фронт необоротно наближався до Дніпропетровська. Почалися регулярні бомбардування міста, і вийшов наказ: усім перебиратися на лівий берег. Переправивши родину на поромі, Макар розмістив її у добротному дощатому сараї

майже на самому березі Дніпра. Він і тут не розгубився: зайняв покинутий усіма магазин і узявся торгувати огірками. Та це тривало недовго. Коли німці підійшли впритул, проти них стали збирати ополчення. Призвали й Макара, хоч йому вже було далеко за сорок.

— Ой, Боженьки! Куди тобі, старому, на війну? А ми як без тебе! Краще признайся, що петлюрівець, може не займатимуть? — голосила Степаня, збираючи вузлик.

— Не скавчи, дурна бабо. Хочеш, щоб свої розстріляли? Ось залишуся живим, і минуле проститься. Дві війни пройшов і третю оббіжу: знаю, що до чого. Материна сестра, циганка, напороочила мені дальню дорогу.

Степаня впала на коліна і помолилася в куток сараю. Батька проводжали гуртом.

Феня тримала на руках Льовушку, Ганя — Лесика.

Ополченців озброїли стародавніми гвинтівками-трюхлінійками, і над колоною в різнобій заколихалися довгі тригранні багнети. Макар Юстимович — чисто поголений, у вихідному костюмі в смужку, білій сорочці, молодий, красивий, урочий — крокував першим зліва у третій шерензі. Побачивши рідню, він журливо їй посміхнувся...

— Ну, що ти скажеш: циган, він і є циган! Чому б я ото раділа на його місці? Вирядився, неначе на весілля, а про нас і не подумав, — хлипала вслід Степаня.

Ополченців переправили через Дніпро і кинули на танки.

Розділ III. Іванів полон

На початку серпня, голови колгоспів отримали вказівку терміново гнати худобу до залізничної станції. Голова колгоспу імені Сталіна запитав уповноваженого:

— Люди просять розвести корів по дворах. Кажуть: сховаємо, бо треба з чогось жити.

— Ви не розумієте, товариш Шелестович. Жодна худобина, жоден шматок м'яса, жодний колосок не мають потрапити до ворога. Ви ж не збираєтесь годувати окупанта? — суворо пояснив той.

Іван зібрав до гурту наявні тисяча триста корів, і чотири погоничі зранку погнали череду до Гайсина. Але ввечері один із них прискакав назад.

— Іване Платоновичу! Куди йти? У Гайсині вже німець!

— Де ви зараз?

— Ми, як і всі, розвернулися у бік Умані і тепер стоїмо в Краснопільці.

Іван засідлав жеребця, на якому звичайно об'їздив поля, і вслід за пастухом поскакав в Краснопілку. Стадо він наздогнав вже за нею. Рідні корови і бички слухняно плелися обабіч шосе; попереду і позаду гнали свої гурти інші колгоспи. Наступного дня, побачивши на горизонті Умань, погоничі повеселішали: нарешті вони позбудуться клопоту і повернуться додому. Але тільки-но перший гурт почав входити у місто, як у небі з'явилися бомбардувальники з хрестами. Мирні тварини замість того, щоб розбігатися хто куди, згрудилися на шляху і, притулившись одне до одного, гинули купно. Дорога вкрилася роздертими тушами і рогатими головами. Кілька бичків оскаженіло гасали полем. "Краще б роздав худобу..." — терзався думкою Іван, лежачи долілиць в кюветі. Земля двигтіла від потужних вибухів; невдовзі почувся погрозний

гуркіт, який швидко посилювався. З-за пагорба висунулася шереха танків; від них, озираючись і відстрілюючись, тікали червоноармійці. Їм напередими вискочили мотоциклісти. Вони розсіялися лугом і кулеметним вогнем притиснули втікачів до землі. Зрештою, живих зігнали у щільний натовп, до якого заштовхнули й Івана.

Сердяг зігнали до кар'єру, де видобували глину. Там, в *Уманській ямі*, поміж полонених солдатів і офіцерів Іван побачив і відомих йому воєначальників — раніше бравих, а тут понурих. На десятий день Івану пофортунило: ладнаючи разом із кількома бранцями огорожу, він скористався моментом і шаснув у кущі. Дістався лісу і замислився: куди тепер? У райкомі партії інструктували: з окупантами не зживатися, натомість уходити в партизани і чинити опір. Але, де шукати партизанів? Вирішив спершу повернутися до села, зустрітись із товаришами і довідатись у них. "Вдома мила Явдоня, мабуть, хвилюється. Лише тиждень, як з дому, а всі думки про неї. Ех, Явдонечко, моє ти серденько, п'ятий рік живемо, а кохання не згасає. Пригорнутися б до тебе, обцілувати... Зрештою, так чи інакше, партизанів я знайду, але спершу побуваю вдома", — вирішив Іван і рушив у бік Цюківців.

Пробирався він осторонь шляху, навпрошки, ярами. Обходив села задами, а заночував у лісі, в темній улоговині, під пахучим ялівцем. До рідного села прибудив другої ночі; постукався до брата Григора: його хата тулилася до краю приярка.

— Ой, Іване, що коїться, що коїться, — заголосила Федора, — німці якийсь тиждень, а ми вже маємо і свого старосту, і своїх поліцаїв. Навіщо ти повернувся? Комуністів повсюди ловлять і про тебе питали. На горі облаштували табір військовополонених, і наш Тарасик вже там.

— Чуєш, брате, об'явили, що зайняли Київ і вже підступають до Москви. Чи ми розучилися воювати? У вісімнадцятому ті німці драпали звідси, аж гуло, — вставив слово Григір.

— Зараз наші драпають. У небі лише їхні літаки. Наше стадо під Уманню розбомбили на фарш. Чому я не роздав корів людям? Федорочко, за вечерю не турбуйся. Як там Явдоня?

— А що їй станеться? Квітне і пахне.

— Мамі перекажіть, що зайду пізніше.

Явдоня вже не сподівалась побачити чоловіка. Міркувала: або забрали у Червону Армію, або ж пішов у партизани. Вдома ж йому — вірна загибель. Васько Макуха — однокласник, що колись до неї залицявся — перевдягнувся у поліцаї і повз двору не проходить, щоб не зазирнути і не принюхатися. Вона й собі боялася вийти з хати; прислухалася до нічного шорхання; розмірковувала, як житиме без Івана. Тож, коли на світанку, постукали у вікно і тихесенько гукнули, молодиця стрепенулася, вискочила босоніж у сіни, відкинула засувку і прикипіла до чоловіка. Іван відірвав її від підлоги, підхопив, притиснув, а вона, діставшись губ, завмерла.

— Явдоненько, відрада ти моя, мила, — видохнув чоловік, і дружина затремтіла.

— Я начебто знала, що ви повернетесь; нагріла баняк води і стушкувала качку. Можете помитися.

Ще на початку подружнього життя Іван замовив у колгоспного бондаря незвичайно широко діжу, на двох. Явдоня неквапом мила чоловіка, кожному часточку його тіла, і він помалу її голубив. Кудись поділися страхи, забулася небезпечна дійсність, і пара пестила одне одного, допоки не захолола вода. Розкошуючи моментом, забувшись і про німців, і про корів, і про партійні зобов'язання, Іван відчув у собі дивовижну міць, на руках відніс любаску до перини і дав собі повну волю. Опісля разу коханці вилізли до столу, перекинули по чарці, похапцем обгризли по качачій клешні та знову, хапкома, беркицьнулися у перину.

Звечора учувши у сусідки качку, поліцай Васько Макуха запідозрив недобре і вночі вислідив голову колгоспу, що городами пробирався до дому. Ополудні за Іваном прийшли. І не німці, а свої сільські хлопці тільки в чорній формі та з білими пов'язками на рукавах.

— Збирайтеся, Іване Платоновичу, ми вас вже заждалися, — скомандував Васько. Явдоня кинулась було видряпати йому очі, та він зупинив її прикладом у живіт. Остаточно не оговтавшись, жінка навмання згорнула у торбинку залишки щасливої вечери і подала чоловіку чисту одягу.

— Те зайве, — підказав Васько, — поза цвинтарем комуністи і офіцери риють собі яму. До речі, його брат Тарас теж серед копачів.

Біля хвіртки однокласник ще раз умостив Явдоні кольбою поміж лопатки, щоб відчепилася від чоловіка, і зухвало пообіцяв не залишити її поза увагою.

Обгороджений колючим дротом табір військовополонених окупанти влаштували на в'їзді до села, неподалік кладовища і церкви. Іван швидко відшукав Тараса. Старший лейтенант Червоної Армії, він прибув із Далекого Сходу у чергову відпустку, але на третій день війни був мобілізований у найближчу військову частину. Пovoювати йому не судилося: німці оточили їхню команду і скопом захопили у полон. До табору щодня приганяли нових бранців, і щоб було де їх розселити, охоронці періодично розстрілювали тих, хто прибув раніше. Братів вивели у бурякове поле, яким ще недавно переймалася старша сестра Степаня, і загадали копати глибоку, довгу яму — у два метри завширшки. Ґрунт у Цюрківцях — що пух; копати такий — саме задоволення, аби ж в ньому не траплялися здоровенні камені. Німці вимагали, щоб траншея виходила прямокутною, з рівними краями і пласким дном, тому валуни приходилось витягувати наверх. Копачів це дратувало: однаково, — могила. Але попри скиглення, копали добросовісно. Потрапити у цю яму братам не судилося, врятувала молодша сестричка Тетяна. Під добрий настрій німці віддавали місцевим жителям їхніх чоловіків або женихів. Жінкам вірили на слово: якщо назвала ім'я і прізвище, показала пальцем і він озвався, — забирай. Неподалік табору мешкала багатодітна родина Ворон, в якій було четверо дорослих дівок. Так вони безперервно ходили до коменданта, вмовляли відпустити їхніх "наречених" і загалом, за два роки окупації, врятували півтора десятка червоноармійців.

Тетяна, яка після інституту повернулася до села і учителювала в місцевій школі, заходилася врятувати братів. Першим звільнили Тараса. Дізнавшись від сестри, що той

— неабиякий швець, охоронці назбирали два мішки стоптаних чобіт і випробували його в ділі. Акуратний в роботі Тарас неквапно, доботно їх позашивав, і комендант дозволив йому облаштувати шевську майстерню у материнському домі. Так Тарас і врятувався. З Іваном же виникли проблеми: як не крути, а комуніст, ще й голова колгоспу! Таких не милували. Просити за нього Тетяна взяла з собою Явдону. Заради успіху молодиці вирядилися у чорні суконні запаски поверх гофрованих, вишитих червоними і чорними нитками сорочок, та перепоясалися синіми крайками. З містких старовинних скринь повитягували жовті чобітки-сап'янці, заплели коси віночком і встромили в них по кілька квіточок. Навели сажею брови, підрум'янили буряком щічки і так предстали перед комендантом.

На тлі табірнього повсякдення вони справили на коменданта приголомшливе враження. Як тільки вони його просили! І співали, і ревли; хрестилися і падали навколішки; клялися, що Іван, хоч і комуніст, але владу чинив по-людські. Зберіг церкву, з куркулями поводився без зайвої жорстокості, бідних рятував від голоду. Довели офіцера до того, що той погодився, висунувши умову: якщо вони зберуть підписи односельців, якщо під петицією підпишеться все село, він залишить Івана живим.

По дворах пішла Тетяна. Вона була знана як чемна жінка, сумлінна, добра вчителька і вдячна донька, яка в усьому допомагала матері. До Явдоні ж люди ставилися уїдливо: у той час, коли вони горбалися в полі, чи на фермі, вона, наче писанка, величалася у приймальні власного чоловіка. Тетяна розграфила учнівський зошит і каліграфічно внесла до нього прізвища, ім'я та по-батькові кожного односельця, залишивши кожному чимало місця для підпису. Щоб добрі люди при підписанні не заяложували папір, під руку кожного вона підкладала вимочку. Загалом, більшість пішла їй на зустріч, бо не був їхній голова таким ярим, як в інших селах. Не лютував і колгоспне добро особливо не стеріг. Як похвалялися односельці, "що вдень запримічу, то вночі моїм стане". Тобто сам жив і іншим давав жити. Зрештою, коли зошит заповнився від обгортки до обгортки, Тетяна віднесла його коменданту, і той замість розстрілу на місці відправив Івана до Німеччини.

Розділ IV. Евакуація на Урал

Без чоловіка Степаня геть розгубилася: "Що робити? Що робити? Повертатися до села, чи ховатися тут, в сараї? Дніпропетровськ ось-ось здадуть, а як воно буде під німцями? Аби ж була сама, а тут ще виводок! Хоча Феня й вигодовує їх своїм молоком, але хто нагодує саму годувальницю?"

— Малюків треба позбутися... — невпевнено висловила вона.

— Отямтеся, мамо! — усміхнулася Феня, гайдаючи немовлят, а невгамовна Ганя відчула, що настав її час виходити на авансцену.

— Не сидімо! Мусимо щось робити! — схопила відра і побігла до річки по воду.

По Дніпру пливли трупи ополченців; чи був серед них її батько, славний вояка Макар Лелека, чи ні, вона не угледіла. Може, й проплив у своєму габардиновому костюмі десь повз неї, хтозна... З правого берегу дерев'яним мостом тягнулися біженці

з торбами; рухалися автомобілі з евакуйованим добром; перебиралися військові частини. Дівчина зупинилася, аби пропустити повз себе колону втомлених червоноармійців, що рухалася вздовж ріки.

— Ганю! Це ти? Звідкіля тут? А що з братом? — командир схопив її за руку, і в небритому, втомленому офіцері Ганя розпізнала Севастяна Пантелеймоновича Нетребу.

— Яків залишився боронити Бельці, а мене евакуював сюди до тата, якого позавчора забрали до ополчення. Отже, ми залишилися самі: я, мама, сестра і двоє немовлят. Одного хлопчика нещодавно народила Феня, другого я підбрала від убитої жінки на вокзалі у Бельцях. Живемо он у тому сараї.

— Бач, як воно виходить. Нумо, зачекай: я щось спробую.

За хвилинку Севастян Пантелеймонович підвів Ганю до легкового автомобіля, звідки генерал спостерігав за переправою. За його наказом Гані виписали евакуаційне посвідчення на всю сім'ю. Місцем призначення, за підказкою Севастяна Пантелеймоновича, вказали Троїцьк Челябінської області, куди він нещодавно евакуював свою дружину.

— Знайдете мою Фріду, вона допоможе, — побажав він, прощаючись.

— Мамо! Феню! Маємо документи на евакуацію! Знаєте, кого я зустріла на переправі? Севастяна Пантелеймоновича, і він усе вирішив! — Ганя заскакала на одній нозі. — Швидше збираймося, бо ешелон уже на колії.

Жінки похапали клунки, немовлят і побігли на станцію. Щойно вони протиснулися у вагон, поїзд рушив. Вагон був товарний, сяк-так пристосований до перевезення людей: нари у три яруси, посередині пічечка з металевої діжки, в кутку, за перегородкою, — параша.

— Бач, хвойдо, а ти крутила носом на Якова! Нумо, помолимося Господу Богу нашому, Ісусу Христу, що допоміг нам, грішним, і нехай би він опікувався рабами божими Севастяном і Яковом! Щоб усі кулі їх обминули, щоб залишилися вони обидва живими! — збадьорилася Степаня.

Довжелезний, на дев'яносто вагонів ешелон повільно просувався на схід, зупиняючись на найдрібніших станціях, а той просто поля. Все добро, що біженці прихватили з собою, вони вимінювали на їжу. На вузлових станціях можна було набрати вару та вдосталь попити чаю. За тиждень потяг дістався Саратова і зупинився вночі, перетнувши Волгу. Машиніст сповістив, що далі не піде, бо отримав наказ завантажуватись солдатами і повертатися з ними назад, до лінії фронту. Втікачам запропонували шукати притулок по пустих селах, звідки напередодні депортували німців Поволжя. У привокзальній тисняві Ганя вгледіла жінку, чувашку, яка взялася довести їх до села Морське. Феню з немовлятами розмістили на гарбі, запряженій волом, Степаня ж з Ганею почалапали пішки. Безперервні дощі розквасили шлях на болото. Сунулися полем, і дорога видавалася нескінченною. Вночі навкруг, зовсім близько, завивали вовки, і тільки зірки на небі — такі ж рясні, як і вдома, в Україні — дещо заспокоювали прибулих. Ганя наспівувала дітям рідних пісень. Морського

дісталися на світанку і, очікуючи на начальство, передрімали на підлозі у колгоспній конторі. Незабаром на порозі постала худенька чорнява жіночка, яка відрекомендувалася головою майбутнього колгоспу, що наразі створювався з поселенців. Бадьоро розпорядилася:

"Выбирайте себе любой дом, какой только приглянется: чай, все свободны".

Добротні доми стояли пустими; дворові брами й хатні двері хлябали на вітру; жодної людини навкруг не було видно, і лише покинуті собаки, коти і свині тинялися вулицями. Залишивши Феню з малюками біля контори, Степаня з Ганею взялися нищпорити дворами і зрештою вибрали просторе обійстя, в якому збереглися залишки зерна, і в хліві репетував живий кабанчик. У городі знайшлася невикопана картопля; хлів підпирав ретельно складований стіс дров. Видно, господарі покидали хату похапцем, бо не зняли зі стіни сімейну фотографію: вусатий чоловік з орденом Червоного Прапора в банту на стільці, збоку — жінка, попереду — двійка діток.

— Бач, кажуть, німець, а Герой громадянської війни, — зауважила Степаня.

Ганя коротко просвітила матір стосовно німецьких колоністів у Росії і побігла за сестрою й дітьми. До їх повернення Степаня позачиняла вікна, прибралася, розтопила грубу і наварила бульб. Вечеря вийшла на славу! Зранку ж вона заколола виснажене поросятко, аби не здохло, і в обід нагодувала доньок свіжиною.

Третього дня дівок мобілізували до колгоспу, стару ж залишили на господарстві. За роботу колгосп не платив, лише нараховував трудовні на майбутній урожай. Ганя заходила роздобути малюкам манки. Аби намолоти борошна, випросила у голови колгоспу гарбу, завантажила двома мішками пшениці і поїхала полем шукати млин. Розпитати дорогу не було у кого, і на млин Ганя натрапила на другий день, добряче покружлявши степом.

— Тьотю, допоможіть намолоти трішечки крупи. У нас — двоє немовлят, і не маємо чим годувати, — звернулася Ганя до козачки, що вийшла назустріч.

— Ой, деточка моя, несчастье-то ведь какое. Вот-вот мужик воротится, он-то и помелет. А ты заходи пока в дом, попей чайку да поспи маленько, — не сказала, заспівала жінка.

Повернувся чоловік і запустив парову машину. Млин неквапно запрацював, а Ганю послали на горище збирати манку.

— Только манку никому не показывай! Потому как велено зерно тереть только на муку, — наказав мірошник.

Горда й щаслива Ганя повернулася з двома мішками борошна і пудом манки. Дітям наварили каші, а дорослим Степаня спекла калачів. Здавалося, що можна залишитися тут, у теплі і з хлібом, щоб не тиняючись світом, дочекатися кінця війни і повернутися додому. Але фронт неблаганно наближався. Зі сходу безперервно прибували піші військові колони, які перегруповувались на станції і виряджались назустріч канонаді. Очікуючи вагони, новобранці розселялися по домівках. Лелеки разом з дітьми спали у боковій кімнатці, солдати ж покотом мостилися на підлозі у світлиці. Проводили одних — прибували наступні. Припаси скоро скінчилися, і жінки налаштувалися продовжити

путь до Троїцька. Міркували просто: куди-куди, а до Уралу ворог аж ніяк не дійде! Сподівалися, що в місті зможуть знайти якусь роботу, можливо, навіть за фахом. Солдати залишили на подвір'ї пустий ящик від снарядів — величезний добротний збитий дерев'яний чемодан. Його завантажили залишками борошна і відправили малою швидкістю до Троїцька, Челябінської області, на адресу Фріди Нетреби. Степаня напекла калачів, і вони вирушили на станцію. Наближалася зима, сипав холодний дощ, а влізти у хоч-який вагон ніяк не вдавалося. Ешелони з-за Волги йшли вщент набитими біженцями, і минали станцію без зупинки. Врешті-решт зупинився потяг із пораненими, яких везли в глибокий тил на одужання.

— Хлопці, візьміть нас до Троїцька! — попросилася Ганя.

— "А скільки вас?"

— Троє дорослих і дві дитини.

— "Не положено брать".

— "Если вы — настоящие украинки, спойте вашу песню".

Ганя обійняла сестру і завела:

"Дивлюсь я на небо

Та й думку гадаю..."

І Феня, яка до цього ще не проявляла жодного таланту, вторила сестрі другим голосом, і їхня пісня лилася мелодично та зворушливо.

— "Смотри какие хорошенькие! Слушать мою команду! Девки залезают, а старая с детьми на месте"!

— А у нас — калачі! — похвалилася Степаня і кинула один у вагон. В розчахнутих дверях, спустивши додолу забинтовані культі, сидів чорновусий грузин. Він вправно спіймав запашний калач і відкусив шматок.

— "Ребята, такие калачи! Заберём и бабушку", — вигукнув він і подав Гані руку.

Бійці підхопили жінок під барки і разом із дітьми втягли у теплушку.

Коли мандрівниці дісталися Троїцька, там вже лютував уральський мороз.

Приголомшені незвичним холодом, вбрані по-літньому, голодні, жінки відправилися шукати Фріду Нетребу. Але за вказаним адресом вона не проживала, там мешкали зовсім інші люди, татари. Вони радо прийняли прибульців, обігріли й нагодували.

— "Фашист ужо под самою Москвой. Сколько народу перебил! Сколько раненых! А похоронки всё идут и идут. Намедни к Нальгиевым принесли: Ильгиз погиб. Лётчиком воевал. Второй из их семьи, ужо", — тужила стара татарка.

— А що чути з України? У нас там залишилися бабуся, брати й сестри.

— "А што слыхатъ-то? Захватили Украину всю ведь".

Спати гостей уклали покотом, уперек в одне ліжко. Льовушка захворів ще у дорозі, а тут хвороба перекинулася і до Лесика. Дітлахів охопив жар, вони кашляли на всі боки й вередували. Наступного дня сестри віднесли їх до лікарні. Доглядати за дітьми залишилася Ганя, хоч і сама виглядала недужою. Немовлятам діагностували пневмонію. Кололи пеніцилін, але врятували одного: Льова помер у Гані на очах. Сама

немічна, з Лесиком на руках, вона сяк-так припленталася додому і зімліла прямо на порозі. На щастя, дочка господарки працювала в аптеці і роздобула ліки. Кілька днів Ганя борсалася у маячливому жару. Одної ночі їй навіть привиділася Смерть із довгим ножом у чорному балахоні. Костуся вже нахилилася різати на шматки її хворе тіло, але раптом затуркалася і відступила. Пізніше Ганя розповідала, що після того її навідав Білий Янгол, який шепнув: "Живи, бо сама лікуватимеш людей!"

Невдовзі з Морського прибув їхній "артилерійський" чемодан. Як не дивно, прийшов він цілим і не пошкодженим. Степаня напекла "фірмових" калачів, пригостила всіх жильців будинку, і того борошна вистачило родині на добрий місяць. Тим часом Фаїна знадобилася армії: тилове забезпечення потребувало кваліфікованих рахівників. Постало питання, на котру з сестер записати Лесика. З одного боку, його знайшла Ганя; з іншого, материнським молоком його вигодувала Феня. Зрештою, зваживши на втрату первістка, її й призначили мамою. Тимчасово ж, до її повернення з фронту, малюком клопоталася Ганя. Так доля хлопчика, народженого сиротою, переплелася з жеребом двох "мамок".

Життя крутить людьми, як схоче: тут, за тисячу кілометрів від України, блукаючи неподалік станції, Степаня зустріла брата Пилипа. Живий, здоровий, ще й у напіввійськовій формі! Вона його впізнала по родинних блакитних очах у глибоких очницях. У Троїцьку Пилип був у відрядженні, а жив у Челябінську. Працював постачальником на розбудові танкового заводу і мав броню від фронту. Відвідавши рідних і вислухавши всю історію, брат порадив їм перебиратися до Челябінська. Повесні він допоміг Степані з Ганею переїхати і заздалегідь подбав про невеличку кімнатку у старезному купецькому домі, щільно заселеному евакуйованими. Степаня влаштувалася на фабрику шити солдатське обмундирування, а Ганя пішла до найближчого шпиталю санітаркою. Гарненька дбайлива хохлушка припала пораненим до душі; у нічний час вона заколисувала їхні болі мелодійними й зворушливими піснями. Те доглядання остаточно надихнуло її на зміну професії. Опісля "приймання родів" на привокзальній площі у Бельцях, смерті Льовушки, лікування Лесика і передвістя Ангела Небесного, їй проявилось її справжнє призначення: вона лікуватиме людей! Щойно у місті відкрився медичний інститут, евакуйований із Києва, вона негайно поступила на лікувальний факультет. Щоб мати час на відвідування лекцій, Ганя випросила у начальника дозвіл чергувати здебільше у нічні зміни, і поранені бійці, помітивши, як співуча сестричка куняє над конспектами, марно її не турбували.

Розділ V. Евакуація на Поволжя

Коли бої точилися за Київ, а ворог уже підступав до Конотопу, вагітна Антоніна Геннадіївна зібралася в евакуацію до батьків. Посвідчення оформила на всю сім'ю, але Гната Платоновича військкомат затримав, призначивши уповноваженим по мобілізації військовозобов'язаних. Наказ був конкретний: гребти всіх вряд. Ще недавно в армію проводжали з багатолюдних гулянок, з піснями й танцями. Раділи всі. Батьки вважали військо найкращим вихователем; призовники пишалися службою. З початком же бойових дій усе змінилося, і проводи відбувалися в зажурі. Німці на танках і

мотоциклах насідали шосейкою через Вирівку, а мобілізованих і евакуйованих пішки виводили через Сахни, Бочечки і Хижки у напрямку станції Ворожба. Піщана дорога, якою городяни звичайно відправляли дітей у піонерські табори, а жителі навколишніх сіл діставалися базару, петляла високим сосновим лісом і була непомітною для ворожої авіації. Ліс, ще нічого не знаючи про війну, зберігав мирну тишу і супроводжував обози заспокійливим шелестом хвої і цвіріньканням свого птаства. Коні, люди повільно пересувалися по грузькому піску, люди покидали рідний край, а в глухих лісних закутках уже гуртувалися партизанські загони. Відігнавши всі наявні обози до Хижок, Гнат Платонович отримав дозвіл на евакуацію і кружними залізничними путями через Ворожбу і Курськ, минаючи Москву, дістався Хохлова. По прибутті його призначили комендантом тренувального аеродрому *Осоавіахіму*, поблизу села Хреново, і він сумлінно взявся відбувати доручену службу.

Приїзд доччиної родини Єрмакови зустріли радісно. Тіснитися не прийшлося: молодша дочка Олександра ще до війни виїхала вчителювати до Чити, а син Павлуха як пішов у тридцять дев'ятому замиряти фінів, так і залишився в армії. Добротний, просторий, складений зрубом дім Єрмакових, хоч і не обмазаний ні ззовні, ні зсередини, був теплим: щілинки поміж колодами господарі туго напхали лляним клоччям. Посеред світлиці — руська піч. Прибудований впритул до дому критий двір слугував і хлівом, і клунею; у ньому зберігали зерно і сіно, тримали худобу і птицю. Ганок виходив не на вулицю, а у цей двір, і взимку було дуже зручно справляти велику нужду прямо у гнійну купу, сидячи на поруччі, звисивши ноги. Зсередини стіни горниці дідусь обклеїв царськими асигнаціями з хижими двоглавими орлами по боках, і попід тими "шпалерами" затишно плодилися клопи. Сховатися від них уночі було неможливо, але, коли Гнат заходився їх винищити і приніс зі служби отруту, бабуса заступилася.

"Всякое дыхание да хвалит Господа!" — повчально мовила вона, перехрестившись.

Геннадій Васильович трудився на "Металозаводі" мастильником, теща сторожувала у колгоспі, а Тоня працювала у райкомі партії. У будь-яку неgodу кожен діставався роботи пішки: дідусь долав три, Антоніна п'ять, а Гнат шість кілометрів в один кінець. Додому сходилися запізно. Бабуса, повернувшись з ночі, пестила Наталку і зустрічала дорослих розігрітими у печі щами. Халявкою зношеного хромового чобота Гнат роздмухував дореволюційний маркований медалями Паризької виставки самовар; Тоня ділилася новинами з фронту, а бабця щоразу запитувала, чи не надійшла правдива звістка від сина: напередодні Нового 1942 року листоноша принесла повідомлення, що її син, лейтенант Єрмаков Павло Геннадійович, начебто пропав під Москвою безвісти.

У Різдвяну ніч Тоня народила сина.

"Пущай Божья Матерь Пресвятая Богородица, оберегает его от всех напастей, хоть Тонька твоя і безбожница"! — помолилась бабусина племінниця Мар'я, запрошена хрещеною.

На честь сина, що пропав на фронті, новонародженого назвали Павлом.

Хохлово перебувало у глибокому тилу. Люди жили в теплі і не голодували. Найвищу насолоду надавала руська баня. Парилися гуртом, усією родиною; розжарившись,

вибігали борсатися у сніг. Найменшенького хльоскав віничкомдідусь, і воно задоволено пихкало. Потім обсідали іменитий самовар і пили чай з блюдечок у прикуску з печеним цукром, який бабця варила на молоці з піску. Пили неквапно, поважно видихуючи пару. Кожному, а маленьким першочергово, бабця видавала по рушничку для утирання поту.

Смертельні бої вирували десь далеко. З навколишніх сіл вже забрали усіх чоловіків; листоноші щодня розносили по домах похоронки, і лише зять Єрмакових — повносілий, бадьорий хохол — вештався поміж баб. І Гната гризло сумління: "Рано чи пізно війна закінчиться перемогою. З фронту повернуться герої, а його називатимуть тиловим щуром. Хіба комендант іграшкового аеродрому, з трьома комісованими бійцями у підпорядкуванні це служба?" Тут ще сестра Тетяна прислала лист зі звільнених Цюрківців, з якого виходило, що жоден із братів не воював. Іван із Тарасом потрапили в полон; Івана вивезли до Німеччини, а Тараса за роботу на німців засудили свої. Пилип пересиджував війну у Челябінську, а він сховався під тещиною ковдрою. Думав, думав Гнат і зрештою, коли аеродром перевели на Урал, він замість того, щоб працювати воєнруком у педагогічному училищі, куди його прилаштувала дружина, звернувся до військового комісара з проханням відправити його на фронт. Антоніна Геннадіївна, як член бюро райкому партії, до складу якого входив і воєнний комісар, попросила його зважити на наявність двох діточок і знехтувати тим необачним зверненням. Але чоловік, не дочекавшись відповіді, спершу написав до Управління кадрів Червоної Армії, а потім, коли і це клопотання повернулося до місцевого комісаріату, спробував знайти на нього управу у першого секретаря райкому. Очікуючи на виклик, він сидів у приймальні і крізь відтулені двері сусіднього кабінету, прислухався до голосу дружини.

"Обращаю особое внимание агитаторов на то, чтобы, общаясь с людьми, вы твёрдо придерживались принципиальной партийной позиции и заостряли внимание на политическом подходе к вопросу. Обратите внимание, что партия подчёркивает: в опасности не просто Отечество, а именно **социалистическое** Отечество. Призывает стоять на смерть не просто **за Родину**, а за **Советскую Родину**" — напучувала Антоніна.

"Бач, як мудро закручує: першочергово мусимо захищати радянський соціалістичний устрій. Звідси виходить: хто не воює за Радянську владу, той не хоче боронити рідний дім".

Перший секретар, який нещодавно повернувся з фронту тяжкопораненим, з розумінням поставився до Гнатового прохання, але не став засмучувати помічницю. Тоді Гнат написав листа товаришу Сталіну і невдовзі, без тяганини, отримав повістку до Житомирського піхотного училища, евакуйованого з України до Казані.

На дорогу сіли пообідати. Бабця подала глибоку миску щів, накришила солоних огірків, до них окремо приставила блюдце з соняшnikовою олією: хто схоче, умокатиме в неї хлібом; черпаючи дерев'яною ложкою, Гнат жував житній хліб домашньої випічки, і обмірковував свій вчинок. "Цікаво, в цих краях капуста зелена, майже чорна... У нас

такі щі не навариш, бо наша капуста — біла... Що я наробив?" — подумав, глянувши на дружину і дітей.

"Ежели встретишь на фронте нашево Павлушку, передай, щоб письмо написал. Чай, мать-то с отцом ждут" — попросив тесть, збираючи хлібні крихті зі столу на масну скоринку.

Мобілізований трепетно обійняв дружину, тричі підкинув до стелі доньку, потиснув руку тестю і з сином на руках разом з тещею покрокував на станцію. Йшли мовчки. Час від часу Гнат притискав дитину до груді, і тримаючи попід серце теплу, живу грудочку, прислухався до його мирного сопіння.

Село Хохлово — це одна-однісінька вулиця-дорога, обабіч якої поодинокі гніздилися дерев'яні домівки. З деяких дворів повиходили жінки з дітьми і співчутливими поглядами проводжали сусіда у безвість: своїх мужиків вони вже втратили. За околицею відкрився непишний середньоросійський краєвид. Весна того року трішечки спізнилася. Тендітні берізки тільки-но зазеленіли; з боку лісу, вздовж нагрітого сонцем узбіччя, де нещодавно ще лежав сніг, на світ Божий пробилися первоцвіти. Понад деревами кружляли перші птахи; все виглядало мирно, тихо, і лише бабуся Нюра, гойдаючи на руках онука, причитала: *"Гляди внучок на своего отца — дурака. Иные с фронту бегут, а он сам на фронт напросился"*.

Не довго воював Гнат Швелестович. В лютому 1944 року після училища він прибув до 1322-го стрілецького полку 413-ої стрілецької дивізії, 65-ої армії під командуванням генерала Батова і був призначений командиром стрілецького взводу. Бойове хрещення та перше поранення він отримав під Могильовом: з правої сідниці, попід самим кібчиком, осколком вирвало шматок м'яза. У прифронтовому шпиталі "за зразкове виконання бойових завдань на фронті боротьби з німецькими загарбниками і проявлену при цьому доблесть і мужність" був нагороджений орденом "Червоної Зірки". За шість наступних місяців лейтенант Шелестович пройшов із боями всю Білорусію до самого Бреста. Ще б трохи і, перетнувши кордон, може б і самого Берліну дістався, та був тяжко поранений снарядом, що, розірвавшись попереду, перетропив голінкові кістки правої ноги. Цього разу його відправили вже до тилового шпиталю, що розміщався у Гомелі, неподалік від Конотопу.

Розділ VI. Повоєнні зустрічі

Медичний інститут повернувся з Челябінська, щойно Радянська Армія звільнила Київ. Зібралася в дорогу і Ганя Лелека. Степаня з Лесиком рушили до Цюріху, а вона, вслід за інститутом, до Києва. Раділа вибраній професії. Лікувати людей! Полегшувати їхні страждання, рятувати від смерті... А ще лікарки у білих халатах, білих шапочках і зі стетоскопами на шиї гарно виглядають. Вони вимогливі і пацієнти їх слухаються, а заробітна плата у них чи ненайвища серед інших професій. Бути лікарем — це почесно, красиво і вигідно! Отримавши гуртожиток, Ганя занурилась у навчання, не пропускала лекцій і отримувала гарні оцінки. Вона, нарешті, відчула себе дорослою вільною людиною: ані настирного матиного примусу, ані чоловічого чіпляння. Натомість — гурт вірних веселих друзів. Хочеш сидіти за конспектами — сиди; бажаєш

розважитись — будь ласка. Художня самодіяльність, театри, музеї — все до твоїх послуг. Вирувало насичене громадське життя. Після лекцій і по вихідних, разом із подружками і викладачами, вона працювала на відновленні зруйнованих інститутських корпусів.

Не забарилося диво. Одного вечора, повернувшись до гуртожитку, Ганя застала у кімнаті Петра Васильовича Чепурного: сидить собі на табуретці в кутку, як під Святим Василем, і помірковано філософствує з подружками. Від їхнього примарного шлюбу минуло сім років. У дівочій пам'яті залишився лише розпливчастий силует у будьонівці на її так званому "весіллі", а опісля — лише невиразне листування і нескінченні обіцянки. Особливо її образив останній лист "чоловіка": "розпорядися своїм життям на власний розсуд, бо не маю права пояснити причини". Про що він думав? Покинув її на нелюба, а тепер, після усього, заявляється як безневинний праведник! Ні, це я сама в усьому винна! Злякалася батьків, піддалася силі, не відстояла свого щастя, зрадила кохання".

— Здрастуйте, Петре Васильовичу, як ви у Києві?

— А я тут живу, на Голосіївці. Також у гуртожитку.

— А мене як знайшли?

— У Вінниці випадково зустрівся з твоєю сестрою. Це — тобі, — Петро протягнув букетик майже свіжих троянд. Дорослою Ганю він ще не бачив. Перед ним стояла струнка і неймовірно вродлива жінка; вона розгублена, тремтить і відводить очі. "Моя"! — солодке передчуття охопило Петра Васильовича.

Подружки насмажили картоплі на шкварках і розігріли чайник. Гість мав із собою пляшку шампанського, пляшку коньяку, палицю пахучої американської ковбаси і коробку московських цукерок. У дівчат засвітилися очі. Посідали за стіл, і він повідав своєю історію. Згадав, як пораненим потрапив у полон; як потім їх перегнали до концентраційного табору на території Польщі, потім тричі переміщали з одного смертного місця до іншого. Дивом вижив. На момент визволення важив сорок п'ять кілограмів. Встиг ще повоювати. Демобілізувався майором і поступив до сільськогосподарської Академії на плодово-овочевий факультет, де й навчається.

— Зрозумій: написати прямо, що завтра розпочнеться війна, я не міг. Аби й написав, то не пропустили би. Залишитись живим не розраховував, тож вирішив не сковувати тебе очікуванням і марними надіями, — пояснив він насамкінець.

Ганю колотило. Вона ледь схоплювала смисл почутого, гнівалася і страждала, неначе це її саму катували за колючим дротом. Петро Васильович дуже змінився: худий, змарнілий і невпевнений. Ліве око тіпалося, як метелик на зльоті... Одяг ношений, потертий; очі відводить і шулиться, неначе чимось завинив... "Як він врятувався? Адже, вона чула, що комуністів і офіцерів німці страчували без розбору... А, може, він німцям прислужував? Ще до війни володів німецькою. Ні, не може такого бути, бо наші ж довірили воювати після полону"...

— Між іншим, мама зберегла армійську довідку, що ти — моя дружина, — закінчив сповідь Петро Васильович.

— Ура! — звеселилися подружки.

— Такі папірці армія роздавала наліво і направо, — сумно зауважила Ганя.

Дівки завели патефон і, по черзі, танцювали з гостем. Серед платівок знайшлася популярна полька — саме та, яку молодий учитель грав на мандоліні при першій зустрічі. Ганя підхопилася, і пара вдарила до поту. Потім кружляли в вальсі "Осінній сон", і пригорталися в Аргентинському танго.

Солодке передчуття не обмануло майора: ночувати він залишився у гуртожитку. Дівчатка, прихопивши по жменьці цукерок, розійшлися по сусідах, і закохані, zostавшись наодинці, не змарнували час: завузькі в гуртожитках ліжка.

Шойно Конотоп звільнили, Єрмакову викликали на роботу, і вона з п'ятирічною Наталкою повернулася до міста, яке стало для неї рідним. Від бомбардувань — як ворожих, так і своїх — воно помітно постраждало. Від Будинку Рад залишилася третина, і її спішно ремонтували. Вже відновили три центральні кабінети і зал засідань; у лівому, зруйнованому до фундаментів, крилі закінчували відбудову партійної бібліотеки і парткабінету — робочого простору відділу пропаганди і агітації. Поселилася Антоніна Геннадіївна у своєї доброї довоєнної господарки Домни Іванівни. Восени того ж 1944 року, отримавши звістку від чоловіка, що загоював рану зовсім неподалік, у Гомелі, вона, за підтримкою двох обкомів (Сумського і Гомельського), перевела його до конотопського шпиталю.

Лейтенант Шелестович відкинув простирадло, і сестриця приступила до перев'язки. Ліва нога, від щиколотки до коліна, виглядала суцільним багрово-фіолетовим рубцем. "Наче вовки обгризли" — подумав поранений лейтенант. Рана кровоточила, а із залишків м'яса раз від разу вилазили гострі скалки. Хірург прифронтового шпиталю взагалі хотів її ампутувати, але Гнат не дався і наразі тішився своєю непоступливістю. Перев'язавшись, він обперся на ціпок, підвівся з ліжка і пошкандибав коридором до туалету. Ціпок, який він власноруч вирізав з акації під вікном, — міцний і з ним він не боявся зашпортнутися за гвіздов, що міг стирчати з підлоги. Насправді ж дошки у покоях були рівними, гладенькими, шпакльованими — ані сучечка, ані гвіздочка і прогулянка обіцяла бути успішною. Підвівся Гнат не дарма: сьогодні мала відбутися реєстрація їхнього з Антоніною шлюбу. Раніше в тому не було жодної потреби, бо пари прекрасно уживалися і не розписаними, і не вінчаними. Матерям вдавалося записувати хлопчиків через рік-два після народження, і це штучно зменшувало призовний контингент воюючої армії. Війна наповнила вулиці тисячами сиріт, які не знали, чиї вони і скільки їм років. Зрештою, аби впорядкувати облік призовників та визначити взаємні відносини батьків і дітей, вийшов Закон, що зобов'язував усіх одружених терміново зареєструвати свої шлюби.

До шпиталю Тоня підкотила на трофейному автомобілі "Опель-Капітан", люб'язно наданому їй першим секретарем міськкому. Разом із нею з машини вийшов офіцер, судячи по орденах і медалях — фронтовик.

— Капітан Нікіш, — відрекомендувався він.

— Петро Миколайович — мій однокурсник по Академії, — пояснила Тоня: — Тільки-

но ми з Наталкою зібралися до тебе, а він заходить! Прямо з фронту. Я й подумала: найкращий свідок.

— Спеціально завернув до Конотопу. Схотілося побачити видатну однокурсницю і передати їй листа від товаришки по службі, — пояснив гість.

— Як, Гнате, твоя нога? Людмила Федорівна казала, що особисто виколупує осколки, а вона — найкращий хірург у місті. Наталка зранку побігла до домогосподарки і каже: "Домно Іванівно, Домно Іванівно, а ми сьогодні йдемо до Будинку Рад: тато на мамі женитиметься!" — поділилася Тоня.

Вона присіла на Гнатове ліжко, розгорнула паперовий трикутник з фіолетовим штампом: "*розглянуто військовою цензурою 33002*" і прочитала вголос:

"Дорога Антоніно Геннадіївно!

Сьогодні в розмові з одним нашим офіцером, Нікішем Петром Миколайовичем, якому після поранення надали відпустку, з'ясувалося, що він разом з Вами навчався в одній Академії, пам'ятає Вас і відзивається, як про найкращого друга. Я так зраділа! Адже минуло чотири роки, як наша група покинула інститут, і я мала можливість лише згадувати своїх друзів і тих, кому я вдячна за виховання і освіту. І ось тут, на чехословацькому кордоні я отримала щастя почути Ваше ім'я!

Написати щось особливе про себе нема чого. Але вірую, що мучитися докорами сумління мені не прийдеться. Була тричі поранена, двічі нагороджена. Антоніно Геннадіївно, дорога, як би я хотіла повчитися у вас ще років із два! Цього разу я б вчилася не на "відмінно", а лише на "понад відмінно"!

Передавайте мій фронтовий привіт Гнату Платоновичу, всім викладачам, персонально Лії Здравко і вашій блакитноокій Наталочці. З привітом і щиросердними побажаннями,

гвардії старшина Примаченко Р.С."

— Звісно, я пам'ятаю Примаченко Раю — кругла відмінниця, ще й красуня. І вас, Петре Миколайовичу, радий вітати; що у вас за поранення? — запитав Гнат.

— Та не дуже й важкі, але спіймав гангрену і вже хотіли ампутували обидві ноги, до колін. Врятував американський пеніцилін.

— Усе схоже...

— Давайте, об'єднаємо два свята: шлюб і зустріч. По-фронтовому і по-студентські! — запропонував Нікіш.

Компанією поїхали в ЗАГС і, поки "новоженці" розписувались, шофер махнув до магазину і придбав усе необхідне. Товариський стіл накрила Домна Іванівна, розливати визвався гість.

"Так наливай, студент студентке!

Студентка тоже пьёт вино!" — завів він.

"Студентки, что не пьют, довольно редки!

Они повы..., они повы...,

Они повымерли давно!"

— підхопила однокурсниця. Капітан наповнив грановані стакани і запропонував

перш за усе, пом'янути усіх загиблих.

— І за кріпке сімейне життя!

— І за здоров'я Наталки і Павлика!

— І за нас усіх, за наших діток.

— За здоров'я товариша Сталіна, — твердо уточнила Антоніна.

Гість занурився у спогади.

— Вісім років минуло, як ми роз'їхалися з Ленінграда. У сороковому спробував поступити в аспірантуру. Витримав усі іспити, але не пройшов по конкурсу: прийняли лише двох із сімнадцяти.

— Нічого, Петре, ось закінчиться війна, і фронтовиків будемо приймати поза конкурсом. У "Правді" читала, — підбадьорила Тоня.

— Оце і я помітив: якщо "Правда" щось напише, так воно й відбувається. — З'явишся до Академії у військово-польовій формі, в орденах: хто тобі відмовить? — підтвердив Гнат.

— Можливо. Четвертий рік воюю — жодного разу вдома не побував. В які тільки не потрапляв колотнечі: сто разів мали б убити. Щоразу рятувався і щасливий, що живий і зможу ще принести хоча б крихітну користь Батьківщині. Нагороджений двома орденами "Червоної Зірки"... А ти, Тоню, як вважаєш: чи всі наші однокашники залишилися вірними традиціям Академії Комуністичного виховання?

— Впевнена, і пропоную випити за перемогу: адже ми вже топчемо Європу!

— На Берлін!

Випили і Петро продовжив:

— А ще, признаюсь, я нудьгую за педагогікою і мрію знову її викладати. Дружина Варя писала стосовно нових педагогічних установок, а я багато з чим не згоден. Наприклад: як вам подобається роздільне виховання, що вводиться міністром Потьомкіним? Збираються хлопців і дівчат розвести по окремих школах! Я ж вважаю, що мотивувати дітей біологічними відмінностями — це помилка. А ще я не згоден з критикою радянської школи, що раптом залунала з Міністерства: адже саме вона виховала те покоління радянських людей, яке витримало на собі всю скрутність цієї жахливої війни... Я ж так скучив за дітьми... За здоров'я ваших діточок!

— За твоє здоров'я, Петю!

— За наше здоров'я!

Потім пили за тих, хто зараз бився на фронтах, за перемогу і за товариша Сталіна.

Шофер Льоша двічі їздив до магазину за випивкою, і засиділись допізна, допоки завідувачка хірургічним відділенням Людмила Федорівна Данько не попросила сторонніх покинути приміщення.

А війна, тим часом, тривала.

З усіх туманних вражень раннього дитинства найвиразніше Павлику запам'яталися бабусині млинці з парним солодким молоком та чай із глибоких блюдечок в прикуску у тітки Мар'ї. Бабуся змащувала сковорідку гусячою пір'їнкою, вмоченою в олію з жовтком, і млинці у неї виходили прозорими та блискучими; молоко ж вона подавала

просто від корови. Чаю ж удвох із хрещеною вони випивали повний самовар. Маленькими щипчиками Мар'я розкушувала грудки золотавого печеного цукру на дрібні кусочки, і Павлик смакував їх, розмочуючи у чаї. Окрім цукру добре йшли цукерки-подушечки: одна штучка на три блюдечка. А ще запам'яталися дідусь, що гойдав його на нозі, взутій у битий валянець, та дерев'яні ночви, в яких його парили, впихаючи у жерло руської печі, протопленої соломкою. Дідусева баня стояла осторонь, і діставалися її навпростець, лужком, взимку заметеним снігом, а влітку зарослим польовими квітами. Внизу, поза банею, в берегах, оторочених кучерявими кущиками, по золотаво-брунатному дону дзюрчала тихесенька річечка.

Бабуся ставилися до внука як до дорослого. Залишаючи домівку, вона вказувала на ікону і напучувала:

"Остаёшься дома один. Смотри мне: варенье с полки не доставай, а то Боженька увидит и накажет".

"Неужто он со стены слезет? Чай, горшки опрокинет и разобьёт!" — заспокоював себе малюк, тягнучись до банки.

Проте у дитячий пам'яті зарубцювався і перший суворий урок життя: сильніших мусиш остерігатися. Вчителем виступив старший на два роки сусідський хлопчик Вовка Буїн. Вони мирно гралися на сіннику, коли Вовка, до того поблажливий, скористався моментом і встромив малому в зад товсту соломину. Відчувши біль і образу, Павлик вдарив нападника кулаком в око і, відбившись, відчув себе здатним на опір. Тож, коли весною 1945 року його привезли до Конотопу, він, не вагаючись, відібрав у сестри ганчіркову ляльку, власноруч нею зшити. Але шестирічна Наталка виявилась міцнішою: вона боляче ляснула братика по губах і видерла ляльку назад. Несподівана поразка здивувала хлопця і пробудила в ньому жагу до швидкого зросту.

Артилерія салютувала, народ радувався, війна закінчилася. Другого дня був вихідний, і мама повела дітей відвідати тата. Шпиталь розміщувався у районі вокзалу, а добиралися до нього пішки. Павлик рішуче відмовився, щоб його несли на руках, і зосереджено крокував нарівні з усіма. Але тільки-но минули залізничний міст, хлопчик не витримав напруги і наклав у штани. Наталка розвеселилася. Мама помила його під водопровідною колонкою (вона ще донедавна стояла навпроти школи №10, поряд з аптекою) і перевдягнула у чисте, яким завбачливо запаслася.

Татова палата виявилась просторою, з високою стелею, височенними вікнами і дерев'яною, добре пофарбованою підлогою. Незнайомий, ретельно поголений мужчина з койки під вікном підхопив Павлика під пахви і тричі підкинув вище голови, так само, як тато у день уходу на фронт, і хлопчик його впізнав. Діти посідали на ліжку, мама на табуретку; тато пригостив їх сосисочним фаршем із американського подарунку та білим хлібом із маслом. Щоб пухка скибка при наяложуванні ножом не продавлювалась, він намазував верхівку буханця, відтинаючи від нього вже готовий бутерброд. Наташка поквапилась розбавкати про смішний випадок, що трапився в дорозі, але тато не засміявся, а підбадьорив.

— Не переживай, синку: таке може трапитися з будьким, особливо перед боєм.

Проте, запам'ятай на все подальше життя: не хапайся за справи, які тобі не по силі.

До рідного села Іван Платонович(5) повернувся восени 1945 року, і мила Явдонечка його дочекалася. Щаслива, вона заходилася відгодовувати і пестити чоловіка, аби якнайшвидше оговтався він від мук, що випали на його долю, і піднісся до шабля, яким вона пишалася. Виснажений чотирма роками у каменоломні, принижений і морально розчавлений Іван відроджувався повільно, а молода, аж горить, жінка не могла змиритися, щоб чоловік сидів собі просто біля неї, тож усіляко виштовхувала його на світ, ближче до правління колгоспу. Там засідали нові люди, справжні фронтовики, яких дратували поява під конторою колишнього улюбленця долі і його інтерес до господарських справ. Врешті-решт, із чиеїсь ініціативи вони подбали, щоб Іван Платонович відправився спокутувати свою провину на відбудові зруйнованих шахт Донбасу.

Та недовго довелося йому відкопувати штольні. Десь за півроку, взимку, хряснув він у кліті з висоти трьох сотень метрів і загинув разом із п'ятьома подвижниками. Трагічна звістка дійшла до села через місяць, і сестра Тетяна кинулась до Явдоні з'їздити разом до Донбасу, відшукати могилку і встановити над нею хоча б якийсь надгробок. Але тендітна кралечка лише заридала: "Ой, мамочки, не знаю, не знаю, як то буде. Ну, припхаємось ми з тобою у той Донбас, а що далі? Де шукатимемо? До кого звертатися?" Тетяна одна теж не поїхала, і залишився їхній Іван лежати невідомо де, без хреста і без зірки, і ніхто його ніколи не навідав.

Частина III

Розділ I. Наталка й Павлик

Зі шпиталю Гнат Платонович повернувся у розкішну квартиру, виділену Антоніні Геннадіївні міськкомом партії у жилкопівському домі: дві спальні, світлиця, кухня, теплий коридор, комора, холодний коридор із двома виходами — "чорним" на дворовий ганок, і "парадним" — прямо на вулицю Соціальну. Квартира опалювалася двома топками: одна — типова "руська" піч, що стояла на кухні і одночасно гріла зал; інша топилася з кутка теплого коридору і обігрівала обидві спальні. У кухні — умивальник від загального водопроводу, зі зливом у яму, викопану попід хатою. "Яка ж у мене жінка розумниця, що пішла на партійну роботу!" — відзначив Гнат Платонович.

— Раніше тут мешкав відомий у місті лікар Матусевич. Він не евакуювався, продовжив практику при окупантах, і за це його вивезли разом із родиною. Ще переказували, що раніше на цьому місці стояв приватний будинок нотаріуса Прокоповича, який першим у Конотопі ще у 1908 році придбав власний автомобіль "Форд", — розповіла мама.

Два типових двоквартирних дома стояли рубя один до одного на розхресті вулиць Соціальної та Виконкомівської, вигороджуючи собою невеличкий дворик, що відмежовувався від сусідніх дворів дощатими сараями і дворовою вбиральнею. Загальні ворота з хвірткою на клямці виходили на вулицю Виконкомівську; ліворуч від них, під розкішним в'язом, випинався з землі гуртовий цегляний погріб. Сусіди поділили

дворову землю на чотири ділянки (можливо, по одній сотці на квартиру), розмежувавши їх кущами малини і смородини. На кожній латці росло по кілька яблунь, вишень, а попід ними люди порали крихітні грядки картоплі, огірків і помідорів. Весною попід вікнами рясніли два кущі троянд, і три півонії; вікна дому, що стояв уперек навпроти, ховалися у двох пишних кущах бузку; вільні від насаджень клаптки землі кучерявилися споришем і подорожником.

Той дворик став для Павлика неосяжним, незвіданим світом. У гущавині бузку він ховався від домашньої робітниці тітки Галі, коли та кликала його їсти; на височенний в'яз, що ріс понад погребом, він почав видиратися років із п'яти; сягав самої маківки і, гойдаючись на тонюсіньких вітоньках, пишався своєю сміливістю. Під будинками, поміж землею і підлогою, він виявив темні порожнини, куди можна було заповзти і навпомацки знайти щось цікаве: розірваний протигаз, стріляні набої і навіть заржавлені частини німецького кулемету.

Мама більшість часу проводила на роботі, і дітьми опікувався ще слабкий тато.

— Вчора водив дітей у ліс. Наловили жучків і комашок і почали ділити їх поміж собою. Наташа ж і питає Павлика: "Що тобі краще: жук чи бабка?" А той відповідає: "І жук, і бабка". Сьогодні ж заліз на яблуню і впав. Я нагримав, то він пригрозив уїхати до бабусі. Я кажу: "Нікуди ти не поїдеш, бо я не дам грошей на квиток". "А я куплю собі гроші!" — відбився він. "Тоді я наздожену тебе літаком — кажу; "Не наздоженеш, бо я — сильніший за всі воздухи!" — відповіло маля, — ділився тато.

Більш-менш одужавши, він відновився на роботі в Учительському інституті викладачем історії ВКП(б). Інститут знаходився в кварталі від дому, і він, у синьому галіфе, кітелі з металевими ґудзиками і у хромових, пошитих на заказ чоботях, спираючись на паличку, діставався до нього пішки. То були часи, коли довоєнні студенти поверталися з фронтів і відновлювалися на навчання. Інститутські архіви частково були втраченими, і вони зверталися до колишніх викладачів за довідками щодо підтвердження їхніх прав.

— Гнате, пам'ятаєш студентку Іващенко Олену?

— Симпатична білявка з витонченою фігуркою?

— До чого тут фігурка? Я, наприклад, таку не пам'ятаю, але ось послухай, що вона пише.

"Дорога Антоніно Геннадіївно!

Щиро, від душі, вітаю Вас с Урядовою нагородою і бажаю успіхів у Вашому житті і плідній діяльності. Про — глядаючи у "Правді" списки нагороджених, я сподівалася знайти Вас, і таки знайшла. Я цим пишаюсь, як і завжди пишалася Вами. Дуже хочу бути схожою на Вас, бути такою ж невтомною і діяльною, поєднувати, як і Ви, громадську роботу і бути прекрасною матір'ю і дружиною.

У мене до вас невелике прохання. Підпишіться особисто, також Гнат Платонович, і попросіть викладача математики Єльфимова — він також має мене пам'ятати — під довідкою, що засвідчує моє закінчення четвертого курсу. Бланк довідки надсилаю у конверті.

Наперед дякую,

Ваша колишня студентка Олена Іващенко".

— Якщо чесно, я теж не дуже пам'ятаю. Може, це та висока, струнка, що співала в хорі? Проте лист свідчить, що вона нас знає.

— Думаю, слід відгукнутися на прохання: краще помилитися на користь людини, — вирішила Антоніна Геннадіївна.

На кінець літа Павлика відвели до дитячого садка, і так співпало, що саме того дня Наташа, збираючись до школи, відвідувала його востаннє. Нянечка, готуючи дівчинку до урочистого моменту прощання, взялася прасувати їй платтячко прямо на тілі. Поклала на спинку, припекла живіт до пухирів і заплакала разом з дитиною. Коли ж на крик прибігла директорка Нонна Костянтинівна і стала її сварити, нянечка виправдалася:

— Ви ж самі наказували поквипитись, бо скоро її мама прийдуть, а дитина у нас пожмакана.

Садочок розташовувався неподалік дому, на перехресті вулиць Фрунзе і Соборної, (зараз на тому місті будівля районної адміністрації). Широкий двір, влітку уквітчаний духмяними клумбами, взимку вкривався снігом, з якого дітлахи вправно катали снігові баби. З боку вулиці Красногірської двір закінчувався неогородженим пустирем, захищеним різним шматтям. Виходити на пустир заборонялося, але хлопчаки відшукували там пусті набої, консервні банки, клоччя скловати та інші цікаві речі. Придумали забаву: заштовхнути за комір товаришу жмуток скловати і реготати, глядячи, як його карлючить від сверблячки. Фіма Гегіль знайшов пачечку резинових кілочок, із яких надули здоровенні біло-молочні кулі і носилися з ними по всій території, допоки вони полопалися. Пустир закінчувався урвищем, на дні якого робітники міської майстерні клепали залізні банки. Знаючи, що до них усе одно не дістануться, дітлахи розважалися киданням в них зверху камінцями і слуханням добірної лайки. Збоку від пустиря знаходився напівзруйнований міський Дім піонерів. Задаваки у червоних галстуках збиралися навкруг щогли, піднімали червоний прапор і запускали в небо повітряних зміїв.

В садку давали манну кашу і риб'ячий жир, а Павлику не подобалося ні те, ні друге. В каші плавали жмучки злиплої крупи, а від риб'ячого жиру нудило. Після обіду дітей укладали на розкладачки. Засинати серед білого дня, коли десь поряд могло відбуватися щось цікаве, — знущання над організмом. Крутишся і так, і впоперек, а сон не йде. І тільки-но заснеш, як вихователька вже командує: підводьтєся, складайтє розкладачки і зносьтє до комори.

Хто в садку найсильніший, визначалося у поєдинках. Павлик застосовував больовий прийом: обхоплював голову суперника і стискав її, допоки той попроситься. Але знайшовся один, який не піддався болю, натомість сам перехопив Павлика за голову і так її стиснув, що він не витримав і здався. Звали хлопця Вітько Затятий.

— Невже я слабо давив? — запитав Павлик після поєдинку.

— Просто я терплю, скільки зволю, — посміхнувся Вітько, і Павлик вирішив, що

стане таким самим.

Зима видалася морозною, і Наташа повернулася з школи геть задубілою.

— Як холодно у школі: ручку в пальцях не утримаєш! — пожалілася вона татові.

— А у нас в садочку — тепло, бо у нас є тітка Марфа і тітка Ася, — похвалився Павлик.

— А ми маємо і директора, і завуча, а в класі холодніше, ніж на дворі.

— Тату, а я житиму двісті років? — запитав Павлик.

— Ні. Це тільки геологи та спортсмени живуть років до ста.

— А якщо я стану і геологом, і спортсменом, — зможу дожити до двохсот років?

— А ти що збираєшся у геологи?

— Ні. Я буду трактористом.

— Чому? Адже твої батьки вчителі...

— Зате трактор гучно гуде.

У сім років Павлику у садочку набридло, а до школи ще залишалося довгих вісім місяців. Раз за разом він самовільно покидав садок і вештався вулицями. Якимось, добре поблукавши, потрапив під весняний дощ і повернувся додому мокрий як хлющ.

— Де тебе носило! Поглянь на себе, — посварила його тітка Галя.

— Ні, не весь: шарфик і ремінь сухі, — заперечив Павлик.

Тітка Галя — хатня робітниця. Вона прибирала в домі, прала білизну, ходила на базар за продуктами, готувала їжу, порала порося і десяток курей, доглядала город і виховувала дітей. Сама була круглою сиротою, до школи не ходила і змалку працювала наймичкою. Розпечені діти її дратували, і вона взялася при звичаявати їх до труда і порядку. До хлопчика тітка ставилась поблажливіше, Наталку ж сварила.

— Вже здорова дівка, а ні за холодну воду! Ото б днями читала й читала на дивані; за лежнею бідній і посидіти ніколи. Я в її віці вже й дітей доглядала, і варила, і прала, і все на світі робила. А в неї лише книжки у голові, — жалілася Галя сусідській домробітниці Дорі.

— За кого ти себе маєш? Ти ж наймичка, а вона — панночка.

— Кажуть: тридцять літ минає, як панів немає! А тут на тобі, — панночка завелася! — не погодилася з подругою Галя.

Серпневим ранком, коли тітка Галя тільки-но зняла зі сковорідки перші оладки, під вікнами, що виходили на вулицю Соціальну, пролунав пронизливий свист: так, на чотири пальці, свистів тільки Славко Цуценятко. Павлик ухопив у картуз три ще гарячі балабухи, вискочив у двір, завернув за погріб і кілька разів тернув цеглиною по штанях, які напередодні тітка Галя випрала і попросувала: "Усі пацани, як пацани — у брудному і штопаному, і тільки я, наче дурень, у новому і чистому", — виправдався перед собою.

Звечора добрі друзяки Павлик, Вітько і Славко надумали вільними мандрями відзначити закінчення дитячого садка.

— Куди йдемо? — Павлик поділився оладками.

— На станцію, — впевнено заявив Славко. — Там поїзди гуркотять один за одним.

Колись, ще до війни, складаючи історичну довідку про Конотоп, викладачі

Учительського інституту засперечалися: яке їхнє місто насправді: маленьке чи велике? Суперечку припинив сивовусий викладач української мови Кривуша:

— Напишемо так: чимале місто Конотоп.

Тож хлопчакам місто здавалося безмежним. Вони вже вилазили на водонапірну вежу і звідти, з самого баку, озирнули усі кутки: "Базар", "Цвинтар", "Ярок", "Зеленчак", високий берег "Загребелля" і "Центр" — аж до будинку Рад. І тільки втаємничений "Вокзал" ховався від них у далечині, за тополями проспекту ім. Сталіна.

Трійця була не розлий вода і мешкала по-сусідству, у дворах, що ліпилися до міського базару і кінотеатру ім. Воронцова. Тут вони перенишпорили всі підворіття і нікого не боялися. На базарі торгували всім на світі: огірками, м'ясом, курми, рибою, цукерками, батарейками, хатнім скарбом і ношеним одягом. У базарні дні на підводах сюди з'їжджалися селяни; серед іншого торгували і саморобними гончарними виробами. З горища Вітькового дому, скрізь дірку в покрівлі, було зручно стріляти з рогатки по горщиках і мисках, які розліталися на дрібні черепки, а дядько у свитці тим часом ковзав очима по небу, не розуміючи, що коїться. Але сьогодні був вівторок, і базаром гуляв вітер. На розі вулиці Леніна, якраз навпроти кінотеатру, розташовувалася старовинна аптека, оздоблена всередині червоним різьбленим деревом. Матері посилали сюди дітей за мікстурами, які сивоволосий дядько Миша збовтував прямо на очах, за скляною перегородкою. По лівому боку вулиці Леніна, зразу за кінотеатром, вишикувалися в лінійку міський суд, бакалійна лавка "У Маняка" і Военторг. У сквері імені Воронцова, розбитому на місці знесеного храму Різдва Пресвятої Богородиці, вечорами по суботах і неділях вирували танці під духовий оркестр. Танцювальна площадка, зліплена нашвидкуруч з неструганих дошок, мала широкі щілини, крізь які знизу, з-під помосту, пацани стріляли дротяними клямками дівчатам по чому попало. Навпроти скверу височіла міська пожежна каланча, а на тротуарі перед нею, ліпився кіоск, з якого дядько Арон торгував газованою водою. Подейкували, що він, не доливаючи по пів грама сиропу на кожен стакан, давно вже став мільйонером. Закінчувався сквер пам'ятником Тарасу Шевченку (він і досі на тому самому місці), а за ним, унизу, височилася будівля Учительського інституту (школа №2). Далі, на розі з вулицею Соборною, розташовувався военторгівський ресторан "У Хотіна", прозваний так на честь директора, який зі словами *"это изюм"* з'їв таргана, виловленого у борщі орденоносним полковником. Від ресторану вздовж хлібного магазину "На сходинках" аж до жіночої школи №4 протупцювали тротуаром, укладеним товстими дошками. У скверику навпроти школи у цегляній стіні зіяли три печери — темні, брудні і лячні входи у підземелля древньої фортеці. Вдень у тих норах переховувалася банда "Чорна кішка", якої боялося все місто. Звичайно по Невському дефілювали солодкі парочки: сто метрів до четвертої школи — сто метрів назад, до кінотеатру. Але зранку робочого дня на ній переважно зустрічалися заклопотані обивателі, переважно жінки. Чоловіки траплялися рідко, у більшості офіцери з орденськими колодками на кітелях та солдати у заправних гімнастках з медалями.

Обігнувши лікарню, мандрівники почимчикували проспектом Карла Маркса, повз

найдовший у місті цегляний триповерховий будинок — "Дім Металістів", який тітка Галя чомусь називала Палестиною. Минули його і вийшли на проспект Сталіна — найдовшу й найширшу вулицю Конотопу. Праворуч, з-за молодих каштанів, виглянув Будинок Рад, до якого полонені німці сумлінно викладали цегляну бруківку.

— Мама казала, що як тільки вони закінчать кладку, їх відпустять додому, — поділився Павлик.

Один із полонених — високий, худий, в окулярах з розколотими скельцями, розпрямив спину і привітно помахав дітлахам рукою.

— А я б їх усіх розстріляв: вони ж — німці! Вони мого тата убили, — обурився Славко. Пацани знехтували привітанням і, задерши носа, покрокували далі.

Трикілометровий проспект Сталіна, з обох боків оточений крислатими віковими вербами, сполучав центр міста зі станцією. Колись це був Соснівський шлях, що пролягав чистим полем, але після того, як збудували залізницю, його обставили приватними будинками, і він перетворився на міську вулицю, що потопала в яблуневих садах. Білий налив — найсолодші конотопські яблука — вже відійшов, і настала пора пепінки. Одна з яблунь перекинулася через паркан, і Славко, підскачавши, зірвав собі золотаво-рожевий плід. Із двору вискочив рудий кошлатий песик і присіпався до порушника. Гавкає, скалить зуби і заходить іззаду: ось-ось схопить за штани! Славко влучив у нього накусаним яблуком, і той шаснув у своє підворіття.

— Не займай собаку! То мій собака, — крикнув голопузий пацан із купки тутешніх, що азартно клепали монети у дворі зруйнованого дому навпроти. Гра відбувалася на горбочку, на сонечку, і гравцям було байдуже до зальотних прохожих.

— Куди чимчикуємо, шмаркачі? — запитав засмаглий, худий як хрущ, але мускулистий, хлоп'яга, з наколкою на плечі — вочевидь, ватажок.

— На станцію, — відповів Славко.

— Далеко ж намірились. Не повсираєтесь?

— Нам не вперше, — запевнив Павлик і не почервонів.

Попри війну двори кишіли дітьми: не те, що їх було забагато, просто не було куди подітись. Верховодили ті, що народилися за кілька років до війни або на самому її початку; післявоєнні ж були малими і вважалися за ніщо, — десь нарівні дівчат. Вуличне життя жорстоке: більші знущалися над меншими; панувало неписане правило: слабший кориться сильнішому. Шанувалися сила, сміливість і відданість зграї. Хлопчачий світ не визнавав світ дорослих: батьків, вчителів і міліціонерів. Слово пацан дорівнювалось військовому званню. Справжній пацан розпочинав купатися у квітні, а на Сейм їздив на даху вагона; у воду пірнав із самої маківки найвищої верби, а кровотечу зупиняв вуличним пилом. Дворові ватаги воювали поміж собою за право ходити там, де схочеться. Поява чужинця сприймалася як зухвалий виклик і каралася побиттям.

— Навіщо образив собаку? — не вгамовувався голопузий.

— Манта є? Приєднуйтесь, виграєте на кіно, — процідив крізь цигарку татуйований ватажок.

— Немає, — признався Павлик.

— А якщо обшукаю?

— Сказано, немає, — насупився Вітько.

— Йди, сміливий, сюди ближче. Познайомимось. Іди, кажу, бо як наздожену, гірше буде.

Хлоп'ята переглянулись. Грошей у них не було, зате водилися цінні речі: складальний ножичок у Павла, гвардійський знак у Славка і трофейний ремінь із черепом на пряжці на Вітькових штанях. Він підхопив із землі цеглину, Славко з Павликом повторили.

— Швендяйте на свій вокзал, поки я добрий, — ліниво процідив ватажок, підняв битка і уклепав по мідяках, складених стовпчиком.

Не випускаючи з рук зброю, вояжери розвернулися і накивали п'ятами. Перевели дух уже під чотирипрогінним залізничним мостом, який перетинав проспект на півдорозі до вокзалу і під яким орудувала "Чорна кішка". Бандити по ночах перестрівали поодиноких перехожих і роздягали їх до трусів. Зовсім нещодавно тут знайшли труп молодой голої жінки.

— А тому блатняку з наколкою далеко до нашого Чурла, — зауважив Славко.

— Звісно, Чурло б йому надавав, — погодився Вітько.

Над головами, по мосту погрозово прогуркотів довжелезний товарняк.

"Поїзд їде, рейки гнуться,

Під мостом попи скубуться"

Продекламував Славко, знавець лайливого фолкльору, а Павлик пригадав недавню подорож до бабусі.

— У Москві, на вокзалі, замість убиралень — ватерклозети. Ото, посеред, смикнеш за ланцюжок, а вода за тобою все й змие, — повідав він приятелям.

— А наш ватерклозет — де приспічить, — зауважив Славко, вибрав місцинку, щоб не вступити у чуже, і наклав власну кучу.

Коли шукачі пригод нарешті дісталися станції, сповіщаючи про початок обіду, різноголосо звідусіль загуділи заводи. З паровозовагонноремонтного впливли юрби робочих у засмальцьованих до дзеркального блиску робах. Навкруг старовинного вокзалу товпилися від'їжджаючі, проводжаючі й усілякі гультяї. З ятки огрядна жінка заманливо торгувала гарячими пиріжками.

— А ви, партизани, чий? Що, гарно пахнуть пиріжки? — гучно запитав вусатий чоловік у заправній гімнастерці.

То був дядько Михайло. Він водив жовтий воєнторгівський "Студебекер" й іноді гостював у Славкової матері.

— Мандруємо, — пояснив Славко.

— Ось як? Далеко ж ви зайшли; матері, мабуть, шукають? А чи не бажаєте прокотитися? Я якраз повертатимуся до міста.

Дядько купив кожному по пиріжку, і щасливчики вдерлися на кузов. Студебекер неквапно рушив. Пестливий вітерець обдував пасажирів; зверху їм було втішно

спостерігати за пішоходами, що метушилися попід колесами. За півгодини вони дісталися кінотеатру.

— Марш по домах! — об'явив водій.

У бабусі Павлик побував рік тому. Під Новий Рік, із Хохлова надійшов смугастий папірець зі шкільного зошита, пописаний хімічним олівцем. Дідусь сповіщав:

"Здравствуйте Тоня, Игнат и дорогое внушки Наташа Павлик и маленький Артёмка шлём Вам понискому поклону и желаем Вам хорошей жизни от дедушки и бабушки Тоня мы твое письмо получили большое спасибо мы живём покуда двое корову сменили Живём покуда ничео Я стал плох ноги не ходят бабушка ушла на свинарник а я путаюс дома Тоня ты хочеш выслать денег. Покуда мы не очен нуждаемся можно не присылать если будем нуждаться мы напишем Одевайтесь сами не забывай и Игната вед он тоже больной Тоня и Игнат спасибо вам что вы заботитесь обнас стариках Тоня мать сшила себе платье шолковое купила два полушалка и поздравляем вас с праздником Тоня, если будет возможность приезжайте к нам в гости и мать просит семечек.

*Досвідання дорога Тоня, Игнат внушки Наташа, Павлик и Артём
С. Ермаков Анна Ермакова"*

Потім, у березні, надійшов тривожніший лист:

"Здравствуйте дорогое Игнат Платонович Тоня внушки Наташа Павлик Артёмка. Шлём вам понискому поклону и желаем вам хорошей жизни от дедушки и бабушки Тоня спасибо вам за гостинцы Тоня сложилась жизнь очень плохая Я очень плох пишу письмо и собираюсь в больницу ноги не ходят получила с Ангерна нет покою ни днём ни ночью Тоня Павел пропал 5 дней не знаем где если выяснится то опишу Тоня мы стали плохи помоч некому досвідання родные плохи наши дела Тоня я написал про Павла что не знаем где он,тепер узнали: сидит в тюрьме за отказ от работы.

Тоня напишите что нибут будем ждать я уезжаю в больницу бабушка остаётся одна что будет сомной не знаю Ермаков."

А у травні від бабусі прийшла телеграма. Антоніна Геннадіївна якраз заміщала першого секретаря, тож на поховання поїхали тато з сином. У вагоні п'ятирічний Павлик не відходив від вікна. Ближче до Москви, на приміських полях, урозкидъ іржавіли згорілі танки, потрощені гармати і незграбні розкоряки з рейок.

— То протитанкові "їжаки". Такі загородження, що жоден танк не перетне, — пояснив тато.

Москва приголомшила небаченою штовханиною. Круг вокзалу, на дощечках із шарикопідшипниками замість коліщат, відштовхуючись руками від асфальту, спритно сновигали безногі каліки. Вони збирали подаяння, палили на ходу махорку і, скупчуючись по кутках, із горла пили горілку. Безрукі, сидячи на асфальті вздовж виходу, збирали милостиню у пілотки. Каліки були вдягнені у потерті, запані гімнастерки, у більшості на грудях виблискували ордени і медалі.

— Хіба вони не наші солдати? Чому вони жебрачать? — запитав Павлик.

— Так, синку, — наші. Але таких у нас мільйони, і їм нікуди податися.

Посеред площі, розкинувши дужі, жилисті руки, горілиць лежав чоловік могутньої статури; на гімнастерці проглядалися злинялі сліди численних нагород. Перехожі, обережно і співчутливо обходили лежачого. Лунало:

— *"Пьяной-то, небось".*

— *"Видно — Герой. Вона сколько орденов было!"*

— *"Пропил, сердешный-то свои награды".*

— *"А, ведь, молодой ещё..."*

— *"Уж, красивый-то..."*

Чоловіки, схвально переморгуючись, обережно оминали вояку, натомість жінки зачаровано призупинялися: з розхристаної ширінки галіфе вивалився і беззахисно простягнувся по асфальту жилий і натруджений любовний інструмент.

Богатирська фігура видалося Гнатові знайомою; він схилився над лежачим і вигукнув:

— Та це ж старшина Артамонов!

На машині під'їхала міліція.

— Я знаю цього чоловіка! Це — старшина Артамонов. Ми воювали в одному батальйоні. Він — повний кавалер орденів Слави! — звернувся Гнат до старшого міліціонера.

— *"Ошибаетесь, товарищ. Это — Васька Штыков. Мы с ним каждый день общаемся."*

— *"Это вы ошибаетесь. Я очень хорошо его знаю. Мы и в госпитале вместе лежали. и в бане мылись!"*

— *"Не мешайте, товарищ. Приказано: пьяных с улиц прибирать. Недавно, вот, полковника погрузили в вагон домой до Сухиничей. Хорошо, документы были при нём. А рядовой и сержантский состав, — за сто первый, в спецприёмники"*.

"Невже я помилюся? — засмутився Гнат: — таке брудне і схудле обличчя... Хоча інші прикмети підтверджують, що то він." З усіх бійців батальйону старшину розвідувального взводу Артамонова він поважав найбільше. Особливо зачаровували його могутні руки. Темною ніччю, після недовгого артилерійського нальоту, розвідники у маскхалатах, з вигуками і стрільбою, вдерлися у німецький бліндаж. Артамонов вторгся першим і поклав із автомата всіх, окрім офіцера. Схопивши його за комір однією рукою, він витягнув його наверх і доставив у штаб. І вже на другий день, зранку, підполковник Черпаков власноруч прикріпив йому на груди орден "Слави другого Ступеня". Вдруге Гнат близько зустрівся з Артамоновим в густому білоруському лісі у прифронтовому шпиталі для легкопоранених. Службові землянки і лікувальні намети шпиталю ховалися попід віковими соснами. На рівненькій галявинці сам по собі виник танцювальний майданчик. Вечорами до нього збирались ходячі поранені і під трофейний акордеон "*Hohner*" танцювали з медперсоналом. Поранений в ногу танкіст витинав загонисту музику; настояне хвоею повітря п'янило, і підбадьорювало. Медсестри не залишали Артамонова наодинці, і Гнат захоплено спостерігав його руки,

в яких вони, рум'яні і щасливі, по черзі парили над землею наче пташки. "Ні, мабуть таки я обізнався. Артамонов завжди ретельно голився і нізащо б не втратив нагороди. Та й міліціонер впевнений, що добре знає цього чоловіка..." — заспокоював себе Гнат, кваплячись до Ярославського вокзалу. На ранок вони дісталися Вичуги і поплентались до Хохлова. Тато шкутильгав, і Павлик щоразу відбігав на узбіччя. Як і тоді, коли вони з бабусею проводжали тата на фронт, панував травень. Понад дорогою розкошували трави, буйно квітнули волошки, ромашки і дзвоники.

Вдома на них очікували. Тихою, скорботною сльозою плакала бабуса.

— Пашку то нашево на похорони из тюрьмы не отпустили. Полгода уж в колхозе ничаво не платили. А у нас считай к Рождеству всё закончилось. Чем троих дитёв кормить кроме молока? Пошёл Пашка к председателю просить хлеба за работу. Надел ордена, взял с собою партбилет.

— А разве его не исключили?

— Исключили, как не исключить. Да только Пашка то у нас — с сызмальства непослушный, он партбилет не сдал, а припрятал. Из офицеров его разжаловали, а ордена оставили. Сам Рокоссовский приказал ордена не отбирать.

— Ну, и что председатель?

— Сенька Шмелёв-то? Он и говорит: "Ты мне незаконным партбилетом не тычь. Нетути хлеба. Все голодают". А самто он, Шмелёв, на фронте не был, потому как без четырёх пальцев на правой руке. Пашка ему и говорит: "Что ж ты, сука, как на фронт — так пальцы себе топором отрубил, а как за работу фронтовику заплатить, так у тебя "нетути?" Не выйду я на работу, докель не рассчитаешься!" Тут Сенька доложил в райком. Приехал милиционер и забрали Пашку. Закон такой Сталин установил: кто от работы отказался, того — в тюрьму. Вот и сидит родненький в Вичуге. Грозят, что и награды отберут. Пашка успокаивает: "Считай, маманя, пропил я ордена. А пропить хоть бы што — не грех".

Дідусь лежав у труні, обкладений хвойним гілляччям, яке мало забивати трупний сморід. На відспівування бабуса запросила батюшку з Вознесенського храму, з села Тезіно.

"По молодости любил он Лидку Конореву, в честь которой отец её церковь возвёл. Я и подумала: пускай батюшка из этого храма отпоёт раба Божьего Геннадия", — пояснила вона.

За три дні гостювання Павлик від'ївся бабусиними прозорими, глазурованими вершковим маслом на яєчному жовтку млинцями. Попив парного молока, а от почаювати з хрещеною не трапилось: тітонька якраз хворіла.

"Спасибо, тебе Игнат, что навестили, хотя тебе и самому тяжело. Передавай Тоське спасибо за деньги: хорошо она нас выручила. Молодец, что Павлушку привёз: может в последний раз внучка то и повидала!" — перехрестила на дорогу бабуса.

Містом заправляли секретарі міськкому партії. Промисловістю і транспортом завідував другий секретар, перший був авторитетним ватажком в усіх справах: у промисловості, будівництві, торгівлі, правоохоронних органах, і домедицини, освіти,

культури, фізкультури — впритул до особистих і внутрішніх сімейних відносин. Третім секретарем, що опікувався укоріненням комуністичної моралі, у 1948 році призначили Антоніну Геннадіївну Ермакову: вона найкраще виголошувала ідейні промови і тлумачила високі матерії простими словами. Студенти дякували їй за знання; прості ж люди, особливо жінки, знаходили у неї допомогу і висловлювали подяку.

"Вельмишановна Антоніно Геннадіївно!

Немає таких слів, якими б я передала ту радість, яку я отримала разом із Вашою листівкою. Адже я навіть не мріяла, що Ви мені напишете. Ви завжди були дуже зайнятими на партійній роботі, особливо зараз, у такий видатний час. За всі роки навчання у моїй пам'яті назавжди залишилися дві вчительки, які сформували мене як людину. Перша, з семирічки, — орденоноска Марія Петрівна. Вона прищепила мені любов до математики і заклала фундамент моїх знань. Друга — це Ви, Антоніно Геннадіївно. Викладаючи педагогіку, Ви навчили мене любити дітей, уміти розпізнавати їхні характери, правильно подавати уроки. Ось чому я — непоганий вчитель математики; ось чому я люблю Вас як мою виховательку.

Петлай О.О."

"Доброго здоров'я, шановна т. Ермакова!

Я пишу Вам другого листа, тому що ніяк не можу дочекатися відповіді від Вас особисто. Мені відомо, що Ви викликали мого чоловіка Клименка Степана Івановича, і він начебто запевнив, що допомагає мені, але що то за допомога? Вислав за чотири місяця сто п'ятдесят карбованців і все. Хіба я можу виховувати троє дітей на ці гроші, якщо я не маю нічого: ні квартири, ні господарства.

Якщо він сподівається дати лише сто п'ятдесят карбованців і все, так я прошу Вас, т. Ермакова, як добру жінку, щоб ви, як партійна, допомогли у моєму горі. Взагалі я хочу з Вами порадитися, як мені краще вчинити: чи приїхати туди, на місце, і судитися з ним, чи привезти йому дітей, бо настає час, коли їм, усім трьом, йти до школи, а вони голі й босі і не мають ніяких підручників?

Пробачте, що я Вас турбую, але мене змушує нужда.

З нетерпінням чекаю на відповідь.

Клименко Зоя".

"Секретарю МК КП(б)У м. Конотопу
тов. Ермаковій А.Г.

Ваш лист стосовно ненормальної поведінки у сімейному житті слухача Військової Академії капітана Анікіна О.М. отримано. Станом на сьогодні капітан Анікін повернувся до дружини. Проводиться розслідування задля вживання відповідних заходів у відношенні тов. Анікіна у партійному порядку.

Начальник політвідділу ВКАС

Генерал-майор Овсієнко".

Насправді ж Тоня мріяла відійти від партійної і зосередитися на викладацькій роботі. Цією думкою вона поділилася з Тайкою, подружкою по Академії, і та її підтримала.

"Тосько, рідна! Я тобі пишу з Москви, із зала Ленінської бібліотеки. Оце п'ять годин просиділа над описом і оцінкою пам'яті одного з моїх школярів. Живу у Москві з вересня, приїхала на рік закінчувати дисертацію. Дуже важко, але цікаво. У науковому залі сидять сотні людей, усі пишуть дисертації. Моя тема: "Розвиток пам'яті дітей другого, третього і четвертого класів". Спостерігала я їх у себе, у Вологді, три роки. Спершу нічого не виходило, а зараз, нарешті, справа пішла. Труднощі дисертантів полягають у тому, що вони "утопають" у матеріалі. Ось і я йду на дно, а комплекція у мене — нівроку, виплисти важко.

Тосько, рідна, твоє місце — в науці! Тільки в науці, і ніде більше. Стосовно того, що начебто пізно, — ти це залиш. Придбала багатий життєвий досвід. Життя трохи потовкло і вибило юнацькі фантазії, стала тверезо дивитися на речі. Живеш, слава Господу, як усім порядним людям належить, маєш двох діток. Бачиш: усе говорить на користь того, що час подумати про науку. Звісно, дехто йде до неї прямо з інститутської лави, але ти — розумниця, яких мало, і не слід так нестямно заринатися у громадське життя. Ти мусиш піти з нього, щоб залишити по собі хоч малесенький слід, крихітний внесок у нашу радянську науку.

Єдина на всю бібліотеку сиджу у валянцях, бо в ногах ревматизм. Дуже болить серце, — гіпертонія, але відчуваю себе молодою. Дуже хотілося б побачитися.

Привіт діточкам від незнайомої їм тітки!

Твоя Тайка"

Наче знала подруга, що Антоніну якраз запросили до Рівненського педінституту завідувачкою кафедри суспільно-політичних наук.

— А що, люба, може й справді візьмешся за науку? Рівне — це велике місто, культурний центр. Житло обіцяють... — підтримав ідею чоловік.

— Боюсь, що з партійної роботи не так просто піти. При нагоді пораджуся з першим секретарем.

Вислухавши несподіване прохання заступниці, Іван Антонович Хижняк промовчав, натомість, відбуваючи у відпустку, поклав на неї свої обов'язки; на звернення ж відповів письмово.

"Привіт, добра наша Антоніно Геннадіївно!

Не сваріть мене та не думайте, що я Вам не відповів навмисно. Зрозуміло, що Ваше місце в інституті, але заміни Вам поки що немає, і я насправді не знаю, як правильно вчинити.

Відносно суду над Кошкою та іншими, допомагати їм не треба: нехай особисто відповідають, бо дехто вирішив, що їм усе дозволено. Кошка за рік побудував будинок на сім кімнат під залізом, при цьому не брав ані позики, ані лісу. Нехай відбувають покарання, вони — винні.

Підсумки першого заняття у системі політичного навчання варто б обговорити окремо, отже, прошу скласти зведений матеріал в одній папці, вважаю, що згодиться.

Прощу Вас допомогти В.І. і А.В. підняти народ на трудову вахту на честь 7 листопада. Знадобиться багато агітаторів і наглядної агітації. Свято потрібно зустріти

виконанням річного плану, і край важливо до цієї дати пустити перший трамвай.

Жити у санаторії казково, але весь час думаю про місто і, мабуть, поїду днів на п'ять раніше.

Привіт чоловіку і усім працівникам відділу пропаганди і агітації.

З повагою до Вас,

Хижняк".

Розділ II. Пацани

Нарешті Петро і Ганна допалися до щастя. Всі непорозуміння залишилося позаду. Студентське столичне життя вирувало, а їм, за коханням, і до музею сходити було ніколи. Їхні гуртожитки знаходились у різних кінцях Києва, і вони щовечора вигадували, як зійтися. На вході до жіночого гуртожитку чатувала неприступна жіноча варта, і Петро Васильович проникав крізь кімнату на першому поверсі, де мешкали добродійні першокурсниці. З його появою співмешканки розходились по інших кімнатах, залишаючи коханців наодинці. У чоловічий гуртожиток Ганю пускали без усяких, хоча і в неї виникали незручності. Хлопці надавали їй час роздягнутися та вмотитися у ліжку, а потім, побачивши, що Петро вимкнув світло, поверталися. Через них Ганя повсякчас себе стримувала. Вранці ж їй приходилось підводитись вдосвіта, щоб встигнути до туалету раніше жартівливої паруботи. Три роки вона мирилася, але на останньому курсі знайшла слухну хвилину і запитала чоловіка: чи не настав час найняти квартиру? Але відповіді не почула.

— Чому ви мовчите, Петре Васильовичу?

— Я, люба, ось про що думаю: чому ти не вагітнієш? Скільки товчемо воду в ступі, — жодного результату...

Ганя зашарілася. Вона й сама не раз над тим замислювалася. Не зволікаючи, подружжя сходило на консультацію до видатного лікаря, професора. Обстеживши жінку, він нічого їй не сказав, а запросив до кабінету чоловіка і завалував, неначе навкруг нього одні глухі:

— А у неї ніколи не буде дітей!

— Як це без дітей? Я не хочу без дітей! — насупився Петро, вийшовши на вулицю..

— І що ви запропонуєте, Петре Васильовичу?

— Може, професор помилився? Спробуємо подвоїти зусилля.

— Ага. Двічі на день. Може, врешті-решт, наймемо квартиру?

Петро Васильович замислився: "З одного боку жінка права: діти робляться в тиші. З іншого боку, якщо зійдемося і житимемо разом, наші взаємини набудуть офіційного статусу і що я робитиму, якщо її безплідність остаточно підтвердиться? Партійному розлучитися не просто, і що тоді? Назавжди залишитись без дітей?"

— З квартирою поки що зачекаємо... — промимрив він.

Життя продовжилося, начебто тієї розмови й не було, і невдовзі Ганя завагітніла. Вона заспокоїлася, піднеслася духом і стала готуватися до родів. Усе сходилося: закінчить інститут, працевлаштується в Києві, як їй вже пообіцяли, і спокійно народить дитину. Вознісся до небес і Петро Васильович; він відновив упадання, розшукав гідну

квартиру і записався в чергу на реєстрацію шлюбу. Але стався викидень, і все пішло шкереберть.

Квартиру він не найняв, а зустрічався лише, як приспічить: прийшов, розслабився і пішов.

"Мабуть, розлюбив! Якби кохав, то не стояв би як витязь на перепутті. Звик до моєї слабкості: покористується, покористується і йди гуляй. По війні чоловіки в дефіциті. До речі: як це він — офіцер і комуніст — вижив у полоні? Щось у Кібличі подейкували, начебто він в таборі прислужував німцям." — розгадувала збентежена Ганна.

Шукаючи вихід, вона згадала про Лесика, який жив у сестри. Фаїна поступила до інституту в Одесі і не раз жалілася, що їй важко поєднувати навчання з материнством. Ганя й подумала: може забрати малого до себе? Чим не дитина?

— Любий, як ти дивишся забрати Лесика? Йому лише шість, і він напевне звикне до нас як до рідних.

— Навіщо мені байстрюк? — обурився чоловік.

Щоб залишитися в Києві, знадобилося лише пред'явити деканату відмітку у паспорті стосовно шлюбу. Окрилена, Ганя кинулася до чоловіка.

— Коханий, мене вже точно залишають у Києві; єдина умова — штамп. Мерщій розпишемось, і я — киянка!

Петро Васильович зиркнув вверх, зиркнув вбік, почухав ніс, закашлявся і пробурмотів:

— Пробач, люба, але я ще хочу пожити вільним студентом.

Ганя відчула себе так, неначе батько замахнувся на неї ременем; очі осліпли, охляли ноги. Зібралася з силами, глибоко вдихнула, та й висказала просто в карі очі: "Ну, що ж, Петрику, якщо вже оце так ти мене любиш, то маршуй геть з моїх очей дрібним кроком!" Розвернулася і пішла. Вслід почула: "Йди, йди. Кому ти потрібна! Хто на тебе спокуситься на таку, бездітну!" Повернулася до деканату і попросила направлення до Західної України: туди, куди ніхто не хотів їхати. Вирішила: якщо вже не судилися їй діти, то присвятить себе лікуванню і науці.

Павлика записали до чоловічої школи №2, що знаходилася по вулиці Виконкомівської, навпроти Учительського інституту, в п'яти хвилинах дитячого ходу від дому. Першого вересня 1949 року з татовою офіцерською сумкою через плече Павлик з мамою вийшов із парадного виходу квартири. Блакитне вересневе небо; золотаві яблука на його фоні; зграя горобців, що, переплутавши робочий день з базарним, випурхнули з бузку скльовувати зерно, розсипане з возів, — все разом надавало події неабиякої урочистості. Звідусіль сходились дітлахи і купками прямували до школи. Всі чимчикували самотійно, без батьківського супроводу: у одних їх просто не було, інших заводський гудок зігнав до роботи. По інший бік Виконкомівської з ганчір'яними сумками гордовито крокували Вітько Затятий, Кулик Анатолій і Славко Цуценятко; зверху, від Ярмаркової площі колоною по одному, урочисто, в ногу, крокували четвертокласники Ладько Довов'яз, Льонька Воротник і Вовка Прядко. На мотив популярної пісні *"Артиллеристы! Сталин дал приказ!"* вони співали:

Горить в зубах у нас здорова папіроса!

Йдемо до школи одиниці получать.

Валяється там зошит, залитий геть чорнилом, За це учитель завжди ставить "п'ять".

Ученики, директор дав наказ:

Спіймати вчителя і вибить лівий глаз!

За наші двійки і коли, за наші парти і столи

По канцелярії — вогонь, вогонь!

Павлик зупинився:

— Далі я хочу сам.

Мама покірно пішла у десяти метрах позаду. На шкільному дворі учнів вишикували квадратом; усередині — директор школи, завуч і секретар міськкому партії. Директор Семирозум, нещодавно ще командир штурмового батальйону, майор, учасник Параду Перемоги у Москві, впевнено вирівняв шеренги і надав слово мамі. Мама привітала всіх із початком навчального року, а школярам нагадала заповіт Ілліча: "Вчитися, вчитися і ще раз вчитися". Директор оголосив внутрішній шкільний розпорядок і скомандував розійтись по класах. Класні керівниці розпочали переклики; Павлика і Кулика Анатолія зачислили до першого "А", а Вітько зі Славком потрапили до першого "Б". Класна керівниця першого "А" Надія Митрофанівна — огрядна сувора жінка у темно-зеленій сукні, з білими накрохмаленими манжетами — впевнено взяла верх над тридцятьма двома верткими хлопчиськами, і шкільне життя розпочалося.

— Ага! А наша школа — жіноча! — похвалилася сестра, повернувшись із уроків.

— Зате, наша — чоловіча, і ми вас поб'ємо, якщо схочемо, — відповів Павлик.

У школі йому сподобалося: щодня щось нове, цікаве — не те, що у садочку. Павлик уважно слухав вчительку, тягнув руку, і Надія Митрофанівна щоразу ставила його у приклад. Усе почуте він схоплював із першого разу, і домашні завдання не забирали у нього багато часу. В його щоденнику, як і у Наталки, красувалися самі п'ятірки, і брат із сестрою змагалися, хто з них "кругліший".

Не встигав дзвоник сповістити велику перерву, як у коридори з лементом вивалювали розбишаки.

— Тихше, тихше! А то люди з вулиці подумают, що тут *божевільня*, — буденно втихомирювала своїх Надія Митрофанівна, але гвалт не згасав.

Поки малюки бавились під дверми своїх класів, а підлітки гасали коридорами, старшокласники поважно, підштрикуючи одне одного, виходили у двір. Загальновизнані авторитети-переростки захоплювали дворову вбиральню, безбоязно курили там недопалки і голосно матюкалися. Піонерів вони не пропускали, і піонер, перш ніж зайти, мусив сховати червоний галстук. Той, хто забувався, ловив щигля, або й підсрачника.

Над малечею панували другорічники, серед них виділялися брати Брулі: Вовка, Сашко і Васько. Вони не мали ні батька, ні матері і жили з тіткою у халупці, що тулилася до цегляного заводу на околиці міста, понад лугом з боку Сарнавщини. Влітку брати пасли свійських корів і в школу до самих морозів ходили босоніж; зошити носили

за пазухою і були завжди голодними.

— Дай сорок! — звернувся до Павлика Сашко Бруль, помітивши у нього в руках домашній пиріжок. Сашко — однокласник, і Павлику не жалко: тітка Галя ще спече. Він відламав половину.

— Мій *манта* по всіх карманах! — четверокласник Бруль Вовка прискіпався до Павликового однокласника Владика Кравця. Неписані пацанячі закони — понад усе, і Владик мусив вивернути кишені і віддати всі гроші, які б там знайшлися. Але хлопчик зам'явся: у штанях ховався трофейний складальний ніжик з двома лезами, пілочкою, шилом і штопором, який подарував йому татко, а він, роззява, приніс його до школи. Вовка ж, учувши здобич, спритно обмацав кишені.

— Давай сюди!

Павлик вступився:

— Не займай пацана! Він з мого класу.

— А ти ще хто такий? Давно юшкою вмивався? Все по закону! — Бруль замахнувся носакон, щоб дати підсрачника, але Павлик вивернувся, і той, із усього маху, гепнувся на підлогу.

— Ах, ти ж, шмаркач! — Вовка кинувся битися, але малюки вже втекли до класу.

— А ви чого пельки роззявили! — заричав Вовка на братів.

— А що ми? Ми — нічого.

Шкільний завгосп Дем'янович закалатав у мідний дзвоник.

Коли Павлик перейшов у третій клас, брати Брулі придумали нову забаву: "бити жида". По закінченні уроків, вони збирали навкруг себе гурт підлабузників і перестрівали Фіму Гегіля. Фіма, завжди зашмарканий, був найменшим і найслабшим із усіх молодших класів. Учився він так собі, нікого не займав, а Брулів дратував своїм існуванням. Зграя обступала його з трьох боків і під образливі лайки лупцювала по чому попаде. І хоча втручатися у чужі справи було "не по закону", одного разу Павлик не стерпів. Фіма стояв, прикривши обличчя портфелем і притиснувшись спиною до стіни, а нападники катували його з боків; Павлик протиснувся поміж них і прикрив жертву собою:

— Купую одного не б'ють! — нагадав він правило.

— *Шеля*, геть з дороги, бо й тобі дістанеться! — заволав молодший Бруль.

Хтозна, чим би воно закінчилось, аби не приспів Вітько Затятий. Він постав поряд з Павликом і посміхнувся.

— Він — ябедник! — вигукнув наймолодший брат Васько.

— А я чув, що сам ти ябедник, — заперечив Вітько.

З Вітьком у школі не зв'язувалися: йому хоч що роби, він усе стерпить, вивернеться і дасть здачі.

З того дня Павлик з Вітьком щодня супроводжували Фіму до самого дому.

З міста Станіслава до Конотопу завітала чарівна жінка, татова племінниця Ганя (16). Приїхала не з пустими руками, привезла книжки "Як гартувалася сталь" і "Вулиця молодшого сина", кульок мандаринів, цукерки з ведмедями на обгортках і блискучі

ковзани з завитими догори носками — снігурки. Дивовижна сестра, на двадцять років старша від Павлика, відразу йому сподобалася. Вродлива, щира, весела ще й з неповторно гарною мовою!

Павлик ухопився за ковзани, як Аладдін за чарівливу лампу. Все хлоп'яцтво каталося на чорних від іржі *обрубках*, які припиналися до взуття мотузками, натомість Павлик виїхав на вулицю на нікельованих, що кріпилися до черевиків гвинтами. Вулицю пестив лазуровий лютневий день; дахи вже обвішалися довгими мокрими бурульками, але уторований на дорозі сніг ще зберігав зимову міцність. Павлик піднявся до верхньої точки вулиці Соціальної і вже розвернувся, щоб стрімко з'їхати вниз, як пролунав загрозливий оклик: на ґаночку кутового дому сидів страхопуд Чурло. Чи ходив він коли-небудь до школи, чи ні, невідомо, але те, що неодноразово сидів, знали точно. Щойно випитий стакан дармового самогону благодатно розігрів його душу і, розстебнувши куфайку до пупа, він надав татуйованим на груді у профіль Леніну і Сталіну можливість привітатися з сонечком.

— Йди сюди, шмаркаче, — пестливо гукнув він, і Павлик застиг на місці.

— Йди, кажу, бо наздожену.

"Наздожене, гад..." — тужно подумав Павлик. Він ухопив логіку: спершу дай подивитися, а потім — підсрачник, і прощай снігурки!

— Покажи, а то відберу!

"Відбере!" — Павлик відкрутив лівого ковзана і простягнув нападнику.

— Покажи другий! — не вгамовувався харциз.

Сумніви розвіялися: додому він повернеться без подарунка. Павлик відкрутив другий ковзан і, ставши на обидві ноги, раптом, відчув приплив сміливості.

— Я що сказав? — Чурло ворухнувся, начебто підводячись з лавочки, але Павлик відбіг на протилежний бік вулиці.

Стояв сонячний лютневий день; сніг уже віддавав весною, і з дахів капало. Бігти за в'юнким хлопчиськом Чурло полінився, натомість шпурнув ковзаном. Малий підхопив здобуток і, не озираючись, чкурнув униз по вулиці.

Дорослі ще сиділи за столом і пили чай по-руськи: з самовару глибокими блюдечками. Павлик і собі прилаштувався послухати.

— Чому мало катався? — поцікавилась гостя.

— Просто відлига, і ковзани грузнуть.

— Чудові у вас діти, дядьку Гнате. Ось і я забрала Лесика до себе: все одно Фені не до нього. Такий уже добрий і талановитий хлопчик! Грає на баяні. Збираюсь віддати його до музичної школи.

— А як у тебе з наукою? — поцікавився Гнат.

— Зараз працюю головним лікарем районної лікарні. Брала участь в експедиції, що досліджувала випадки епідеміологічного зобу в Західній Україні. Чотири роки спостерігала за п'ятьма тисячами школярів у Станіславській області і зібрала вичерпний матеріал. Ось-ось засяду до написання дисертації. Оце їду до Харкова, до наукового керівника, професора, за консультацією. Взагалі ж моя кар'єра розпочалася з

приїзду до Станіслава, і мені в облздраві вручили направлення до Ворохти. Вийшла я з кабінету, а літній лікар, що очікував перед дверима, питає: "Ну, і куди тебе, дівчинко, посилають"? "У Ворохту", — кажу я. "Хай Бог тебе милує! Донечко, негайно повернись і віддай їм це направлення. Ворохта знаходиться чорті де, у горах. Туди дістаються лише на возі, бо бандерівці розстрілюють літаки прямо на летовищі. З тих лікарів, кого туди направляли, жодна в живих не залишилась". Послухалась я добродія, повернулася до завідувача і розрюмсалася: "Дуже вас прошу направити мене до Надвірної. Там у мене мама, сестра; я їх три роки не бачила, я так слабо почуваюся... В організмі у мене повний розлад, самотужки не видужаю". Справа в тому, що Феню після інституту направили до Надвірної — є таке містечко на Станіславщині. Вона влаштувалася до банку, і матір забрала до себе Лесика доглядати. І ось одного дня до них з'явилася я! Стала перед ними, бліда, худюча — п'ятдесят три кілограми, неначе щойно з Уралу. Матуся так і заголосила: "Ганечко, донечко, що з тобою? Залишайся з нами, як добре що ти нас знайшла, знову будемо всі разом! Сам Господь тебе до нас направив". Зрештою, поставили мені діагноз: туберкульоз. Тут матуся й призналася, що немовлям віддавала мене до таткової матері, і хвора на сухоти бабуса вигодовувала мене жованими хлібними квачиками. З тієї хвороби я півроку пролежала у місцевій лікарні, і невідомо чи одужала б, якби мати не випоювала мене козячим молоком, яке купувала у гуцулів. Отак ми і жили разом у Надвірній, допоки Феню не перевели до Одеси, а мене до Косова.

Поїхавши, Ганя залишила по собі дивовижні спогади, якими ділилася, поки Павлик опановував ковзани. Наталка, яка слухала її з самого початку, захоплено переповіла брату історію її кохання.

— Правда романтична історія? Неначе у Олександра Дюма. Я аж влюбилася в Ганю: така сестра! І здається мені, Павлику, що їхні стосунки з Петром Васильовичем на цьому не закінчились, обов'язково буде продовження, — припустила Наташа.

Ранішнє липнєве сонечко виринуло з-за пишого в'яза, піднялося над дахом сусіднього будинку і пестливо пригріло татову скалічену ногу. Сидячи на ґаночку, він вистругував із кленової гіллячки свисток, а третьокласник Павлик спостерігав, як він вправно орудує зношеним уламком кухонного ножа.

— Тату, вирізьби мені візерункову паличку.

— Я ж тобі вчора вирізав.

— Ту Артур відібрав.

— Навіщо ж ти віддав?

— Артур — сильніший. Він викручує руки по-німецьки: тільки Вітько і витримує.

— Запам'ятай, синку: у житті часто зустрічатимуться сильніші від тебе. І чим легше ти будеш коритися, тим більше зазнаватимеш. Ти думаєш, Вітькові не боляче? Але Артур до нього більше не пристає. Бачив, як здоровенний дядько боїться цуценяти, що хапає його за штанину? Ти ж мав той дрючок?

На сусідній ґанок вийшла молода, красива жінка у шовковому квітчастому халаті на голе тіло.

— Доро! Куди ти поділася? Скоріше винеси відро, бо дуже вже смердить!

Заспана красуха — то Олена, дружина Героя Радянського Союзу Ткаченка. На її оклик із городу виринула вже не молода жіночка у засмальцьованій запасці; вона підхопила переповнене нічне відро і, перехнябившись на правий бік, смиренно понесла до дворової вбиральні.

Ткаченки з чотирнадцятирічним Артуром і п'ятирічною Тетянкою оселилися в домі навпроти знедавна, раніше у квартирі мешкав начальник міліції. Артур був сином від першої, ще довоєнної дружини Олексія Васильовича, а доньку народила йому Оленка. Артур до останнього часу перебував у дитячому будинку, він озлився на весь світ і умиряв душу, катуючи менших за себе. Славко через нього зовсім перестав заходити у двір і викликав Павлика хвацьким чотирипалим свистом. Лише Вітько не цікавив Артура. Павлик же, як не силився, не витримував болю, тож відкуповувався від ката маминими папіросами "Казбек". Зате Артур навчив малого залазити на в'яз.

Дивовижне дерево — в'яз! Це тобі не якась тополя чи яблуня, гілки яких відламуються, щойно ступиш. Артур вилазив на саму маківку, розгойдувався на гілляччі і зверху крутив усім дулі. І Павлик наловчився вдиратися на саму верховинну розвилку, куди й горобці не сідають, і де над головою ані листячка — лише хмари. А під ногами — двір, вулиця, школа, базар і навіть видно Будинок Рад, де працює мама. Тато на око визначив висоту дерева: не менше двадцяти метрів; вище нього лише міська водонапірна вежа, що здіймалася поза базаром, і звідки можна було узріти вокзал.

— Чуєш, тату, а Ткаченко — справжній Герой Радянського Союзу?

— Найсправжнісінький. Він командував партизанським диверсійним загonom "Убий німця". Коли фашисти поспіхом відступали за Дніпро, вони замінували переправу, щоб підірвати її за собою, а вона була потрібна нашим. Так ось, під'їжджає до неї Олексій Васильович на трофейному "Опель-адміралі", переодягнений німецьким полковником і з Залізним хрестом на шиї; виходить з машини і по-німецьки наказує коменданту негайно припинити відступ і продовжити оборону на цьому березі Дніпра. Той засумнівався, тоді Олексій Васильович вихопив з кобури трофейний "Вальтер" і застрелив його на очах у купи офіцерів. Пістолет він ховав неквапно, і німці розгледіли на рукоятці дарчий запис фельдмаршала Гудеріана. Вибравши молодого оберлейтенанта, який захоплено на нього дивився, він призначив його комендантом і незворушно повторив: "ані кроку назад — такий наказ фюрера!"

— А хто такий Гудеріан?

— Це у них прославлений генерал.

— Як у нас Рокосовський?

— Рокосовський зрештою його побив. Насправді ж молодий офіцер витріщався на двох розчепурених дамочок у міхових шубках, що сиділи на задніх сидіннях і нестримно реготали. То були сімнадцятирічні диверсантки Маруся і Оленка, а під шубками вони тримали наготові по дві гранати. Водій, теж в есесівській формі, вийшов з машини і направив на німців автомат. Новий комендант, не гаючи часу, повернув солдатів до окопів, а Олексій Васильович, від'їхавши за лісок, викликав по рації авіацію. Наші

льотчики вщент розбомбили їхні укріплення, а переправу залишили неушкодженою. Три наші дивізії безперешкодно перетнула Дніпро. До річі, дівчата також отримали нагороди, і щоб ти знав, наша сусідка Оленка — одна із них, теж орденоноска.

Павлик співчутливо оглянув татову ногу. Лілово-рожевий рубець розтинав гомілку від коліна до щиколотки; ближче до коліна з нього випинав пурпурний кіпчик.

— Що ото?

— Осколок. Це вже сьомий. Хірург обіцяв, що самі повилазять. Щойно прорветься, я віддам тобі.

"Мій тато — Герой не гірше Ткаченка!" — подумав Павлик. Насправді йому не подобались нові сусіди, і не тільки через Артура. Дітвору до хати вони не пускали навіть поколядувати. Один лише раз, коли нікого не було, Артій завів Павлика зі Славком усередину, і вони здивувалися: в усіх кімнатах підлога від стін до вікон була заслана германськими килимами; по стінах висіли картини невідомих художників; у спальні стояло широченне ліжко з червоного дерева з неприбраними укривалами, а за ним, поверх танцюючих красунь, висіли навхрест дві срібні шаблі і два кинджали. З шафи Артій витягнув справжній німецький автомат.

— Трофейний, і набої є. Тут усе — трофейне. Батько притарабанив з Німеччини два вагони добра. А на цьому ліжку він махає свою диверсантку. Мені крізь стінку чути, як він хекає, а вона стогне. А під старлеєм із артилерійського полку вона не стогне, а волає. Я теж спробував вимахати її ззаду на кухні: задрав халат, а вона, сучка, як двине ліктем по носу, так я й зарікся. А за моє мовчання відкупилася оцим перснем: Артур показав золоте кілечко з камінцем.

У сараї Ткаченко тримав трофейний автомобіль, схожий на жука, і зелений мотоцикл із візком. Одного разу Артур викотив мотоцикл, завів і покатав пацанів по вулицях. Мачуха не забарилася донести чоловіку, але цього разу ослушенство зійшло йому з рук. Остаточно на долю Артура вплинув інший проступок. Знущаючись над малюками, він не пожалів і свою п'ятирічну зведену сестричку. В середині найпишнішого у дворі бузку Артій звив темне кубло, у якому звичайно привчав пацанів до паління і хизувався перед ними непристойними побрехеньками. Одного разу він заманив туди малолітню сестру Тетянку, змусив зняти трусики, розвів ноженята і, дивлячись поміж них, здійснив рукоблудство. Перелякана дитина пожалілась матері; цього вже батько не простив: сплавив до колонії неповнолітніх. Більше про Артура нічого не чули.

Про те, що товаришу Сталіну не здоровиться, радіо почало торочити ще з першого березня, а за кілька днів тьотя Галя, яка починала поратись спозаранку, почула, що все скінчилось, він помер, і зі сльозами на очах побудила всю родину. Так невтішно вона не ридала навіть за Васьком — поросям, що здохло минулого літка, залишивши родину без новорічної шинки. Павлик і собі спробував заревти, але не вийшло. Мама, не поснідавши, побігла до міськкому; тато пошкутильгав до інституту, а діти розійшлися по школах. Того ранку всі — що вчителі, що учні — посходилися ще до початку уроків. На першому поверсі школи №2 вишикували лінійку, і завучка крізь сльози оголосила

жахливу новину. Вона закликала школярів ще тісніше згуртуватися навколо Партії і завершити учбовий рік виключно з хорошими й відмінними оцінками. На завершення промови вона пригрозила світовому імперіалізму, мовляв, не сподівайтеся на послаблення згуртованості партії і народу та, щоб їм не кортіло, четвертокласників прийняли у піонери.

Вдома Наташа зачитала вірш, щойно складений нею в школі:

*"Сегодня утром, в пять часов,
Как светоч наш угас.
Вождя родного с нами нет,
Отец покинул нас.
Он жизнь свою народу дал,
И жить он нас учил.
Он нам учиться завещал,
Работать изо всех сил.
С любовью думает народ,
Что Сталин с ним живёт,
И каждый партии порыв
Всем подтверждает: Сталин жив!
И Сталин борется за жизнь
И к миру Мир зовёт.
И Сталин строит коммунизм,
Вперёд ведёт народ.
И верят люди, что всегда
Не только тут, в стране труда,
Но даже там, где капитал
Права к своим рукам прибрал,
Наш Сталин мудрый жил, живёт
И всей планеты он народ
К счастливой жизни приведёт!"*

Вистоювання довжелезних черг за хлібом — дитячий обов'язок. Свіжий хліб завозився передвечором. На той час школа вже закінчувалася, а квитки у кінотеатр продавалися за вечірніми цінами. Хліба видавали не більш буханця в одні руки, тому займати чергу приходилося по кілька разів. Сьогодні Славко спізнився, і Вітько поставив його поперед себе.

— А це ще чий? — обурилась дебела тітка позаду.

— Я йому займав.

— Щось ми його не бачили!

— Так подивіться зараз: ось він.

— Люди добрі! Що це коїться! Сьогодні хліба завезли лише півмашини, а вони все лізуть та лізуть! — не вгамовувалась тітка.

— Що ви, тьотю, репетуєте? Я он тамечки сидів, під деревом, і бачив, як ви вже

двічі узяли: он, як торба розпухла! А мені осьдечки чергу зайняли, — відбивався Славко.

Вітько, що раз вже відстояв, відламав друзякам по духмяній окрайці.

— Я б і від цілого не відмовився, — признався Славко.

— Кажали, що завтра вночі керосин завезуть. Тітка Галя вже й каністру мені налаштувала: мабуть, досвіту підніме, — поремствував Павлик.

— І мені мати казали, що керогаз вже сухий, — підтвердив Вітько.

Керогаз — вершина науково-технічного прогресу у побуті; без нього ніяк: влітку груби не топилися. Керосинова лавка у брудному провулку попід вежею смерділа на всю округу. Черга за керосином — багатолюдніша за інші; вздовж неї вешталася душевнохвора босонога Вірка, яка займала на себе кілька черг, і торгувала ними за що дадуть.

Враховуючи шкідливість роботи, решту від сплати за гас матері залишали дітлахам на кіно.

— Сьогодні Чапаєва показуватимуть, — нагадав Славко.

— Як він на коні, з шаблею! Га? Нікого не боїться.

— Якби білогвардійці напали вдень, він би їх усіх построчив!

— А як Петька вчив Анку на кулеметі? Каже: "а это называется щёчки...", а сам лапає. А вона йому—хрясь, по морді!

— Мама казала, що з осені школи перемішають, — поділився новиною Павлик.

— Більше не стригтимуся, — вибухнув Славко,

— Щас. Усі прийдуть стриженими, а ти — особливий. Розведеш воші — підстрижуть прямо в класі.

— Так це що: дівки ходитимуть у косах, а ми — під Котовського? Але ж у них швидше воші заводяться...

— Зате зможемо пишатися зарубками на потилиці, здобутими у боях.

— Цікаво, а як воно буде: вбиральня ж у школі одна?

— А що їм: перегородять навпіл — і все тут.

З першого вересня половину хлопців зі школи №2 перевели до школи №4, з якої зустрічно перейшли дівчата. Відчайдухи зразу присмирнішали. Школярки зубрили, тягнули наввипередки руки і видавали себе неабиякими розумницями. Замість Надії Митрофанівни з'явилося семеро викладачів. Класним керівником призначили математичку Валерію Євграфівну, яка організувала випуск стінної сатиричної газети "Їжачок". Стіннівка мала висміювати двієчників і неслухнянців, тож до редколегії потрапили лише відмінники: Павлик, Галя, Рита і Владик. Павлик узявся малювати заголовки і карикатури, зрисуваючи їх з сатиричного журналу "Перець". Вміння малювати він підхопив у тата: в родинному альбомі зберігався його фронтовий малюнок олівцями бабусиної хати.

Якось Валерія Євграфівна занедужала і, щоб не зірвати черговий випуск, запросила редколегію попрацювати у неї вдома. Павлика з Владиком учителька зустріла у рожевому трофейному пеньюарі. Те, що вона була без ліфчика, піонери помітили зразу,

а от наявність трусів потребувала з'ясування. Пригостивши учнів чаєм із шоколадними цукерками, вона облаштувала їм робоче місце і надала лист ватману та кольорові олівці. Зайнявшись кухонними справами, їм не докучала і підходила лише для того, щоб надати слушну пораду.

— Вам не здається, що це образливо: "Вася Волков, і без того угодований наче свиня, ще й їсть на уроці пиріжок"? Може, якось пом'якшити — зауважила вона.

— Може, так: "уважніше слухай, бо двійку спіймаєш"! — запропонував Владик.

— Так краще. Павлику, а це у тебе хто? Невже, Ніна? Я б так не радила...

— Це ж карикатура.

Її прозорий пеньюар, на якому не було ані гудзиків, ані кнопок, роздмухував по кімнаті солодкий аромат невідомих парфумів; коли ж вона схилилася над ватманом, то зачаровувала редколегію розхристаним коміром. Сконцентруватися на газеті було неможливо, і Павлик запропонував завершити роботу вдома. Зауваженнями класної керівниці він знехтував, і вона побачила газету разом з учнями.

Насправді Ніна вважалася найвродливішою у класі. За нею підстрелювали всі хлопці, але їй подобався Владик. Під критику ж вона підпала як трієчниця. Художник постарався, щоб миловидним личком дівчина вийшла схожою на себе, але вбрав її в куценьке платтячко і зайве розкарячив її насправді ідеально стрункі ноги. Упізнавши себе, Ніна, яка мріяла стати балериною, образилась і заплакала.

До п'ятого класу Павлик, окрім грипу і ангіни, перехворів на кір, скарлатину, запалення середнього вуха і завжди, при температурі, на нього у нічний час нападало одне й те саме жахіття. І ось він знову метається в жару. Звідки лихо? Тітка Галя, розпитавши про вчорашній день, поставила діагноз:

— Хіба ж я не казала, щоб не лежав на вогкій землі?

Вчора вони всім класом прогулювали географію: бойкотували викладача на прізвисько Гроб, який полюбляв штирхати учнів указкою. Був теплий травневий день і у Мічурінському саду буйно квітнули плодові кущі і дерева. Золотаво-брунатна річечка Конотопка, перетнувши Кандибину греблю, тихо-мирно дзюрчала попід віковими вербами. Хлопчаки взялися її перестрибувати. Проста умова: хто не перескочить, той не пацан. Кулик Анатолій припер знайдений на смітнику потертий, але ще не зовсім здутий м'яч і, поки дівчата плели віночки і годували павичів, хлопці пограли у футбол. Розжарившись, Павлик упав спиною на молоду траву, під якою земля тільки-но відійшла від льоду, і задрімав на сонечку.

І ось знову. При температурі сорок два його настигала лячна мара: начебто він порсається у величезній чорнильниці-невиливайці, наповненій вогняною кашею, яка сказано обертається; круговерть затягує його все глибше й глибше, і він не змозі з неї вирватися. День і ніч злилися в суцільний морок і, силячись урятуватися, Павлик звивався, ховався під подушку, але чорторий невмолимо заковтував знову. Опритомнівши, він побачив над собою вологі брунатні очі мами. Найкраща у місті лікарка Сербіна власноруч уколола чергову ампулу пеніциліну:

— Не хвилюйтеся, Антоніно Геннадіївно. Ми боялися менінгіту, але пункція не

підтвердила; консилиум діагностував звичайний мокрий плеврит. Проколемо антибіотиком, і за місяць ваш синочок бігатиме як зайчик.

Минув тиждень, коли під Павчиним вікном пролунав кличний свист.

— Шелю, виходь! Гуртуймося до війни.

На протилежному боці вулиці скупчувалася пацанва з прилеглих дворів. Славко, Вітько і Кулик — попереду.

— Вчора один із Зеленчака не розрахувався у карти. Чурло *навішав* йому *пендюлів* і відібрав черевики. А тепер він зібрав *мазу* з Колькою Кривим, і вони вже підступають, — пояснив Кулик.

— Врачиха заборонила виходити, — Павлик тужно глянув на тьотю Галю, що монументом постала в дверях. Тим часом обидві ватаги вже згуртувалися на протилежних боках скверу ім. Воронцова; кожна називала себе *нашими*, а супротивника — *німцями*. "Німці" вже пішли у наступ. У першому ряду, шпурляючи свинцеві батарейки, сунула малеча; слідом напірали дорослі на чолі зі грізним Колькою Кривим. Колька — довгов'язий, рукастий і безстрашний. "Кривим" його прозвали за око, втрачене у сутичці на трофейних рапірах, знайдених на згарищі німецького клубу. Ось і зараз він, махаючи таким обрубком, вів вата-

гу. "Наші" теж підготували сюрприз: кілька вправних малюків, удаючи з себе партизанських зозуль, причаїлися на деревах і палили з рогаток. Кулик Анатолій — визнаний стрілець. Опісля базарних днів на площі, засміченій різним зерновим лушпинням, хмари горобці влаштовували тріскучий бенкет. Отут і з'являвся Куля зі своєю прославленою рогаткою. Рогатка у нього — найкраща. Ідеально симетрична *рогатулька*, вирізана з живої акації; резинки білі, еластичні — від американського протигазу. Стріляв Кулик не будь-чим, а *чавунками*: скалочками дрібненько битих чавунних горшків. Бувало, що за день він здобував до сотні горобців і розпродавав їх господаркам для котів по копійці за голову. Наразі ж він намірився влучити Кривому у друге око: щоб знав.

Павлик бачив, як "армії" зішлися впритиск і вступили у рукопашний бій. Онде, Вітько зі Славком оточили рудого довгоногого хлоп'ягу, якого за викривлення літери "р" прозвали *Твистатвидцятьтви*. Славко пурнув йому в ноги, зв'язавши їх руками, а Вітько тим часом бабахнув із розбігу головою у живіт, як то кажуть, *узав на кумпала*. Остаточну перевагу "*наших*" створив Чурло. Він з'явився зненацька, до пояса голий, з лячними наколками по всьому тілу. Кривий націлився у нього рапірою, але той ухилився вправо і відкритою долонею, зліва, влупив тому по носу. Бризнула юшка; Колька наосліп кинувся вперед, але отримав кулаком *під дихало* і скоцюбився прямо на могилку товариша Воронцова. "*Німці*" відступили...

Найважливішим із мистецтв вважалося кіно. Картини передивлялися по кілька разів, і пацани хизувалися один перед одним запозиченими звідти репліками. На першому місці були фільми "*про бій*". ...Усі, хто заступався за бідних — Чапаєв, Котовський, Корчагін, Разін, Дубровський, Пугачов, Хмельницький з Богуном, бійці Червоної Армії і партизани, козаки і матроси визнавалися "*нашими*". Наші перемагали

всіх: білогвардійців, японців, німців, турків... Коли на екранах з'явилися американські фільми, здобуті у поверженій Німеччині як трофеї, всі стали на бік ковбоїв, піратів і гангстерів. Після "Робіна Гуда" захопилися стрільбою з луків по котах і собаках; услід за "Трьома мушкетерами" у моду ввійшло фехтування на дерев'яних "шпагах", а завдяки чотирисерійному "Тарзану" на деревах з'явилися мотузки, розгойдуючись на яких, відчайдухи з дикими вигуками перелітали з дерева на дерево.

Особисто Павлик захоплювався Павкою Корчагінін із фільму "Як гартувалася сталь". Ото пацан, так пацан! Як він дошкулив попу, насипавши йому махорки в пасхальне тісто! Нехай гад не ставить учнів колінами на кукурудзу. А як матрос Жухрай влупив по зубах офіціанту за те, що той відшмагав Павку ремнем? І за що? Бачте, погано витер виделки поміж зубцями від залишків попередньої їжі! А як уже сам Павка врізав пихатому гімназисту, який приставав до дівчини Тоні, яка симпатизувала саме Павці? Аби бути схожим на Корчагіна, Павлик навіть замріявся, щоб друзяки присвоїли йому прізвисько *Павка*. А то все *Шеля* та *Шеля*...

Кіно коштувало п'ятдесят копійок на денний сеанс і карбованець на вечірній. Павлик, насправді, користувався блатом, бо його мама — шишка. Всі білетери — хоч то тьотя Зіна, хоч дядько Федір, а хоч і сам кіномеханік на прізвисько Повар — пропускали його без квитка. "Проходь, Єрмак, проходь"! — приговорював Повар, проштовхуючи малого повз чергу. З їхньої ласки Павлик міг передивлятися сеанс за сеансом поспіль, покидаючи зал лише щоб спорожнитися. В цьому не було нічого соромного: поки чоловіки, намучившись довгим сидінням, полегшено квасили цегляну стіну кінотеатру, жінки унизу перетоптувались з ноги на ногу.

Не маючи квитка, Павлик уможувався на місці, зарезервованому для мами, поряд з кріслом, переробленим особисто для вгодованої жінки директора заводського клубу: поміж двох крісел випиляли поруччя.

Гроші на кіно дітям не давали, і хлопчаки заробляли здачею металообрухту. Особливо цінилась мідь, кілограм якої за прейскурантом коштував руб вісімдесят п'ять. Звичайно ватага збирала мідь, де прийдеться, і щоб не вирізнитися від товаришів, Павлик брав участь у тих походах. Одного разу, щоб виручити безгрошову компанію, він без дозволу припер з горища ще справний самовар, і тієї виручки вистачило їм на тиждень.

Вітько Затятий, на прізвисько *Дідок*, Коля Синенко (*Сеник*), Кулик Анатолій (*Куля*), Славко Цуценятко (*Боцман*) і Павлик Шелестович (знедавна *Павка*) розтягнулися ланцюгом упоперек вулиці Сарнавської, якою заводська полуторка звичайно вивозила виробничі відходи. Крізь її дірявий кузов на шосейку випадали мідяні дротики та дрібна висічка з-під штамповки. Цупкі очі не упускали жодного шматочка чи скалочки, але, потупцювавши аж до садиби генерала Драгомирова, цього разу назбирали лише чверть відерця.

— Мало, — оцінив роботу Боцман. Це прізвисько приліпилося до Славка Цуценятка з самого малечку, коли він ще був рожевощоким і кругленьким як колобок. Він жив з матір'ю у крихітному закутку напівпідвального приміщення старезного, частково

зруйнованого дому. Мати працювала прибиральницею за двісті карбованців на місяць, а по базарних днях підробляла, приймаючи на дому охочих до ласки чоловіків. Дехто приїжджав на велосипеді, і тоді, окрім шматочка ковбаски і свіжої лайливої поговірки, малий нагороджувався можливістю вдосталь покататися по двору. Після вдалого візиту мамка варила велику каструлю борщу з м'ясною кісткою, і, видимо, від нього Славко гладшав.

— Я ж казав, що треба лізти в завод, — підхопився Куля.

— Ага, полізеш! Там начальник караулу з нагородним парабелумом тільки на нас і чекає...

— *Твистатвидцятьтви* казав, що заряджає бойовими, — додав Сенік.

— Зайдемо з болота, — Дідок об'явив рішення.

Дощатий паркан, яким Мехзавод огорожувався від річки, струхнув ще до війни, а місцями зовсім упав у болото. Перепливши річку, пацани просякли на територію і в самих трусах узялися нишпорити по звалищу. Вони назбирали кілька мотків перегорілого дроту, з десятків латунних обрізків і вже налаштувалися переправлятися назад, як з боку ливарного цеху показався Куля з застиглим у спаленому відрі ливарним бронзовим зливом. Перегинаючись під вагою, він плутався ногами, а за ним вже гнався особисто начальник караулу, Герой Радянського Союзу, який у вузькому колі випивак хвалився, що сам не знає, хто при форсуванні Дніпра зіштовхнув його у воду, і він став першим із батальйону, що переправився на ворожий берег.

Кулик дістався берега, коли друзяки вже подолали річку. Ящіркою прослизнувши попід парканом, він занурився у болото, а переслідувач — у білому полотняному костюмі і білих парусинових черевиках, густо змащених зубним порошком, — зупинився. Пацан дістався води і, притопивши мідь, виринув уже біля ніг побратимів. Роздратований охоронець двічі випалив із парабелума у синє небо, а згряя неквапно пішла геть: за крамом вони повернуться поночі.

На трьох видних місцях Базарної площі, майже впритул один до одного, стояли три ларьки по заготівлі побутового металообробу. І хоча всі приймальники мусили працювати за єдиним преїскурантом, ціни вони визначали "на око".

— "Дети, что за мусор вы принесли? Опять ворованное? Хотите, чтобы я сел из-за собственной доброты? Могу дать по рублю десять и ставьте на весы, — зустрів добувачів найближчий до річки приймальник дядько Лейба.

— *"Где вы здесь видите медь? Одна грязь! А эта проволока? От неё только сажка и осталась. Девяносто копеек!"* — запропонував дядько Арон. Перебираючи крам, він і не помітив, як Куля поцупив із купи вже прийнятого лому чималий шматок мідяної штаби.

— "Вы ещё не устали ходить? Можно подумать, что кто-нибудь платил больше меня! Что вы с меня хотите"? — запитав Соловейчик.

— Рубель двадцять, і товар ваш, — широко посміхнувся Дідок.

Кулик вивалив здобич на ваги. Основну масу потягнули його відро і крадена штаба; у дровотий моток Боцман запхнув чималу чавунну чушку. Дідок перерахував виручку.

— Скільки подужаєш? — запитав він Кулю.

— Та хоч скільки...

— Минулого разу ти обісрався, — нагадав Сенік.

— Тож я влупив п'ять баночок і без хліба.

— Вистачить трьох. Маєш право, заслужив, — Дідок відрахував чотири шістдесят п'ять: — тут і на хліб.

Кулик жив із бабусею, завжди голодував, і шкільний фельдшер призначила йому печінку тріски у маслі.

— Так. Це ми відкладаємо на кіно, а остача — на пензлі, полотно і олію, — підбив витрати Дідок.

Два роки тому вся ватага записалася до художньої студії Дому Піонерів, де фронтовик дядько Серьожа, сам дипломований ліпник, навчив їх копіювати картини маслом "по клітинках". Популярні полотна "Три богатирі" і "Альонушка" Васнецова, "Ранок у сосновому лісі" і "Корабельний гай" Шишкіна непогано розкуповувалися на базарі, і митцям бракувало фарб. Звичайно, вони на смітнику поза художньою майстернею збирали не до кінця вичавлені тюбики, але там часто бракувало тих чи інших кольорів, і картини виходили у тонах, що розходилися з оригіналами. Одного разу черговий свій "Корабельний гай" Сенік написав майже самою вохрою, і картина вийшла як глиною мазана. Її ніхто не купив, і він повісив її у себе в підвалі.

Розподіливши заробіток, братія попрямувала до кінотеатру. Перед касами вирувала щільна тиснява: крутили італійський фільм "Втрачені марення". В картині йшлося про сільську дівчину, яка приїхала у велике місто за щастям. Показували, як в пошуках роботи красуня тиняється по конторах, а багатії її дурять: хто на дивані, хто на пляжі, а хто в автомобілі. Кульмінацією фільму був момент, коли вона роздягалася на пляжі. В кадрі показувалися стрункі ноги, що оголювалися по мірі того, як на пісок сповзали панчохи, спідниця і трусики. Камера підіймалася вище, вище й вище, та коли здавалося, що вже ось-ось... кадр змінювався. Вважалося, що то чортів кіномеханік за вказівкою міськкому вирізав найцікавіший момент. Але, нарешті, сталося диво!

— Вчора на вечірньому сеансі Повар показав геть усе — від щиколоток до цицьок! — запевняв Кулик, а він був знавцем: по суботах, коли баня за розкладом працювала як жіноча, він вдирався на кучерявий клен і рукоблудствовав, зазираючи у мийний зал крізь незафарбоване віконце.

Збоку кінотеатру за трансформаторною будкою і широкою афішею ховався від нескромного зору захаращений дворик, неприбраний ще з часів окупації. Там на початок сеансу очікували записні гультаї, любителі грати на гроші. З сонячного боку вздовж стіни підлітки у поті лицякували *битком* дрібняки. Гра мала повсюдну популярність, і монети в загальному обігу були поклепаними до невпізнанності. Славко вирішив ризикнути.

— Привіт, пацани. Приймете?

— Здоров, здоров. *Манту* маєш? — запитав Вовка Бруль, вибудовуючи на землі монетний стовпчик.

— Ось, розміняй, — Славко зневажливо протягнув пожмаканий рубель.

— Бач, який грошовитий! Отже, менше п'ятака не ставимо! — Бруль додав до стовпчика Славкову монету, і вигукнув: — *виждати всіх!*

Це слово надавало право кидати биток останнім, вже побачивши результати суперників. Металеве кружальце, вдвічі більше за п'ятак, шпурляли, з восьми кроків, цілячись у монетний стовпчик. Славко, влучив найближче і отримав право клепати першим. Цюкнув, дрібняки розлетілися, і два перевернулися догори орлом. Славко згріб їх у кишеню, уклепав п'ятиалтинник, але той, підскачивши, не перевернувся. Черга бити перейшла до наступного гравця. На третьому кону Славко влучив прямо у стовбець і виграв вісімдесят копійок за раз.

— Так, Боцман, мотай звідси, поки шию не намилив, — пригрозив Бруль.

Трішечки далі Колька Кривий і Твистатвидцяттви грали у *пристінок*. Вони по черзі цокали своєю монетою по цеглі, намагаючись влучити нею якнайближче до чужої: якщо гравець, розчепірівши пальці, дотягувався до обох, він вигравав. У дальньому кутку, в тіні старого осокора, п'ятеро дорослих грали в очко. Банкував Чурло. Він роздягнувся до майки і ряхтів наколками. Праворуч від нього, *під останню* руку, облаштувався Руслан Рогуля — спільник по двох відсидках і не менш татуйований. Хто бував із ним у лазні, захоплювався наколотим на сідниці кочегаром, який при ходьбі то засовував лопату у задній отвір, то виймав її звідти. Під *першу* руку Чурло підсадив свого вірного партнера, одноногого, однорукого і одноокого каліку Олексія. Підлітком він підірвався на снаряді, що знайшов у городі, і з тих пір пересувався на велосипеді, сидячи на рамі і відштовхуючись цілою ногою. Попри каліцтво, Олексій не пас задніх; куксами вправно перебирав карти, кутив і пив нарівні, а в матюччі перевершував самого Рогулю. Трійця *чистила* двох воєнних музикантів: вусатого старшину, басиста, і рудого сержанта, трубача.

Кожний грав відведену йому роль. Руслан зрізав колоду, так щоб не порушити Чурлів *начіс*; Олексій поперемінними дрібними виграшами і програшами створював ілюзію чесної гри; музикантам же була відведена незavidна доля зальотних *гусаків*. Вони щойно відтягли *жмура* і, щиро його пом'янувши, перебували у піднесеному настрої. Поза спинами у них безневинно крутився Боцман: він підгляда вкарту і подавав *маяки*.

— Приніс, піонере? — Чурло привітав Павку. Вже навчений шанувати сильніших Павка простягнув дві папіроси, які звечора поцупив із маминої пачки.

— Казбек... — мрійно протягнув ватажок і голосно об'явив: — Якщо хтось образить цього пацана, таких пенделів надаю!

— Так, так, шановний, але, яким би грізним ти не був, я, погодьтеся, розумніший, — заявив рудий трубач на прізвисько Піфагор.

— Та невже? — здивувався Чурло, ретельно *начесуючи* колоду.

— А ти сам поміркуй: ось я знаю ноти, а ти ні. Що з цього виходить?

— У вас перебір, ваших немає, — Чурло підгріб виграш під коліно і запалив жирний *бичок*: папіроси він бережливо заклав за вуха. Найжирніші бички йому звичайно

постачав Куля, збираючи їх на базарній площі.

— Нумо, пацане, пальни в оту шкарабанку під парканом. Ставлю троячку, що влучить. Хто відповість? — проголосив Чурло.

— Я, — відгукнувся трубач.

Щойно повернувшись з придбаними квитками, за якими діставався по головах чесної публіки, Куля зневажливо розкрутив рогатку, зарядив її каліброваною чавункою, розтягнув від вуха, і продірявлена мішень, підскачивши, весело заторохтіла вздовж паркану.

— Тебе у розвідку можна записувати, — похвалив трубач і сплатив програш.

— Нумо, Боцмане, зачитай отой вірш, — наказав Чурло.

Як у нашому селі

Всі **уться як кролі.

Лише я одна, Маруся,

Ще нікому не даюся.

Якось раз мене Антон

Запросив на самогон.

"Пий, Марусю, — гарна кава",

Я ж повірила, — роззява!

Прокидаюся вранці —

Три карбованці в руці.

Цицьки голі, срака гола,

Чую: грає радіола...

Лап за сраку, — мокра срака...

Мабуть, вимахав собака!

— Гарно ж вас у школі учать. Я й на зоні такого не чув, — похвалив Рогуля.

— Сміх сміхом, а я уловлюю **ключовий смисл життя**. Нумо, чувачок, повтори. Завтра в оркестрі реготатимуть, — попросив Піфагор.

За поезією картярі прогавили небезпеку: до кругу підкрався дільничний інспектор Карась. Капітан завжди носив військовий планшет, в якому поміж паперів ховалися дві свинцеві пластини: вже як бабахне по горбу, всякий заспокоювався.

— Дядьку Михайле, ми не на гроші. Так, у "дурня" перекинулися перед сеансом, — виправдався Рогуля.

— Кінотеатр — це громадсько-культурний центр, а не місце босяцьких сходок. Щоб я вас тут не бачив.

— Йдемо, йдемо, вже пішли, — погодився Чурло і розвів перед музикантами руки: відіграєтесь наступного разу.

В тому, що правда в світі є, жителі ближніх дворів переконалися наочно: на Ткаченків нагрянула ревізія. Олексій Васильович якраз був на роботі. Оленка у японському халатику на голе тіло тільки-но вийшла на ґаночок і присіла на верхній сходинці викурити тонісіньку сигаретку, як до парадного входу підкотила чорна "емка", з якої вийшли жінка і двоє чоловіків. Марно покрутивши механічний дзвінок, високий

офіцер у блакитному картузі вгледів крізь паркан квітчастий халат господарки. Він гучно відрекомендувався оперуповноваженим і попросився в дім. Понятими до обшуку візитери покликали тьотю Галю і тьотю Дору.

— Картини іноземних художників, чотири штуки, — задиктував оперуповноважений.

Хвилин через п'ятнадцять прилетів Олексій Васильович; ухопився за телефон, але вгамувався і надалі спостерігав за подіями мовчки.

— Неймовірно! З самої Дрезденської галереї! — захоплено прошепотіла Віра Марківна, сусідка Ткаченків через стіну, дружина керуючого банком Івана Васильовича Мокушика. Подружжя страждало на сухоти, і сусіди забороняли дітям входити до їхньої оселі. У дворі чоловік і жінка поводитися по-різному: Віра Марківна спльовувала мокроту у спеціальну скляночку з кришечкою, яку завжди тримала при собі, натомість Іван Васильович харкав, де прийдеться.

— Шабля, оброблена сріблом, — дві штуки; автомат "Шмайсер" — одна штука, набої до нього — двісті штук... Який шикарний на вас халат! — зауважив офіцер Олені, і монотонно продовжив: — Пістолет "Вальтер", також посріблений, — усе трофейне.

— Між іншим, пістолет від фельдмаршала Гудеріана, — пожартував Олексій Васильович.

— Та мені, хоч і від самого Жукова! Поняті, вам добре видно?

Галя і Дора закивали головами.

— До речі, Жуковим теж займаються. Скільки ви ухопили у Німеччині? Якийсь вагон? А маршал пригнав два ешелони! — підпрігся похмурий чоловік у цивільному.

— Хтось заложив Олексія Васильовича, — мовили з натовпу.

— Отож, я й кажу: стережися гостей, — зауважив дядя Віля, зять дяді Ізі — знаного закрійника хромових чобіт. Звичайно дядько Ізя краяв шкіру на фігурні шматочки біля вікна, що виходило в сад, і влітку діти терлися під ним, захоплюючись чародійними маніпуляціями з шевським ножом. Взимку ж вони не підходили: крізь квартиру дядько викидав газетні клаптики, якими підтирався, щоб не виходити у мороз до дворової вбиральні, і до весни все скло геть заліплювалось тими фантиками.

— Так, шановні поняті, тепер ходімо до сараю. Продовжуємо опис: автомобіль Фольксваген; мотоцикл БМВ, теж трофейний, з візком, на ходу. Ви на нас не ображайтеся, товаришу Ткаченко: ми ж меблі, килими й білизну не зачіпаємо: вилучаємо лише те, що перелічено в сигналі. Якщо по-чесному, аби не картини, може, вас би й не чіпали. Правду кажу, Олександрє Кузьмичу? — звернувся офіцер до колеги у цивільному, але той промовчав.

Павка зловтішався: він не любив багатіїв. Із книжок знав, що ті знущалися над слугами, гвалтували дівчат, самі жерли, а прислугу тримали в голоді. Мислив: от навіщо Ткаченкам стільки килимів? Хоча, правду кажучи, дехто і нашу родину вважає багатою: мовляв, бідні наймичок не тримають.

Тато ж роз'яснив:

— У мами така робота, що прати, варити, прибирати, порати порося їй просто

ніколи. Але вона добре заробляє і платить тьоті Галі, яка має ще й дах над головою. От де б, по-твоєму, жила тьотя Галя, якби не у нас?

— Але всі називають її наймичкою?

— Ні. Галя — домашня робітниця, а домашні робітниці у нас поєднані у власну профспілку, яка стежить, щоб їх не експлуатували.

Поряд зі школою №2, посеред скверу, якраз на місці могили першого голови міськвиконкому товариша Воронцова, завод розпочав будувати новий Дім Культури, і школярів пристали долучати до підсобних робіт. На уроці фізкультури учитель доручив учням шостого "А" збирати цеглини, розкидані повсюди, а сам відлучився до баскетбольного майданчика тренувати десятикласників. Відчувши волю, шестикласники кинулися розважатися. Хлопці, хизуючись своєю спритністю, наввипередки бігали по фундаментах і стрибали через траншеї, а дівчата їх підструнчували. Щоб підтягнути роботу, фізрук перервав баскетбол і привів на виручку десятикласників, які, роздаючи наліво й направо щиглі і підсрачники, з гиканням накинулися виганяти малечу. Кривоногий рудий і коноплястий Юрко Лужков, на прізвисько "Лужок", ухопив Павку за комір і виштовхав за фундамент. Такого приниження Павлик не зазнавав навіть від Артура. Він підхопив

уламок цеглини і поцілив кривднику просто в лоба. Обличчя коноплястого залилося юшкою, і товариші похапцем відвели його до поліклініки, яка, на щастя, розміщалася через дорогу від школи. Когось іншого за подібний вчинок точно б відчислили, але директор Семирозум обмежився скаргою до Антоніни Геннадіївни. Попервах мама засмутилася, але, вислухавши сина, визнала його вчинок захистом честі й гідності і сварити не стала. Павка ж здобув славу справжнього пацана і остаточно виправдав своє нове прізвисько.

Розділ III. Родинна Одеса

Літо 1954 року тато назвав найщасливішим у житті: три тижні його сім'я провела в Одесі. Діти побачили море і познайомилися з численними родичами, які мешкали у цьому надзвичайному місті. Хвороба ще не повністю зруйнувала Гнатів організм; дружина, хоч і втратила партійну посаду, але перейшла на викладацьку роботу, про яку давно мріяла; діти росли здоровими та розумними. Найстарша татова сестра Степаня придбала хату на Чотирнадцятій станції Великого Фонтану; брат Тарас — опісля усіх поневірянь, що випали на його долю — прижився у одеситки Стеші в її квартирі, у стародавньому центрі міста; брат Пилип, повернувшись з Уралу, оселився в Іллічівську і влаштував поряд із собою Івана, небожа від брата Григора. Поблизу Дерибасівської, на спуску Короленка, мешкала Ніна, молодша дочка Ониськи.

Мама, тато і Павка вирушили до Одеси гуртом, а Наталка спершу поїхала до Станіслава, куди її давно запрошувала Ганя, щоб пізніше разом з нею, приєднатися до решти. На хазяйстві в Конотопі залишилися тьотя Галя з малим Артемкою. Молодший братик народився, коли Павка вже пішов до школи, і ця несподіванка його збентежила. "Навіщо нам ще один син? Ще й такий крикливий..." — думав Павка. Артемка

мазунчиком. Тато підкидав його вище голови і, гойдаючи на руках, ніжно називав ягідкою. Маля верещало без передиху, не заспокоюючись навіть біля циці. Мама тоді годувала зразу двох немовлят: свого і сусідського Йосика. Так її попросила сусідка Роза, племінниця закрійника Ізі, тож Антоніна Геннадіївна, пригортаючи до себе двох малят, дивувалася: чому чуже дитя ссе мовчки, а своє репетує?

В Одесі гостей зустрів дядько Тарас. Маленький, худенький, з добрими і сумними очима, він метушився, намагаючись приголомшити родичів красотами приморського міста. Перше диво — нещодавно побудований вокзал. Посеред центрального залу — фонтанчик із живими золотими рибками; дно щільно вкрите блискучими, хоч і поклепаними монетами. "Мабуть, отак виглядали скарби капітана Флінта... Бач, і ніхто на них не заміряється... Аби це у нас, у Конотопі, то враз вигребли б до останньої копійчини", — розмірковував Павка.

— Відпочивальники у такий спосіб "бронюють" собі наступні відвідування, — пояснив дядько Тарас і запропонував, поки ще не жарко, пройтися до моря.

Залишивши речі у камері схову, родина без нічого перетнула Куликове поле, минула штаб Одеського військового округу, стадіон СКА, вийшла на крутий берег Відради і ось, отут-то, їм явилось море! Постало зненацька, синьою горою до самого неба. На обрії виднілися силуети великих пароплавів, а попід берегом жваво, з гучною музикою, сновигали маленькі білі кораблики.

— *"Белеет парус одинокий в тумане моря голубом..."*, — продекламувала мама, вказуючи на рибальський човен з вітрилом.

— Дядьку Тарасе, чому море називають "Чорним", якщо воно, насправді, синє? — поцікавився Павка.

— Кажуть, що через каміння, яке пообростало темно-зеленими водоростями, — припустив Тарас.

До чотирнадцятої станції Великого Фонтану діставалися дивовижним ґратчасто-візерунковим трамваем, що наскрізь продувався морським вітерцем.

— У нас, у Конотопі, теж ходить трамвай, тільки він засклений, — похваستався Павка.

— Отаке! А я думав, що трамваї тільки у великих містах, — здивувався Тарас.

— Конотоп — одне-єдине з малих міст усього Союзу, в якому є трамвай. Колію побудували народним методом, а Москва подарувала нам чотири вагони з написом: *"Конотопчанам в подарок от москвичей"*. У тому є й Тоніна заслуга, — похвалився Гнат.

— Першого дня ми їздили на "ковбасі". Нас ганяли, а ми знову чіплялися. Тоді ще їмоєму другу Троцику відрізало ногу, — зауважив Павка.

— За легендою, при узгодженні проекту товариш Сталін наклав резолюцію: *"Ініціативу схвалити, ініціатора — покарати"*. Так першого секретаря міськкому Хижняка, якого містяни поважали, звільнили з посади. Лише згодом з'ясувалося, що

насправді то директор заводу Тарасенко поскржився у ЦК, що той незаконно змусив його віддати на будівництво три кілометри мідного дроту, — уточнила мама.

Довго чухав казковий трамвай до Чотирнадцятої станції. Від неї до тітчиного дому йшли пішки, ховаючись від пекучого сонця під абрикосами, що вільно росли вздовж вулиць: збирай під ними скільки хочеш і нікого не питай. Милолиця і жвава тітонька Степаня (8) зустріла гостей біля хвіртки і негайно запросила до сніданку. Салат із помідорів і огірків до столу подала тазком; мідниця абрикосів, глибокі миски смажених баклажанів, рагу з кабачків... Такого у Конотопі не їли, бо не росло.

— Як вам моя дача? По війні я вже не схотіла горбатитись у колгоспі, продала Макарову хату у селі, додала свої і придбала цю, в Одесі. З Надвірної до мене перебралася Феня (17). Вона завідує банком у Татарбунарах і ось-ось під'їде. Ще й на молодшу Ганю очікую. Я така рада за неї, що вона не зв'язалася з тим чортом Чепурним, а повернулася до законного чоловіка Якова Пантелеймоновича, — сповістила господарка.

На другий день з'їхалися всі. Дядько Пилип прибув із молодією дружиною Любою, Ніна з чоловіком Сашею (15). Тітонька Стеша, Тарасова дружина, привезла з собою бідончик скумбрії власного засолу, Феня презентувала торт.

— Знайомтеся: Яків Пантелеймонович, — із порога об'явила Ганя.

— Все трапилося зненацька. Зустрічала я Новий рік у складі міського активу, і мені здалося, що військовий комісар мені знайомий. Придивилася: це ж Яків Пантелеймонович! Підполковник. Такий мужній, витриманий... Пройшов усю війну від Бельців до Праги. Орденів не перелічити! Двічі поранений і не одружений. Сказав, що я одна-єдина, яку він кохав і кохає. Я призналася, що у мене ніколи не буде дітей, але він заспокоїв: діти йому байдужі, потрібна лише я. Коротше, простив він мені дівочі примхи, тож перебралася я до нього.

— Скажи, Якове, а як ваш старший брат Севастян Пантелеймонович? — запитала Степаня.

— Сева загинув у сорок третьому під Харковом.

— Царство йому Небесне! Добра була людина. У сорок першому він нас врятував у Дніпропетровську. Аби не він, навряд чи ми сиділи б з вами за цим столом, — побідкалась теща.

— А що з Чепурним? — запитав Пилип.

— А воно, брате, треба згадувати того волоцюгу? Забувся, як він звів одну твою племінницю, а потім спокусився другою? — роздратувалася Степаня.

— Ой, мамо! Знову ви за рибу гроші. Ви ж з бабою Колодачихою заглядали в мене і переконалися, що я ціла! — проспівала Фаїна.

— Цить, хвойдо! Ой, я так рада, так рада! Але, чуєш, Якове, ти Ганьку пильнуй, бо це чорт в юбці. Тільки-но що не так, — за ремінь, та по сраці, по сраці! Бо чує моє материнське серце: той Чепурний все ще нишпорить десь навколо!

Павлик уважніше придивився до сестер: білотіла, пишногруда красуха Феня, у бордовому діловому костюмі, з ромбиком на відвороті, і витончена, тендітна красунечка

Аня — також у костюмі з ромбиком. Подумалося: "Як такі жінки миряться з цією товстою, крикливою тіткою у плямистому халаті, що так привселюдно їх ганьбить? Ну, й що, що вона їх матір?"

Стіл ломився від простолюдної розкоші. До тушкованої качки, овочів і салатів, додалися ніжна малосольна скумбрія від тьоті Стеші (4), величезний сом, виловлений Сашком в гирлі Дунаю, та п'ять баночок чорного кав'яру від дядька Пилипа.

— Слухайте сюди! — проголосив він урочисто, неначе на перевиборних зборах, і усі змовкли. — Сьогодні ми зібралися великою родиною, не побоюсь цього слова, — усім кланом...

— Я б сказав, *кланчиком*, — уточнив Гнат.

— Я й кажу: кланом, у нашої старшої сестри, яка фактично виняньчила всіх нас від Тараса до Гната, який приїхав із дітьми, і ми раді привітати його дружину Антоніну Геннадіївну, яка, поміж іншим, дуже поважна людина, секретар міськкому партії. І Тарас тут зі своїм ангелом-хранителем, рідною всім нам Стешею. І Феня тут, і Ганя зі своїм чоловіком, шановним Яковом Пантелеймоновичем, і сином Лесиком, і Ніна із Сашею. Не змогли приїхати сестра Ониська (7) з дочками Оленою, Марусею і Люсею та найменша наша сестра Тетяна з дочкою; та старший наш брат Григійр з Федорою (11). На жаль, не дожили до цього щасливого моменту наші батьки Платон Іванович і Оляна Яківна та братики наші Карпо (3) та Іван (5). Отже, я пропоную, перш за все, випити за те, що ми ще живі й здорові й шануємо тих, кого вже серед нас немає!

— Наталочко, тобі сподобалося на Західній Україні? Бачила гуцулів? — запитала Ніна, вправно розтинаючи качку.

— Можна я прочитаю вірш, що написала по дорозі до Косова?

"Станіслав — городок невеликий,
Та скоріше, він — польського типу.
Я на лавці сиджу і дивлюся:
Там костел виглядає з-за липи.
А дома відрізняються тим,
Що по декілька башточок мають,
По кутках — заокруглення стін,
Що завжди жовтим кремом туманять."

— "Как волшебно звучит украинский язык! Не думала, Наташа, что ты пишешь на украинском", — захоплено вигукнула Антоніна Геннадіївна.

— "Ой, мама, если бы ты только слышала, как говорят люди в Косово и Станиславе! Повсюду: в магазинах, на улице, слышишь только украинскую речь. Не говорят, а поют!"

— Степана хвалилася, що ти вже дослужилася до завідувачки райздравом? — запитав Пилип сестринцю.

— Так. Попервах, після інституту я працювала терапевтом. Якось до лікарні привезли хворого з діагнозом на висипний тиф, а мені здалося, що, насправді, у нього пневмонія. Вдома я перечитала свої інститутські конспекти і переконалася у своїй

правоті. Поділилася сумнівами з головним лікарем, той скликав консилиум, але досвідчені лікарі одноголосно підтвердили: висипний тиф. Тож я дописала особливу думку. Хворий помер, і хірург, що робив розтин, офіційно підтвердив мій діагноз, з того і пішла моя слава. А тут якраз бандерівці вбили завідувачку районного відділу охорони здоров'я. Ми з нею були добре знайомі, і її, до речі, теж звали Ганною. Справжня комсомолка, українка і неймовірно вродлива дівчина: коса — до каблуків. Поїхала у відрядження агітувати населення стосовно щеплення проти віспи, а її в лісі перестріли, згвалтували, вирізали на спині зірку і повісили на придорожньому дубі. А вже наступного дня після похорон мене викликали до райкому і запропонували її посаду.

— Ой, як страшно! Ти ж також і комсомолка, і українка, і красуня... — злякалася Наташа.

— Я й кажу: наша Ганька — чорт у спідниці! Бачте: як зиркає, як зиркає! Пильуйте її, Якове Пантелеймоновичу, ой, пильуйте!

— Насправді, то могли бути й наші, — тихо мовив Яків.

— Як наші? Навіщо? — стрепенулася Наташа.

— Задача стояла пробудити в народі ненависть до бандерівців. Створили спеціальні загони, перевдягнені у форму повстанців. Мені один мій призовник розповідав.

— Як твоя нога, брате? — перевів розмову на іншу тему Тарас.

— Коли ступаю, болить. І здається, ноги потроху віднімає. А руки ще нічого.

— А що лікарі?

— Приписують розсіяний склероз.

— Схоже, ти наслідуєш брата Григора... Чуєш, брате, у нас на Куяльнику — цілющі грязі. Стеша собі радикуліт вилікувала. Ми тебе звозимо на *гарячу воду* на Пересипу, неподалік від Ніни. Там і грязю торгують.

— Так, так, гаряча вода від нас кілька кроків: пройшов під мостом, і вже там, — підтвердила Ніна.

— Щойно перебралися до Косова, я записала Лесика до музичної школи по класу баяну. У нього прорізався такий талант! Нумо, Лесик, візьми інструмент, та поспіваймо, — запропонувала Ганя.

— Бачте, ось у нас вже й новий *Музичка*! Точнісінько в діда Макара пішов, — похвалилася Степаня.

Павка, тим часом, попросив Якова Пантелеймоновича розповісти про війну.

— А ви багато німців убили?

— Та прийшлося. Чотири танка підбив особисто; трьох фашистів застрелив із пістолета, а вже гусеницями розчавив. А одного так розідрали навпіл.

— Як це?

— А отак: підбили "Тигра", а з нього вискочив офіцер, полковник. За наказом ми мусили його доставити в штаб полку на допит, але не стримались. Нахилили дві молодих березки одна до одної, прип'яли одну ногу до однієї верхівки, другу до іншої, та й відпустили. Пружні берези випрямилися і розірвали його вздовж, як оцю рибинку,

— Яків узяв за хвіст невеличку скумбрію і роздер від хвоста до голови.

— Який жах! — проквилела Наталка.

— А як вони наших чоловіків повбивали! — вступилася Степаня.

— Думаю, що це — не типовий випадок: взагалі наші воїни самосуду не допускають,
— уточнила Антоніна Геннадіївна.

Спершу, побачивши Якова поряд з Ганею, Павка розчарувався: не таким він уявляв собі її обранця. Ганя — така вродлива, така витончена, а він — довгоносик у кітелі. Але його розповіді все перевернули, і в Павчиних очах Яків постав билиним красенем-богатирем.

— Навіщо ж ви, Якове Пантелеймоновичу, повсякчас переповідаєте саме цей огидний епізод? Розповіли б краще, як рятували Прагу! — зауважила Ганя.

— Розумієш, люба, той німець завше повертає мене у той самий березняк, і я знов, і знов бачу його розмотані кишки, що звисають поміж листя.

Згадали колишнє сільське буття; всіх родичів, сусідів, односельців. Як пристрелили червоногвардійця Конона; Онищине весілля; витівки Юрка Сиротенка і як Митрофан вівцю продавав. Раптом виявилось, що випивка закінчилась, і Павлика з Лесиком відрядили до магазину. Дядько Пилип дав гроші, тітка Степаня розтлумачила дорогу.

Повертаючись у темряві з п'ятьма великими пляшками рожевого портвейну, хлопці почули раптовий окрик:

— Гей, зальотні, йдіть сюди знайомитись!

Зграйку підлітків у скверіку під акаціями Павка примітив ще по дорозі від трамваю до тітки і, попри їхню показну доброзичливість і мирність, зараз відчув певну пересторогу.

— Що це у вас? — спитав ватажок.

— Батьки за вином послали.

— Дай скуштувати.

Павка знав, що станеться далі, але їх вже оточили.

— Воно запечатане.

Одесити накинулися з усіх боків, повиривали з рук пляшки і розчинилася у темряві.

— А де ж вино? — запитав дядько Пилип, щойно посланці постали на порозі.

— Відібрали.

— Хто?

— Місцеві пацани. Багато.

Чоловіки вибігли на вулицю, але нікого не побачили. Пилип проголосив покарання: завтра всі поїдуть до мене, в Іллічівськ, на раки, а ви, роззяви, залишитесь тут.

Вранці компанія рушила до Іллічівська, а Павку з Лесиком зачинили в хаті, і підперли двері лопатою. Павка переживав за вчорашнє: він мусив битися. "Аби ж дорослі дали для пляшок хоч-якусь шаньку, я мав би вільну руку, і так вломив би найближчому, що інші порозбігалися б... Добре, що в Конотопі ніхто ніколи про це не дізнається.", — втішав він сам себе.

Морське сонечко заглянуло в хату і призвало діяти. Вікна були заклеєні паперовими стрічками, проте, одне з них мало досить широку кватирку. Павка просунув ліву руку по плече, потім голову, за нею пройшло праве плече, груди і сторчма пурнув у пахучі півонії, перевернувся і став на ноги. Незграбному Лесику він відчинив двері і знову підпер їх лопатою. Лесик пригадав, що вчора дядько Пилип згадував дев'ятнадцятий трамвай, і втікачі, не маючи гошей розчулили кондукторку і дісталися приморського селища з романтичною назвою *Людсдорф*.

Аби не те злочасне покарання, ніколи б Павка не насолодився чудовою пригодою, наче перейнятою з оповідань Олександра Гріна. Загрузаючи по щиколотки у вологий пісок, хлопці чалапали піщаною косою. Зліва голубило ясно-синє море, праворуч зеленів тьмавий лиман, заповнений медузами. Дороговказом на Іллічівськ служили ажурні контури портових кранів. Місцями дорогу перетинали рибальські човни, що відпочивали на березі від ранішнього лову, та рибальські сіті, розвішані на жердинах. Гостро пахтіло в'яленою рибою; деінде берегом ліниво вешталися рибалки, і жодному з них не було діла до двох малоліток, що, мабуть, знали, що роблять. Втомившись, брати присіли на корч, що стирчав з піску, і вкотре замилювалися морем.

— А що, як на обрії з'являться пурпурові вітрила? Або ж "Веселий Роджер" на грот-щоглі? — мрійно запитав Павка.

— А я оце все розгадую, хто ж насправді моя мама? Всі кажуть, що Феня, а я відчуваю — Аня. Тобі ніхто нічого не розповідав? — запитав Лесик.

— Ні. Яка тобі різниця? Нехай обидві піклуються...

— Але ж народила якась одна?

— А люблять однаково?

— Здається, тітонька сильніше. В усіх одна мама, а у мене якась плутанина.

Раптово, майже на пляжі, постали прямі ряди п'ятиповерхівок. І в якій із них мешкає дядько Пилип? Своїх хлопці побачили на крайці моря; без зайвих переживань вони засмагали на піску. Гнат Платонович прогрівав на сонці скалічену ногу, Антоніна Геннадіївна і Наташа читали. Ганя з Яковом Пантелеймоновичем плескалися попід берегом, а тітонька Степаня саме розкладала сніданок.

— І як же це ви, пройдисвіти, вийшли із зачиненої хати? Невже вікна порозклеювали? — накинулася вона на прибулих.

— Добре, що ви нас знайшли, бо я вже стала хвилюватися, — призналась мама.

— Натрапили на добру кондукторку.

— Ладно вже; осььосьо вам пиріжки, помідори, огірочки, абрикоси, хліб, узвар. Поїжте, якщо вже такі пролази, — примирливо запросила тітонька.

— А що чути з Цюрківців? — запитав Гнат Тараса, який серед усіх відзначався акуратним листуванням.

— Федора пише: "Живемо, як і мріяли: на салі спимо і салом укриваємось". Пише, що колгосп вийшов у мільйонери, а поряд із млином збудували гідроелектростанцію: одну на два села.

— А хто головує?

— Окунчик Тимофій. Пам'ятаєш Окунчиків? Жили нанизу, неподалік від Макара.

— Вони ж з батраків. В голодовку, чув, усі померли.

— Окрім одного. Федора пише, що Тимофій став дуже цупким господарем, але до нашого Івана йому далеко. Шкодує, що нашу старовинну дерев'яну церкву спалили: лише кам'яні підмурки залишилися

— Бач, воно як! А Іван свого часу церкву вберіг! Отримав партійну догану, зате люди віддячили, заступившись перед німцями.

— А мені, Гнате, здається, що Павлик дуже схожий на Івана.

— Так, особливо очі та ніс. Губи, брови — точнісінько як у Тоні, а очі, ніс — вилитий Іван, — підтвердила Ганя.

— Загибель Івана наша матінка пережила дуже важко: був він їй найулюбленішим сином. А невдовзі після отримання сумної звістки їй на ногу наступила корова і придавила великий палець. Кілька днів вона терпіла, а палець тим часом почорнів, розпухнув, розпочався жар... Я їздив на поховання, — повідав Гнат.

— Це ж — елементарна гангрена, наслідок відсутності у селі хоч-якої медицини! У моєму районі ми по всіх селах відкрили фельдшерські пункти, і у нас такого б не трапилось, — обурилась Ганя.

— Тату, а дядько Пилип воював? — тихенько запитав Павлик.

— Ні. Він трудився у тилу, на Уралі.

— А дядько Тарас?

— Він на самому початку потрапив у полон.

— Виходить, з усіх братів воював один ти?

— Виходить, так.

Поки на пляжі точилися балачки, вдома, у трикімнатній квартирі, тьотя Люба зварила два великі тазки дебелих раків, три мішки котрих живими з Дунаю притарабанив племінник Ваня. Раків Павлик ще не їв, і їхнє солодке м'ясо так йому засмакувало, що він сам-один вилущив півтазка. Від переїдання у нього піднялася температура, заболіла голова, зарізало живіт. *"Що занадто, то не добзе"*, — зауважив тато. На щастя, свій лікар вчасно промила шлунок, а Павка, одужавши, надовго зарікся їсти раки.

Дядько Тарас мешкав у старовинному кварталі на перехресті вулиць Кірова і Свердлова. В типовий одеський дворик, оперезаний по другому поверху відкритою металевою галереєю, гості потрапили крізь пошкрябану автомобілями, сиру і прохолодну арку. Посеред двору стирчала водорозбірна колонка, в кутку праворуч причаїлась гуртова вбиральня. Крихітна кімнатка тітоньки Стеші виходила на галерею. Спочатку, по приїзді до Одеси, дядько Тарас заробляв шевцем у найближчій майстерні; певний час працював поштарем, а знедавна прилаштувався продавцем у кіоску Союзпечать, що містився на жвавому перетині вулиць Свердлова і Чкалова. Стеша ж служила провідником потягу Москва — Одеса. На честь гостей вона накрила щедрий стіл: глибока миска помідорів упереміш з огірками і солодким перцем; смажені бички з ранішнього улову, принесені рибалками під самий двір; скумбрія власного засолу, за

рецептом, відомим тільки корінним одеситкам.

Гнат дістав із пакунка фірмовий подарунок — шкатулку, випилянну власноруч із тонкої фанери. По одній такій він вже подарував Степані та Пилипу, і мав при собі ще одну — для Ніни. Останнім часом, коли кульгати на роботу стало важко, він наловчився пиляти лобзиком. Кручені візерунки він вирізав особисто, а до нудного пиляння прямих розрізів долучав домочадців. Після шліфування і лакування поверхонь він прикрашав вироби мальовничими поштовими листівками.

— Боже, яка чарівливість! — вигукнула Стеша: — Я зберігатиму в ній голки, шпильки, гудзики і нитки. Аж не віриться, що зроблено власноруч.

У дворі закалатав шкільний дзвоник і залунав бадьорий голос закликальника:

"Граждане, уничтожайте мух! Покупайте липкую бумагу!"

З мухами в Одесі була проблема. Якраз панувала пора абрикосів. Розчавлені та гнилі, вони вкривали двори і тротуари, а над ними хмарами вихрили мухи. Одесити напинали на вікна й двері марлю, але уїдливі комахи все одно просякали всередину. Й хоча дядько Тарас віртуозно орудував саморобною мухобійкою, без беручкого паперу він не обходився. Після торговця липучками у свій дзвін ударив збирач сміття; за ним молочник; потім точильник ножів; останнім з'явився ремонтник примусів, і кожному закликальнику знаходився клієнт.

— Побутове обслуговування в Одесі на найвищому рівні, — відзначила Антоніна Геннадіївна.

— Авжеж! — запишався Тарас.

— Тоню, роз'ясни мені, ти мусиш знати: коли ж, нарешті, наступить комунізм? — запитала Стеша.

— Якщо чесно, то роботи ще дуже багато. Перед усім маємо проблему з вихованням людини нового типу: пережитки минулого глибоко засіли в душах людей. Менше з тим, років із десять ще знадобиться. Шкода, що товариш Сталін нас покинув, але головне, — не втрачати віру.

Павлик вийшов з дому. Неширока, вимощена буличником вулиця Кірова — дядько Тарас називав її *Базарною* — утопала в гущавині розлогих акацій і абрикосів. У їх затінку, навпроти дворових виїздів, орудували різноманітні ларьки: чоботарня, майстерня з ремонту примусів, із виготовлення ключів і ремонту замків, ларьок газованої води. Поміж ними мешканці спорудили довгі столи з лавками, за якими цілоденно грали в доміно і обговорювали футбольні матчі. Ніхто нікуди не поспішав; ніхто нікого не сварив, чутно було лише тактовні жарти. Жителі безтурботно насолоджувалися повсякденням.

За три тижні конотопські гості багато чого побачили. Кілька разів товклися на Привозі, дивуючись небаченому розмаїттю товарів; долали пішки довжелезну Червоноармійську від Привозу до Пасажу, не минаючи жодного магазинчику по обидва боки вулиці. У тіні розкішних платанів гуляли вздовж усієї Пушкінської від вокзалу до Оперного театру. Лише тато користувався тролейбусом: доїде до обумовленої зупинки, і дожидається у затінку, на лавочці.

— За архітектурою Одеський оперний театр — другий у світі після Віденського, — похваستася дядько Тарас.

— А знаєте, діти, у нас, в Цюріквіцях, теж є своя Дерибасівська, — тато розповів історію перейменування вулиці Яркової.

"Говновозам і зараз чимало роботи в Одесі" — подумав Павка, згадавши переповнену з верхом громадську вбиральню на пляжі Ланжерон, де ступати босою ногою було лачно: на підлозі кишіли черви.

Огрядні, увішані прикрасами мамки катали у колясках гладких дітей, схожих на поросятко.

— Поясни мені, брате, чому у вас в Одесі такі переогодовані діти? Оце лежить такий пупок, вже чималий, а мамка з ним панькається, неначе з немовлям...

— Це діти, хворі на цукровий діабет. Звичайно їх переогодовують, вони товстіють, і у них підвищується вміст цукру у крові.

— Навіщо ж їм дають морозиво?

— Організм вимагає солодкого.

Наташа збігала за квитками на денну виставу балету "Лускунчик", але Павлик відмовився: йому вистачило опери "Ріголетто", на яку водили позавчора. Роздивляючись афіші, він переконався що балет буде ще нуднішим. Краще зайве побувати на Приморському бульварі: фантастичні будинки; стародавні гармати, націлені у приманливу блакить моря; гуркітливий порт просто попід ногами; модні чарівні красунечки, що томно прогулюються вздовж набережної.

Перед від'їздом гості відвідали Ніну, яка виявилась вельми заможною. Вона працювала завідувачкою виробництва у валютному ресторані, а Саша полював китів на флотилії "Слава". Стіни їхньої однокімнатної квартири були завішані килимами, а підлога була вкрита ними у два шари. Господарка відкрила шафу і похвалилася трьома шубами і незліченними сукнями. Шкатулку, подаровану дядьком, вона доверху наповнила золотими прикрасами.

— Навіщо тобі стільки? — поцікавилася Наташа.

— Тобі не подобається? Дивись, які кулони, персні... А такої брошки навіть у дружини Соляника немає.

— А я не хочу бути багатою...

— Просто, Наталочко, ти ще маленька. Згодом зрозумієш, яка це приємність.

Саша показав альбом із фотокартками. Ось він у лісі на полюванні стоїть однією ногою на вбитому кабані; ось тримає двома руками здоровенного сома, виловленого в Дунаї; ось він в морі, цілиться з гарпунної гармати, а тут стоїть на палубі поряд із вбитим китом, охопивши руками довгий гладкий відросток, що звисав із туші аж до палуби.

— Що це? Хобот? Хіба у китів є хоботи? — запитала Наташа.

— Це не хобот, — Саша весело підморгнув Павці.

Після обіду Саша зводив гостей на Пересип до народної купальні з гарячою водою, у якій люди лікували кістки і суглоби. Чоловіки й жінки рясно намащувалися чорною

гряззю, якою пролазливі хлопчачки торгували з відер по п'ятірці за грудку, і, полежавши годину-дві на сонці, змивали її гарячою водою, що з натиском витікала з широкої, у Павчин зріст, труби.

— Грязь діти набирають у Куяльницькому лимані, а вода нагрівається у генераторах на електроцентралі, — пояснив Саша.

Вода була жовтуватою і віддавала мазутом, як і та, що в Конотопі витікала з Мехзаводу. Нехтуючи надписом "входити у воду заборонено", пацани з задоволенням купалися під нею взимку. Павка допоміг татові обмазати скалічену ногу і, опісля того, як він, умостившись на полотенці, подрімав на сонці, допоміг увійти в калюжу та підтримав під штучним водоспадом.

— Чим вам не санаторій? — похвалився Саша.

Завершилось одеське гостювання морською прогулянкою на білосніжному кораблику під гучну музику від Шістнадцятої станції до Морського вокзалу і назад. Гойдаючись на легких хвилях, суденце неквапно рухалося вздовж високого берега, надаючи можливість удосталь помилуватися усіма визначними пам'ятками та принадами славного міста. Захотілося цю красу якось увічнити.

— Нехай же цей плювок у Чорне море стане історичним! — проголосив Гнат Платонович і плюнув у бурун, що пінився за кормою.

— Фу, тату! А я хочу сюди повернутися, — сказала Наташа і кинула монетку, що золотцем блиснула на сонці.

І не відали тоді Павка з Наталкою, що доля тісно пов'яже їх обох з Одесою.

Розділ IV. ЙОГО не стало

Гнат Платонович усе слабшає, а Антоніна Геннадіївна геть занапастилася: недавнечко обмочилася прямо на ганку під дверима, — пожалілася тітка Галя сусідці Дорі.

— Видно, совість згризає: Артемка геть не схожий ні на Гната Платоновича, ні на решту діточок.

— І народився на дев'ятий місяць після курорту, — погодилась Галя.

— А яка ж розумна! І заробляє більше чоловіка...

Діти цих балачок не чули, журилися, і кожен мав власну версію.

— Мама пиячить, — вважав Павка.

— Як тобі не соромно! У мами складний період життя, і ми разом мусимо їй допомагати, — заплакала Наташа.

Павка знизав плечима. Вони вже допомагали мамі кинути палити: ховали від неї цигарки і попільничку. І хоч би що! Після смерті Сталіна в партійних органах пройшла кадрова чистка. Єрмакову Антоніну Геннадіївну до бюро міськкому не вибрали і іншої роботи не запропонували. Деякі товариші і колись дбайливі підвладні, що вихваляли і догоджали, перестали пізнавати її на вулиці. Їй вже не надходили вітальні листівки, які вона купами отримувала на свята.

"Шановна Антоніно Геннадіївно!

У день Міжнародного жіночого свята 8 березня ми, члени партії партійної групи

дитячого оздоровчого і кістково-туберкульозного санаторію шлем Вам своє сердечне вітання, бажаємо доброго здоров'я, благополуччя в особистому житті і успіхів у Вашій великій роботі. Ви — наша гордість. Працюйте, дорога Антоніно Геннадіївно, на благо нашої любої Батьківщини по подальшому вихованню наших жінок. Ми, жінки, котрим доручено найдорожче, що є у світі, — діти, обіцяємо Вам працювати ще краще, щоб виправдати високу довіру партії, уряду і товариша Сталіна у справі комуністичного виховання і оздоровлення школярів. Педагогічний колектив".

Мама втратила віру в людей і перестала бути собою: невпевнені рухи, сплутана мова... Ото, повернеться з гастроному, присяде на ґаночку і палить одну за одною; або ж приляже серед дня на кушетці і захропить, неначе це опівночі. А то з'явиться пізно, коли всі вже сплять, відімкне власним ключем двері і вештається по кухні, заважає домашній робітниці спати. Одного дня Галя не стерпіла і замкнула вхідні двері на гачок; грюкати серед ночі мама не стала і, згорнувшись калачиком, умостилася на ґанку. Врешті-решт, вона, з власної волі, поїхала лікуватися у Ромни і повернулася звідти схудлою і бадьорою. Всі зрадили, але дарма.

Смак *"білого вина"* (тамтешні так називали горілку) Тоська пізнала змалку: у деревні пригощати дітей було звично. У комсомольські годи вино бадьорило і надихало на щире товаришування, а вже на партійній роботі жоден захід не обходився без застілля. Будь-яка нарада, пленум чи конференція закінчувалися рясним чаркуванням. Що то за партієць, що не п'є? Мабуть щось приховує, замишляє? За столом кожен доливав сусіду і дослухався, що у п'яного на язика. А яке нечуване піднесення і благодать охоплювали душу молодої комуністки, коли вона, у момент застілля, як часточка непереможної потуги, співала Інтернаціонал!

Хоч в гостях, хоч вдома без випивки — нікуди. До компанії збиралися шановні люди: завідувачі, директори, начальники, командири...Тьотя Галя заздалегідь смажила гуску і варила заход на свинячих та яловичих ніжках. Випивка загострювала апетит, рясна їжа заохочувала до пиття; чаркування знімало психологічну напругу, запалювало радістю і відновлювало віру в перемогу комунізму. Та й у робочі дні до обіду і до сну напрошувалася чарка.

Мамину слабкість усяк пояснював на свій лад. Найпростіше висловилося хатня робітниця: хазяйка розсобачилася. Гнат Платонович шукав першопричину в ідеологічній площині. "Розумієте, Тоня не погодилася з лінією партії стосовно Сталіна. Вона не відокремлює Вождя від мас і переконана, що насправді, Сталін усе робив правильно, бо так диктувала історична необхідність. Вона не сприймає новий курс, спрямований на матеріальну зацікавленість і вважає, що він неминуче приведе до реставрації капіталізму. Спритніші збагачуватимуться, слабші занепадатимуть, і зрештою, відродиться клас експлуататорів — буржуїв і панів. Я їй нагадую: за часи Рикова село піднімалося, із яким завзяттям селяни ухопилися працювати на власний добробут! А вона своє: "Ти недооцінюєш соціалістичне змагання. Рекорди Марії Демченко і Олексія Стаханова". А я ж, працював на Донбасі і знаю, що шахтарі побили того Стаханова, через якого їм підвищили норму і змусили видобувати більше вугілля

за ті ж самі гроші. Хіба це не експлуатація? Розмови скінчувались на тому, що вона називала мене "вінницьким середняком", а я її "іванівською ткалею".

— А мені здається, що найбільшніше маму образили товариші по партії. Принаймні вона мені так призналася. Вона ж у нас усім добра бажає, і думає, що до неї мусять ставитися так само, — зазначила Наташа.

— Її ущемило те, якого дурня затвердили на її місце. На запитання делегатів міського партактиву "За що засудили товариша Сталіна?" новий секретар закотив очі в стелю і відповів: "От чого не знаю, того не знаю", — згадав тато.

Слухаючи все це, Павка дивувався: до чого тут комунізм, капіталізм і товариші по партії? Просто мама звикла до улесливості. У кінотеатрі для неї тримали вільне крісло; трамвай зупинявся біля її дому, хоча зупинки там не було. Вона елементарно не має сили волі: навіть паління не змогла кинути. Насправді ж, аби була воля, то начхати на усе інше.

Лише малий Артемка не переймався маминими проблемами: бавився тваринами, комахами, і всі дворові коти крутились біля нього. Він підгодовував прибудне собача, виходив кульгаву галку зі смітника, а попід ґанком у нього жив справжній їжачок.

При об'єднанні шкіл Наталка залишилася у четвертій, де її шанували за таланти. Вона гарно малювала, складала вірші і редагувала шкільну сатиричну газету "Шпилька"; виборола звання чемпіонки школи з шахів серед дівчат, і займала призові місця на міських і обласних змаганнях. Найбільше вона захоплювалася читанням. Ото, позбігаються до неї подружки Валя, Поля, Света і наввипередки переказують одна одній щойно прочитане. Павка ж підслуховував, що саме вони обговорюють, і бігцем кидався до бібліотеки.

У восьмому класі Наташа завела щоденник у віршах.

"19 январа 1954г.

Сегодня я встала рано,

Убрала постель с дивана

И сделала туалет.

Потом три часа сидела:

Над физикой потела,

Жалела, что не дан ответ.

Зашла перед школой к Вале,

Мы с ней целый час болтали,

Читали потом "Огонёк".

Мы долго у Вали сидели

И в школу не шли, а летели: Едва на порог, тут — звонок. День школьный прошёл обычно, Всё было прекрасно, привычно, И завуч не психовал.

Потом мы сходили к Вале.

У ней мы диктант писали, А Витька нам диктовал. Узнавши, что я не ела, Мне Валя "хлебца" поднесла.

Я кушать его не хотела, Но что она понесла!

Тогда уж я не стерпела, Взяла скудный ужин и съела. Мы с Витей, и Светой, и Валею На улицу вышли гурьбой.

Мы Свету сперва провожали, А там уж черёд и за мной.

Мы с Валею в пути рассуждали И тихо, и громко вздыхали, Что критика стала слаба, Что нужно немедленно в классе Поднять прогрессивной массе На уровень должный дела.

С энергией — за работу!

Но очень уж спать охота: До завтра отложим дела. Сейчас же пора отдыхать, Ложиться скорее в кровать, Пока голова цела".

"26 января 1954г.

Трещит мороз на улице, Рисует на оконце, Идя, невольно жмуришься — Так ярко светит солнце.

Нетронутый, искритсся снег, Морозец щиплет щёки, Румянятся носы у всех, И бойко пляшут ноги. Стремглав летят ученики К родному школы зданию, Чтоб не занёс им в дневники Учитель опоздания".

"12 февраля 1954г.

Зимний вечер угас.

Опустел шумный класс,

Смолкли крики и гвалт,

Мы у Светы диктант

Написали. Ура!

Был мой день трудовой,

Приплелась я домой,

А теперь: спать пора!"

Найвродливішою серед подружок Павлик визнавав Полю Куперман: у неї і обличчя, і ноги; вона й книжок прочитала найбільше, найцікавіше їх переповідала, і дівчата називали її Поліною. Раніше, ще піонерками, наслідуючи героїв книжки "Тимур і його команда", вони створили власний *Тимурівський загін* і допомагали інвалідам війни у побутових справах. Вступивши ж у комсомол, відчували, що настав час до чогось більш серйозного.

— Надто вже повільно рухається наше шкільне життя, — зауважила Валя.

— Ми просто нудимось від неробства. Я пропоную все змінити, розколихати цей мертвий покій, — підтримала Наташа.

— Дівчата, а Наталка ж права! Це обурливо! Ось, приміром, у восьмому "А" кожну суботу — виступи. Закликають один одного вчитися краще, жити веселіше і боротися з лінощами, — висловилася Полина.

— Слухайте, увага! А давайте підготуємо вірші, оповідання, пісні і виступимо на зборах! — розвинула думку Света.

— Як чудово! — прошепотіла Валя.

— Треба тільки ретельно підготуватися, щоб не вийшло, як минулого разу у Бели: читала вірші і постійно збивалася.

— А хор? Ми забули хор!

— Давайте складемо протокол: хто за що відповідатиме.

— Я знаю! — вигукнула Наталка: — Поля — за вірші, Света — за пісні, Валя — за п'єсу, а я — за художнє оформлення.

— Прекрасно! Але... чому б нам не потанцювати?

— Звісно! Підготуємо вечір і запросимо восьмий "В" клас! Домовилися?

— Згода. Проте, спершу, давайте порадимось стосовно Алли. Незабаром шкільні збори, і її обговорюватимуть.

— Шкода, адже вона наша подруга. У Тимурівській команді була найактивнішою.

Алла вкоїла вчинок, що сколихнув усі школи міста. Гірше трапилося хіба що тогоріч, коли три школярі пішли у ліс, а повернулися вдвох: одного зарізали і закопали. Цього ж разу дівчина втекла з дому і тиждень прожила у закинутій трансформаторній будці, з тильного боку артилерійського полку. Солдати приперли туди з караульного приміщення тапчан і годували знайду з трьох котелків: борщ, каша і компот. Старшина їх вистежив, організував облаву, тапчан повернув на місце, а дівчину здали у міліцію.

— Фе! І що вона знайшла в тих солдатах? — дивувалася Поліна.

— Чуєте: до неї в будку вони ходили чередою! — Валіни очі округлилися ширше скелець.

— А що, як вона завагітніє? Уявіть: восьмикласниця народжує дитину!

— Людина не повинна бути рабою своїх бажань.

— А я читала, що мусимо прощати іншим те, що собі б ніколи не простила.

— Як би не було, мусимо за подругу заступитися: ми ж дружимо з першого класу!

— Складно. Мама каже, що усе набуло занадто широкого розголосу, і міськком комсомолу пришле на збори спеціального представника. Вона радить, щоб Алла визнала провину і покаялась, бо інакше виженуть з комсомолу і зі школи, — сумно констатувала Наташа.

— Але ж вона не слухається! Каже, що вільна людина і має право робити з собою, що схочеться. Слухає мене і посміхається, неначе відає щось для мене недоступне. Комітет вже проголосував за виключення. Вся надія на збори, — узагальнила Поліна.

Свій вечір восьмикласниці присвятили Восьмому березня. У щоденнику Наташа так описала довгождану подію.

"Вечір, до якого ми готувалися тиждень, мав розпочатися о шостій. Але чомусь нас тримали у коридорі до сьомої години і до зали не пускали. Хлопців на вечір ми запросили з восьмого "В" класу. Чому саме з восьмого "В"? Усе просто: там навчаються ті, хто нам подобається. Боялися, що вони не прийдуть, але наші хвилювання виявилися безпідставними: прийшли всі, навіть Мільштейн і Андрєєв! Отже, ми — господарі! Ми — організатори! Завгоспа немає, завуча немає, директора немає і... радіоли теж немає!!! Ми вже пожалкували, що узялися за підготовку. Всі зібралися в залі і порядно посідали попід стінами: хлопці окремо, дівчата окремо. Сидимо і дивимося одне на одного: а що ж далі? Почали грати "у струмочок", але це не розвеселило, хотілося чогось іншого, неперевершеного. Виступи з віршами і піснями

пройшли добре. І уривок зі "Сватання на Гончарівці" всім сподобався. Після самодіяльності з'явився акордеоніст, і розпочалися танці! Танцювали не всі. Я танцювала, Аза — ні; Люда взагалі не з'явилася. Борька танцював, Валька не танцював, Генка і Віталька танцювали, Фімка не танцював. А взагалі, всі хлопці — дурні: танці танцями, а що далі? Почали грати "у пошту". Я написала листи зразу п'ятьом; підписалася чужими номерами і раділа, спостерігаючи, як вони розгублено крутять головами. Їй Андрееву теж направила, але не підписалася, щоб не здогадався".

Розділ V. Від себе не втечеш

Зимовим вечором 1956 року тато розклав на столі адміністративну карту Радянського Союзу.

— Діти, мама хоче поїхати з Конотопу, і їй вже дещо запропонували.

— Мамо, а куди?

— Хочеться розпочати усе заново ідесь на новому місці. У повоєнні часи мене запрошували до міста Рівне, пропонували кафедру педагогіки у тамтешньому інституті, але тоді ми з татом не відважились. Наразі ж мій колишній викладач по Академії Олександр Михайлович Арсень'єв став заступником Міністра освіти і запропонував два варіанта: Бугуруслан Оренбурзької області і Петропавловськ-Камчатський. В обох випадках йдеться про посаду директора середньої школи.

— Я — за Петропавловськ — вигукнув Павлик.

— Спершу глянемо на мапу та прочитаємо енциклопедію, — остудив сина тато. — Оця майже непомітна цяточка, це — Бугуруслан. В енциклопедії про нього лише кілька рядків: районний центр, вузлова залізнична станція, великий завод і краєзнавчий музей.

— Той самий Конотоп, — оцінила Наташа.

— Але поблизу Волга; пароплавом легко дістатися Кінешми, а там і до бабусі не далеко.

— До річч, поблизу Бугуруслана знаходиться село Аксаково — садиба відомого поета, — уточнила мама.

— Петропавловськ — обласний центр: він позначений подвійним кружальцем. Портове місто, з театром, чим вам не Одеса? І в Енциклопедії йому відведена ціла сторінка... До річч, він розташований на тій самій широті, що й Конотоп, тобто клімат має бути схожим.

— І на краю землі!

— Рік роботи на Камчатці прирівнюється до двох. Я б могла швидше вислужити пенсію, а Наташа за рік заробити стаж для вступу в інститут, — уточнила мама.

— Ура! Хай живе Камчатка! Море, вулкани, а після школи легше поступити до морехідного училища, — замірявся Павлик.

— Ви ж дивіться: квартиру вибирайте ближче до поліклініки, щоб я міг дошкандибати. Щойно облаштуєтесь, телеграфуйте, і ми з Артемком швидко до вас приєднаємося, — бадьоро проголосив тато.

Ставши на милиці, Гнат Платонович у сорок років вийшов на пенсію по

інвалідності. Щоб не сидіти без діла, він зайнявся випилюванням лобзиком, але невдовзі відчув, що і руки втрачають силу. Єдиним джерелом сподівань на краще залишалася Тоня. Він їй співчував, вірив у її розум, насагу і був готовий за нею хоч на край світу, аби тільки вона переборола згубну звичку. Зі свого боку Антоніна Геннадіївна, шукаючи утихомирення, занурилася у педагогіку. Ще обіймаючи партійну посаду, вона вибила для заводу дозвіл на відкриття власного вечірнього технікуму, і вдячний директор без недомовок узяв її викладачем історії КПСР, політекономії, філософії, психології і логіки. Здавалося, мрія здійснилась, але незбагненна туга гризла її душу.

Крізь вагонне вікно Павка милувався краєвидами. Лише п'ять днів, як вони покинули Конотоп, а вже ось тобі — Урал. Стародавні, порослі темним лісом, небачено високі гори поважно розляглися обабіч рейок. Деінде на їхніх схилах виднілися невеличкі населені пункти з копальнями і кар'єрами; пригадалися казки Бажова. На поворотах вдавалося побачити паровоз, що відчайдушно чадив чорним димом, або останній вагон, із заднього тамбуру якого провідник мерехтів жовтим прапорцем. Їхній вагон — плацкартний; із гордістю за державу мама назвала його "суцільнометалевим". На відміну від загального, ще дощатого вагону, в якому він із татом їздив до бабусі, тут кожному пасажирові відведене окреме спальне місце. Павка і Наташа зайняли полиці у другому ярусі, а мама на нижньому. Навпроти неї їхала молода попутниця з дивним ім'ям *Рина*. З'ясувалося, що вона — вчителька російської мови і літератури та закінчила той самий університет ім. Герцена, до складу якого опісля свого закриття увійшла й колишня Академія комуністичного виховання. Виходило, що вони з мамою займалися в одних і тих самих аудиторіях і користувалися одною бібліотекою. Тож, їм було про що побалакати.

Щоб вираховувати відстань поміж станціями, Павка лічив телеграфні стовпи, що проскакували повз вікно (тато казав, що відстань від стовпа до стовпа сімдесят метрів), але, прислухаючись до балаканини, що точилася внизу, повсякчас збивався.

— Я вийшла заміж відразу після випускного вечора. Він моряк, і звуть його Анатолієм. Метр вісімдесят на зріст, першорозрядник зі спортивної гімнастики. До речі, корінний лєнінградець, красень, і йому неймовірно пасує форма... Позналикомилися ми на випускному балу Військово-морського училища, коли я була на четвертому курсі. Напередодні він отримав направлення на постійне місце служби і на третьому танці, це було танго, він освідчився. Я ж, хоч і закохалася з першого погляду, принципово промовчала. Він не образився, натомість, повертаючись із дальніх походів, приносив під інститут неймовірні квіти, і подружки повсякчас бігали на нього подивитися.

Куценький халатик не повністю прикривав тіло чарівної оповідачки, і Павці, зверху, було на що подивитися. П'янливий аромат незнаних парфумів запаморочував юну голову, і яка вже тут лічба стовпів?

— Мабуть, Анатолія перевели на Тихоокеанський флот, якщо ви їдете на Камчатку?
— поцікавилася мама.

— Якраз, навпаки: я від нього тікаю. Проблема в тому, що я панічно боюся

чоловіків. Бабуся, колишня дворянка, виховала мене в дусі благородних дівиць, і моє уявлення про кохання сформувалося на класичній літературі. Зрештою, коли у шлюбну ніч наречений приніс мене на руках до ліжка, я навіть не далася зняти трусики. І як він не умовляв, не улещував, я злякалася і не поступилася.

— Цей психологічний розлад відомий науці.

— Якийсь час Анатолій мирився, хоча спокушати не переставав. Раз повів мене у кінотеатр "Ударник", а квитки взяв у задньому ряду. Поряд умостилася парочка. Щойно згаснуло світло, дівчина хапкома стягнула з себе трусики, сіла другу на коліна і почала на них підстрибувати! Вона стогне, він сопе, — у мене зомління. Тут Анатолій запускає руку під спідницю, шарудить там і шепоче: давай і ми, любонько, давай! Я ж вирвалася і втекла із залу.

Попутниця замовкла, запхала у мундштук ватку, щоб не жовтіли зуби, і продовжила.

— Жили ми в його батьківській квартирі; він уходив у походи, а мене знаджували еротичні сни. Коли ж він повертався, я знову уникала близькості і нічого з собою не могла вдіяти. Одної ночі він спробував узяти силою; я відбилася, образилася і на ранок втекла до бабусі. Може, ви мені щось порадите, Антоніно Геннадіївно? З позиції психолога.

— А він вас бив?

— Ще чого!

— Іноді це допомагає: народ мудрий.

— Але я відчувала огиду і звернулася до Міністерства, щоб мене направили куди-небудь подалі від Ленінграда, але так, щоб поблизу військово-морській бази: я ж, насправді, його кохаю і мрію мати від нього дітей.

— Що ж, у Петропавлівську він вас відшукає. А ви не тримайте зла: чоловіки підвладні природнім інстинктам. Моя порада: наступного разу, коли він розохотиться, випийте наперед чарочку горілочки і все спроститься: гальма розслабляться і диво станеться. А вже згодом все увійде у звичайну колію.

Щоб встигнути до початку навчального року, вони виїхали з Конотопу в середині серпня. Речі склали у здоровенну плетену корзину і дві валізи. Чайник і сковорідку разом з подушками, простирадлами і укривалами уклали в смужкуватий матрац, збоку якого крізь тканину безстыдно витнувся пральний тазок. У Москві мама мусила отримати направлення і *підйомні* на дорогу і облаштування. До Ярославського вокзалу перебралися на таксі; поздавали речі у камеру схову і без нічого дісталися дому, де мешкала давнішня мамина подруга Віра, від якої взимку приходив лист.

"Багато чого я пізнала такого, про що раніше не відала і не уявляла, — сповідувалася Віра: — Чимало пережила гірких хвилин, коли мої найкращі пориви душі, піднесені і шляхетні наміри та дії, сприймалися чимось протилежним. Врешті-решт, я зрозуміла, що, мене мучить невдоволення своєю бідною ерудицією та недостатньою сміливістю і твердістю у боротьбі за справедливість і правду проти негідників, шкурників, безідейних хвастунів, міщан, задавак і просто здирників. Тільки тому й

радію, що надбала невичерпний оптимізм, бажання жити, працювати, творити. Окрім того, я рада, що не перестала любити людей. Щойно зустріну мало-мальськи порядну людину — щирю, ділову, віддану роботі, ідейну, чесну — радію і сяю. Намагаюся робити людям добро, проявляти чуйність і турботу. А коли стикаюся з добрим вчинком, безкорисливим співчуттям, — щаслива, неначе дитина у день народження. Ти, Тоню, була на великій відповідальній роботі; я — також член партії і на Уралі працювала секретарем первинної парторганізації, була пропагандистом. Але, признаюсь: читаю мало, і теоретично не расту. Соромно зустрічатися зі старими друзями, боюсь виявитися відсталою, неначитаною. А тут ще такі радикальні зміни! Наші улюблені вожді проголошені злочинцями. Те, що вважалося істинним, становиться під сумнів, або взагалі перекреслюється. А я — за Сталіна!

Щоб облаштуватися у Підмосков'ї, пішла у середню школу, взяла початковий клас, плюс німецька мова у п'ятих класах. Діти мене надихають! Якщо б до цього додати ще кілька годин педагогіки і психології, я була б задоволена. Матеріально живу скромно, та нещодавно пощастило: отримала роботу перекладачем і кімнату у центрі Москви, так що переночувати вам буде де. Сину Володі вже сімнадцять років, закінчив десятий клас. Три з чотирьох іспитів здав на п'ять. Хлопчик виріс непоганий, хіба що характер м'якуватий. Так що, Тоню, будеш у Москві, обов'язково навідайся".

Віра займала простору кімнату у комунальній квартирі, де, окрім неї з сином, мешкали ще дві сім'ї. Вона пригостила справжньою докторською ковбасою, московським хлібом і чаєм із домашнім варенням. Розклавши дітей по диванах, подруги цілісіньку ніч провели у спогадах. Павлик заснув, а Наталка все уважно слухала.

— Що тобі, Тосько, розповісти конкретно? Вісім років після Академії я жила сама, а потім зійшлася з Сергієм. Усе б нічого, але він на шістнадцять років молодший, ще й у розвитку відстає: має лише десятирічну освіту. Через те шлюб ми не реєстрували, жили таємно, але не без краси. Скажу по правді: у мене настала друга весна! Я ж у нього — перше кохання. Я тобі про нього не писала, бо соромилася.

— А де він зараз?

— Нещодавно пішов. Знайшов собі молоденьку. А мені полегшало: що не кажи, а вже п'ятдесят. Тепер живемо вдвох із Володечкою. Він успішно закінчив школу, але в інститут не пройшов по конкурсу. Зрештою влаштувався на завод. Одне мене хвилює: закохався хлопчик у жінку, на десять років старшу. Вона — сусідка по квартирі, і він останнім часом ночує в неї. Теж учителька, викладає мову і літературу.

— Можливо у них справжнє кохання? Ти ж їм не заважаєш?

— Та куди мені? Я ж і сама пливу за течією...

Зранку мама побігла в Міністерство за документами і грошима, а тітка Віра повела дітей на екскурсію. Перш за все, на прохання Павлика, відвідали Третьяковську галерею, яка знаходилася неподалік. Павка давно мріяв там побувати. Вдома з кольорових вкладок журналу "Огонёк", який він щороку передплачував, тато створив чималу колекцію репродукцій із полотен художників-передвижників. Зимовими вечорами вони з сином уможувались на кушетці і насолоджувались переглядом

безсмертних творінь. Але то були лише ілюстрації, а пацани побачили картини в натурі! До Москви їх звозили від Дому Піонерів, коли Павка гостював в Одесі. Сеник стверджував: коли він проходив повз полотно Васнецова *"После побоїща Ігоря Святославовича с половцями"*, то ноги загиблого богатиря поверталися вслід за ним.

Павлику пощастило: з Італії повернулася картина Олександра Іванова *"Явление Христа народу"*. Павка подовгу зупинявся біля кожного експоната; підходив, роздивлявся мазки і відходив подалі, щоб охопити композицію в цілому. Зрештою, тітка Віра з Наташею не витримали і, давши йому волю, вийшли на вулицю.

Наступної ночі Наташа дізналася про долю інших маминих подруг.

З'ясувалось, що Бузя Гофман живе у місті Мякса, на Рибінському морі, у тридцяти кілометрах від Череповця. Жалілася, що працюючи все життя директором середньої школи, себе не щадила і від того геть посивіла. Попри те на щось сподівається і чогось очікує. Мріяла про кандидатську дисертацію, про міську квартиру з усіма вигодами, але чим ближче п'ятдесятирічний ювілей, тим смутнішим сприймає майбутнє. В тому, що коїться в партії, нічого не зрозуміла і попросила Тоню їй розтлумачити. Дітей має четверо: троє синів і дочку. Старший Юрій після школи три роки працював на цілині, а тепер навчається на другому курсі Московського Автомеханічного інституту; Людмила також закінчила школу і поступила до Вологодського педінституту на факультет іноземних мов; двоє молодших синів ще ходять до школи: один у восьмий, інший у шостий класи.

Тайка мешкає у Підмосковному селі Ховрино. Писала, що взимку їй дуже важко ходити: напередодні пройшов дощ, і уся дорога зледеніла. Добре, що має металеву паличку з гострим кінцем, яка їй виручає. Останній тиждень напружено готувалася до семінару пропагандистів. Сиділа допізна навіть по неділях. У цьому році у неї намічаються два семінари. Нещодавно вийшов збірник методичних статей на допомогу тим, хто вивчає Документи ХХ з'їзду, і вона зрозуміла, що мусить геть переучуватися. Проте, насправді, вона з Хрущовим не згодна.

— Чому наші долі так різняться з нашими дівочими уявленнями? Ти можеш мені пояснити? — запитала насамкінець Віра.

На третій день переселенці розпрощалися з Москвою. Завантажившись у скорий поїзд по обіді, вони до ночі у Ярославлі перетнули Волгу. Попереду — Урал, Сибір, Владивосток... Павка щасливий: ще їхати та їхати! Поїзд розігнався і нестримно летів за виднокрай, наче рвався на свободу з неволі. Наташа і мама шепталися з попутницею, а Павка, припавши до вікна, занурився у мрії. Багатіти думкою — улюблений стан його душі. Наразі він уявив себе відважним моряком. Звісно, він вже не той телепень, що задарма віддав вино одеським босякам! В шостому і сьомому класах він не змарнував час: виборов другий юнацький розряд зі спортивної гімнастики, ціле літо відвідував секцію боксу і тягав саморобну штангу. І хоча, насправді, він поступається Вітькові і Сенику у розмірі і твердості біцепсів, вони разом націлились стати олімпійськими чемпіонами. Безсумнівно, нові однокласники виявляться слабшими і визнають його лідером. А однокласниці? Напевне серед них

знайдеться одна, найвродливіша, яка оцінить його чесноти, і між ними виникне безтямне кохання.

У вагоні панувала доброзичливість; пасажери бавилися хто чим. Одні засіли за карти: грали у дев'ятку і в шістдесят шість; інші безугаву теревенили, а більшість спала, їла і не наїдалася. Належавшись на полиці, насидівшись біля вікна, нахапавшись вітру у відчиненому з обох боків тамбурі, Павка швендяв вздовж вагона, роздивляючись попутників. Чоловік і жінка з сусіднього купе, яким ще не було й сорока, везли торбу гостинців онукам. Пиріжки, ватрушки, мед, грибочки, огірочки, яблука, груші, смажені каченята, риба, домашня ковбаса, буженина. Паровоз залишав за собою хвіст чорного диму, пасажери, щоб не забруднити постільну білизну і їжу, тримали вікна зачиненими. Спека змусила подружжя без жалю частувати сусідів, і Павка був не останнім серед них.

Прохолоду знаходили в тамбурах. Нехтуючи вугільною курявою, двері з обох боків розчиняли навстіж. Сім діб купою в одному вагоні.. Гостюючи від купе до купе, пасажери по кілька разів переповіли свої життєві історії, нагналися в карти і пригостили одне одного тим, хто що мав, а попереду було ще їхати та їхати... Подолавши чергову тисячу кілометрів, щодня переводили годинники. За горбкуватим Уралом довго гуркотіли рівниною, а вже від Єнісею пішли відроги молодих скелястих гір. На великих станціях поїзд звичайно зупинявся на тридцять хвилин, щоб пасажери мали можливість похарчуватися гарячим у дорожньому ресторані. Пообідавши червоним до синизни борщем із трьома шматочками м'яса і макаронами по-флотськи, Павка встигав придбати жінкам вареної картоплі з цибулею, пиріжків, котлет, грибів, риби — всього, що місцеві жителі у достатку виносили на перон. На станції Курган Павка задивився на пасажирок з м'якого вагону і проґавив момент, коли поїзд почав рухатися. Він ледь-ледь встиг учепитися за поручні останнього вагону, а коли, захекавшись, з'явився в купе, мама з Риною Миколаївною, нічого не помітивши, мирно обговорювали педагогіку, і лише перелякана Наташа покрутила пальцем біля скроні.

Цікава пригода трапилася при об'їзді озера Байкал. Огинаючи його крутим викрутасом, поїзд шкрібся, шкрібся по крайці берега і, раптом, зупинився понад самою водою. Якусь мить усі сиділи нерухомо; потім чоловіки кинулися вистрибувати з вагонів і з розбігу кидатися у воду. Не запізнився і Павка: залишивши штани і майку на насипу, пурнув у прозору глибину. Крізь кришталеву воду він побачив піщане дно і виблиски жовтогарячих камінців на ньому. Золото! — спало на думку. Він набрав повні груди повітря і занурився — аж у вухах закололо. Але близькість виявилась оманливою: дону він не дістався. Тим часом, паровоз засвистів і грюкнув вагонами, неначе вже рушив. Мокрі до рубця відчайдухи почали заскакувати у вагони; Наташа махала рукою з тамбуру, і Павка вчасно ухопився за поручні. Поки одні купалися, інші встигнули прикупити солоного омуля і, щасливі, щиро ділилися з сусідами.

Ширину рік Павка вимірював кількістю мостових прогонів. Найдовшим виявився міст через Амур, який, окрім русла, перетинав ще й широкі заплави. Довго їхали тайгою, вздовж річки Уссурі, на протилежному березі якої вже проглядався Китай.

Владивостока дісталися вранці. Паровоз докотив потяг до порту і застиг, упершись у море. Залізничний і морський вокзали стояли поряд і мали спільну камеру схову. Наташа, з книжкою, залишилася на пероні біля речей, мама зайняла чергу, а Павка, сновигаючи поміж ними, перетаскав валізи, корзину і торби. Рина Миколаївна пішла поцікавитися квитками на товстопузий пароплав "Сибір" (німецький пароплав "Sierra Salvada", взятий як трофей), який уже стояв біля пірса, готуючись відходити. Повернувшись, вона сповістила, що квитки на нього вже розпродані, а наступне судно відправлятиметься аж через дві доби.

— Що ж, ночуватимемо тут, як усі люди, — рішуче сказала мама, озирнувшись: попід стінами, просто неба, хто на чому, тулилися сотні пасажирів.

— Біля каси подейкували, що капітан має власну броню.

— Піду спробую, — подала надію Рина Миколаївна.

— Проведіть мене до капітана, — відрекомендувалася вона матросику, що чатував біля трапа.

— Нумо, пропусти дамочку! — гукнув зверху вилицюватий чоловік в матроському бушлаті зі свистком на шії.

"Боцман", — здогадався Павка. Боцман шляхетно подав Рині Миколаївні руку і повів у нутро пароплава. За кілька хвилин вона вже спустилася на пірс з чотирма квитками у каюту третього класу. "Жоден капітан не встоїть!" — знісся Павка. Поки жінки, проштовхуючи поперед себе речі, повільно рухалися до трапу, він рушив погуляти містом. З першого кроку Владивосток багато чим нагадав йому Одесу. Залізниця так само впиралася в тупик, але тут за ним проглядалося море. Оточене портовими спорудами, пірсами і пришвартованими до них суднами воно не здіймалося до неба, а більше нагадувало пласке довгасте озеро. "Славнозвісна бухта "Золотий Ріг", — здогадався Павка. Вгору до центру вела крута широка вулиця, забудована старовинними домами; понад ними до самого обрію громадилися опадисті узгір'я, які Наташа, ще з вікна вагону, нарекла "сопками Маньчжурії". Як і Одеса, місто було наповнене моряками: матроси з гюйсами, в безкозирках; курсанти з золотими нашивками на плечах і офіцери у білих мундирах, з кортиками. А поміж усіма ними сміхотливими табунцями дзизкали смішливі дівчата.

Череватий "Сибір" заповнився до щогл. Пасажири четвертого класу гніздилися верхи на торбах на заскленій палубі, а Рину Миколаївну разом з попутниками провели до каюти третього класу. Розклавши речі, Павка поквапився на верхню палубу. У відкрите море судно волочили три буксири: два перли вперед, а третій, стримуючи неповоротку махину, коли треба, тягнув назад. Усім флотом командував капітан "Сибіру".

— "Багатир"! — віра канат! "Амур"! — трави канат! — лунало з гучномовця, і незграбне тіло, обережно обминаючи дрібні суденця, що заповнювали бухту, повільно просувалося до виходу в море.

У порівнянні з поїздом пароплав виявився незрівнянно комфортнішим. Каюта, хоч і не більша від вагонного купе, була відокремленою від коридору і мала власний

санвузол. Діти умостилися на верхніх полицях, ближче до ілюмінатора; Рина Миколаївна зайняла протилежне від Павки нижнє ліжко, і підглядати за нею стало набагато зручніше.

Підгорнувши ноги під куций халатик, вона прочитала:

"С того и мучаюсь,

Что не пойму,

Куда несёт нас рок событий..."

Декламуючи, красуня розпустила тугу косу, і ясно-русяве волосся густим шаром оповило її плечі, залишивши на виду лише білу щілинку поміж закотами.

— Яке щастя, що попри всі соціальні і життєві бурі нашого революційного часу, Єсенін подарував нам свою лірику, — висказалася мама.

Павка, насправді, віддавав перевагу прозі, але вірші, у виконанні Рини Миколаївни, його зачарували.

Відкрите море підхопило мандрівників легкою, але нудною хитавицею; жінки, вгніздившись у каюті, читали вірші, а Павлик вийшов на верхню палубу. З середини судно було всуціль оздоблено червоним деревом із позолотою; підлоги вкриті килимами; на стінах — картини іноземних майстрів. Коридори хитромудро петляли, і Павка ледь не загубив свою каюту. Потинявшись верхньою палубою, поміж шлюпок, кнехтів, якорів і іншого такелажу, знаного з книжних ілюстрацій, він вийшов на ніс і насолодився гострим солоним вітром. У ресторані третього класу на гроші, виділені мамою, пообідав українським борщем і макаронами по-флотські; придбав мамі цигарки "Герцоговина-Флор" у зелених позолочених пачках і повернувся в каюту.

— Казбеку тут немає, — доложив він.

— Хоч вони й вдвічі дорожчі, зате ароматніші, — похвалила Рина Миколаївна, заштовхуючи у мундштук ватку.

— Поміж іншим, — улюблений тютюн товариша Сталіна; він витрушував його в люльку з цигарок, — уточнила мама.

На палубі четвертого класу, в затишному закутку, укритому від вітрів скляними шибамі, Павка натрапив на картярів. Небриті й нестрижені; у брезентових робах, широких капелюхах і гумових чоботах із закованими халявами, вони нагадали йому піратів далекого моря, хоча, насправді, то були сезонні рибалки, що поверталися на півострів після путини. Заробивши чималі гроші, вони пили ром і змагалися в очко. Павка не був новачком: у Конотопі — поза кінотеатром або на болотяному березі Єзучі — він годинами стовбичив за спинами неприторенних шулерів і навіть засвоїв деякі навички дрібного махлювання.

— А гроші вам мамка дала, джентльмене? — запитав ретельно поголений дебелий чолов'яга з рубцем на усю щоку. "*Джон Сільвер*" — відзначив Павка. Пред'явивши п'ятдесят карбованців дрібними купюрами, зекономлених на обідах, Павка протиснувся в коло. Грати з п'яними — саме задоволення! Вони нічого не бояться і при чотирнадцяти очках б'ють по банку. Павка ж запам'ятовував карту, не заривався, вигадував слушний момент і відщипував потроху; кілька разів ударив на всі і вдало.

Зрештою, він набив поймаваними купюрами пазуху до самого підборіддя, і дядьки здогадалися, що їх дурять.

— А ти, малолітко, я бачу, не промах! Нумо, Зубе, йди сюди: тут у нас шулер зальотний об'явився, — *Джон Сільвер* покликав бородатого дядька у в'язаному светрі.

"Чорна Борода", — охрестив його Павка. Мабуть, на шиї ватажка визрів чиряк, бо, озираючись, він повертався всім тілом.

Поверни джентльменам гроші, — прохрипів той, глядячи кудись у морську далечінь.

— Я чесно виграв!

— Може, його того: за борт? — запропонував хирлявий мужичок, що програвся найбільше.

— Товариші, що тут відбувається? — суворо запитала мама, поставши на порозі.

Сто п'ятдесят чотири сантиметри заввишки, у старенькому сірому пальтечку, але з "Герцеговиною Флор" в зубах вона справила на "піратів" неабияке враження.

— Це ваше хлоп'я? Він тут дурить дорослих на гроші. Нехай поверне, і забирайте, — посміхнувся ватажок.

— Павлику, що товариш має на увазі?

— Я з ними пошуткував. Просто захотілося пограти. Виграш я все одно збирався повернути у вигляді сюрпризу, — виправдався Павлик. Він розхристав сорочку і вивалив на палубу усе, що було.

— Можна пригоститися вашою папіроскою? — галантно запитав Чорна Борода.

— Будь ласка, — мама виставила на круг відкриту коробку, і громада пристала корявими пучками вигортати собі по цигарці.

— Досить! Вам тут що, тютюнова фабрика? — grimнув старший, побачивши на дні останню: — а синок у вас розумний.

— Круглий відмінник, — погодилась мама.

Не відала Антоніна Геннадіївна, що насправді синочок віддав не все, а тільки те, що мав під сорочкою: три гладенькі сотенні купюри, передбачливо запхнуті під майку, залишилися на тілі.

Ресторан першого класу сяяв дзеркалами; лунала тиха задушевна музика, крізь яку проривався щасливий жіночий сміх; поміж столиків сновигали усмішливі офіціанти в довгих червоних фартухах. Скільки можна сидіти на борщі і макаронах по-флотські? Меню було з картинками заманливих страв. Павка зупинився на супі-харчо, нарізці копченої ковбаси впереміш з бужениною, салаті з червоною рибою і какао з тістечком. Офіціант не квапився. З-за сусіднього столика вийшов лисуватий парубок у пухнастому светрі на голе тіло і під загальні оплески сів за фортепіано. Його ритмічна, рвана музика збудила публіку на танці. Павка згадав Ізабеллу Аркадіївну — піаністку дитячого садочку, сувору жінку з бурштиновим намистом на шиї і чорним вусом над губою: під її музику, що линула струмком по камінцях, діти водили хороводи. Цей же, рожево-лисий, пробуджував дикунський захват і звільняв від усіляких забобонів. Усі танцювали до знемоги. Павці сподобалось у ресторані; хотілося сидіти й сидіти, але

офіціант, прибравши посуд, дав зрозуміти, що пора вже йому звільняти місце. Павка простягнув йому сотеньку і зневажливо, як у кінофільмі про ковбоїв, пробачив решту.

Дві з половиною тисячі кілометрів між Владивостоком і Петропавловском тихохідний "Сибір" долав тиждень. Протока Лаперуза, Сахалін, Курильські острови, мис Лопатка — казкові назви з оповідань про мореплавців. Пузате судно коливалося на хвилях плавно, але з розмахом. Ось ти завмер на вершині хвилі і тривожно очікуєш падіння... Ось, нарешті, впав у прірву, тільки-но видохнув, а тебе вже знову здіймає ввись, щоб скинути ще глибше вже невагоме тіло, бо нутрощі залишилися десь нагорі. І так монотонно і нескінченно. Павка поглянув униз. Рина Миколаївна читала вголос, мама з Наташею захоплено слухали, і хитаючи їм начебто ніпочім. Він зістрибнув з койки і почалапав на відкриту палубу. Пасажирам туди заборонено, але там славно. З корми можна спостерігати за широкою пінною стежиною, що бурхливо тікає від судна і губиться у далечині, а з носа, умоствоившись на самому краю, звівши ноги і підставившись хльосткому солоному вітру, він вітав кожну хвилю, що розбивалася об сталевий корпус.

— А ти, шулерок, що робиш на моєму місці? — пролунав сиплий голос, і Павлик здригнувся: над ним нависла кремезна постать Чорної Бороди; від неї тхнуло спиртом і тютюном. Павка міцніше ухопися за леєр.

— Я тут курю. Тут найсвіжіше повітря, і хвилі хлюпаються далеко внизу, не те що на сейнері. Там, якщо вчасно не вхопишся, враз змиє на годівлю крабам. Ти не дуже пишайся: я бачив, що ти не всі гроші віддав, але не схотів здавати тебе мамці. Вона у тебе серйозна. Вона хто, прокурорка?

— Ні, вона — вчителька.

— А так схожа на суддю.

— Вона ще працювала секретарем міському партії.

— А ти мені кажеш! Я начальника за версту чую. Так що забирайся більшовичок звідси, бо прийде щось на думку, та й скину геть до морського диявола.

Скелястий привид мису Лопатка з'явився з нікуди і продовжився крутим, зарослим лісом берегом. Дерев, стрімко спускаючись із сопок, окоренками занурювалися у воду. Кілька годин пароплав тьопав зовсім близько від них, і Павці запала думка: чи доплив би він до берега? "Це приблизно як двічі переплисти Сейм; так у Сейму, на додаток, ще ж і течія!" Нестримно потягнуло випробувати свої сили: пурнати чи не пурнати? Вчасно втрутився Внутрішній Голос: "Високо, ще й в одязі. І вода, напевне, холодна. Та й пароплав не стоятиме на місці: он який бурун позаду! Загублюся у хвилях, ніхто й не кинеється. А якщо впливу? Он який непривітний берег. І вогнища без сірників не розведу." Поки Павка вагався, судно відвернуло від берега у відкритий океан, у високі хвилі. Справа по борту з'явилися кити. Вони випльовували фонтани і вистрибували з води, хизуючись хвостами і блискаючи білими пузами.

— Які великі дельфіни! — вигукнула Наташа.

— То косатки, — підправив її пасажир у береті і темних окулярах.

Минула ніч, коли пароплав дістався Авачинської бухти. Вхід чатували дві чорні

загострені скелі, два кам'яні стовпи, які Наташа відразу нарекла Сциллою і Харибдою. Протиснувшись поміж ними, "Сибір" відкрив пасажирам мальовничий краєвид. Вузька, кілометрів з три завширшки, затока, уходила вдаль і ховалася за лісистими сопками; правий її берег прикрашався двома високими засніженими вершинами.

— Ближче до нас, — то сопка Корякська, подалі — сопка Авачинська. Діючі вулкани. Корякська нещодавно вивергалася, а Авача поки що спить. Саме попід нею, знаходиться славнозвісна Долина гейзерів, — охоче тлумачив пасажир у береті.

— А сопка Ключевська? — запитав Павка.

— Це під Усть-Камчатськом, звідси не видно.

— Яка краса! — вигукнула Рина Миколаївна.

Понад водою показалися портові споруди, за ними у ранішній імлі проглянулися житлові будинки.

"Добро пожаловать в Петропавловск-Камчатский —город Русской Славы!" — проголосив балакучий пасажир у береті.

Ступивши сьомого дня морської подорожі на тверду землю, мандрівники не позбулися хитавиці.

— Три дні ще гойдатиме, — заспокоїв матрос біля трапа.

Залишивши дітей з речами біля металевого оцинкованого ребристого пакгаузу, який, вочевидь, служив морським вокзалом, мама з Риною Миколаївною поквапилися до обласного управління освіти.

— Знаєте, діти, з'ясувалося, що вакансія посади директора школи, куди мене направили, лише одна на все місто, і я уступила її Рині Миколаївні: тут знаходиться військово-морська база, і якщо її Анатолій переведеться до Тихоокеанського флоту, вони зможуть зустрінутись. А мені, натомість запропонували Усть-Камчатськ. Це районний центр, усього на двісті кілометрів далі, і там школа без директора. Як ви?

— Таке кохання! Мусимо посприяти, — вигукнула Наташа.

— А мені чим далі, тим краще, — зрадів Павка.

— Отже, сьогодні субота, а відлітаємо в понеділок. Рина Миколаївна вже й квитки забронювала. А зараз поїдемо до гуртожитку "Будівельник" і влаштуємося на ночівлю, — підбила мама.

Гуртожиток виявився чисто жіночим. Мама, Наташа і Рина Миколаївна оселилися разом в одній кімнаті. Павка ж там не вмістився, і його влаштували у великій залі, щонайменше з тридцятьма ліжками. Мама уклала сина з краю, біля дверей, коли мешканки ще не повернулися з гульок, і перша ніч минулася йому без пригод. Парубка дівчата виявили вранці, гасаючи поміж ліжок у нічних сорочках і без них. Здійнявся гвалт. Прийшла мама і умиротворила жительок: син ще маленький, нічого не розуміє і треба лише потерпіти до завтра.

Поснідавши чаєм із ковбасою, подорожні оглянули місто. Обласний центр здався їм навіть меншим за Конотоп. Одна-єдина широка вулиця оперізувала портову частину бухти й уходила далеко в бік білоголових вулканів; ще дві, паралельні, ділили гору на три яруси. Упоперек ним піднімалися куценькі провулочки, що розмежовували

квартири цегляних чотирьохповерхових будинків. У другому ярусі, навпроти порту, розлягалася центральна площа, яку обступали обком партії з міськвиконкомом, театр драми, кінотеатр, школа і новенька лазня.

— Не позаздриш татові кульгати цими горбами. Сподіваюсь, Усть-Камчатськ виявиться більш пласким? — понадіялась мама.

— Не бажаєте в баню? Мусимо змити дорожній бруд, — запропонувала Рина Миколаївна.

Павлик вимився першим і, аби не прогавити попутниць, усівся у вестибюлі на лаві, що стояла навпроти виходу з жіночого відділення. Якось роззява, виходячи, не прикрила за собою двері, і хлопцю відкрилася чудесна панорама жіночої роздягальні. По проході, від мийного залу до своєї шафочки, прямо на нього, дефілювала розпарена і прекрасна Венера Мілоська. Обома руками вона вижимала розпущену косу, відкриваючи на оглядання спокусливий трикутникчик попід животом. Видіння тривало не довго. Двері похапцем прикрили, але у Павлика закарбувався яскравий образ: відтоді, коли він брався зображати жіноче тіло, у нього завжди виходила Рина Миколаївна.

Чисті і повні сил гості рушили до міського парку, прозваного тут "*Сопкой Любви*". Розлога гора заднім боком круто обривалася в бухту; переднім же, пологим, запрошувала до себе на відвідини. Якраз була неділя. На вході активісти всучували відвідувачам запрошення, надруковані на лінялих бланках поштової телеграми.

ТЕЛЕГРАММА

Куда: Петропавловск

Кому: Всем, всем, всем!

КТО В ПАРКЕ БЫЛ И НЕ БЫВАЛ,

ПРИХОДИМ ВСЕ НА КАРНАВАЛ!

Першою історичною пам'яткою, що зустріла на вході, стала капличка, оточена стародавніми гарматами. На меморіальній дошці, присвяченій похованим тут захисникам міста часів Кримської війни, Павка знайшов чимало українських прізвищ. На самий верх, до батареї князя Олександра Максutowa, вийшли серпантинном паркових доріжок, вздовж яких терпеливі бабусі торгували кедровими горішками по рублю за стаканчик. Соняшникове ж насіння, що у Конотопі на кожному кроці вартувало п'ятдесят копійок, тут трапилося лише раз і то по два рублі.

— Напишемо татові, щоб вислав торбочку соняха, — зметикнув Павлик.

Танцювальний майданчик, який саме чепурили до вечірнього карнавалу, знаходився на самому верху, звідки зору відкривалися всі пишноти Авачинської бухти. Круто внизу під ногами, вздовж пристані каталися портові крани; праворуч до бокових причалів тулилися військові кораблі. Матроси у білих полотняних робах завзято драїли і без того чисті цегляно-червоні палуби.

Вволю нагулявшись, ще завидна, мандрівці повернулися до гуртожитку. Павлик дістався свого ліжка і з головою занурився під укривало. Він ще не заснув, коли почали сходитися мешканки. Веселі і збуджені, вони обмінювалися карнавальними

враженнями.

— Так от, слухайте, дівки: причепився до мене той самий морячок Сергій. Вродливий і п'яненкокий. Я й подумала: може, він моя доля? Ось, танцюємо з ним усі танці поспіль, притискаємось тілами, він від мене не відходить, тримає за руку і ненароком торкається всього, чого тільки можна. Вийшли ми з майданчика, і повів він мене до затишної лавочки під лапастим деревом. Цілуємось; чую, а він вже в трусах! Майже стягнув. Ну, ні, думаю, не на ту напав: спершу — ЗАГС! Як штовхану! Він із лавочки впав, а я шаснула на центральну алею. Тепер жалкую.

— Тобі легше. Я ж зустріла свого Василька, я вам розповідала, практикант із Владивостока. Такий видний парубок, але не рішучий. Завів розмову, що йому, аби залишитися у Владивостоці, треба терміново одружитися. Я ж і думаю: скільки зустрічаємось, жодного разу не поцілував! Чую, що не заходиться у мене від нього серце: не жаркий, зовсім теля. Так нічого йому і не відповіла...

— Дівки! Забули, що у нас чоловік ночує?

— Той, що мамка привела?

— Дитятко, ти ще не спиш? Як тебе звати? — щось тепле і пахуче всілося на Павчине ліжко.

— Павло, — пробурмотів Павка з-під укривала.

— Павлику, золотце, не ховайся. Завчасно звикай до дівчат, бо виростеш телепнем, як мій Василько. Нумо, я тебе полоскочу.

— Надько, сучко, не займай дитину! Ти бачила, яка у нього серйозна мамка!

Щоб утихомирити бунтівну плоть, Павка перевернувся на живіт і притиснувся до матрацу, але солодке серцебиття довго не давало заснути.

Вранці переселенці видерлися з лахами на вантажівку, яка доставила їх до аеродрому Єлізово, і Рина Миколаївна стала прощатися. Вона розцілувалася з мамою та Наташею і пильно глянула на Павку.

— Скільки це тобі років?

— Чотирнадцять.

— Ще дитина, а погляд дорослий. Ось, йди до мене, — найчарівніша з усіх жінок притиснула Павку і поцілувала в губи.

Всю дорогу Рина Миколаївна переповідала зворушливі історії палкого кохання і лицарських вчинків, а прощаючись, надиктувала Наташі список зі ста книг, щоб обов'язково прочитали.

Чотирикрилий кукурузник злетів майже без розгону, обігнув Авачу і, трохи не чіпляючи дерева, неспішно полетів над тайгою. Всередині все тіпалося і гуркотіло; пасажирів трусило, неначе на підводі, яка котиться по шосейці. За півгодини у літаку виникла несправність, і пілоти приземлили його на трав'янистій галявині просто серед лісу. Вхопивши момент, Павка гулькнув у гущавину. Листя, трава, кущі з невідомими голубими ягодами — все всуціль було густо вкрито сірим порошком.

— Ключевська нещодавно вивергалася і розкидала попіл; ягоди — то жимолость, можна їсти, — пояснив попутник і подав приклад.

Жимолость виявилася солодкою, і Павка набрав жменю для мами і сестри. Невдовзі з галявини залунали кличні вигуки, і пасажери, що порозходилися, поквапилися до літака. Перелічивши гурт, пілоти продовжили курс у бік Ключевської сопки, яка поступово окреслювалася по курсу. Павка із задоволенням зазирнув би їй у жерло, але літак почав знижуватися, залишаючи для любування лише її білосніжні боки. Знизу з'явилася широка ріка, забита в затоках лісосплавом; зору відкрилися дерев'яні будинки, розкидані абияк по болотяному берегу, і виднокрай сірого моря.

Покинувши аероплан, сімейство опинилося на болотяному березі, на околиці вбогого поселення. Деякі доми стояли рядами, більшість — як прийдеться; тротуарами слугували дощаті настелення.

— Це й є Усть-Камчатськ? — розчарувалася Наташа.

Повернувшись зі школи, мама розповіла, що це ще не кінець мандрям: треба діставатися школи №2, що розташована за дванадцять кілометрів звідси у селищі рибоконсервного заводу РКЗ-65.

На борт катера — іграшкового суденця, по боках обвішаного використаними автомобільними шинами, — піднялися по вузькій хиткій дошці з неширокими поперечками. Над річкою гуляв прохолодний вітерець і, щоб не змерзнути, сховалися на кормі, впритул до машинного відділення, звідки тхнув теплом буркотливий дизель. Молоденький матросик у чорному бушлаті з олов'яними гудзиками (справжній юнга), спритно затягнув дошку на борт і обмотав звільнений кінець каната навкруг хрещатої залізяки. Катер відчалив і поторохтів найближчою до моря протокою. Приземисті хатини Усть-Камчатська швидко щезнули в кущах, і лише засніжена маківка вулкану, продовжила, не тьмяніючи, сяяти поза кормом. Суденце неквапно чалапало вздовж лисих берегів, вкритих чорним блискучим піском, і десь з годину на них з'явилися стада чотирилапих. Їх ставало все більше й більше, вони шикувалися пліч-о-пліч у кілька рядів і уважно стежили за прибульцями.

— Невже вовки? — запитала Наташа матросика.

— Ні, то собаки.

— Собаки?

— Так. Їх тут, навкруг селища, — сотні. Кожний господар тримає на подвір'ї з десяток їзових собак або й більше. Вони плодяться, зайвих вигонять із двору, і вони живуть вільно. Бачите на узбережжі купи риби? То — тріска. Завод тріску не приймає, і рибалки викидають її як непотріб. А для собак — то їжа. Взимку вони ховаються від негоди у колодних стосах, які люди складають вздовж берега з деревин, виловлених в морі. А якщо комусь не вистачає собаки, він приманює її зі зграї, — охоче розтлумачив юнга.

— А вони не кусаються?

— Ні, вони ж самі просяться до людей.

Попереду засіріли похмурі будівлі. На лівому березі довгі дерев'яні бараки, на правому непоказні хатини, з неогородженими лисими подвір'ями. Свійські собаки привітали суденце заливчастим гавканням. Катер турботливо притерся шинами до

дерев'яного причалу; подорож скінчилася.

Школа, до якої направили маму, займала три дерев'яних будинки на березі моря. На ґаночку одного з них їх зустріла миловидна жінка.

— Я — Валентина Пилипівна, завуч школи. Ми вже хвилюємося: тиждень, як розпочався навчальний рік, а ми все без директора. А зранку зателефонували з облвно, сказали, що ви вже в дорозі. Так що вітаю на РКЗ—65.

— Хто ж думав, що подорож так затягнеться, — виправдалася мама.

Валентина Пилипівна провела прибульців до будиночка на два входи і показала житло. Кімната з двома вікнами; три ліжка, стіл, три стільця і вішалка для одєжі; праворуч від дверей — кухонька з грубою, столом і умивальником.

— До вашого приїзду зробили ремонт; я наказувала красити грубу олійною фарбою, а вони мали лише нітратну. Тож, вибачайте, що трішечки смердить. Пара днів, і вона вивітриться. Дрова візьмете з мого стосу, вам завтра завезуть. Я живу через стіну: якщо щось знадобиться, стукайте, не соромтеся. Ледь не забулася: ось я насмажила картоплі і заварила чаю: вечеряйте і відпочивайте.

Завучка пішла, Павлик розпалив грубу, і нітрофарба засмерділа на повну.

Повечеряли. Наташа прийнялася розбирати речі, Павлик наносив води з колодязя, що був неподалік, майже біля самого ґаночка. У тазу, який він припер з України, мама попрала необхідне, і взялася мити підлогу. Вона перебувала у дивно-піднесеному настрої: тихесенько, під ніс, мугикала "Інтернаціонал". Діти переглянулися: добра прикмета!

Субота і неділя пішли на первісне облаштування. У шкільного сторожа, що мешкав аж за третьою протокою, придбали тридцять відер картоплі; копали її тут без лопати: просто витягували з піску за баділля. Бульби спустили у неглибокий льох, що знайшовся у кухні під лядою. Конячкою їм підвезли пиляні колоди; Павлик наколов і склав власний стіс дров.

Зустріч з новими однокласниками Павка смакував усю довгу подорож. Смакував, як втре носа місцевим хлоп'ятам і стане серед них беззаперечним авторитетом. А що? З якого боку не глянь, він того заслуговує. По-перше — спорт. Ще до школи вони на вулиці з ранку до вечора босоніж грали у футбол, а коли Вітьок Затятий роздобув книжку про Івана Піддубного з ілюстраціями, захопилися боротьбою. Килимом слугував плаский берег Єзучі (насправді торф'яне болото, вкрите товстим шаром м'якого і пружного дерну). Боролися по-усякому: кожен із кожним, або два на два, або йтрое проти одного. Пізніше Ладько Довгов'яз із Ярмаркової заразив гурт акробатикою, навіть навчив крутити сальто. Коли ж після шостого класу влітку у місті відкрилася дитяча спортивна школа, Павка записався на гімнастику.

— Наполегливі обов'язково потраплять на Олімпійські ігри, а якщо й ні, то здобудуть міцні м'язи і ефектну статуру, — заохочував тренер Кім Юхимович Вассерман.

У секції Павка навчився робити на перекладині скльопку, стійку на брусах і перестрибувати коня. Після сьомого Дідок із Сеником змайстрували із сталевго прута

і відпрацьованих шківів, які сперли з торфорозробки, штангу, і компанія захопилася важкою атлетикою. Попервах кілограми приростали щоденно, і Вітько підрахував, що таким темпами вони проб'ються на Олімпійські Ігри в Римі.

— Аркадію Воробйову, щоб стати чемпіоном вистачило чотирьох років, а чим ми гірші? — аргументував він.

Коли ж у спортшколі відкрилася секція боксу, всі кинулися туди. Тренер Борис Алтанець, показавши хлопчикам, як сильніше бити по мішках, без зволікань звів їх у спаринги. Павці випав Вітько, взяти верх над яким було неможливо. Одного разу Павка на три дні втратив зір і поцікавився:

— Вітю, скажи чесно, я тебе хоч раз ушкварив по-справжньому?

— Ще ж як! І не раз. Особливо зустрічним правим. Мені пощастило, що раунд скінчився.

Спорт спортом, а Павка ще сподівався першенствувати розумово. Йому вистачало раз вислухати учителя, щоб на завтра, не готуючись, відповісти на п'ятірку; він перечитав усі книжки міської бібліотеки і цікаво їх переказував; із дорослими грав на рівних у шахи, як і в карти. А малювання? А одеський досвід? Безсумнівно, в нього закохається перша красуня класу!

Павка узрів її відразу: зеленоока дівчина на першій парті у коричневій шкільній сукні, білому фартуху з білим крохмаленим комірцем і пишними червоними бантами поза вухами. Красуня зиркнула з-під пухнастих вій, порожевела, нахилилася над зошитом і стала швидко-швидко щось писати.

— Сідай до мене! — запросив Павку стрункий хлопець у відprasованих кльошах і флотському бушлаті поверх тільняшки. Блиснувши золотою фіксою, красунчик відрекомендувався: — Абрамов Ігор, і мені вже сімнадцять.

Ігор голився по-дорослому, і від нього різко пахло одеколоном.

— Сподобалася Зінка? Наша відмінниця. Гонориста кралечка! Цим літом я таки позбавив її дівочості. Давно зуб точив. На День рибалки ми всім класом влаштували гулянку на природі. На чотирьох човнах попливли протокою аж до самого лісу, а там смажили шашлики. Зінка випила пів-стакану спирту і сп'яніла в дупель. А я ж тут як тут! Повів у кущі, до найближчої копиці, начебто відпочити, а вона й не пручалася. Незайманка. Відтоді задерла носа, робить вигляд, що нічого між нами не сталося, і зі мною не розмовляє. А як ти: вже злягався хоча б з одною? Займися Зінкою: ти їй сподобався.

Щоб якось оговтатись від шоку, завданого досвідченим Ігорем, Павка ухопився малювати: зобразив у зошиті каравелу Колумба. Трищогола красуня з зухвалим бугшпритом і величезним хрестом на грот-вітрилі привела Ігоря у захват: він марив морем.

— Щоліта я виходжу з татом рибалити з кунгасу; мене й у військкоматі записали у підводники. Ось закінчу школу, відслужу чотири роки і влаштуюсь на торговий флот. А то наші цяці. Їх у настроє: Зінка, Лідка і Файка.

Опісля крейсера "Варяг" Павка накидав карикатуру: клишонога, худосочна жінка, з

невміру роззявленим ротом, тримала напереваги указку: неначе збиралася нею когось вколоти.

— Швабра! — захоплено прошепотів Ігор і пустив малюнок по класу. — "Шваброю" ми кличемо історичку Валентину Михайлівну, — розтлумачив він.

— Копія — Швабра, — схвально відізався ясноокий хлопець із сусідньої парти, у товстому самов'язаному светрі і представився: — Мишко Княжий.

Історичку явно не любили. Малюнок блукав класом, аж поки не загубився. Пізніше з'ясувалося, що його поцупила Зінка. Мабуть, на зло тим двом, які щойно її обговорили, вона нишком передала малюнок учительці. Та не подала виду, і Павка не міг навіть здогадатися, яким боком йому вийде та карикатура. У перерві він познайомився з рештою хлопців, яких загалом налічувалося дев'ятеро. Окрім Княжого, всі як один, — у справжніх матроських бушлатах з олов'яними гудзиками. Павка аж засоромився своєї конотопської комбінованої піжами, яку на заказ зшила сусідка по двору тьотя Фаня.

— Підеш на полювання? — зненацька запитав Мишко.

Найближчої суботи, гаряче натопивши грубу, Павка переправився поромом до Мишкової хати. Селище РК365 розлягалося на берегах трьох паралельних протік, які тягнулися від Усть-Камчатська і до самих сопок, що синіли на обрії. Непоказні дерев'яні будинки ліпилися до їхніх берегів, дворами до води. З берега на берег мешканці переправлялися або на власних човнах, або на невеличких поромках, що приводилися в рух ручною тягою. Павка підхопив обшмугану дерев'яну ключку, зачепився нею за дріт, протягнутий поміж берегів, і щосили гачив у такт з іншими пасажирками. Мишко вже налаштував хиткий човник, усадив в нього нового друга і, посміхнувшись, запитав: — Веслувати вмієш?

— Авжеж, — запевнив Павло, хоча насправді гребти двома веслами, сидячи задом до носа йому ще не приходилось. Весла не слухалися: то занурювалися під самий човен, то вихоплювалися з води і задиралися в небо. Мишко сидів собі на кормі, не подавав виду і, як справжній стерничий, уважно вдивлявся в далину. За веслами Павка протримався якусь годину. Спершу заболіли його мозолисті від гімнастичних вправ долоні, але він терпів; коли ж вони стерлися до крові, здався.

— Співчуваю, але поки не наб'єш суцільну корку, гребти не навчишся, — заспокоїв друг, показавши свої руки, тверді, як підошви кирзового чобота.

Діставшись місця, Мишко прив'язав човен до корча, і вони перейшли на густо зарослий чагарниками берег третьої протоки.

— Ось твоя рушниця. При ходьбі тримай її дулом в землю; ось, як я. Заряди і спробуй разок у небо, — Мишко вручив напарнику довжелезну одностволку.

Павка вставив набій і натиснув на гачок; постріл йому не сподобався.

— Ну, як?

— Занадто гучно. І боляче у плече.

— Звісно, не рогатка. Я, коли пакую набої, пороху не жалію. Отут ми й заночуємо.

Мишко з розгону пурнув у невисоку копицю сіна:

— Не соромся: це моє сіно, я накопив його для корови. Он там — теж моя копиця, а

ту, що подали, не займатимемо: її склав татко.

Поки Павка збирав хмиз, Мишко спустив на воду півтора десятка дерев'яних качок.

— Ми полюємо на чучела. Оце летять качки в небі і бачать своїх, які вже відпочивають. Вони безбоязно сідають, а ми з рушницями вже тут. Стріляй у середину зграї: якусь та вцілиш.

Мишко розклав вечерю. Мати поклала йому духмяного домашнього хліба, червоної риби власного засолу, вареної картоплі і сала. Сало тхнуло рибою.

— Звикай: тут свиней годують рибою.

Багаття розжарилося; тихий плескіт води і глибоке зоряне небо нагадали Павці рибальські ночівлі на Сеймі.

— Ми теж з України. Нас переселили, коли мені не було й двох років. Запам'ятав лише довгу дорогу, і як мати плакала. Взагалі ж я зрівнюю себе з Печоріним: так само розчарований у житті, особливо в жінках. У сьомому класі я дружив із Зінкою. Ми разом готували уроки і займалися у драматичному гуртку. Я грав Печоріна, а вона — княжну Мері. Я тоді закохався по-справжньому, а вона мене не підпускала. Аж ось, цим літом, зляглася з Ігорем... А у тебе була дівчина?

— Ні. Вдома я хотів дружити з Ніною. У нашому в класі вона — найвродливіша. Тато у неї — полковник, і вона вдягається в усе німецьке. Якось підійшов до мене Владик Кравець і запропонував піти разом з ним на побачення. Начебто прийдуть Ніна з Анфісою. Щойно стемніло, ми зустрілися поза школою в темному провулку, по якому ходить трамвай. Трамвай гуркотить, вікна світяться, люди на нас дивляться, а ми відвертаємось, щоб не впізнали. І тут я второпав, що все відбувається навпаки: Владик стріляє за Ніною, а для мене та запросила Анфіску. Вона ж мені не подобається: трієчниця, гидке каченя. Худа, тонконога, обличчям чорна, завжди вбрана в якесь дрантя. Її мати — шкільна прибиральниця, а батько взагалі невідомо хто й звідки. Балакали, що від німця. І до чого мені такі побачення? Пацани у спортзалі штангу тягають, а я, наче дурень, провулками блукаю. Сходив я раз і повернувся до своєї компанії. А нещодавно отримав від неї листа. Пише, що скучила за мною і сподівається на зустріч. І дізналася ж адресу!

Набалакавшись, мисливці зарилися у сіно. Вночі вдарив мороз, і кінцівки, взуті в резинові чоботи, геть задубіли. Знову роздмухали багаття, поставали чоботами у жаркий попіл і, розжаривши їх до резинового смороду, знову пурнути в сіно. І так щогодини! Щойно засіріло, Мишко показав Павці його засідку, сам зачався неподалік. Невдовзі над головами закружляла дичина. Вдосталь покрякавши, неповороткі птиці порозсаджувалися поміж чучел. Наляканий своїм першим, пробним, пострілом Павка поклав дуло у розвилку поміж гілок, направив його у пташину гущу і, заплющивши очі, вистрелив. І його знову вдарило і оглушило. Оговтавшись, він побачив серед чучел підстрелену качку. Мишко ж вполював шістьох. Зворотну путь грів Мишко, Павка ж, сидячи на носу, марив хвастонутти перед рідними своєю мисливською вдачею.

Була неділя, мама з сестрою затрималися в ліжках і не звернули на здобич жодної уваги. Павка обдав птицю кип'ятком і обскуб пір'я, як це робила тьотя Галя. Але він не

ухопив, як саме вона потрошить нутрощі, тож розпанахав птаха вздовж, наче рибину. Запхнув тушку в каструлю, залив водою, посолив, поставив на грубу, а сам приліг на ліжко. Прокинувшись, він остаточно засмутився: мама з сестрою обговорювали останній номер "Юності", а його каструля стояла на жару чорною: вода з неї википіла, і качка почала присмажуватись. Делікатес вийшов жорстким, гірким, ще й смердів рибою. Скуштувавши лапку, решту невдаха виніс вуличним собакам.

На початку жовтня ярий сніг завалив селище вище парканів. Уздовж бараків з гиканням і свистом загасали запряжки з шістьох, десятих, а у декого й дванадцятих собак. Зі снігових кучугур десятикласники діставалися даху бараку-гуртожитку, де мешкали незаміжні учительки і, затикаючи димарі шапками, виманювали їх на мороз у самих халатиках. Здогадавшись що до чого, дівчата запрошували жартівників до чаю. Чаювання невимушено перетворювалося на вечорниці. Хлопці засиджувалися допізна, і тільки переповнені сечові міхури змушували їх покидати гостинну компанію. Тільки гармоніст Вітько Трифонов, подолавши двадцять чашок, облегшувався у сніг прямо попід вікна і миттєво повертався, щоб не прогавити щось важливе.

— Не бажаєш прокотитися на собаках до Усть-Камчатська? Матінка доручила придбати голок для машинки. Я й кожуха прихопив, — проголосив Мишко, підігнавши під ганок нарти з десятьма грайливими собаками. Скучивши за снігом, вони бешкетували, дзиготіли навкруг хвостів і гавкали на всі боки. Павка швиденько взувся у биті валянці, нещодавно придбані мамою, і вскочив на візок. "Уперед, вперед!" — заволав Мишко і запряжка чвалом понеслася на виїзд.

— Передовичка — це спеціально навчена сука, що розуміє команди і веде за собою тічку. Якщо хочеш праворуч, кричи: сюди, сюди! Якщо ж гукатимеш ліво, ліво, вона потягне ліворуч.

— А якщо прямо?

— Дивись: — Уперед! Уперед, бляді-суки, матір вашу! — Мишко погрозово замахнувся коротким кілком, із металевим наконечником, який він назвав остогом, і який слугував одночасно і батогом, і кермом, і гальмом. Нарти, трохи не скинувши їздців, понеслися як скажені. — Без матюків нічого не вийде. Нещодавно возив до райцентру двох учительок. Вирулив на протоку, а собаки не біжать, лише скребуться по снігу, наче хворі. Я й кажу: "Пробачте, Валентино Федорівно і Бело Володимирівно, затуляйте вуха, бо так ми й до ночі не доїдемо". Закуталися вони в кожухи з головою, а я як свисну, як вкрию триповерховим, як налякаю: кров'ю сцяти у мене будете! Повбиваю! Уперед, вперед, вперед! Накричався на вітру, що три дні тільки хрипів. Зате два тижні до дошки не викликали.

Птицею летіла запряжка по твердій сніговій кірці. Навкруги — біле безгоміння, а попереду грала на сонці брильнянтами неперевершена Ключевська сопка. Павка відчув себе щасливим: якби ж Вітько і Славко побачили його зараз! Невдовзі із снігу поставали простецькі будинки Усть-Камчатська. Розумні собаки вповільнили ходу, і Мишко зупинився біля вбогої хатинки, яка виявилась торговою точкою: крізь віконце з неї торгували пиріжками з повидлом і рожевим напоєм, схожим на компот.

— Пий. Це у нас таке вино, напrawdę ж — журавлинний морс на спирті, — підбадьорив Мишко.

Павка ще не вживав алкоголю: навіщо? Життя таке прекрасне! Спорт, книжки, живопис, пригоди...

Він узяв стакан, гидливо випив і за хвилину здивувався: так гарно! От що значить подорож на чистому морозному повітрі!

На зворотному шляху Мишко довірив управління другу. Щойно собаки перестали слухатися, Павка зіскочив з нарт, замахав над головою палицею і щосили заматюкався. Собаки рвонули, він гепнувся у сніг, а запряжка втекла у білу далечінь.

— Твоє щастя, що ми удвох. Колись від мене втекли, так я біг кілометра три до самого селища. Ото побачу, що зупинилися, я до них, а вони знову як рвонуть! — заспокоїв Мишко.

На подвір'я повернулися затемна. Павка розгледів два човни, днищами догори, і стоси акуратно наколотих дров ближче до хати; з ополонки попід берегом стирчали жердини. Посадивши кожного собаку до свого кілка, Мишко витяг з ополонки гузир рибальської сіті, набрав із неї відро рибної обрізі і розкидав їм вечерю.

— Це — горбуша, відходи з рибного заводу: голови, хвости й плавники. Робітникам віддають їх, скільки унесеш, а у солоній холодній воді вони зберігаються до самого літа.

Завантаживши Павку оберемком дров, хазяїн зі свердловини прямо в сінях накачав ручним насосом відро питної води, і завів друга вхату. Молодші братики і сестрички Княжі — всі школярики, від першого до шостого класу, — щиро зраділи новій людині. Мати запросила за стіл і батько, присунувшись ближче, став розпитувати про Україну.

— Я ж добре пам'ятаю Конотопський вокзал, бо до війни кілька разів проїздив повз нього. Поїзди зупинялися там надовго, і на пероні завжди можна було прикупити яблук. Я і тут спробував, було, зростити яблуню, але ґрунт не підходящий. Ми ж самі теж з України, з села Мельники Чигиринського району, а з сорок четвертого року живемо тут на примусовому поселенні.. Влітку я від колгоспу ловлю рибу з кунгаса, а взимку працюю на рибозаводі кочегаром. Українців тут живе немало. Дехто, як і ми, на засланні, а є ще й з прадавніх переселенців, які перебралися сюди ще за царя. А як ви влаштувалися? Маєте картоплю? Якщо ні, Мишко пару мішків завезе. Ми цьогоріч гарно накопили. Знаєш, хлопче, наче й не бідно живемо, але за Україною сумуємо. Таким, як ми з матір'ю, виїжджати на материк заборонено. Слава Богу, нещодавно дозволили дітям. Ось, Павлику, візьми з собою жбаник ікри: пригостиш матусю з сестричкою. Коли скінчиться, не соромся, приходь, у нас є, — господар вручив Павці трилітровий бідон, під кришечку заповнений червоною ікрою...

П " — _ _ _

ісля зимового дощу, який у шторма принесло з моря, і наступного морозу, коли снігова корка зміцнилася до бетону, приятелі погнали запряжку в сопки за дровами. Звичайно, господарі, що мешкали на узбережжі, витягували гачками принесені хвилями деревини, що відбилися від річкового лісосплаву. Колоди складали вздовж берега, і кожен знав свій штабель. Ті ж, хто мешкав за другою, чи третьою протоками,

їздили за дровами в гори. День видався сонячним; незайманий сніг сліпив очі, а попереду купчилися пологі сіро-фіолетові сопки. Собачки бігли борзо, і за годину дісталися гір. Залишивши запряжку біля підшви найближчої сопки, приятелі борсаючись у глибокому снігу, з дворучною пилою і сокирою видерлися по пологому схилу.

— Валити будемо берези. Від берези найбільше жару, — розпорядився Мишко.

Береза — міцне дерево і, щоб пилу не зажирало, Мишко вибирав такі, що мали нахил до підніжжя. Спилавши більшменш рівненьку, дроворуби очистили її від гілляччя і скотили вниз.

— А ми вмістимось із дровами? — занепокоївся Павка.

— Звісно, ні. Ми бігтимемо слідом. Одну колоду розпиляємо на метрівки прямо зараз, решту ж складемо в штабель. Я їх потім сам перевезу, — пояснив Мишко.

— Не втомимось бігти?

— А що нам дванадцять кілометрів? Сніг не провалюється. Влітку тут не розбіжишся: суцільний пісок. Зате взимку ідеально: ми навіть влаштуємо гонки на мотоциклах.

— А ти маєш мотоцикл?

— Авжеж! ІЖ-49. На ньому я поступаюся лише Левкові Борохову з його трофейним двоциліндровим БМВ.

^За валізою попід ліжком Наташа надібрала баночку під пластмасовою кришечкою.

— Павлику це що?

— Півлітрова банка.

— Що там?

— Смердить спиртом.

Павка упізнав дух магазину, куди ходить за хлібом. Металева діжка з чистим спиртом стоїть посеред крамниці, і з неї черпаком розливають по банках і бідонах: у Конотопі так торгують керосином.

— Мабуть, мама. — зажурилася Наташа.

Всю довгу дорогу і потім мама не випивала, і діти тішилися: зміна обстановки принесла плоди. І, коли знедавна до тютюнового духу додався легкий спиртовий запах, вони приписали його парфумам.

— Не займай.

— Але ж ми мусимо.

— Що ми мусимо? Це ж мама.

— Ти не розумієш: мама — добра людина. Всім хоче добра, а її образили. Зруйнували її віру, вона відчула зраду. Боїться, що незабаром відродяться поміщики і буржуї, які знову стануть гнобити простих людей.

— Просто у неї хитка воля.

— Але ж усі люди різні! Хтось сильніший, а хтось слабший.

Павка не погоджується: кожен мусить сам давати собі раду! Але переконувати сестру — марна справа. Вона готується на журналістику і вчиться розглядати речі в

суспільно-політичному аспекті. Павку це смішить, бо все набагато простіше: в світі панує сила, і слабакам щастя не бачити. Наразі він переймається флотським бушлатом: усі в бушлатах, а він — у конотопському пальті. Правда, й Мишко без бушлата, але він такий справний хазяїн, що його й у светрі поважають. Аби ж бушлати продавалися у магазині, мама б купила, але вони дістаються дітям від батьків-рибалок: їм їх видають як спецодяг.

Антоніна Геннадіївна розуміла, що діти все бачать, але нічого не могла з собою вдіяти. Кований поступ партії, з якого вона черпала наснагу і радість, дав збій, і вона відчула себе маленькою, безсилою, непотрібною. Те, у що свято вірила, чим спокушала інших, визналося химерою; на передній план виринули жадливість, заздрісність, підступність...

"Попереду тільки мла. Гнат уже не одужає, він усе слабшає. Це я винна: не уберегла від фронту. Діти ще малі й не влаштовані, а я вже почуваюся старою. Болісно у дзеркало глянути: такий був симпатичний носик, картоплинкою, а наразі здувся, покритися фіолетовими жилками — пудрою не затрусиш. А здоров'я? У голові паморочиться, серце заходиться з нічого. Одне тішить: діти ростуть розумними і добрими. Жити заради них! Лише ковточок, і все устатковується. Прояснюється розум, серце не тріпотить і не гупає в груднину; дихається вільно, всі проблеми видаються надуманими. Гнат пише, що Артемка здоровий і вчиться успішно. Гнат — шляхетна людина: ставиться до чужої дитини як до власної. Він і сам начебто відчув покращення: здолав сто кроків вулицею. Наташа — розумниця, готується до вступу в університет; Павлик також відмінник. За час переїзду помітно подорослішав. Нічого, що школа невеличка, якась сотня учнів. На жаль, Валентина Пилипівна поводить себе останнім часом дивно, але робота є робота", — заспокоювала себе Тоня, але прикромці не попускали. З райвно повідомили, що отримали від завуча листа, в якому вона принципово, по-партійному, повідомила, що директор зловживає спиртними напоями. Дочка щоночі плаче в подушку: закохалася у десятикласника Овчинникова, а йому хоч би що. У сина не ладиться з комсомолом. Гнат, вочевидь, тут не приживеться: у селищі не те що трамвая, тротуарів немає! І лікарня десь у райцентрі: влітку на катері, взимку на собаках.

Раз від разу накочувався морок; розбалансований організм знову трусило в лихоманці. Антоніна Геннадіївна гарячково зачинялася в кабінеті і припадала до баночки. Але кожне полегшення тривало коротше попереднього. Додавати приходилося частіше, а спасіння не приходило. Зрештою, вона засинала за столом у кабінеті і покидала школу крадькома, останньою, коли вже й прибиральниці не було. Зранку ж прокидалася переляканою. "Може, щось трапилося? Ні, в домі все спокійно. Діти повставали, Павлик затопив грубу, і лагідне дров'яне тепло з легким присмаком солодкого березового диму розходить по кімнаті; мирно насвистує рідний, "конотопський" чайник. Наташа перед дзеркальцем заплітає косу...

"Якого біса ми тут, на краю землі, у глухому селищі, серед халуп і бараків? Навіщо я дітей сюди затягнула?" — картала себе Тоня. Умостилася ближче до груби і запалила

"Біломорканал". Покурити коло жаркої топки — справжня насолода. Тютюн також приносить полегшення, але не зовсім. Щойно діти вибігли надвір, вона дістала свою баночку і надпила ковточок. Зовсім інша справа! Спирт — найнадійніший засіб, він не підведе! Тоня заварила чай, намастила три скибочки хліба вершковим маслом, зверху додала Павликової ікри. "Хоч ікрою понаїдаємось! Вдома розповімо, — не повірять". Увечері поспілкувалася з дітьми.

— Синку, тобі подобається Камчатка?

— Дуже.

— А тобі, Наталочко?

— І мені. Люди такі привітні, дружні; бібліотека багата. Я знову підписала "Юність". Зараз там публікують Євгенія Евтушенко, Белу Ахмадуліну, Роберта Рождественського, Андрія Вознесенського. З наступного номера печататимуть "Колеги" Василя Аксьонова, потім "Архіпелаг ГУЛАГ" Солженіцина і "Старик і Море" Гемінґвея.

Робота шкільного бібліотекаря Наташі сподобалася: по-перше, читати можна було хоч увесь день; по-друге, спеціальність вважалася профільною стосовно вступу на факультет журналістики.

— Павлику, ти читаєш книжки зі списку Рини Миколаївни?

— Авжеж.

— Я йому приношу.

— Знаєте, діти, мене викликають до райцентру. Зі школи надійшла скарга.

— Мабуть, Галина Пилипівна, сучка, заложила?

— Фу, Павко! Хіба так можна про завуча? — обурилась Наташа.

— Чим, мамо, добиратимешся? Хочеш, я попрошу Мишка Княжого? Справжній друг, і собачки у нього спритні.

— Не хотілося б експлуатувати учнів. Рибозавод дає мені конячку: у санях, думаю, буде зручніше.

Микола Іларіонович, учитель фізики, інколи з'являвся на уроці не зовсім тверезим. Був він єдиним фізиком на всю школу, і Галина Пилипівна його не займала. Так і сьогодні: зайшов боком, привітався, сів за стіл, поклав голову на розкішну, як у Менделєєва, бороду і захропів. Восьмикласники вибігли до моря позмагатися з хвилями. Борня точилася на витривалість: достоятися на лінії прибою до набігу дев'ятого валу. Ігор Абрамов і Мишко Княжий відмовилися зразу; натомість Ваня Орлов задирливо глянув на Павла: нумо, покажи відмінник, директорський синок, на що ти здатен! Вони вибігли до кромки, діждалися першої хвилі, яка створила над ними киплячий бурун і, випереджаючи її обвалення, порсаючись чоботами у піску, вчасно втекли на берег.

— Раз, — розпочав відлік Ігор.

Потужним, заввишки зі школу, виявився п'ятий вал, який, набираючись сили, грізно шкварчав, зішкрябуючи під себе донні камінці. Коли він вже зовсім зготувався повалитися, Ваня зірвався з місця, а Павка на мить його переждав. Хвиля обрушилась на нього, заковтнула, змішала з піском і понеслана берег, щоб потім потягти назад, в

море, де вже закипав новий бурун. Мишко встиг схопити друга за руку і утримати на березі.

— Мерщій до школи! — скомандував він.

Як добре, що в класі топилася власна піч! Циліндричну, облицьовану залізом грубу учні топили жарко: плюнеш — шкварчить! Павка роздягнувся до трусів і розвісив одяг навкруг неї. Мишко віддав йому светр, а запасних штанів не знайшлося. На щастя, за задньою партою можна й без них! Наступним уроком була англійська, яку викладала чарівна і делікатна ленінградка Белла Володимирівна. Вона зрозуміла, що з Павликом щось не так, і до дошки не викликала. За сорок п'ять хвилин лахи висохли, і на великій перерві Павка з усіма перебіг до головного шкільного будинку, у широкому коридорі якого десятикласники звичайно влаштовували танці. Вітько Трифонов, старший брат однокласниці Файки, хвацько утинав на гармошці. З його незмінного репертуару Павці припало до душі зворушливі пісні про журавлів, про Колиму і про бідного скрипаля, закоханого в дівчину, яка кинула його заради багатія. Однокласниця Ліда взялася навчати його танців. Усе виявилось просто: раз, два, три, чотири — уперед, три назад. Незграбні Павликові ноги раз за разом заплутувалися поміж її пружними ногами, і він ловив щасливу мить, коли потрапляв коліном у жарку пастку. Ліда — весела товстушка. Вона дражнилася дрібненькими зубками з-під верхньої губи і бачила хлопця наскрізь. Ось вона торкнулася його налітою груддю, і в нього ледь не підкосилися ноги. Крапку поставив шкільний дзвоник; дівчина шпарко відсторонилася, труснула важкими косами і, наче нічого не було, поквапилася до класу.

— Не лови ґаву: бачиш Лідка стікає соком, — підбадьорив Ігор.

Російську мову і літературу викладав Борис Іванович Іванов. Для Павки він став беззаперечним авторитетом. По-перше, він тримав найвродливішу з учительок Беллу Володимирівну, з якою побрався ще в інституті; по-друге, він заснував у школі секцію боксу. Тричі на тиждень він виводив хлопців на тренування. Оскільки у школі інвентаря не було, він придумав використовувати робочі дерматинові рукавиці, натягнутими поверх байкових. Від дерматину на обличчях спортсменів виникали подряпини і синці, але вони цим тільки пишалися. Розминку бігали у чоботях по піщаному грузькому берегу, а спаринги проводили просто в класі, розтягнувши парти попід стіни. Звісно, Павка мав певну перевагу перед новачками, і тільки Юрко Судаков виявився дуже витривалим до болю: незважаючи на отримані удари, напивав уперед лобом і бив навідмаш.

Математичка Валентина Федорівна поступалася Белі Володимирівні у вроді, зате брала темпераментом. Сама була з Хабаровська, тому вважалася місцевою; на уроках трималася строго, зате у вільний час давала собі волю. Вона створила танцювальний гурток, сама дрібно відбивала "Циганочку" і "Яблучко", чарівно кружила у вальсі, і самозабутньо виводила танго. Хлопці записувалися в танцювальний заради нагоди приторкнутися до неї. Ігор, під приводом розучування циганочки з виходом, спробував було підкотитися із залицяннями, але вона його не сприйняла.

З усіх учителів загальну нелюбов викликала історичка Валентина Михайлівна, яку

учні нарекли *Шваброю*. В школі вона очолювала партійний осередок і набридала всім нескінченними і нудними нотаціями. Вона призначила Павку старостою класу і редактором шкільної стінгазети. Свій перший номер він прикрасив зображенням любого йому вітрильника з великим гаряче-червоним хрестом на грот-вітрилі, але Валентина Михайлівна зауважила, що замість хреста треба намалювати червону зірку.

— Це ж каравела Колумба! П'ятнадцяте століття, — обурився Павка.

— Не має значення. Ми, у двадцятому, впевнено будуємо комунізм, і нам не личить пропагувати релігійні символи. Хіба мама тобі не пояснювала?

— Тоді буде крейсер "Аврора", — мляво погодився Павка.

По суботах і неділях у заводському клубі замість кіно влаштовувалися танці під духовий оркестр. Щоб жінки могли роздягнутися до вечірнього плаття, печі затоплювали зранку. Незаміжні учительки, школярки-старшокласниці, молоді робітниці рибозаводу і колгоспниці залишали пальта, шуби і валянці у кутку на знесених з усього залу стільцях, а самі, у туфельках, у капроні, вишикувалися попід стінами в очікуванні запрошення: кавалери звичайно з'являлися із запізненням. Більшість — у флотських бушлатах поверх тільняшок, брюках кльош і лакових туфлях, але чимало й у резинових чоботях із відворотами. Оркестр розпочинав із фокстроту "Ріо-Ріта"; за ним слідував вальс "На сопках Маньчжурії", потім танго "Журавлі" і далі репертуар, улюблений усіма духовими оркестрами від України до Камчатки. Ігор ухопив заводську секретарку Клавку Овчинникову. Клавка — безсумнівна королева балу: ясноволоса, пишногруда красуха у капроні тілесного кольору, крізь прозору блузку світить білим тілом. Ігор перебирає пальцями бретельки на її спині, заглядає у декольте і підморгує Павці. Дівка розчервонілася, пурхає, кружляє, закочує очі і щільно припадає до Ігоря. Павку ж мучить заздрість; він не бачить нікого, окрім Клавки, тому нудиться у кутку. Колись він запросив Клавку, але отримавши відмову, взагалі зарікся запрошувати дівчат на танець. Замилувався Валентиною Федорівною, яка виводила вальс-бостон із сезонником у рваних штаних на прізвисько Граф, — єдиним чоловіком, що знався на бостоні. Подейкували, що він закінчував хореографічне училище і навіть служив в Ансамблі пісні і пляски Тихоокеанського Флоту.

Десятикласники наперебій запрошували вчительок, а небриті рибалки віддавали перевагу школяркам. Невдахи, яким усі відмовили, виходили на подвір'я, де на столі, за яким влітку грали в доміно, стояв принесений кимось трилітровий жбан із чистим спиртом. Стакана не було, тому пили з горловини, загризали снігом і починали з'ясовувати, хто сильніший. Ключовий момент вечора — вихід жіноцтва з клубу. Збудженні та розслаблені дівчата зиркали по боках, виглядаючи того, хто б провів додому. Щасливці виходили парами і впевнено розходилися по відомих тільки їм затишних куточках. Вільні дівки, згуртувавшись купками, довго бродили вулицею, наспівуючи соромітні частівки на кшталт:

"Моя милка заболела, перестала водку пити,

А на дверях написала: без поллитры не входить!"

Парубки ж, хто не напився, кружляли навкруг них гомінливими зграями.

З Усть-Камчатська мама повернулася засмученою: її переводять до райвно, а на її місце вже призначили завуча Валентину Пилипівну. Наташа розстроїлася, а Павці полегшало: не подобалося йому бути директорським синочком. Обжиту квартиру їм прийшлося звільнити: нова директорка приєднала її до своєї двокімнатної. Вона не викинула з погрібця картоплю, заготовлену Павкою восени, і дозволила йому, при потребі, за нею приходити. Їм же надали кімнату у гуртожитку — окрему, і з власним виходом. Довгі дощаті бараки, якими був забудований прибережний бік селища, призначалися для сезонних робочих. Сезонники прибували з материка на рибальську путину, і багато-хто з них залишався на зиму працювати на рибозаводі. То була пістрява публіка: одні гналися за довгим рублем, інші просто ховалися від аліментів або й карного розшуку. Ігор розповів, що раніше сюди завозили корейців. Їх селили в окремому баракі, від якого наразі залишилося лише згарище. Між корейцями і нашими сталася велика бійка, щозакінчилась підпалом будівлі. Оскільки двері виявилися підпертими зовні кілками, корейців врятував відчайдух, що висадив їх з розбігу головою.

Дощана стеля нового житла була утеплена лише злежалою тирсою і тепла не тримала. Звечора Павка натоплював грубу, що на поличці понад дверима плавилася свічки, але до ранку вода у відрі бралася льодом. Щотижня груба "з'їдала" підводу пиляних дров. По суботах Павка колов колоди на поліна і складав у стіс збоку дому. Воду черпали з колодязя; вбиральнею користувалися шкільною; митися ходили в загальну баню. Чоловіча баня — щосередини, по четвергах — жіноча. Дерев'яні лави, бляшані оцинковані тазки, латунні крани з дерев'яними ручками і слизька долівка — все, як у Конотопі. Шкільна вбиральня, посидіти в якій Павка наважувався лише вночі, являла собою довгу дощату споруду, поділену вздовж на чоловіче й жіноче відділення — по дванадцять очок рядком у кожному. Перегородка пістрявила прокрученими дірками, крізь які підглядали; стіни — розписані лайкою і розмальовані паскудними зображеннями. Павку здивувало, що в усіх громадських вбиральнях, від Одеси і Конотопа до селища РКЗ-65, був у моді один той самий текст: "повернись наліво; повернись направо; обернись назад — якого чорта вертишесь!" Оскільки, окрім школярів і викладачів, вбиральнею користувалися мешканці найближчих бараків і випадкові перехожі, вона вважалася нічиєю і ніким не прибиралася. Взимку на вічках понамерзали кучугури, які не піддавалися ані сокирі, ані лому, і відвідувачі тупцювали поміж ними, як на мінному полі. Ніхто не скаржився, бо знав, що прийде весна, й усе розтане.

Листи додому Наташа і Павлик писали по-черзі, а відповідав їм тато. Він сповіщав, що всі живі-здорові; що він покинув лобзик, бо руки вже не слухаються. Артемка у другому класі вчиться добре і дбає про різних тварин: мабуть піде у біологи. Як і домовлялися, тато не передумав переїжджати на Камчатку. Відстань поміж Україною і Камчаткою лист долав за місяць, а то й довше. Навіть газета "Правда" запізнювалася на тиждень і надходила, коли всі новини вже були відомі з радіо. Писали, не очікуючи

відповіді. Мама відрізнялася манерою листування. Написавши лист, вона відкладала його до купи, щоб за тиждень вичитати і відправити вже переправленим. Поштових скриньок на домах не водилося, кореспонденцію розбирали на пошті методом самообслуговування. Відправники власноруч розкладали листи по відкритих комірках, позначених літерами від А до Я, і одержувачі, відшукуючи своє, порсалися в них, як заманеться.

Новий 1957 рік в родині святкували окремо. Наташа приєдналася до учителів; Павка гуляв із класом; мама взагалі пообіцяла приїхати на другий день. Звичайно, вона, користувалася попутним транспортом, але після новорічної ночі ніхто нікуди не їхав, і вона вирушила пішки. Дванадцять кілометрів їй не злякали, бо змолodu долала і більше. Тож вона бадьоро почимчикувала сніговою стежкою, наяложеною саньми і нартами. Погода була гарною, настрій — піднесеним. Ласкаве сонечко з боку моря відблискувало у льодяних скалочках, розтрушених нічним вітерцем поверх натоптаного снігу. Попереду, на виднокраї, виднілися сизі хмаринки засніжених сопок. Подумалось: яке очарування! — і присіла на коробочці. Мамина *коробочка* — це крихітний фанерний чемоданчик, обтягнутий дерматином, який, на відміну від дамської сумочки, вмещав не тільки папери і жіночі засоби, а й півлітрову баночку спирту. Аби загострити радісні почуття, подорожниця зробила пару ковточків. Благодать розійшлася тілом; вона ковтнула ще, бадьоро підвелася і прискорила хід. Перед нею вже засіріли ламані обриси рибного заводу, коли погода розпаскудилась. Різко стемніло. З моря понесло лапатим снігом, зайнялася лиха хуртовина. Стежку миттєво занесло, і мандрівниця пішла по колу. Вона мужньо кружляла в імлі, а втомившись, присіла на коробочку і дістала чудодійну склянку. Сніг закидав її з головою; зіщулившись клубочком вона зігрілась і раптом згадала Бога: "Господи, Боже Всемиловичий, допоможи моїм діткам вибратися звідси і повернутися додому!" Востаннє вона молилася, коли, не вступивши в піонери, ще слухалася мамцю.

Восьмикласники зустрічали Новий рік на дому у Файки Трифоновой. Батьки пішли у гості; старший брат гуляв з десятикласниками, а оселю залишили дочці. Стіл помився від їжі; діти пили "вино" з журавлиного морсу, розведений спирт і хлібну бражку. Павлик розпочав нарівні, але від незвички скоро захмелів і поліз до Файки затискатися. Коли ж дівчина його відштовхнула, він образився на увесь світ, вийшов у двір, сховався за хлівом, і там його знудило. Повернувшись в хату, тоскно глянув на осоружну їжу, одягнувся і, аби ніхто не застав його з гикавкою, не прощаючись, подибав у бік моря. Стояла світла безвітряна ніч; сиві стовпи благодатного дров'яного диму підіймалися строго вгору. Море сповна не замерзло і ліниво ворушилося під покривом снігової шуги. Берег виблискував громіздкими льодяними брилами — справжніми айсбергами. Павлик сховався у колодах, складених на березі дбайливим господарем, і гикав там вільно, на повний голос, допоки організм не утихомирився. Остаточнo отверезівши, він приплентався додому. Сестра вже спала, і не звернула на нього уваги. Прокинувшись і попивши чаю, вони почали очікувати маму. По обіді піднялася лиха завірюха, а мама не з'явилася.

— Краще б вона залишилася в Усть-Камчатську, — занепокоїлась Наташа.

Маму привезли рибалки, що поверталися з підлідного лову корюшки. Вони знайшли її, коли їхня конячка зупинилася, упершись у сніговий горбок. Добрі люди впізнали директорку школи, підвезли під самі двері бараку і занесли в кімнату.

— Добре, що ваша мамка цілком умістилася в кожусі. А спирт у вас є? Дайте їй ковтнути і розітріть тіло, — прохрипів старший.

Діти кинулись до хованки і зробили, як наказали. Потім укутали у два укривала, і вона заснула. Павлик заніс дров і підтопив грубу до жару.

— Як у вас гарно, — сказала мама, прокинувшись.

Насправді, діти прибралися і поставили крихітну ялинку, яку їм завіз Мишко. Наташа обвішала її китицями з ватяних кульок та цукерками, які видали у школі.

— Слухайте, який вірш я склала дорогою, — мовила мама, насолодившись чаєм.

Здесь у нас, на Камчатке, — зима.

Ну, конечно и там, на родной Украине,

Где построил мороз для себя терема,

И на Сейме уснули, спаявшись, льдины.

Конотоп! Ты, наверное, весь уж в снегу.

Лепят в оттепель снежки ребята.

Жаль, я с ними играть не могу:

Я, пожалуй, для этой игры — взрословата.

— Чудово! Хоча я, на твоєму місці, замість взрословата, написала б старовата, — висказалась Наташа.

— Дякую, доцю.

Павлик промовчав. До віршів він байдужий: йому подобалася проза.

— Синку, а ти вже вступив у комсомол? Не барися: за тиждень тобі вже п'ятнадцять.

— Ні.

— Чому?

— Не прийняли.

— Розумієш, мамо, Павлик у своєму листі друзям до Конотопу написав гидкості. Дослівно: "А баби тут — такі ж самі, як і в Конотопі", — втрутилася сестра.

— Не дуже витончено. Що ти мав на увазі?

— Нічого. Просто написав, і усе.

— І як цей твір став надбанням громадськості?

— Швабра поцупила на пошті. Там можна будь-чий лист потягти.

— "Шваброю" вони називають Валентину Михайлівну, — пояснила Наташа.

— Я вважаю її порядною людиною: парторг школи... Знедавна — завуч.

— І мені вона подобається. Дуже принципова і одягається скромно, без витребеньок. Можна сказати — вірець моральності, — підпряглася Наташа.

— Швабра, вона й є — Швабра. Порядна людина у чужі листи не зазирає. До речі: клязу на тебе вони з Валентиною Пилипівною на пару складали. І історію викладає

нудно: з Давидом Григоровичем не порівняти.

— Справа, Павлику, не в ній. Мене турбує, що тато був комсомольцем, я була комсомолкою, сестра твоя — комсомолка, а ти у нас хто?

Павка відвернувся до стіни і зробив вигляд, що засинає.

Антоніна Геннадіївна замислилась. Як педагог, вона виправдовувала сина, відчувала, що йому нанесли психологічну рану. Але чим вона може зарадити? Чомусь трапилося, що діти не дають їй докопатися до своїх потаємних почуттів, мотивів, невисловлених думок. Вони уникають її материнського співчуття і оберігають свій внутрішній світ. Але які ж вони талановиті! Наташа навіть намагається вплинути на неї, закликає до твердості, привертає увагу до здоров'я... А поділитися з мамою своїми проблемами не хоче.

Павлик же, втупившись носом в стіну, не спав: марив незазнаним коханням. Хіба не правда, що, як у Конотопі, так і тут, дівчата однаково дурні і підступні? Яка з них по красоті і розуму може зрівняється з Риною Миколаївною? Хіба та ж Анфіса не бачить, що не подобається йому? А все одно пристає: щотижня, не чекаючи відповіді, шле листи. Краще б у дзеркало глянула! Сподівався, що тут, на Камчатці, зустріне бажану, і вже здалося, — ось вона! Зеленоока білявка з червоними бантами, яка геть почервоніла від одного погляду. Так Ігор її вже спаскудив! Може, Ліда? Симпатична, сама подає знак. Так до неї його чомусь не тягне. А може, Файка? Теж симпатична, але, навіть упившись на вечірці, на сінник з ним не пішла. І з десятикласницею, секретарем шкільної комсомольської організації Тамарою не вийшло, хоч вона сама підійшла і сказала: "Ти такий активний! І стінну газету оформляєш, і спортом займаєшся, і в літературний гурток ходиш, а досі не комсомолец!" А навіщо той комсомол? Хіба не досить із нього піонерії: пустослів'я і зайва морока. Це роби, цього уникай; так добре, а так погано. "Будь готовий — завжди готовий!" До чого готовий? У житті все по-іншому. І що дасть йому той комсомол? Он як партія переламала маму. Але Тамара вродлива і розумна. Завжди в охайній шкільній формі, білому фартушку, з комсомольським значком понад лівою груддю, а груденята у неї, хоч і невеличкі, зате стирчать! Карі очі в пухнастих віях смішліві і серйозні водночас. І чому б йому не закохатися в Тамару?

Павка уступив її умовлянням, написав заяву, і напередодні Нового року Тамара скликала шкільні збори. Комсомольці, здебільше учні старших класів, сиділи мовчки, питання ж ставили вчительки. До відмінника вони поставилися поблажливо, й усе йшло до того що приймуть. Павка вже тішився, як він отримуватиме від Тамари доручення, і на цьому ґрунті у них зародиться кохання. Але наприкінці зборів слово взяла Швабра і зачитала його лист до конотопського друга. Як секретар партійної організації, вона зразу ж запропонувала рішення: "Шелестовичу Павлу Ігнат'євичу в приїме в комсомол отказать в связи с его неправильным отношением к девочкам". Резолюцію підтримали одноголосно, і тільки Тамара і учитель російської літератури Борис Іванович утрималися.

Опісля зборів Тамара пожаліла Павла і він провів її додому.

— Що це за карикатуру ти намалював на Валентину Михайлівну?

— Давно, ще на першому уроці, я накидав вчительку, не знаючи, хто вона така. У мене ж, коли малюю чийсь портрет, завжди виходить карикатура. Однокласники, побачивши, були у захваті: "Швабра! Наче жива!" Якимось чином рисунок потрапив до неї..

По дорозі їм зустрілася старша Тамарина сестра Люся з супутником. Вони йшли, лагідно пригорнувшись одне до одного, і Павка їм позавидував. Хотів зразу ж освідчитись Тамарі, але не наважився і запропонував дружити.

— А хіба ми не друзі? — усміхнулася дівчина, зачиняючи за собою двері.

На третій день новорічних вихідних, вранці, мама, підтираючи підлогу, скособочилась і впала на лівий бік. Діти перелякалися, і Павлик було кинувся шукати заводського фельдшера, але не знайшов. Удвох з Наташею, вони поклали маму горілиць на ліжку і приклали до лоба вологий рушник. За годину її попустило. Оговтавшись, вона їх заспокоїла: з нею це не вперше, і нічого. До обіду вона ще відпочивала, потім забралась у сани, що слідували до Усть-Камчатську за поштою.

Наприкінці квітня крига скресла, і ріка Камчатка погнала шмаття свого зимового покрову в океан. Здавалося, що та шуга, окутавши хвилі, їх умиротворила, але, насправді, вони погрозливо під нею здіблювалися, відригуючи на берег сніговою кашею. Сонечко піднялося вище, чорний пісок швидко набирав тепла, і Павка з Мишком, сховавшись за льодяною брилою від берегового вітру, роздягнулися загоряти.

— Бачиш там, — Мишко показав крайнебо.

— Якись хмарини.

— То Командорські острови. Їх видно тільки в ясну погоду.

— Далеко...

— Сто двадцять кілометрів. Але там високі сопки. Там проходить нульовий меридіан, і коли судно йде вздовж нього, повсякчас губишся у часі: то ти у сьогоднішньому дні, за хвилину зазираєш у завтра, то повертаєшся у сьогодні. Бачиш сріблястий пакетик на піску? Візьми: в ньому справжня японська розчинна кава. Всю зиму бовталася у солоній воді і не зіпсувалася! Торік море викинуло на берег цілу японську шхуну. Чого тільки ми там не знаходили! Ванька Орлов, наш радіолюбитель, видрав із рубки радіостанцію. Перебрав і тепер слухає хоч Москву, хоч Америку.. Ходімо вздовж прибою: море завжди чимось здивує.

Угрузаючи по щиколотку у грубозернистому піску, друзі побрели берегом. Першим дивом їм явився кістяк здоровезного дерев'яного човна. "Струг Степана Разіна" — проголосив Павка.

— Це — один з кунгасів, із яких ми ловимо рибу. Звичайно кунгаси зимують біля колгоспних причалів у першій протоці, а цей мабуть забули, і він був викинутий штормом. Щойно розпочнеться путина, катер витягне кунгаси з затоки і залишить на рейді. Рибалки скинуть у воду сітки з якорями і поплавцями на кінці. Бачиш оті скляні кулі, розкидані по берегу? Це — поплавці, що колись відірвалися від сітей. Віддаючи сітку у воду, вони довгими веслами гонять кунгас по колу. Стягують кінці разом і витягують улов.

— Добре ловиться?

— Риба намагається потрапити у гирло ріки, але її так багато, що вона не вміщається і тиснеться вздовж усього узбережжя. Буває, що за день кунгас заповнюється доверху. Тоді катер буксирує його до причалу рибного заводу. З усього улову завод приймає лише червону рибу: кету, горбушу, чавичу... Камбалу теж беруть, а тріску викидають геть, на радість собакам. У нас тріску рибою не вважають.

Біля японської баржі Павка признався, що невдовзі вони повертатимуться на материк.

— Шкода. Батько якраз пообіцяв взяти нас з тобою на кунгас. За літо ти міг би й на мотоцикл заробити, не те що на бушлат. І мені така практика на руку: я ж мрію поступити у морехідне училище і ходити світом на торгових суднах. Начебто, обіцяли скасувати заборону на закордонну візу таким як я. Відбуду строкову службу на військово-морському флоті і звідти — прямо до училища! Оце дивуюся: чому на воєнному кораблі служити можна, а працювати на торговому судні не довіряють? Ходімо, ось, на завод: тато якраз на зміні, чимось пригостить.

Приятелі розвернулись і почалапали назад, у бік селища.

Котли заводської казанної топилися дровами; там було тепло, чисто і домашньому затишно. Прямо у топці тато спік червоного краба розміром із банний тазок, розколов його молотком і вивалив на стіл гору біло-рожевого м'яса. Щоб не мало, він притарабанив із консервного цеху алюмінієву миску гарячої, духмяної, щойно з печі, камбали.

— Навряд чи ми колись побачимось, — сумно сказав Мишко.

— Не кажи.

— Дуже далеко в гості їздити.

— Але ж ми зможемо листуватися? Правда? Я дам адресу. Я тобі напишу.

— Напиши.

Перший секретар Усть-Камчатського райкому поставився до мами як до близької людини: не звільнив зразу, натомість оформив літню відпустку зі звільненням аж сьомого вересня. Завдяки тій ласці, мама заробила повні два роки пільгового стажу, набула право на пенсію за вислугою літ і уникнула повернення підйомних за несповна відбутий на Далекому Сході час. Наташа додала собі стажу, необхідного для вступу в університет, і тільки Павка постраждав: не побував на путині і не обзавівся справжнім матроським бушлатом.

До кінця травня головна протока стала судноплавною, і працелюбний катер дбайливо доставив Наташу і Павку, з усіма лахами, до дерев'яного причалу Усть-Камчатська, де на них очікували мама і вантажопасажирський пароплав "Углегорск". Сяк-так облаштувавшись на відкритій усім вітрам палубі, проходячи вздовж лисого піщаного берега риболовів, вони журно розпрощалися з приземистими, бляклими будівлями поселення заводу РКЗ-65. У відкритому морі похолодало, а ввечері температура взагалі знизилась до нуля. Пасажири третього класу кинулися шукати прихистку по коридорах. Павка встиг захопити для родини теплий куток по під трапом,

але йому самому там місця не вистачило: до них притулилася одинока вагітна жінка. Рятуючись від холоднечі, він спустився у глибокий порожній трюм. Там, у самому череві судна не дмухало вітром, але його оголені залізні боки, ззовні омивані льодяною водою, віддавали стужою. З зоряного неба за комір хряпали солоні льодяники. Павка з головою вгорнувся в грубу бганку величезного брезенту, що укривав собою днище, зігрівся і заснув. Піднявшись вранці на палубу, він побачив знайомі обриси Авачинської бухти.

Фешенебельний паротурбоход "Советский Союз" (німецький круїзний лайнер "HANSA", взятий як трофей і капітально оновлений на німецькій верфі) виконував свій перший рейс поміж Владивостоком і Петропавловском. Порівняно з пароплавом "Сибір" він був комфортабельнішим і швидкохіднішим, обладнаний заспокоювачем хитами, і на його борті звичайна побутова подорож вдавалася вишуканим круїзом.

У поїзді Владивосток — Москва в одному з ними вагоні їхала на практику група студентів Суднобудівного інституту, і Павка присусідився до їхнього гурту. Хлопець на ім'я Валентин так промовисто читав уголос "Дванадцять стільців", що компанія реготала з кожного речення. Насправді, у Конотопі Павці вже попадалася та книжка, але він сприйняв її як невдалий детектив і, не зрозумівши гумору, кинув на третій сторінці. Валентин корчився від прихованого сміху, вдало розставляв акценти і, раз від разу чухаючи свій м'ясистий, просякнутий нежиттю ніс, змушував слухачів дружно реготати.

— "Конституция мадам Грицацуевой — наилучшая конституция в мире".

— "Лёд тронулся, господа присяжные заседатели!"

— "Нас никто не любит, кроме уголовного розыска, который тоже нас не любит..."

— Ходімо покуримо, — періодично переривав читця мускулистий, зарослий шерстю парубок, якого друзі поважно величали *Гер Іванович*. Він напам'ять тлумачив рівняння Максвелла і дохідливо доводив, що Тесла був більш значущим винахідником за Едісона.

Взагалі студентство сподобалося Павці: чудні люди. Вони не журилися, плескали гумором, розмірковували на захмарні теми і співали під гітару.

— Малий, вип'єш з нами? — запитав Гер Іванович.

— Я не п'ю, — зніяковів Павлик.

— Молодець! А ми п'ємо. "Непьющие студенты редки: они повы.., они повы.., они повымерли давно!".

— "*Не делай из еды культа*", — сказав Павка сестрі. Вигорнув з банки найбільш угрудку тушонки і з'їв.

— Мама, прогрес! Павка осилив "Дванадцять стільців" Ільфа і Петрова! "*Тщательно пережёвываая пищу, ты помогаешь обществу*", — зреагувала сестра.

Аби не затримка у Москві, де Наташа здавала вступні документи до Університету, а мама влаштовувала дострокову пенсію, вони б дісталися Конотопу на три дні раніше. Столиця якраз прихорошувалася до Всесвітнього Фестивалю молоді і студентів, і Володя, син тітоньки Віри, зводив гостей до величезного, вщент заповненого людьми парку ім. Горького. Публіка гуляла алеями, розважалася на атракціонах, їла морозиво

"Пломбір" і пила бочкове пиво "Жигулівське". Павку вразила нова мода: хлопці ходили нестриженими, в вузьких штанах, строкатих сорочках навипуск із краватками нижче пупа і черевиках на товстих жовтих підшвах.

— *Стиляги*. А їхня зачіска зветься *кок*, — пояснив Володя.

Павка відбився від гурту і поблукав самотньо. Парк дмухав розкутістю; парубки знайомилися з дівчатами з півслова: підійшов, вдало пожартував і повів у кущі. В дальньому кутку парку Павка натрапив на двоповерховий будинок, що сяяв сотнею вікон, з яких гриміла незвична, рвана, музика. На вході збуджено юрбилися мужчини, а два швейцари, вдягнені в адміральську форму, запускали їх, лише спаривши з розчепуреними грайливими жіночками, що підходили. "Адмірала" рвучко відчиняли перед ними масивні двері з золотими ручками і вдячно кланялись. "Публічний дім!" — здогадався Павка і спробував протиснутись усередину. Але його виштовхали.

Частина IV

Розділ I. Шаховий клуб

До радгоспу "Першотравневий", що під Совинкою, школярів дев'ятого "А" класу доставили у відкритому кузові вантажівки "Газ-53". Їхали довго; сиділи на жорстких дошках-лавочках, причеплених залізними гачками до бортів кузова. Густа курява, дрібне тіпання на буличниках і різкі підскоки на ковбанях підбадьорювали співати під дзвін гітари у руках Жори Проценка. Співали про красуню, гідну турецького султана:

"Как турецкая сабля твой стан,

Рот — рубин, опалённый.

Если б был я турецкий султан,

Я бы взял тебя в жёны!"

і старого козла, що влюбився в молоду красуху антилопу.

"И сказал козёл: б-е-е,

И сказал козёл: м-е-е,

Надоела мне коза,

Ты открыла мне глаза,

В Африку пойду —

Найду!"

Дівчат, по приїзді в село, розмістили прямо у сільраді, а хлопцям відвели простору клуню, глиняна долівка якої була щільно укладена сінниками. На далеке бурякове поле школярів вивозили трактором. Їм доручили збирати буряки, вигорнуті плугом; хлопці зносили їх плетухами у купи і після того, як дівчата обрізали гичку, закидали вилами на вози і причеи. Пам'ятний нещасний випадок трапився під кінець робочого дня, коли Павка, полінившись чалапати по ріллі, надумався до наступної купи підкотитися на причепі. Трактор уже рушав, коли він, ухопившись за передній борт, підстрибнув, щоб заскочити наверх. Відштовхнутися від ріллі йому не вдалося, і ліва нога, загрузнувши в землю, потрапила під переднє колесо причеи. Павка впав на спину і заволав. Здоровенне брудне колесо навантаженого причеи ум'яло ногу у пухкий ґрунт і завмерло, трішечки не діставшись пахвини. Добре, що тракторист зреагував на крик і,

не обертаючись, здав назад. Павку витягли з-під причепа і у кабіні самоскиду відвезли до Дубов'язівської селищної лікарні. Рентгену там не було, і головний лікар поставив діагноз, обмацавши постраждалого пальцями. Він власноруч наклав шини і сказав:

— Внутрішні органи і геніталії не пошкоджені, гіпсувати не будемо. Нехай кісточки самі знайдуть своє місце. Ти ж час від часу обережненько так воруши пальчиками.

Лікарняне ліжко — якщо тебе не мотлошить лихоманка — непогане місце, щоб призупинитися і замислитись. Ніхто тебе не займає, окрім медсестер, яким, насправді, ти байдужий. Павка вдивлявся в намащену вапном стелю і слухав радіоточку, що другий день поспіль плескала про перший у світі штучний супутник, запущений Радянським Союзом. Зранку йому вкололи знеболювального, і думки-хмаринки вільно пливли з одного на третє. Де та Камчатка, і чи існувала вона взагалі? Він вже не тужив за бушлатом: в Конотопі панувала зовсім інша мода. Якби ж він втік із дому, самотужки змотав на Камчатку і порибалив в океані, — було б чим хизуватися. Але ж насправді його туди возила мама, і важко пояснити, з якого переляку їх туди носило, бо на людську думку їм і тут жилося непогано.

У Конотопі багато що змінилося... У спорті друзі просунулися далеко вперед. Вітько Затятий і Коля Сенік в поштовху перевищили сто кілограмів, а Толян Панченко, якого Павка особисто заманив у секцію гімнастики, вже крутив на поперечині великі оберти. Пацани накачали мускули і тепер поблажливо ляскали його по плечу: мовляв, тренуйся, тренуйся, може, й надолужиш.

Усе літо міська молодь бігала на вокзал зустрічати поїзди, що слідували до Москви на фестиваль. Безугавно грав духовий оркестр; на першій платформі встановили трибуну, з якої видатні містяни палко привітали гостей. Із переповнених вагонів на перон висипали пістряво вдягнені, веселі й розкуті хлопці та дівчата і дарували сувеніри всім зустрічним. Кулик Анатолій надбав семибарвну кулькову ручку з жіночою фігуркою, з якої при перекиданні начисто злазив купальник. Владик Кравець зібрав цілу колекцію іноземних значків; головний міський стиляга Тоха Голєв розжився строкатою сорочкою, зшитою з американського прапора, а Ладько Довгов'яз здобув комплект струн для електрогітари. І хоча зупинки фестиваліних поїздів не перевищували тридцяти хвилин, Павчина сусідка по двору, тітка Фаня, авторитетно напропорочила появу в Конотопі цілого виводку чорнявих байстрят.

Чотири койки стояли паралельно головами до стіни, з вузьким проходом у ногах. Крайнє ліжко під вікном займав Василь — водій самоскида, прикомандирований із Харкова на вивіз буряка. Він нічим не хворів, просто відпочивав від важкої праці. Ночі — незалежно від того, котра з сестричок чергувала, — він проводив з нею в ординаторській. Ліворуч від Павла лежав хлопчина з гемороєм, який тричі на день заштовхував собі в гузицю цілющу свічку. Праворуч лежав хворий на усі болячки дідуган, який натужно бухикав від злої махорки.

Пацієнтів не годували, бо всім приносили з дому. Павку ж підгодовував Василь, якому щедро дарували щасливі медсестри.

— Поглянь, Павлухо, яка курка! Не курка — бегемот. Хіба таку у магазині купиш?

Хапай крила, а мені залиш клешні. А хліб? Пишний, ще теплий, — мабуть, щойно з печі. А як до молока смакує мед!

— То не курка, а качка, — поправив дід.

— Хоч і гуска! А сальця, діду, не бажаєш? Із проростью. Баба такого не принесе, бо ти вже не годящий. Бери, бери, я ось урізав.

Постраждала нога набрякла до самого живота, ще й посиніла. Знеболююче в лікарні економили, і Павка, визнавши біль тренуванням волі, мовчки терпів. Ночами на нього нападала лихоманка і знайома з дитячих літ мара: розжарена невиливайка, до пекельного отвору якої його затягував безжалісний вир. Проте Павка достеменно знав, що до ранку те скінчиться, з'явиться мама, і він побачить її брунатні, заплакані очі.

У неділю "Газоном" верхи провідати постраждалого прибув увесь клас, який, ставши дев'ятим, геть змінився. Кулик Анатолій, Адько Антонов і Льончик Терещук покинули школу і пішли на завод; Вітько Затятий поступив до будівельного технікуму, а Фіма Гегіль перейшов до залізничного училища. Однокласниці обзавелися груденятами, а дехто й справжніми цицьками. Вони вже прочитали "Декамерон" і "Леді Макбет Мценського повіту" та взялися за Гі де Мопассана. Старші класи займалися у другу зміну, до темна. На перервах Жора вимикав світло, і хлопці наосліп лапали реготливих дівчат, які верещали, але не ображалися. Нові вчителі зверталися до учнів строго "на ви" і поблажливо ставилися до гострослів'я. Найпершим учнем став Владик Кравець, який, обравши собі життєвий шлях науковця, спроквола готувався до вступних іспитів з математики і фізики.

Однокласники притарабанили колгоспних яблук, груш і букетик чорнобривців.

— Анфіса передала, — пояснила Галя.

— Щось її не видно.

— Поїхала. Вчора після обіду. У неї в Чернівцях знайшовся родич, який потребує доглядання. Заодно хоче підготуватися до медичного інституту, — пояснила Рита.

— Вона так раділа, коли ти повернувся, а ти — нуль уваги, — докорила Галя.

Павка знизав плечима: от вже й унадлива та Фіська! Бачить, що не подобається, а все одно липне! Ну, поїхала, так поїхала. Нехай щастить.

Не думав він, що його історія з Анфісою Івасько тільки-но розпочалася; наразі він слухав Ніну, Галю, Валю, Свету, Юлю, Риту, які щебетали про все на світі.

— Чуєш, Павко, а наш повар виявився дуже дивним! Не дарма він унадився до нас на сінники. Позавчора пристроївся до мене. Пригорнувся і шепоче: "Не бійся! Зробімо один одному приємність. Спершу я полоскочу тобі, потім ти мені.". Чую, а рука його вже у мене в штанях! Тут я його як двинув. Зранку поділився з хлопцями, а вони кажуть, що й до них так само приставав. Отже, домовились ми наступного разу зробити йому темну, та боїмося втратити могоричі, — признався Жора Проценко.

Він натякав на люб'язність, якою розпещував їх збочений кухар: із кожного дебелого буряка, принесеного йому з поля, він виганяв літр самогону, і половину віддавав добувачу. Тож школярі, виходячи на майданчик, де вечорами влаштовувалися танці під радіолу, набували одчайдушної веселості і готовності вберігати однокласниць

від місцевих залищальників.

Тільки-но клас від'їхав, як до лікарні рейсовим автобусом прикотив Вітько Затятий, якого мама попросила перекопатися, що з сином не трапилося нічого серйозного. Друг привіз новину: до спортзалу завезли справжню штангу і належний важкоатлетичний поміст.

— Якщо підійматимемо по п'ять тон за тренування, встигнемо підготуватися до Олімпіади в Римі. Покажи ногу: перелому немає? — запитав Вітько.

— Немає рентгену.

— Не бзди. Я колись босою ногою з усього маху замість м'яча влупив по булжнику. Згарячу ще грав, а на ніч нога розпухла, гірше, ніж у тебе, так що не придурюйся.

— Тобі легко казати, ти — терплячий.

— Що передати батькам?

— Лікар обіцяє скоро виписати.

Лікар не збрехав і за тиждень зняв шини. Павка попросився додому. З акацієвого куща він вирізав міцний дрючок і, спираючись на нього, дошкандибав до автобусної зупинки. Від Дубов'язовки до Конотопу старенький автобус пихтів дві години. Добре, що міська автостанція знаходилася навпроти кінотеатру Воронцова: вистачило десятих хвилин, щоб каліка дістався двору. Усе було як завжди. Мама сиділа на ґаночку, в доброму гуморі і палила "Біломорканал". Після Камчатки вона влаштувалася в технікум викладачем філософії, психології і логіки. Артемка щойно повернувся зі школи і пестив сизого голуба, врятованого ним від сусідського котяри Мурзика; попід ґанком, навкруг шахівниці, юрбився татів "шаховий клуб". Побачивши Павку, тьотя Галя кинулась на кухню смажити млинці.

— Добре, синку, що ти повернувся. Попервах, ми перелякалися, але Вітя нас заспокоїв. Перелому ж не було? — поцікавилася мама.

— У них немає чим просвічувати.

— А як у лікарні годували? — запитала тітка Галя.

— Перше, друге й третє.

— Підсаджуйся, синку, замість мене, бо я втомився. Давид сьогодні сильний, як ніколи: всіх обіграє і з-за дошки не виходить, — поскаржився тато.

Відтоді, як Гнат Платонович вийшов на пенсію, його приятелі-шахісти стали навідуватися частіше. Заскакували на хвилинку, на пару-трійку партій, а затримувалися надовго. Так виникла традиція "Шахового клубу". Окрім шахів завсідників поєднувала схожість біографій: усі вони були педагогами за фахом і фронтовиками за долею. Того, хто не воював, до клубу не приймали. Один відповідальний працівник міськвиконкому — колишній учитель, з гутаперчевим протезом замість правиці — спробував, було, долучитися, але шахісти підозрювали, що він власноруч сокирою відітнув собі руку по зап'ястя, щоб уникнути фронту. Грали за однією дошкою на виліт, як вони казали *на викінштейн*: той, хто програвав, поступався місцем наступнику. Двоє грали, — решта ж пристрасно вболівала. Підказувати збоку не допускалося. Суворо додержувалися правил: "узявся — ходи" і "хід назад не

повертається". Під час гри у гурті панувала доброзичливість, взаємна повага і тонкий гумор.

Першою з дітей до шахів долучилася Наташа. У восьмому класі вона виборола першість школи, а згодом перемогла й у міських змаганнях. Павка ж, аби не поступитися сестрі, також ухопився за шахи і невдовзі її наздогнав. З часом, Гнат Платонович удався підсаджувати сина до дошки замість себе, і він швидко зрівнявся з дорослими. Найбільше приходилося грати з учителем історії і географії Давидом Григоровичем Удлером, який навідувався частіше інших і затримувався допізна. У нього було чого повчитися: окрім дебютів і ендшпілів він знав усе на світі від древності до сьогодення, від Китаю до Ірландії. Сократ і Калігула, Макіавеллі і Наполеон, цариця Катерина і Ісус Христос, — про все він розповідав детально і цікаво. Давид Григорович прояснював таке, про що у школі не почуєш. Хто убив Кірова? За що зняли Жукова, і ким насправді був Берія? Чому араби воюють з євреями, і звідки взявся Ізраїль. Родом він був із Бессарабії, а вчився в Одесі. Коли німці оточили місто, він записався до ополчення, потім морським піхотинцем боровив Севастополь і зворотнім шляхом звільняв Крим і Одесу.

— Давиде Григоровичу, а до війни ви носили окуляри? — запитав його Павка.

— Авжеж: короткозорість у мене від народження.

— А хіба короткозорих беруть до морської піхоти?

— Звичайно ні. Але за мене комісію проходили друзі. Стріляти навчився *на силует і на шерех*. Насправді ж мене здебільше використовували як тяглову силу. Ти ж бачиш, який я міцний? Ось, помадай біцепси... А вже, як йшло врукопаш, то бив навмання, але без промаху.

З учнями Давид Григорович спілкувався у пестливій формі: Івасик, Мишаня, Настуненька, Оленочка, Павлик.

— Нумо, Сашуню, розкажи, будь ласка, про опричників царя Івана? — звертався він до шибайголови Сашка Бруля, якого жоден учитель не наважувався взагалі викликати до дошки, — ти ж, напевно, чув про царя Івана Грозного?

— Це ви про тих хлопців, що різали всіх вряд?

— Молодець, сідай, четвірка.

І опісля тієї четвірки ніким досі нескорений Сашко Бруль сумлінно відвідував уроки історії.

Шахову наснагу Давид Григорович підтримував цигарками "Прима", прикурюючи кожну наступну від попередньої. Вечорами за ним приходила дружина Діна Львівна, вчителька французької, яка шпарко торохтіла про все водночас.

— Давиде, скільки можна палити? Гнате Платоновичу, він вас отруїть! Павлик — твій учень і не муч дитину; я купила квитки у кіно. Знаєш, кого я щойно зустріла? Віру Абрамівну! Пам'ятаєш, така огрядна, з великим смарагдовим перснем і бурштиновим намистом? Так у неї горе: племінниця не поступила. Уявляєш, дівчинка закінчила школу зі срібною медаллю, всю зиму готувалася і не поступила! У мене вона була найкращою... А хазяйський кіт поцупив у мене щуку, яку приніс тобі вдячний батько,

і я почистила тобі на вечерю. І що, ти думаєш, відповіла мені Мира? Каже, то я спокусила її кота! Мовляв, попередні квартиранти взагалі не їли риби. Ти вже готовий?

— Так, так, так. Зачекай, дороженька: ще три ходи, і Павлусик здаватиметься. Зараз, зараз... Діночка, люба, ще хвилинку, тут я саме розставив пастку, — муркаючи собі під ніс і запалюючи чергову цигарку, Давид Григорович улещував дружину. А Павка дивувався: чому видатні в усіх смислах чоловіки знаходять собі таких незугарних жінок?

Завітав до клубу і сусід Ткаченко. Він був сильним гравцем, але занадто вже переживав програші, тому уникав грати з Удлером. Він був єдиним, хто, стоячи осторонь, дозволяв собі коментарі, чим засмучував решту гравців: робити зауваження Герою Радянського Союзу вони вважали нечемним. Після того, як у нього прилюдно конфіскували бойові трофеї, Олексій Васильович захворів нервами і відводив душу, полюючи з пневматичною рушницею сусідських курей, які необачно заходили на його грядку: здобич він шляхетно залишав на стежці хазяїну на суп.

Павці подобалося слухати балачки і говірки ветеранів. Вони не сварилися, не лаялися, натомість обговорювали серйозні речі. Вони ще не позбулися війни; власну участь згадували неохоче, здебільше обговорювали дії армій і фронтів, діяння генералів і маршалів. Не обходилося без легкого глузування над власними слабостями: "Щось я сьогодні, мабуть, слабо пообідав"... підколювали партнерів: "А ти, Гнате, добре подумав?" У висловлюваннях частенько проскакувало цитування відомих авторів. "А чи був хлопчик?" — запитував Петро Васильович, директор школи №5, "з'їдаючи" пішака партнера. "А я сиджу собі під Святим Василем і гадки не маю про твої підступні замисли", — признавався, потрапивши в засідку Іван Якович, директор школи №11. "Мак три роки не родив, а голоду не було", — втішав себе тато, програвши фігуру. "Іще Польська не згінела, але згинуть мусі", — жалкував Давид, опинившись в скруті, і додавав: "Ми — польського роду: усрамсі, але не дамсі!" "Воленс,ноленс", — коментував він вимушений хід.

Розділ II. Духовий оркестр

На першому поверсі заводського Дому культури, у великій кімнаті духового оркестру, — немислима какофонія звуків. Півтора десятка молодих організмів одночасно і чимдуж дують кожен свою гаму. Захоплення музикою — прикмета сучасності, а духовий оркестр — найдоступніший спосіб стати виконавцем. Поки Павка втрачав час на Камчатці, Вітько Затятий засвоїв баритон і виводив зворушливе соло в марші "Прощання слов'янки". Тонясик і Славко кумкали на альтях, а Вітько Бібік із дев'ятого "Б", на прізвисько "Джока", буквально заливався на кларнеті. Володька Троценко, на прізвисько "Комаха", старанно відпрацьовував партії другого тенора, його брат "Чухно" — той самий, якому першим трамваєм віддавало ліву п'ятку і праву щиколотку, — впевнено рохкав на "есному" басу. Всіх перевершив Толян Панченко: він осилив найголовніший інструмент — трубу.

Диригент Семен Михайлович перевірів Павчину музичність і проголосив вердикт:

— Я б не сказав, що у вас, шановний, абсолютний слух, але губи товсті й пружні.

Якщо хочеш, бери "бейний" бас, — і показав на здоровенний мідяний равлик, що висів на стіні.

Рохкати на басу — задавати гармонійну основу оркестру. "Рох" — видавав Павка, "та" — вторили альти вкупі з другим тенором. Рох, рох; рох-та, рох-та, рох-та-та-та, — це вже повний акомпанемент.

— Привіт, чувачки! — до кімнати зайшов високий юнак у вузьких штанах і строкатій сорочці на випуск. То — Віталька, на прізвисько "Кум". Ще недавно він так само дмухав на басу, наразі вже грав на тромбоні у Волоколамського, в першому в Конотопі джазі. Музики затихли: якщо Віталька під чаркою, обов'язково щось утне.

— Персонально вітаю, Семене Михайловичу! Я тут, ненароком, згадав, що ви мені винні п'ять рублів за жмура, а мені якраз дуже хочеться випити, — проголосив він з порога.

— Залиш, Віталіку: які ще п'ять рублів? Ми розрахувалися з усіма відразу після гри.

— А те, що ви мені заплатили як початківцю? Я ж — професіонал.

— З тебе такий професіонал, як з мене Моцарт.

— От це — правда, ви — не Моцарт. Ви взагалі не музикант.

— Погляньте на цього хвалька! Забувся, хто тобі сі-бемоль показав? А знаєш, Віталіку, якщо бути щирим, ти — лайно!

— Я — лайно? Добре, я лайно. Але ж я — молоде лайно! А ви ж, Семене Михайловичу — старе лайно; ви — лайно з плівкою!

На цьому Кум пішов ні з чим, а диригент подав знак виходити з інструментом до вантажівки з дощатими лавочками на кузові, яка мала везти оркестр в Соснівку на поховання.

Та *халтура* виявилася не найвдалішою. До кладовища чалапали вузенькою, затиснутою поміж горбів, курною стежиною, і *лабухи* вдосталь наковталися густої глиняної пилюки. Належне поминальне частування компенсувало шкідливі умови праці лише частково; непитуща молодь із нетерпінням чекала зароблені гроші. Диригент разом з бригадиром, баритоністом Миколою Розпутько, ділили гроші за методикою, введеною ще Петром І. Кожен оркестрант, в залежності від інструмента і віку, був оцінений у так званих *марках*. Перша труба коштувала дванадцять марок; баритон — одинадцять; десятьма марками цінилися кларнет, перший тенор і втора труба; басистам, з поваги до розмірів їхніх труб, призначалося по п'ять, а альтисти, вторий тенор і барабанщик отримували лише по три марки. Одержавши зароблену суму, яка залежала від домовленості, диригент з бригадиром вираховували поточну вартість однієї марки і платили кожному по його марках. Поки старшина дораховувалася до копійок, другий трубач Петро Ілліч, на прізвисько *Чайковський*, вкотре розповів молодим улюблену байку.

— Ось, слухайте! Зайняв якось наш полк невеличке містечко у Німеччині, неподалік Дрездена, а оркестр розселили на околичному хуторку. А там, окрім господині, — три дочки, дві наймички і ще троє родичок, що втекли з міста і сховалися від наших. І навкруги — жодного чоловіка! Отже, розхватали ми їх відповідно

партитурі, і мені, альтисту, досталася горбата. Ввихаюся я навколо неї і ніяк не пристроюся. Ну, думаю, не спорснеш, сучко! Затягнув я її, сердешну, у клуню, уклав горбом у зерно і зробив справу. Глянув: а за мною барабанщик з другим тенором вишукалася.

— Залиш, Ілліч, базікати, я зроблю декому зауваження. Ви, Вітько з Павкою, поквапились з-за столу поперед усіх, і тим порушили правило: не хочеш, — не пий і не їж, але сиди і чекай, допоки насититься останній. Тому ми зняли з вас по марці, — об'явив бригадир.

Більярдна на два столи, відкрита у суміжній з оркестром кімнаті, відразу ж перетворилася на культурний осередок міста. Окрім вільних людей, що тинялися вулицями у пошуках випивки, різних гультяїв і пройдисвітів, туди сходилися поважні люди: футболісти, солісти художньої самодіяльності і актори народного театру, офіцери і заводські інженери. Стіл коштував шість карбованців за годину і оплачувався тим, хто програв. Ігровий азарт, вільний дух і лайливий гумор спокушали молодих музикантів відносити туди зароблені гроші. Щоб награтися досхочу, вони, користуючись поблажливістю сторожа Кастріюліна, грали поміж собою ночами безоплатно. Так, завдяки посиленому тренуванню, при більярдній завелися молоді гравці, здатні обігравати досвідчених завсідників. Особливий хист проявив альтист Тонясик на прізвисько "Манюня". Він першим із хлопців почав грати на гроші і в *американку* обігравав самого Жору Канарейку.

— Ну, що? Пару *американок* по п'ятирічці? — запропонував Манюня відомому у місті музиканту і прославленому бахуру Волоколамському.

— Тги шага фогы, и икгаєм по чегвонцу.

— І не соромно вам просити фору у малолітки?

— А обыггивать взгослых — это честно?

— Не прибіднуйтеся. Минулого разу на трьох шарах ви обчухрали мене як гусака на кухні; досі душа болить.

— Молоді люди, нагадую: грати на інтерес у більярдній суворо заборонено, — втрутився в перемовини маркер дядя Митя.

— "*Да мы шутим*", — заспокоїв Волоколамський.

— Добре, даю вам один шар, і граємо по десятиці, — поступився Манюня.

— "Тогда, Манюня, газбивай!"

До приміщення непевною ходою зайшов Іван Катков, баяніст і хормейстер районного Дому культури, конкурент Волоколамського по роботі. Підробляючи на приватному обслуговуванні весіль і ювілеїв, він завжди ходив п'яним. Пробираючись до вільного крісла, Іван ненароком підштовхнув Волоколамського, і той при ударі кіксонув.

— Иван, шёл бы ты отсюда, пока не получил по могде. Все видели, как он меня подбил?

— Нічого не знаю, виставляйте шар, — наполог Манюня.

Волоколамський схопив баяніста за грудки, розвернув обличчям до виходу і

копняком виштовхнув за двері. Не вчиняючи жодного опору, баянист розпластався на паркеті, розквасив ніс і розрюмсався:

— Бийте, мене бийте! Отак само було і з Бетховеном: ходив він, ходив, а всякі покидьки з нього знущалися!

З бокового вікна більярдної, крізь прозірчастий літній павільйон "Голубий Дунай", в якому торгували вином і пивом, Павка міг бачити свій дім і стежку, якою мама звичайно поверталася з роботи. З тильного боку павільйону громадилися ящики з порожніми пляшками, і штангісти після тренувань, проходячи повз них, звичайно цупили десяток, щоб потім здати в одинадцятому гастрономі в обмін на двадцять стаканів чистої газованої води. Звичайно мама не минала спокусливу точку. Маленька, у рябенькому пошарпаному пальті, зі своєю відвічною коробочкою, вона на хвилинку затримувалась біля шинквасу і тихесенько, щоб не дай-бо кого зачепити, по краю стежки, тупцювала до себе.

— Павко, біжи додому, Антоніну Геннадіївну щойно побили! — до більярдної, захекавшись, заскочив мамин студент Кузько Вітя.

— Хто?

— Якийсь селяк.

— Де він?

— Ми йому трішечки напхали, а Карась додав ще своїм планшетом і забрав до відділку.

Павка поквапився. Мама виглядала жалюгідно: заюшений ніс, під очами — синці. Артемка плакав у кутку, а Наташа складала вірш.

В уголок забившись, плачет —

Кто его поймёт?

Если плачет, это значит,

Жизнь его — не мёд.

Не сегодня только мальчик,

В уголок забившись, плачет:

И годков ему всего-то десять,

Но в который раз,

Плачет мальчик в уголочке,

Не жалея глаз.

Кто обидел мальчугана?

От чего глаза, какраны?

Просто, кем семья гордилась,

Умный, честный человек —

Его мама, — спилась.

Нещастя сталося у п'ятницю; кривднику присудили п'ятнадцять діб, але вже у неділю, він заявився на подвір'ї з чималою щукою, виловленою зранку в Сеймі. Мама запросила його в дім, пригостила чаєм і уважно вислухала. Дядько виявився передовим колгоспним трактористом, ударником комуністичного труда. Він дуже шкодував за

скоєне, признався, що невдовзі його прийматимуть у партію, і цей прикрий епізод може зіпсувати йому всю біографію. Мама подарувала йому книжку "Історія ВКП(б), короткий курс", яких в домі було дві, і поділилася власною оцінкою поточного політичного моменту. Тітка Галя прудко випатрала рибину і приступила її смажити. Прощений, отримавши на руки письмову заяву стосовно відсутності претензій, не став докучати і пішов собі геть.

— Мамо, хіба так можна? — обурилась Наташа.

— З ким не буває... Може там, у черзі, щось в мені його образило? Пам'ятаєш, доню, у Єсеніна:

"И кто из нас, на палубе крутой

Не плакал, не блевал и не смеялся!"

Новий 1959 рік у школі №2 відзначався танцювальним вечором під радіолу. Дами, самовіддано кружилися у вальсі, тупцяли танго і фокстроти одна з одною, а кавалери тим часом розбрелися: хто покурити, хто побазікати, а Павка з Владиком Кравцем сховалися у класі і засіли за шахи з'ясовувати, хто з них врешті-решт розумніший. Танцюючи нарозхват, у залі залишився лише красунчик Толян Панченко. Шахісти вже розпочали третю партію, коли він збентежено заскочив до класу і, нервово поглядаючи на двері, прилучився спостерігати гру. Двері розчахнулися, і в них нарисувалася розхристана фігура Васька Бруля, наймолодшого з братів Брулів. Він давно кинув школу, байдикував і, бешкетуючи на вулицях, надбав славу зухвалого розбіяки. Спроквола озирнувши клас, він устроївся зором у Толяна.

— Так ось де ти сховався? Ходімо поговоримо! Я тебе попереджав не наближатися до Альбінки? Попереджав.

Хильцем, як матрос по палубі, Васько наблизився до шахістів і відкритою долонею ляснув Толяна по губах.

— Зрозумів? Хочеш ще? Кажі, не соромся!

Толян Панченко — найближчий Павчин однокласник. Вони сидять за однією партою, разом займалися гімнастикою, а знедавна грають в одному оркестрі. Павка, як справжній друг, підвівся і постав поміж суперниками. Від нападника дмухнуло самогонним перегаром. Він замахнувся, намагаючись вдадрити Толяна через Павчине плече, але Павка випередив його лівим боковим у щелепу. Дещо приголомшений Васько розклав великий ніж із дерев'яною ручкою і, вигукнувши щось про третього зайвого, замахнувся. До ножа Павка не був готовий. Він кинувся тікати, перескакуючи через парти, але Васько дотягнувся і чиркнув лезом по лівій лопатці. Відчувши мокро, Павка з розвороту зустрів напасника прямим правим у підборіддя. Васько упав, закотивши очі, і його знудило. Павка ж, підібравши ніж, вискочив у двір і побіг до Вітька Затятого, сестра якого, фельдшерлиця, завжди тримала вдома перев'язні матеріали. Поранення виявилось простим порізом, а брати Брулі, признавши Васькову провину, не стали роздмухувати чвари.

Повесні у школі №2 сталася драма: колишній учень Юхим Гегіль забив учителя історії Пантелеймона Федоровича, стосовно якого здавна ходила чутка, начебто він звів

не одну старшокласницю, й усе йому минулося. Цього разу вчитель причепився до Нелі Горбатюк із десятого "Б", яку Фіма серйозно вважав своєю дівчиною. Після восьмого він перейшов до Залізничного училища і наразі нічим не нагадував заляканого хлопчика, над яким у молодших класах знущалися брати Брулі. Він виріс у широкоплечого парубка; разом із Вітьком і Павкою займався штангою, боротьбою, боксом і, взявши участь у кількох вуличних бійках, вже нікого не боявся. Він з'явився на великій перерві у чорній залізничній шинелі з олов'яними гудзиками і прямцем прослідував до учительської, яка виявилась зачиненою. Одним ривком зірвавши клямку, хлопець застав Пантелеймона Федоровича у спробі затиснути зарюмсану Нелю. Сам Фіма торкався Нелі хіба що у солодких мріях і вважав за щастя здувати з неї пушинки. Забувши всі прийоми, він ухопив зі столу графин з водою і бабахнув ним учителя по потилиці; графин розлетівся у дрізки, а кривдник, залившись водою і кров'ю, ницьма повалився на підлогу.

На щастя, першим до учительської зайшов Давид Григорович, який тимчасово заміщав завуча. Він викликав швидко, наказав Фімі негайно тікати з міста і дав йому двісті карбованців на дорогу. Постраждалому колезі він не співчував: Пантелеймон, який свого часу служив у контррозвідці, стукав на колег, особливо на євреїв. На щастя, він одужав і, відбувшись місяцем лікарняного, від офіційної скарги утримався. Фіма чотири місяця переховувався на цілині і, оскільки його ніхто не розшукував, повернувся до Конотопу героєм.

Ввикладачка філософії, політекономії, психології і логіки Антоніна Геннадіївна виконувала обов'язки класного керівника в тридцять першій групі. Щоб якось вплинути на світогляд студентів, вона організувала вечір запитань і відповідей. Аби учні не відхилялися від суспільно значущих тем, вона заздалегідь віддрукувала і роздала їм кілька десятків взірцевих запитань, на кшталт: "Ваша думка щодо погіршення відносин з Союзом Комуністів Югославії?" Або: "У чому полягає принцип демократичного централізму?",

— Пробач мені, Тоню, а ти впевнена, що така тематика зацікавить студентів? — зауважив чоловік, заглянувши у перелік.

— Ми, педагоги, мусимо використовувати будь-який привід, щоб орієнтувати молодь у правильному напрямку.

З заходу мама повернулася збентеженою.

— Розумієш, Гнате, окрім старости тридцять першої групи, жоден з учасників не поцікавився підготовленими запитаннями! Ось подивися, що вони накидали в скриньку, — мама дістала з коробочки купу пожмаканих папірців і почала зачитувати:

* Чому хлопець подобається дівчині, лише допоки почне до неї залицятися?

* Чому дівчина червоніє, коли в її присутності говорять про хлопця, який їй подобається?

* Як відрізнити справжнє кохання від простого захоплення? Які ознаки справжнього кохання?

* Як з'ясувати, кохає тебе дівчина, чи ні? Прохання: відповісти конкретно.

* Як правильно знайомитися з дівчиною?

* Чому деякі дівчата відмовляють хлопцю у танці? Як у такому випадку правильно поступити? Наприклад: мені відмовила, а з другим пішла?

* Поясніть термін "платонічна любов".

* Від імені всіх дівчат дуже просимо навчити наших хлопців, як правильно пропонувати дівчині провести її додому. Бо вони у подібних випадках вчиняють по-дурному.

* Як пробудити в дівчині любов? Відповісти конкретно і тільки на це запитання. Учні 31 групи.

* Що таке кохання, і як з ним поводитись?

* Хто має першим подавати руку при знайомстві: дівчина чи хлопець?

* Чому дівчина заплющує очі, коли її цілуєш?

* Коли дякувати дівчині: відразу після закінчення танцю, чи вже після того, як відведеш її на місце?

* Чому дівчата мають звичку давати ляпас за перший поцілунок?

* Навіщо цокаються чарками, коли п'ють горілку?

* Я прошу пояснити цитату: "Кохання буває лише раз у житті, решта ж, — лише удавання.

— Ну, і як ти викрутилася? — запитав тато.

— Спочатку я розгубилася. Спробувала відповідати, але відчула, що фальшую. І тут осяяло: винесу їм же на обговорення! Нехай діляться думками поміж собою, а я тим часом направлятиму їх в потрібне русло. І знаєш, хоч і засиділися допізна, зате розходилися задоволеними.

— Знаєш, мамо, аби щось подібне ти провела у нас у школі, отримала б таке саме, — признався Павка.

— Бачите, діти! Не дарма наша мама закінчила не щось там таке, а Академію імені Крупської!

Розділ III. Одеса — Мурманськ

Людина створена для щастя, як птиця для польоту... Перед радянським юнаком відкривалися всі шляхи-дороги: твори, видумуй, пробуй! Багато-хто, покинувши школу, вже непогано заробляв і по-мужицьки пив горілку: до армії хлопці прагнули насолодитися життям. Кулик Анатолій уже рік, як рибалив у Мурманську; Владик Кравець, який з сьомого класу знав, що піде вчитися на фізика, наполегливо готувався до іспитів; Валько Заморський подав документи до військового училища, Гриша Домашенко зібрався до КПІ. Дівчата Галя, Женя, Рита теж обрали собі інститути, і тільки Павка не визначився, що він хоче. Змалку мріяв стати льотчиком: льотчики високо літали, били німців і отримували ордени. Чкалов, Кожедуб, Покришкін — оце люди! Або ж Саня Григор'єв із книжки "Два капітани". Як він досяг своєї мети і як красиво кохав Катю! Начитавшись морських пригод, побувавши в Одесі, перетнувши моря і поживши на березі океану, Павка твердо вирішив стати моряком. Моряки — вільнолюбні урвиголови. Вони нічого не бояться, підкоряють моря, і в них закохуються

найвродливіші жінки. Про мореплавців і піратів Павка прочитав усе, що знайшов по бібліотеках; вивчив їхні байки, міг вказати на карті усі моря, проливи та острови і розповісти, ким, коли і як вони були відкриті. Коли в десятому класі загадали написати вільний твір на тему "Моя мрія", Павка признався, що бачить себе у дальніх морях на вітрильному судні. Ось він відпочиває після вахти і під пестливе хлюпання води в ілюмінаторі спозирає зелений гористий берег, порослий пальмами. Радіоприймач, тихесенько муркоче блюз, а йому привиджуються чарівні і трішечки печальні очі незнайомки. Твір сподобався учителю, і він зачитав його перед усім класом.

На другий день після отримання Атестату зрілості Павка влаштувався чорноробом на цегельний завод. Увесь день вони, на пару з Жорою Проценко, накладали ще гарячу цеглу на вагонетку, штовхали її по кривих рейках від печі до складу, де й розвантажували у високий штабель. Вагонетки були придатні рухатися лише прямо і при розвертанні їх на незграбних поворотних кругах вони раз за разом сходили з рейок. Щоб пхатися далі, хлопці їх розвантажували, ставили знов на рейки і наново грузили. Павка підраховував, що за зміну він перебрав руками більше двадцяти тон, а заробив при цьому менше, ніж за одного жмура. І хоча з вечора він утішався думкою, що це тренування піде йому на користь, наступного ранку Жора пішов на роботу сам.

Раніше, у лютому, у школі відбувся традиційний вечір, на який звідусіль з'їхалися колишні випускники. Павка розговорився з Рудиком Калитою, який шикував у напрасованій матроській формі з вилялим від морського вітру гюйсом. З'ясувалося, що позатой рік Калита поступив до морехідної школи у містечку Кілія під Одесою і вже збирається йти в перший рейс. До тієї школи приймають без іспитів, лише за результатами співбесіди. Для Павки, який у десятому класі геть запустив навчання, це здалося важливим, і він заходився гуртувати компанію. Дідок відмовився, натомість Славко і Тонясик погодилися: матроська школа давала можливість уникнути призову.

Кинувши школу після сьомого, Славко влаштувався на завод чорноробом і згодом вислужився до водія електрокари, що перевозила матеріали поміж цехами.

— Калита ще згадував, що при мореходці тримають футбольну команду, яка грає у першості Одеської області, — зацікавив його Павка.

Славко мріяв стати футболістом. У нього змалку виходило краще від усіх із вулиці, і до сімнадцяти літ він надбав спритний біг і хвиський удар: його навіть відпускали з роботи грати за заводську команду "Шахтар". Але закріпитися в основі йому не судилося: директор завербував дванадцятьох москвичів, оформив усіх інженерами, які з'являлися в заводі лише в получку.

Манюня ж не визнавав ніякої роботи окрім оркестру і більярду.

— Мені тільки б не в армію, — признавався він.

— Не переживай: до школи приймають без іспитів. Зразу після закінчення беруть до Дунайського пароплавства, судна якого ходять по усьому Дунаю: Румунія, Болгарія, Чехословаччина, Австрія, Югославія — аж до самої Німеччини. Згодом влаштуємось на Чорноморське пароплавство в Одесі, і тоді ходитимемо по всіх морях і океанах! Я тут підраховував: на дорогу та їжу нам вистачить по тисячі рублів на кожного. Щоб не

посваритися, всі гроші складемо до однієї кишені і витрачатимемо порівну. Приймаймо гасло мушкетерів "один за всіх, усі за одного!" і триматимемося купою, — підбив Павка.

Щоб матері не зганьбили їх своєї присутністю, з ними розпрощалися вдома. Проводжали ж братчиків найближчі друзі: Дідок, Сенник, Комаха і його старший брат Чухно. Комаха готувався у журналісти, мав камеру "AGFA" і сфотографував трьох стрижених "під бокс" зухвальців на фоні новенького Конотопського вокзалу.

До Одеси їхали в загальному вагоні, вщент набитому торбешниками. Боцман з Тонясином до цього подорожували лише на даху приміського поїзда і тепер дивувалися комфорту. З дому мали піріжки, картоплю з цибулею, сало, помідори, огірки, яблука, груші і, сповнені відчуттям свободи і вірою в успіх, насолоджувалися мальовничими краєвидами, раділи охайним, ретельно фарбованим вокзалам зі станційними водонапірними баштами. Дніпро перетнули у Черкасах, вночі, а під ранок третього дня потяг обережно, щоб не зруйнувати хиткі халупи Молдаванки, прогуркотів містом і приткнувся до пишного Одеського вокзалу.

Компанія прудко перебігла на приміський потяг до Ізмаїлу, а звідти, вже буксирним катером, добиралася до Кілії.

— Ото, бачите, катер завішаний по боках старими шинами? Це, щоб не шкребтиса бортами об причали, — пояснив Павка сухопутним друзям.

На пристанях, що зустрічалися по ходу руху, матросик у заправній полотняній робі спритно виставляв із борту товсту дошку з поперечинами і намотував канат на невеличкий дворогий чавунний кнехт. Трап матляло на дрібній річній хвилі, і пасажирки, ступаючи по ньому на підборах, перелякано зойкали. Матросик представився курсантом Кілійської морехідної школи на практиці і охоче розповів про тамтешні порядки і життя курсантів. Він підтвердив існування футбольної команди і порадив зразу ж звернутися до помполіта школи, який зацікавлений у будь-яких талантах.

До Кілійської пристані причалили на світанку. Стародавні, фарбовані у малиновий колір, будівлі школи пишалися справжніми якорями при брамах. Широкий, ретельно прибраний двір із високою щоглою, на якій майорів військово-морський прапор, відгороджувався від вулиці важкими якірними ланцюгами. Навпроти школи, під віковими дубами і кленами, розкошував охайний сквер. До відчинення приймальної комісії ще залишалося три години, і прибульці здрімнули на зручних багаторазово фарбованих лавочках.

— Від сьогодні прийом вступних документів припинено, — горділиво заявила секретар приймальної комісії.

— Як? У запрошенні сказано, що документи приймаються до тридцять першого серпня, а сьогодні лише двадцять дев'яте, — обурився Павка.

— Сьогодні субота, а тридцять перше — понеділок. Набір ми виконали навіть з перебором, — співчутливо пояснила жінка.

Помполітом виявився сухорлявий чоловік у формі морського офіцера з широким набором орденських колодок на кітелі без погон; з мужнім обличчям і добрими очами;

кульгав на праву ногу. Він уважно вислухав про таланти і попросив їхні документи.

— Погуляйте в сквері.

За годину він вийшов.

— Шелестович і Яценко проходять, а Цуценятко, на жаль, — ні.

— Як? — здивувався Славко: — Вам не потрібні футболісти? Я ж і в оркестрі граю... І мої друзі... Павка он будьщо вам намалює і розкрасить.

— Пробач, синку, але твій батько значиться зниклим безвісти. Може, він — герой, а, може, потрапив у полон і став зрадником. За таких обставин партійна комісія у візі тобі відмовить. Який смисл витрачатися на навчання?

— Ви не розумієте: ми приїхали утрюх. Ми товаришуємо з дитинства і заприсягнули не кидати одне одного, — роз'яснив Павка.

— Я радився з начальником училища. Ми не в змозі. Такий порядок.

— Ну, так ми не згодні: або усі троє, або жодного!

— Шкода, шкода... Нам такі як ви потрібні... Але пробачте, — помполіт зітхнув і покульгав у справах.

Берег Дунаю у Кілії виявився низинним і болотяним, як у Конотопі за Мехзаводом. І так само слугував і пляжем, і гімнастичним килимом, і футбольним полем. М'яч підкотився Боцману під ногу, і той, метрів із двадцяти, без розбігу, вцілив по воротах.

— Це вам за тата! — пробурмотів він.

Під вербою кілька юнаків мучили двопудову гирю. Павка підняв її десять разів. Потім розбігся і прокрутив *рондат* — *фляк* — *сальто назад у групуванні*.

— Ви з цирку? — запитав карапуз у тільнящі.

— Ми з Конотопу, — відповів Манюня.

Поплавали в Дунаї, позагоряли на траві і строжили величезний соковитий кавун по двадцять копійок за кілограм.

— У нас такого не купиш, — признався Славко.

— І навіщо брешуть, що Дунай голубий? Він, насправді, жовтий, — зауважив Манюня.

— Вода тільки здається каламутною; вона чиста, і її можна пити, — заступився за ріку Павка.

До Одеси добиралися морем. Не на якомусь там зашарпаному катері, а на білосніжному теплоході "*Белинский*" — вишуканому річковому лайнері з гучною музикою. Знайомий тенор зворушливо виводив спів про трудівницю-бджолу і огидну гусеницю, що згодом перетворилася на чарівного метелика. Вибухнуло збуджуюче "*Мамбо итальяно, гей, мамбо!*" В буфеті, оздобленому червоним деревом с позолотою, продавалося справжнє чехословацьке пиво "*Будвар*" у маленьких пляшечках із яскравими етикетками і глазурованими кришечками. Пацани ще не розумілися на пиві; вважали, що все хороше — солодке, а "*Будвар*" злегка гірчив.

У вечірньому тумані повз теплоходу попливли контури домівок, збудованих прямо на воді.

— Це Вилкове. Рибальське містечко, наша Венеція. Тут немає вулиць, а від хати до

хати дістаються човнами. Бачите: човни, човни... повсюди човни,— пояснив балакучий попутник.

В деяких човнах відчайдушно билася щойно зловлена риба.

— Соми. У нас соми — на зріст людини, — похвалився попутник.

Після пива, під ранкову прохолоду, здрімнули на палубних лавочках і прокинулися, коли пригріло сонце і відкрилося море. Тонясь зі Славком прилипли до борту: море вони бачили вперше. Воно здіймалося могутнім синім пагорбом, мигтіло білими баранчиками, а попід самим бортом втягувало до себе ясно-зеленою глибиною. Кучеряві хвильки пестили кораблик; він спритно просувався вздовж високого, солом'яного кольору берега, попід яким виднілися застигли силиуети рибальських човнів. З іншого ж борту далеко на обрії вирисовувалися контури океанських кораблів.

— Стоять на рейді, чекають дозволу зайти в порт, — пояснив Павка.

Невдовзі ліворуч проступило рожево-блакитне марево, з якого, по мірі наближення, серед пишно-зелених парків стали проявлятися високі будинки санаторіїв. Поміж ажурними пірсами, що струнками ногами зростали з води на кожній станції Фонтану, сновигали крихітні біленькі суденця.

"Белинский" чемно свиснув, неспішно пришвартувався і спустив широкий трап. Пасажири, злегка хитаючись, зійшли на пристань морвокзалу. Нагору, до жовто-білих палаців, хлопці подолали двісті сходинок ногами, хоча з боку них, вверх-вниз, курсував червоний вагончик фунікулеру: настав час економії. Наверху їх зустрів бронзовий дядько на постаменті з вінком на голові і з сувоєм паперу в руці.

"Молодые люди, посмотрите на Дюка с того люка", — призвав фотограф, який зі штативом і планшетом зразкових фотографій нудився біля парапету.

На бруківці ліворуч пам'ятника виднівся старовинний водопровідний люк з візерунком. Славко ступив на нього і захоплено вигукнув:

— Пацани, гляньте! Звідси він неначе балду рукою тримає. І такий дебелий!

"Вот снимки с этого ракурса; продаю, считай, даром", — фотограф розгорнув альбомчик.

До монумента підійшла купка веселих юнаків у витертих, блакитних як саме море штанях. Вони привели з собою огрядну жінку, вдягнену у робоче, з відром і щіткою.

"Моряки имеют деньги развлекаться. Привели уборщицу Фиру из шашлычной Тёти Ути, сказали, что Соляник заплатит сто рублей, кто помоет Дюка с мылом. А свиток, который произвёл на вас такое неизгладимое впечатление, он, якобы, приказал начистить зубным порошком: девушкам понравится. А вон и Лёвушка, зять тёти Ути, лестницу тарабанит. Стараётся... С той сотни ему на хорошую рюмку водки перепадет", — доброзичливо пояснив фотограф.

Вздовж бульвару павами прогулювалися красухи в мережевих панчохах і панських капелюшках.

— Чарівні та недоступні, як "Незнайомка" Крамського, — визначив Павка.

"Ой, не надо сказать! Проститутки портовые ловят иностранцев на живца", — уточнив фотограф.

За Оперним театром, на перехресті Дерибасівської і Леніна, юні мореплавці натрапили на підвал із багатообіцяючою вивіскою "Шашлична". Спустилися вниз, і Павка замовив по незвіданому досі шашлику і звичайному компоту.

— Якщо чесно, додому не тягне зовсім. Завод, військкомат... А, бува, в Одесі немає свого морехідного училища, щоб після восьмого і без іспитів? — запитав Боцман.

— Ні, — відповів Павка.

— А у китобої?

— Флотилія вже пішла.

— Стидно повертатися до Конотопу. Може, рвонемо в Мурманськ до Кулика? — запропонував Манюня.

Кулик Анатолій відвідував бабусю у травні; подарував їй байковий халат із відлогою, і ще привіз із собою трипер від вагонної провідниці. Лікуючись у Вітькової сестри, тиждень не пив, але все одно виглядав бувалим моряком: ходив хильцем, хизувався грошима, бабину кішку *падлою* називав.

— Приїжджайте до мене в Мурманськ, влаштуйте у "Тралфлот" на сейнер, — похвалився він на прощання.

Разом із компотом і хлібом шашлики потягнули на сорок вісім карбованців. Офіціант нарахував сімдесят два, взяв сотенну купюру, подякував і зник у потемках.

— Скажи, щоб віддав решту, — прошепотів Боцман.

— Не ганьбися, ти не в Конотопі, — відмовився Павка.

— Попереджав: розміняй сотню... Мурманськ чорті де, а що будемо їсти? Мабуть, там уже холодно? — не вгамовувався Славко.

— Щось придумаємо. Гадаю, там тепло, там Гольфстрім, — заспокоїв Павка.

Дивуючись облізлим платанам, мандрівники через усю Пушкінську пішки дісталися залізничного вокзалу, і тут з'ясувалося, що наявних грошей вистачає лише на квитки в один кінець.

— Я ж казав! Три доби їхати! А їсти? — знову обурився Боцман.

— Не скигли, не схуднеш. Онде, щоки репаються! По ходу щось придумаємо.

— Знайдемо Кулика, він позичить на розкрутку. Я запам'ятав назву його флотилії: "Тралфлот". Зайдемо у відділ кадрів і про все довідаємось, — втрутився Манюня.

Конотоп минали вночі. На пероні блукав знайомий пацан, і Тонясь передав матері записку: "До училища не поступили. Втрюх їдемо до Мурманська. Передайте батькам Славка і Павки".

Москви дісталися передсвітом. Метро ще було зачинене, тож добру годину вешталися Київським вокзалом. Шашлики давно перетравилися, і хотілося їсти. Поряд з ними на лавці сидів кострубатий дядько у скуйовдженому піджаку і з кошиком червоних яблук. Почувши конотопський суржик, він оживився і розповів, що сам із Полтавщини, працював колгоспним бухгалтером, і сталася у нього нестача. Втік від суду і третій день сидить оце на вокзалі, вагаючись, куди краще бігти: чи на цілину, чи на Колиму?

— Дядьку, позичте трохи грошей. Ми обов'язково вишлемо, як тільки заробимо. Ми

ще нікого не дурили, — попросив Славко.

— Куди вишлете? — земляк простягнув накусане яблуко.

Боцмана осяяла ідея. Він помітив, що багато-хто, націлившись попити газводи з крüşоном по сорок п'ять копійок за стакан, кидали у щілину автомату дві п'ятнадцятикопійчні монети і, не діждавшись води, і не перевіривши зворотне вічко, йшли геть. Боцман же лише з одного вічка вигріб чотири монети. Обтрусивши всі привокзальні автомати, приятелі надбали добру жменю дрібноти, якої вистачило на три паляниці чорного хліба "Московський", три пляшки кефіру і дві пачки сигарет "Прима". Ще й на метро залишилось.

— Дорого ви, курці, обходитеся, — зауважив Павка.

— Якби ми не перешли на шашлики, нам би вистачило на сотню пиріжків із лівером, — парирував Славко.

Перебравшись на Ленінградський вокзал, пройдисвіти закомпостували куплені в Одесі квитки, влізли у плацкартний вагон до Мурманська, попадали на голі матраци і прокинулися вранці від веселого гоготіння у сусідньому купе: військові моряки поверталися з відпусток і насолоджувалися кожною хвилиною цивільної вольниці. Пили, закушували, співали під гармонь, а один, чубатий, розказував анекдоти:

"Как-то наблевал пьяный матрос во дворе, а петух поклевал, охмелел и заснул. Хозяйка решила, что он здох, и по-быстрому общипала. Проснулся петух, вышел погулять, а куры над ним смеются:

— Смотрите, смотрите, а Петя то наш — голый! Что ж это с тобою приключилось?

— Понимаете, куры-дуры, — отвечает им петух, — мы вчера с матросом бухнули, так ему-то никуя, а меня, вот, подраздели!".

Ґи-ґа-ґа-ґа, — реготали моряки. Наливали, випивали і закушували.

"Вот, гуляет представительная такая дамочка по пляжу, — не вгамовувався чубатий, — смотрит: лежит мужчина без трусов, лицо закрыто газетой, а на шкворне вытатуированы две буквы: "П" и "я".

"Не понимаю: чой-то у вас там написано?" — игриво спросила женщина.

"На погляди, — отвечает мужик. Возбудил он свой аппарат, и дамочка прочитала: "Петя". Приятный вечер провели они вместе, а на следующий день дамочка снова вышла на пляж и видит: лежит мужчина без трусов, лицо закрыто газетой. Она видит знакомые буквы "П" и "я".

Здравствуйте, Петя, — обрадовалась женщина.

Я не Петя, — обиделся мужчина.

Ну, как же? Я вас узнала по татуировке!

Мужчина возбудился и показала надпись: "Привет морякам Черноморского флота от моряков Советского Заполярья!"

Ґи-ґа-ґа-ґа, — вагон зайшовся сміхом. Матроси знову наливали, випивали і закушували: було що, бо всі їхали з дому.

— Боцман, а ну, видай їм про Марусю, що нікому не давалась, — шепнув Павка.

"Як у нашому селі..." — завів Славко, і купе вслухалось в дивовижну українську

мову. Тричі читав Славко свій вірш, і всякий раз матроси корчилися від реготу.

Жрать хочите, салажата? Ну-ко, подсаживайтесь к столу. Извините, но водки не дадим: самим не хватает, — запросив чубатий.

Та ми й не п'ємо, — заспокоїв його Боцман.

Швидкий потяг щодуху шурував Карелією, і чим далі, тим похмурішим ставав краєвид: за вікнами мокра осінь. Сіро, сумно... Берези, озера, болота... Замість яро пофарбованих вокзалів — дощаті хатинки, вкриті гнилою чорною дранкою. Зупинялися не часто: Петрозаводськ, Кандалакша, Кемь і, нарешті, Кола. Загалом цього передмістя діставалися три доби. Об'їхали Кольську затоку, і ось — Мурманський вокзал. Він трішечки нагадав Одеський. Такий же високий шпиль, прикрашений колосковим вінчиком із зіркою всередині; колії так само впиралися в тупик, що вберігав зал від зачочування локомотивів, і тільки північне море, тут не здіймалося синьою горою, а зливалося з безнадійно сірим небом. Мурманськ зустрів холодним мокрим вітром, і вельветові піжами, легкі штанці та плетені босоніжки аж ніяк від нього не захищали.

— Ще б трохи снігу. — зауважив Манюня.

— Зате маємо Гольфстрім, — підколов Боцман.

Контора Тралового флоту розміщала у старезному дерев'яному триповерховому будинку з приліпленими збоку зиг'загуватими металевими сходами, які ймовірно вели до відділу кадрів: по землі вздовж стіни, та на них тискалася довга щільна черга сумного люду. Щулячись від холоду, чоловіки скаржилися на важку рибальську роботу і підбадьорювали один одного байками про великі улови. Мало-хто, вийшовши з контори, хвалився успіхом: пропонували навідатись через тиждень-два. Вже під вечір, наслухавшись добрих порад, конотопська артіль впхнулася у заповітні двері. Неговіркий, втомлений інспектор поверхово глянув документи і погодився взяти лише двох: Павці ще не сповнилося вісімнадцяти років.

— Приймати неповнолітніх заборонено. Це ж море!

— Не вистачає якихось місяців, — попросився Павка.

— От, тоді й приходь.

— Ви не розумієте, — втрутився Манюня, — ми приїхали втриьох, з України, з одного двору, нас матері проводжали разом. Не може повернутись хтось один. І у нас немає грошей, щоб уїхати.

— Ви бачили чергу? Тут усі за грошима, а ми набираємо по мірі комплектування екіпажів. Ходіть до риболовної флотилії "Мурмансельдь", може, там візьмуть.

— У вас працює наш земляк Кулик Анатолій. Не підкажете, як його знайти?

— Зараз подивлюсь... Так, так... значиться такий, але він тиждень, як у морі. Йдіть і не заважайте людям, — перервав розмову службовець.

Збентежені хлопці спустилися на землю. Пертися до "Мурмансельді", про яку у черзі патякали, що там таке саме, не мало сенсу. Хотілося їсти.

— Може, влаштуємося на будівництво, переб'ємося до весни, діждемося Кулика і тоді всі разом підемо в море? — запитав Павка.

— Де ти тут житимеш на холоді? Сніг кружляє, а ми голі, — занепокоївся Боцман.

— Краще повернутися до Конотопа, а наступного року спробувати, якщо не передумаємо. Ох, і посміються з нас пацани! Тільки ось гроші на дорогу. — зажурився Манюня

— На будівництві завжди не вистачає чорноробів, а іногороднім надається гуртожиток. Влаштуємося на місяць-два тимчасово, заробимо на квитки — і в щасливу путь! — наполог Павка.

Звечоріло, і похолодало до нуля. В животах булькало.

— Чого вирячилися на годинник? Він мені дорогий як пам'ять. "Победа". Я його придбав з першої зарплати. Двісті сорок карбованців віддав, — захвилювався Боцман.

У зустрічного мужика Павка виторгував за годинник сто тридцять карбованців, і вони рушили до Будинку офіцерів, де, як сказав мужик, була більярдна на п'ять великих столів. Один якраз виявився вільним, і біля нього, очікуючи на партнера, нудився миршавий цивільний. Він запропонував американку по десятці за партію, і Манюня, не роздумуючи, погодився. Перші дві він виграв, і Боцман, якому довірили тримати банк, вдоволено поклав виграш в окрему кишеню. Миршавий запропонував підвищити ставку уп'ятеро, і Славко підштовхнув друга: давай! Тут супернику подали фірмовий кий із футляру, і він виграв три партії в ряд. У Славка після всього залишилося чотири рублі.

— Мусили б гравця спершу нагодувати, — зажурився Павка.

— Пса перед в'язкою не годують, — заперечив Боцман.

Чотирьох карбованців вистачило на дві хлібини і дві пачки цигарок.

— Натискай на хліб, поки ми куритимемо, — зласкавилися побратими.

На вечір залізничний вокзал заповнився бродягами. Як притаманно портовим містам, серед усіх переважали *бичі* (моряки, що не влаштувавшись на судно, залишилися на березі). Чимало було заробітчанин, які завербувалися на заполярне будівництво і втекли, не відробивши отриманих наперед *підйомних*. Траплялися і в'язні, які нещодавно вийшли на волю, і просто безневинні п'яниці, котрих жінки не пустили ночувати. Вдень прибуду вешталися містом, шукаючи дармову випивку, а на ніч сходилися до вокзалу. Розклад поїздів передбачав відходи і прибуття виключно у денний час, тому вночі в залах очікування мали перебувати лише пасажирки з купленими квитками. Отже, тільки-но у двадцять три сорок відійшов останній поїзд, міліція розпочала перевірку документів. Порушників сортували на місці: одних зразу забирали до відділку, інших просто виштовхували на вулицю.

Ум'явши хлібину, Павка, Боцман і Манюня спустилися до останнього бродяжного прихилища — чоловічої вбиральні. На вході їм зустрівся пожмаканий коротун у новій куфайці, який ділився з публікою історією свого життя. Двадцять три роки із своїх сорока він провів по тюрмах, а наразі, третій день перебуваючи на волі, вагався, що робити далі. Співчуваючі, що купчилися навколо, ділилися з ним недопитим, і він, зворушений, не замовкав.

— За що сидів?

— Нізащо. Першу ходку малоліткою, по сто третій: замочив батька з мачухою

сокирою, щоб не знущалися. Потім потроху додавали. Востаннє проткнув Хазяїну шию заточкою ..

— На, ось, допий, тут майже стакан.

— Дякую, брате. Оце доп'ю і піду здаватися. Що мені воля? Я звик до зони. Там годують, одивають, думають за тебе. А кому я тут потрібен? Рідних немає, до роботи не придатний. Ось допалю цигарку, піду до буфету. Розтрощу вітрину, вип'ю пляшку коньяку в усіх на очах, а мусорам учиню супротив. Дивись, років п'ять і намотаю.

— А ви, джентльмени удачі, що тут загубили? На тутешніх бичів не схожі, — до хлопців звернувся високий небритий чоловіча у довгому, колись шикарному, а наразі дуже-дуже засмальцьованому пальті, одітому просто на смугасту майку.

— Приїхали порибалити, та не беруть, — пояснив Павка.

— Так радійте, пілігрими! Я не одну путину відходив — нічого доброго. Хоч трал вибирати, хоч рибу шкрити — справжня каторга. Море всі кишки вимотає, а зійдеш на берег і все, що заробив, шлюхи відберуть. Місяць — кум королю, а потім знову пустий, як оця пляшка: до трусів роздягли курви. Добре, що чиєсь пальто з вікна викинули: тепле — чистий драп! Моя вам порада: драпайте звідси. Може, скинемось по п'ятірці на пляшку вина заради знайомства? Мене звуть Серж, капітан траулера.

— Ми не п'ємо, — відмовився Павка.

— І грошей у нас катма, — додав Славко.

— Теж правильно: "здоровье в порядке, спасибо зарядке". Ви самі звідки?

— З Конотопу.

— О! Пам'ятаю яблуневе місто! Скільки їдеш — скрізь сади. Яблуні, яблуні, яблуні.

— І вишні, — підказав Славко.

Тим часом міліція дісталася вбиральні, і публіка заметушилась. У гостей з України документи були в порядку: паспорти, прописки, відмітки військкомату, автобіографії і медичні довідки по формі №86. Сержант вислухав їхню історію, поспівчував, але залишитись не дозволив.

За мною! — шепнув Серж.

З другого поверху, де знаходились службові приміщення, приставною металевою драбиною крізь отвір із льодою ватага вдерлася на горище.

— Темно, як у негра в шлунку, — пробурмотав Боцман.

— А ми тут не самі... — прошепотів Манюня.

По різноголосому потужному хропінню здогадалися, що багато-хто вже відпочиває. Вмостилися на купі дрантя і, зігріваючи одне одного тілами, задрімали. "*Я по тебе соскучилась, Серёжа...*", — почувся жіночий спів.

— Замовкни, суко, — відгукнувся чоловічий голос.

"*Я по тебе соскучилась, Серёжа...*", — продовжила жінка.

— Цить, курво, а то заріжу! Через тебе і нас засічуть.

— Спилась красуха. У неї на лобку наколото: "умру за гарячу єблю", — повідав Серж.

— Не займайте жінку! — вигукнув Павка.

Він бачив її вдень. Із синцем під оком, у приспущених панчохах, вона тинялася поміж яток, напрошуючись на пригощення. Павці чомусь згадалася мама.

— Не устривай, малий, — порадив Серж.

Рипнули сходи, грюкнула ляда; хтось зойкнув, хтось затупотів. Пронизливо пролунало: "Атас"...

— Сюди! — покликав Серж.

Навпомацки переповзаючи сволюки і чіпляючись головами за крокви, команда дісталася люка, що виводив на дворову пожежну драбину. Спустилися у двір і вже майже прошмигнули на вулицю, як попереду замиготіли ліхтарі і почулася брутальна лайка. Сержа, як давнього клієнта, заштовхали в машину, а юнаків відпустили.

На площі П'яти Кутів будувалися перші багатоповерхівки. Біля однієї, з магазином на першому поверсі, Манюня зупинився і штовхнув засклені двері. В середині височіла купа свіжої стружки, наструганої з щойно укладеного паркету. Зарившись в неї з головою, блукачі зігрілися і позасинали. Вранці їх збудили будівельники.

— *Рота, подъём! Выходи строиться!* — хтось зухвалий боляче цвёхав носакм солдатського чобота по тоненьких сандальних підешвах, що стирчали зі стружки.

Порушником спокою виявився русавий здоровань у солдатському бушлаті з чорними петлицями, без погон.

— "Ванька, я тебе поручал дверь припереть? Теперь сам бродяг выгоняй!" — скомандував здоровань.

— "Ну и што, што парни переночевали?" — задоволена Іванова пика свідчила, що він для того і не зачиняв.

Повз широченне вітринне полотно проходила група духових музикантів. Павка вискочив наперед і попросився:

— Візьміть нас на жмура. Я — басист, він — альтист, а отой — вторий тенор. Ми знаємо всі траурні марші з Шопеном включно... Хоч одного когось візьміть...

— А валторни серед вас немає?.

— Ні, валторни немає, — признався Павка.

— Нам хоча б поїсти, — уточнив Боцман. Оркестр пішов.

— У Конотопі, мабуть, бабине літо.. Танці, більярдна. — замріявся Тонясик.

— Якби ж ти не програв годинник, який я придбав на першу в житті получку, зараз би не голодували, — уточнив Славко.

— А ти бачив його кий із футляра? З таким києм я б чемпіоном став. А ти, чим ловити ґаву, міг би й наклейку послинити...

— Ага, послиниш, як два мурмила зиркають.

— Пішли початуємо під Домом офіцерів. Учора вгледів темний кут, куди вони ходять відливати після пива. Виберемо бухгалтера з портфелем, Павка його завалить правим у щелепу, а ми обшманаємо, — підкинув ідею Боцман.

— Спіймають. Окрім нас, ні на кого й подумати. Ні, повертаємось на вокзал. Будь-що, а сьогодні мусимо поїхати, — скомандував Павка.

— Холодно на даху, — заскиглив Боцман.

— Прикинемось носильниками. Беремо речі, заносимо до вагону і залишаємося. Поки провідники розберуться що до чого, потяг набере швидкість. Не стануть же вони зривати стоп-кран! Подолаємо перегін до Кандалакші і вліземо в наступний, — підбадьорив Павка.

На пероні вирувала посадкова шарпанина. Вздовж поїзда, що готувався до відправлення, від голови до хвоста, туди й сюди сновигали знервовані пасажири — чоловіки, жінки, діти. Квіти, сльози, поцілунки... Від'їжджаючи і проводжаючи шукали свої вагони, надривалися під важкими валізами, але довірити їх настирливим замазурам не зважувалися. Одна дамочка, у блакитній шубці поверх червоної сукні, вже зовсім, було, найняла Манюню, але підскочив морський офіцер із кортиком на боку, поцілував у щічку і перехопив чемодани.

— Нас просто бояться. Не наймають навіть задарма, — зажурився Боцман.

— А що ти хотів? Брудні, нечесані, пожмакані, стрижені під бокс, ще й очі світяться, — підштрикнув Павка.

Бігаючи вздовж вагонів, вони не минули жодного провідника, щоб не попроситися.

Розповідали свою історію, показували документи, але поїзди уходили, а вони знов і знов залишалися на пероні. Рано темніє в Заполяр'ї. На путях уже пихтів останній поїзд, і Боцман втратив терпіння.

— Може, все-таки, на дах?

— Це ж тобі не двадцять хвилин до Сейму, це ж — швидкий. Чотири години пре, не зупиняючись. А нагорі — дощ зі снігом. Геть задубіємо, — засумнівався Манюня.

Обійшли потяг ззаду і, стрибаючи по шпалах сусідньої колії, перевірили двері усіх чотирнадцяти вагонів: жодна не піддалася. Ось уже вікна напнулися теплим домашнім світлом; пасажири, перевдягнувшись у дорожнє, ретельно вмощували свої постелі; проводжаючи покидали вагони.

— Чіпляємось до підніжок! — скомандував Павка.

Манюня з Боцманом вдвох, спина в спину, вмостилися під лядою на вході до переднього тамбуру передостаннього восьмого вагону, а Павка, щоб, бува, вони не повипадали, натягнув поміж поручнями впоперек виходу їхні ремені.

— Головне: не позасинайте, бо що я скажу вашим матерям? — напутив він братчиків.

— За себе дбай, — погодився Боцман.

Павка пристроївся під заднім тамбуром сьомого вагону — спиною до вітру, обличчям до друзів — і примотав ліву руку ременем до поручня. "Ну, й чим не купе? Зверху — "дах", по боках — "стіни"; хіба що "двері" навстіж... Нічого, до першої зупинки якось протримаюсь". Потяг прудко набрав швидкість, і холоднющий мокрий вітер шарпнув по спині. Миготливі вогники цигарок з-під сусіднього вагону заспокоювали: раз палять — значить живі! "Наше щастя, що дощ вщухнув. Зовсім би піпець!" — Павка якнайглибше підліз під ляду, зіщулювся у жмут і притиснувся головою до верхньої сходинки. Так би він і тремтів він на приступці, аби не щасливий випадок. Раптом двері над ним розчахнулися, з вагону вирвалося світло, і пролунав жіночий зойк. Павка

подумав, що, побачивши його, пасажирка злякалася, і щоб її заспокоїти, визирнув з-під ляди та привітно помахав вільною рукою: мовляв, не бійтеся, все під контролем. Жінка ж, побачивши у себе в ногах живу голову, відсахнулася від пройма і так заверещала, що збіглися провідники. Вони задерли ляду і затягли скарлючене тіло до вагону.

— Там ще двоє, — видохнуло тіло, вказавши на сусідній тамбур.

Усіх зібрали у службовому купе сьомого вагону, напоїли чорним чаєм, і Павка мальовниче описав епопею.

— Скільки років працюю, а таких зайців ще не бачив! — признався старший провідник з білими "Тарасовими" вусами.

— Вони ж до нас, здається, підходили: просилися до Москви. За чай із цукром з вас по тридцять копійок за стакан, загалом карбованець, — вирахував молодший провідник.

— Ви хоч знаєте, скільки коштують квитки у швидкому поїзді? — спитав старший, і Павка витрусив на столик кілька мідяків.

— Не придурюйся. По п'ятдесят рублів з кожного, і їдьте до самої Москви.

— Це все.

— Ну, якщо не хочете платити, висадимо в Кандалакші. Поки що посидьте у проході: щоб ми вас бачили.

Як мило у теплі, хоч і на відкидних стільчиках! Тільки-но провідники зачинилися у своєму купе, зайці рушили шукати краще місце. В самій голові поїзду вони натрапили на геть порожній вагон і сховалися у багажні ящики, що попід нижніми полицями. Павка згорнувся калачиком, угрівся і заснув. Прокинувся він від брязкання зчіпок; виліз із схованки, виглянув у вікно і прочитав: "Петрозаводськ". Гукнув товаришів, — тихо. Заглянув у тамбур, — лише тютюновий сморід від "Прими".

"Не витерпіли слабаки; вилізли покурити, а їх застукали!"

Павка сховався у туалет і пішов до провідників.

— А це ще хто такий? Ми ж вас у Кандалакші висадили! — вигукнув молодший.

— Я спав у ящику.

— Повезло тобі. Чорт із тобою, їдь.

Ленінградський вокзал у Москві сяяв чистотою і нагадував музей. Стоячи на видному місті, навпроти входу з перону, Павка зустрічав усі поїзди, що прибували з півночі. З вагонів вивалювалися юрби пасажирів, але Славка з Тонясином серед них не було. Наблизилася ніч, і диваком, що стовбичив під пам'ятником Леніну, зацікавився черговий міліціонер. Перевіривши документи і вислухавши оповідання, він розпорядився:

— Квитка немає, — геть з вокзалу. Тут тобі не нічліжка!

— Якщо я піду, ми розминемося, а що я скажу їхнім матерям? Товаришу старшина, обіцяю: тільки-но зустрінемося, одразу переберемося на Київський вокзал.

Павка вийшов на площу і перевірів найближчі автомати газованої води. "Улову" вистачило на білий батон і газету "Правда". То був спеціальний випуск, з товстою вкладкою, присвячений Вересневому Пленуму ЦК КПРС. Павка розстелив газету на підлозі і заснув: вночі прибуття не очікувалось. Попри жорсткість постелі йому

приснився дивний сон. Начебто, він у складі великого естрадного оркестру — п'ять саксофонів, чотири труби, чотири тромбони, скрипка, флейта, фортепіано, контрабас і ціле сімейство барабанів — грає на тромбоні. Толян Панченко під сурдину виводить "Караван" Елінгтона; Дідок підхоплює мелодію на саксофоні; Боцман скубає контрабас, а Манюня дріботить на барабанах і чухає по тарілках. "Коли ми встигли навчитися?" — дивувався Павка. Прокинувся Павка від гучномовця, який сповістив про прибуття вранішнього потягу з Петрозаводська. Підскочивши, він обдивився всю прибулу публіку, але своїх не побачив і знову узявся за газету. Батьки з року в рік виписували "Правду", але він нею не цікавився. Наразі ж, після кожного поїзда він перечитував усі дванадцять сторінок, знизу доверху, від дати випуску до адреси видавництва. Нарешті, після п'ятого прочитання він угледів розгублених братчиків: гарячкувато розмахуючи руками, вони проходили повз нього.

— Далеко зібралися?

— Розумієш, Павко, цей покидьок вболіває за "Спартак"! — кипів Боцман.

— А що твоє "Торпедо"? Хто там є, окрім Стрельцова? — парив Манюня.

— Стрельцов — геній футболу!

— Лобановський — геній футболу!

Павка здивувався беззмістовності суперечки, адже обидва вболівали за Київське "Динамо".

— Я вже другий день тут стирчу.

— Цей бовдур позвав покурити; там нас провідники застукали і висадили у Кандалакші. Далі вже їхали з пересадками, — пояснив Боцман.

— Обережніше з "бовдуrom", бо юшкою умиєшся, — огризнувся Манюня.

— Він ще ображається!

Підправляючи шабельтас, до компанії підійшов сержант.

— Ну, що? Всі в купі? Ось вам по п'ятаку на метро і дуйте на Київський вокзал, щоб я вас не бачив. На приміському пероні знайдете чергового старшину — такий високий, з вусами, справжній дядя Стьопа. Привітайте його від мене, і він вам допоможе.

На приміській платформі Київського вокзалу справді чергував довжелезний старшина з вусами від Тараса Бульби. Він перевірів документи, прослухав сповідь і наказав бригадиру приміського потягу підкинути трьох зайців.

— Прибудете до Малоярославця, звернетесь до мого приятеля, теж старшини. А тут ви мені не потрібні, — напутив "Бульба".

Так, естафетою від одного чергового міліціонера до наступного, від Малоярославця до Сухинічів, від Сухинічів до Брянська, блудяги дісталися Хутора Михайлівського і з полегшенням зітхнули: Україна.

Конотопська поїзна бригада ретельно зачинила всі двері.

— Це ж треба: подолати тисячі кілометрів, щоб перед самим домом свої викинули на перон! — обурився Манюня.

— Гляньте туди: хіба то не Фіма Гегіль, переодягнений у залізничника, — Славко указав на провідника, який, задривши пику, сигналив жовтим прапорцем з останнього

тамбура.

— Авжеж, він, — підтвердив Боцман.

— Нумо, пускай, — наказав Павка.

— Не можу. В потязі ревізори. Якщо застукають, мене виженуть і загуркочу я в армію.

— Що ти верзеш? Роззяв очі! Відчиняй, кажу, протилежні двері, щоб нас не помітили, — розізлився Павка.

Ти щось маєш з собою? — поцікавився Боцман, щойно потяг рушив.

У Фіми знайшлась літрова банка з вареною картоплею, приправленою шкварками з цибулею, та чималий шматок чорного хліба. Картоплини добували чорними пальцями і розжовуванням себе не утруднювали. Коли ж на донці залишилась остання, Славко невпевнено запитав:

— Я доїм?

— Їж, Цуценятку, їж, — підбадьорив Тонясик.

Із Славка вирвався непристойний звук.

— То я ротом! — спішно пояснив він.

— А казали, що ви в Одесі. Начебто, влаштувалися на торгове судно, і вже попливли до Сінгапуру, — сказав Фіма.

— Де ми тільки не плавали... — підтвердив Славко.

— Я ж попереджав, що ревізори! — Фіма заметушився. — Ховайтеся у цій шафі, якщо не хочете вийти в Крелевці!

Хлопці насилу втиснулися у вузьку металеву комірку, де мав би стояти паровий котел. Павка — першим; на коліна йому уместився Боцман, на плечі якого вдерся Манюня.

— Анічичирк! — скомандував Фіма, зачиняючи дверцята.

— Ви що, позасинали там?— запитав він, коли поїзд загуркотів по сталевому мосту через Сейм. — Вилазьте вже! Мельню минули. Тепер, якщо й висадять, то в Конотопі.

У вузькому пеналі скрючені тіла блукачів стиснулися в суцільну колоду; Фіма видобував їх поодиночі і розкладав у тамбурі по підлозі.

— Погляньте, яка краса! Ех, зараз би етюдник! — вигукнув Павка.

Над Сеймом якраз зароджувалася зоряниця. Тиха ріка парувала, а із стариці, з-за вигону, випливала зграя свійських гусей. Вздовж затоки з кущів стирчали довгі рибальські вудки. Ключе чи не ключе? Рідні місця, де вони, не раз товкли *кливню*, полюючи на плотву і окунців. Поїзд увімкнув гальма, і ліворуч замаячили міські будинки. Чотири мости понад міськими вулицями прогуркотіли під колесами, і ось, праворуч, показався курінь рідного вокзалу.

У трамваї літня кондукторка не запропонувала їм квитків:

— Їдьте вже до своїх мамок. І де це вас, пройдисвітів, носило?

Розділ IV. Початок

Відтоді, як мама влаштувала його токарем, Павка у тризмінному режимі товчеться біля пошарпаного револьверного верстату, завезеного із Німеччини як трофей. Щоб

заробити тридцять рублів, він мусить обробити за зміну сто двадцять алюмінієвих корпусів. Робота проста: затиснув відливку у пневматичному патроні і увімкнув обертання: три хвилини триває оброблення. Зупинив, зняв, поклав до купи — бери наступну, і повторюй заново. Монотонно і нудно. Сходив до туалету, — втратив тридцять копійок. Простояв годину, — чотири рублі мінус.

Заводський цех — не для людини. Щільно заставлений верстатами, що натужно гудуть і нещадно чадять; над головою з гуркотом сновигають мостові крани. Влітку жарко, взимку морозно. Павчин верстат стоїть при в'їзних воротах, які при заїзді вантажівки дмухають протягами. Промашений, брудний комбінезон липне до тіла і не рятує ні в жару, ні в холод. Тітка Галя один раз його попраля і закаялась: корито прийшлося відтирати піском.

Затиснув, увімкнув, зачекав, вимкнув, зняв, відніс. Три хвилини на деталь. Скільки вже готових? Двадцять чотири. Ще точити й точити... Павка хапає наступну заготовку. Поставив, увімкнув, зачекав, вимкнув, зняв, відніс, приніс, затиснув. Три хвилини на деталь, норма сто двадцять штук за зміну. Скільки вже готових? Нарешті перерва на обід. На тумбочках для інструменту верстатники розгортають свої сидори.

— Дивись, дивись, онде туди, — прошепотів однокласник Вовка Тосенко, теж токар-револьверник, і тикнув цибулиною кудись угору. Павка задрав голову: над ними застиг мостовий кран. Із дверцят кабіни стирчали ноги в панчохах, розмірено смикались уверх — униз. У такт ним у вікні коливалася широка спина у засмальцьованій тільняшці: спина униз — п'ятки вгору; спина уверх — п'ятки впали.

— Микола, слюсар, Надьку топче, — пояснив Вовка.

— От вже нечепура! Чи вже б панчохи заштопала, чи п'ятки камінцем пошкребла. Ще й кран на середину викотила, — обурювалась прибиральниця Зіна.

Насправді, покликавши слюсаря відрегулювати гальма, кранівниця зупинила кран там, де й належало, — в дальньому кутку, впритул до ремонтного помосту. Все сталося від нетерпіння: Микола, донедавна матрос Тихоокеанського флоту, ще не зробивши роботу, ненароком лапнув кранівницю за грудь і пішло... виникла хитавиця, і кран із послабленими гальмами довільно викотився на загальне оглядання.

В цеху панувала тиша, наче хтось вимкнув електрику. Токарі, фрезерувальники, свердлувальники — всі, хто був на зміні, — милувалися дійством. Добре, що вночі у цеху командував змінний майстер — своя людина. Зачекавши, скільки можна, він заклав у рота два пальці і свиснув гучно як маневровий тепловоз. У вікні кабіни з'явилося розгарячене личко Надьки. Заправивши косинку, вона відкотила кран у відведене місце, і матрос негайно зайнявся гальмами.

— Біда з цими бабами: геть не слідкують за обладнанням, — поскаржився він, спустившись додолу.

Нічна зміна закінчувалася, настала пора прибирати робоче місце. Чотири відливки Павка загнав у брак і, щоб їхню вартість не вивернули у нього з зарплати, виніс їх із цеху і втопив у річці. У тому самому місці, де колись Кулик, втікаючи від *валета*, притопив відро з міддю. "Треба буде пацанам підказати", — занотував собі токар.

Почувши, що син зібрався до Сум із Волоколамським, мама розплакалася. Музикант з'явився у Конотопі недавно, а вже знеславився як хижий спокусник і навіть гвалтівник.

— Брудна, огидна людина. Не зв'язуйся з ним. Краще працюй на заводі: поступиш до політехнічного інституту, станеш інженером, — умовляла мама.

В її уявленні інженер — найвищий ступень розвитку особистості; інженери винаходять корисні речі, командують виробництвом і добре заробляють. Вона вірила у непересічні технічні здібності сина. Ще у третьому класі він власноруч змайстрував припалку і стріляв із неї по мішені, намальованій на дерев'яних дверях дворового погребу. І коли винахідника — якраз у момент начинення ствола сіркою — затримала міліція, мама не засмутилася і ще більше повірила у його інженерне майбутнє. Жодних музикальних здібностей у сина вона не бачила і, щоб бути переконливішою, виклала свої думки письмово. Але, перечитавши лист після його тижневого вилежування у шухляді, вона засумнівалася у своєму праві нав'язувати дитині власну думку і залишила його у себе. Павка ж ознайомився з ним через багато років, перебираючи залишений від неї архів.

Волоколамський з'явився у Конотопі після семирічної відсидки за зґвалтування. Жити у Москві йому заборонили, і він разом з дружиною і новонародженою донькою перебрався до провінції. У свої тридцять п'ять він мав непересічний життєвий досвід і у нього було чого повчитися. Він нікого не боявся і казав: *"Да, я — евгей; и кто хочет по могде по этому поводу?"*

Павка вважав, що вмінню жити треба вчитися саме у таких, як Волоколамський: хитромудрих, сильних і зухвалих. "Мама влаштувала мене на завод у смердючий цех, а Волоколамський обіцяє зробити з мене справжнього музиканта. А те, що про нього теревенять, так — молодець! Особисто він розповідав, що та дівка сама дала, а потім з переляку розрюмсалася мамці. Батько ж виявився великим генералом і посадив. Проте як це стосується музики?" — міркував Павка.

Волоколамський грав на акордеоні, гітарі і трубі; перекладав із платівок на ноти популярні мелодії; розписував оркестрові партії і заснував на швацькій фабриці перший у Конотопі естрадний оркестр. Коли йому знадобився тромбоніст, він звернув увагу на малого, що соковито рохкав на басу.

— Хіба для тромбона не треба мати абсолютний слух? — затурбувався Павка.

— "Слух — дело наживное. Нету слуха, — икгай по нотам. Главное — взять быка за гога". Пгиходи ко мне завтга после обеда в гайонный Дом культугы", — заспокоїв Маестро.

І тут Павці пригадався віщий сон, що наснився йому на підлозі Ленінградського вокзалу: хіба то не поклик долі?

Тенор-тромбон з кварт-вентилем виявився заважким; кулісу повсякчас заїдало, і перший звук, який Павці вдалося вичавити з нього, нагадав рев слона у фільмі "Тарзан".

"Пгекгасно! Это — пегвая позиция, нота "си-бемоль.", — підбадьорив учитель і

накреслив на кулісі шість рисок — шість позицій.

Його впевненість надихнула малого. "А що, як я й насправді зможу? Жоден джаз не обходиться без тромбона!"

З того дня у Павки з'явилася ціль. Він зачастив до районного дому культури і затримувався там допізна. Він освоїв гама і арпеджіо, розучив по нотах найпростіші партії з репертуару Маестро, і той, без зволікань, виставив його на найближчі танці. За фальш він не сварив; якщо вона виривалася з тромбона, застрашливо випинав очі і дублював його партію на трубі. Батько, на відміну від Антоніни Геннадіївни, сина не відговорював. Він пам'ятав, як, у такому ж віці покидаючи отчий дім, вірив у свої сили, і батьки не заперечували, а підштовхували на самостійний шлях.

Врешті-решт, напередодні Нового року Павка розрахувався з мехзаводом і вирушив у Суми. У дитинстві він чув, що обласним центром Суми стали випадково: при створенні нової області на цю роль першочергово розглядався Конотоп. Павка не очікував побачити там чогось видатного і був приємно здивований тролейбусом і повноводною річкою, що протікала центром міста. Гуртожиток суперфосфатного заводу, де на нього чекав Волоколамський, розміщався у непоказному двоповерховому будиночку по вулиці Охтирській, на самому краю міста. Чергова на вході, почувши прізвище Волоколамського, без усяких надала прибульцю ключ від його кімнати. Маестро запізнавався, і Павка, маючи при собі альбомчик із олівцем, розважився малюванням. Чоловіків він звичайно зображав мускулистими як орангутанги; жінки ж у нього виходили гарненькими, схожими на Рину Миколаївну.

— "А у тебя неплохо получается! Только сиськи — маловаты. У женщины главное — это сиськи!" — Волоколамський стояв ззаду, і Павка затріснув альбом.

— "Хочешь кушать? У меня всегда найдётся чай, сахар и булка с маслом. За чай с сахаром с тебя будет тгидцать копеек — как в поезде. За масло — губль за кусочек. Хлеб белый бесплатно: в столовой он дагом. Если нет денег, можно в долг, гассчитаешься с пегвой поллучки. Я договогилсь, чтобы тебе выписали аванс. Завтга устгоишься на супегфосфатный завод, и место в общежитии тебе уже выделили. Сегодня пегеночуешь у меня", — муркотів Волоколамський, записуючи в записник перший Павчин борг. Він увімкнув електричний чайник і пояснив, що танці відбуватимуться тричі на тиждень — по середах, суботах і неділях — тому він і потурбувався стосовно працевлаштування. Мовляв, приймуть його по блату, зразу апаратником четвертого розряду, а яка у апаратника робота? Сиди собі і стеж за апаратами, а зарплата йтиме і, поміж іншим, за тарифом шкідливої сітки! Його аргументи звучали переконливо: і правда, якщо танці лише тричі на тиждень, на них багато не заробиш.

Усе пішло, як задумано, хоча й не зовсім так, як бачилося Павці. Його оформили не апаратником, а *завантажувачем-вивантажувачем*, але він не засмутився: до фізичної роботи ставився як до тренувань. Зате тромбон-альт у ДК "Хімік" виявився класним; томпаковий під срібло, з легкою кулісою і м'яким воркітливим звучанням: точно як у Олега Лундстрема на платівці "Весёлый май".

Змінний майстер Жованик видав новачку роботу з товстого чорного сукна, схожу на флотський бушлат, ватяно-марлевий респіратор, широку совкову лопату і доручив прибрати з підлоги в бункер чималу гору сірувато-жовтого сипучого матеріалу. Завузький люк розміщався вище голови, і частка вантажу щоразу просипалася мимо нього. Проте, уявивши лопату гімнастичним знаряддям, Павка підібрав підхожий ритм кидання й узявся тренувати м'язи спини і рук. Так, не захекавшись, він прибрав кучугуру під мітлу і отримав схвальний кивок змінного майстра.

В гуртожитку Павку підселили до міцного парубка Сашка. Він нещодавно демобілізувався з парашутно-десантних військ, володів прийомами самбо і числився найкращим дружинником. Чи не з кожного патрулювання Сашко приносив сувеніри: ножі, фінки і кастети. Їх у нього накопичилась ціла колекція, і один ніжик, з викидним лезом, він подарував Павці.

До Сашка навідувалась гарненька і привітна дівчина Галя, апаратниця сірчано-кислотного цеху. Ночі її гостювання для Павки перетворювалися на солодку муку. Хіба заснеш, коли на відстані руки невтомні коханці хлюпаються животами, сопуть і стогнуть? Якось, повернувшись із нічної зміни, Павка застав Галю у своєму ліжку, де вона відсипалася від безугавного ласкавця. Махнувши віями, томно вибачилась: "Павлику, ти ж не проти, що я тут? Заплющ очі..." Неквапно встала, накинула халат і залишила в юнацькій постелі ще незвіданий дурман ошасливленої жінки.

На танці до ДК <Хімік> з усього міста збиралася стильна молодь. Просторий світлий зал із блискучим паркетом; місткі гардероби і буфет із вином і пивом; єдиний у місті джаз-оркестр і толерантний до моди комсомольський патруль — створювали атмосферу нестриманої радості. Парубки у вузьких штанцях і дівки у коротеньких спідничках абажурчиком витанцьовували все, що хотіли. Оркестр грав на замовлення. Тільки-но з'являлася нова платівка, Волоколамський перекладав її на ноти. Труба, саксофон, тромбон, акордеон, контрабас і ударник — найліпший склад для веселої музики, і байдуже, якщо хтось один колись десь сфальшує: головне — це ритм. Найгучніше грав тромбон. Коли Павка затягував гліссандо на всю кулісу, його нові приятелі, стильні з хімістечка, Бема, Сява і Малюк впадали в самозабуття і смікалися як паралізовані. В найвузжчих штанях (без мила не натягнеш), строкатих сорочках на випуск, зачесані на кок, вони вискакували на середину і витівали неймовірно. Бема крутив Малюком навкруг себе, проштовхував поміж ніг і перекидав через плечі. Перед ними розступалися і ляскали в такт долонями. За ними й інші пари виходили на середину і витворяли так само, а серед усіх особливо вирізнялася яскраво-сліпуча білявка у коротенькій спідничці парашутиком. Павці вона здалася знайомою.

"*Это — Лега. Пгавда кгасавица? Я слышал, что она из "Синей Лошади". Они там на столах голыми танцуют... Всё: я её возьму!*" — проголосив Маестро і славно обливав мундштук. "Валерія Євграфівна!" — Павка упізнав колишню учительку математики і класну керівницю, в яку був закоханий увесь п'ятий А.

Нічого у вас не вийде, — бридливо вимовив він.

"Спогим на бутылку коньяка!"

Цех грануляції суперфосфату здався Павці залізобетонним чотиритрубним пароплавом, прибитим до берега. Його семиповерховий тулуб, обліплений по боках усяким залізяччям, відверто смердів сіркою. Павка швидко вникнув у процес. Ковшові елеватори піднімали пісковий продукт на самий верх, звідки він, пройшовши крізь різноманітні бункери, апарати і шнеки, потрапляв на склад вже у вигляді горошинок. Усе обладнання було італійське, автоматичне, розраховане на певний потік. Можливо, в італійців воно б справно працювало, навіть і без людського нагляду, але Народне господарство потерпало від нестачі мінеральних добрив, тому на кожному поверсі трудилося по декілька робочих, які вичавлювали з обладнання удвічі, втричі більше норми. Протоки від того повсякчас забивалися і з них на підлогу вивалювалися гори просипу. Апаратники лопатами закидали їх назад і завзято клепали пудовим бияком по бункерах і протоках: їм платили розмірно випуску.

— Місяць вже закінчується, а ми й на молоко не заробили. Шуруй, хлопче, наверх, там Гриць скаже, що робити, — наказав Павці бригадир через переговірну трубу, що проходила крізь усі поверхи.

На п'ятому поверсі гуркотіли сита, за якими наглядав досвідчений Гриць. Він зупинив те, що найближче до сходів, і загадав Павці лізти всередину його гарячої пащі, щоб у дальньому кутку засукати заздалегідь вирубаний клапоть полотна. Через створений отвір у готовий продукт замість гранул хлинули не подрібнені грудки.

— А якщо побачать? — спитав Павка.

— До лаборантки спустився Іван, і зараз її лапає. А майстер змився на підлідну рибалку. Та аби й був, заплющив би очі: хто не хоче заробити?

Перевиконавши денну норму на двадцять п'ять відсотків, бригада задоволено спустилася в душову. Кочегар Льоня жарко нагрів воду, але суперфосфат не змивався, натомість розчинявся на сірчану кислоту, від якої шкіра свербіла наче від кропиви. Після бані гурт вирушив до буфету за молоком, яке безкоштовно видавалося для очищення організму.

— Пий моє, а я краще пиво, — сказав Гриць і віддав Павці талони на увесь залишок місяця. Павці ж молоко — улюблена їжа. Він докупив три пиріжка з повидлом по п'ять копійок за штуку, і заїв ними три пляшки. Про сніданок можна було не турбуватися. Пообідає він у заводській їдальні, а ввечері Волоколамський відпустить йому чаю зі скибкою булки з маслом. Знедавна вже не в борг, бо позаминулої середи Павка обіграв його в шахи по п'ятірці за партію.

З боку цеху сірчаної кислоти ядушливо дмухнуло сіркою, і Павка закашлявся. Подумалось: "Не дарма нам видають молоко; у нашому цеху ще терпимо, а ось жінкам-апаратницям із цього цеху не позаздриш. Ще молоді, а обличчя вжже сірі, наче в утоплениць. Тільки й того, що грамоти повсякчас отримують".

Сашко з Павкою ще не попросиналися після нічної зміни, як до кімнати, сердито грюкнувши відрами, вдерлася прибиральниця Минівна. Пробурчала:

— Ясний день на дворі, а вони, воляки, все сплять та сплять!

Стара не зналася на позмінній роботі; це був її звичайний демарш, і Сашко вирішив покласти йому край.

— Один вже встав, — анонсував він. Перевернувся на спину, відгорнув укривало і надав волю прутню розпрямитися на повний зріст. На морозному повітрі, що увірвалось до кімнати крізь відчинену Минівною шибку, Сашкове одоробло, з якого у збудженому стані тонкий стакан стягувався з характерним чваканням, почервоніло і запарувало. Якби цариця Катерина все ще була при владі, Сашко точно став би гетьманом. Скромна ж прибиральниця глянула скосу і сказала:

— Кого ти хочеш налякати? Ти за усе життя огірків стільки не з'їв, скільки я хуїв бачила.

Вона дотерла підлогу і пішла, гучно грюкнувши відрами. З того дня, попри сувору відповідь Сашкові, Минівна унадилась приводити до гуртожитку свою незаміжню дочку. Ото, приведе, посадить в усіх на виду, поряд із вахтеркою, і накаже:

— Дивись, роззява, не прогав!

Шостого лютого Сашко, Галя і Павка, втрюх, відзначали Сашків день народження, і Галя заспівала. Її грудний чистий голосок так зачарував Павку, що він запросив її до Волоколамського на прослухування. Маестро, приглянувшись до дівчини, вигукнув: *"Го, что надо!"*. Галя зачастила на репетиції і невдовзі вже виступала на танцях із ліричною піснею *"Воляре"*. Волоколамський так силював трубу, що, заплющивши одне око, не вилазив із третьої октави.

— Він такий ловелас! Такий настирний, такий хвацький: то груді торкнеться, то за талію ущипне. Обіцяв пристроїти до філармонії. Як ти думаєш, не обдурить? — радувалась Галя.

А через місяць поскаржилась:

— Ти ж, Павлику, не кажи Сашку: дізнається і вдавить його як хропака. Сам сяде, а я що робитиму одна, з дитиною? Вчора ледь спорснула від чорта. Кажу йому: "Я — вагітна". А він: "Ти що, дурна, не привчила жениха до презерватива?" "Так на нього жоден не налазить", — кажу. "Ну, тоді більше не приходь і про філармонію забудь". Отак воно. А я ж, роззява, губу розкотила, думала, що уникну тієї хімії.

Сидіти на робочому місті апаратникам заборонено: мусиш повсякчас соватися, щось регулювати, змащувати, або прибирати просипи. Глухою ніччю, коли змінний майстер злиняв на Псел, Павка дістав сховану за бункером дошку, вимостив із неї лавочку і здрімнув. Пробудився від пронизливого скреготу: "співали" не змащені букси. Солідол закінчився ще минулої зміни, тому Павка через трубу викликав чергового слюсаря Івана.

Привітавшись, Іван розсівся на Павчиній лавочці, скрутив цигарку, перемкнув розетку тоненьким дротиком і, щойно той розжарився, прикурив.

— На ціліні ми змащували комбайни без солідолу, — заспокоїв він Павку.

Викуривши смокрутку до пальців, слюсар розстебнув ширинку і помочився потроху у кожну мазничку.

— Гарантую, що до ранку протягне, а там нехай механік піклується. Тобі ж,

бригадир наказав підніматися наверх до Гриця: мабуть, чистити *циклони*. Сушильник не досушив, суперфосфат зволожився, заліпив труби, і процес зупинився. А в циклон, окрім тебе, ніхто не пролізе.

Гриць озброїв Павку молотком, зубилом і на мотузці спустив у трубу, з якої дмухало вологим кислим жаром. В циклоні було туго, не розмахнешся, а суперфосфат зміцнів на цемент. "Градусів шістдесят", — визначив Павка, заливаючись потом. Піт, змиваючи суперфосфатну пилюку, утворював сірчану кислоту, від якої свербіло тіло і їло очі. Ватяний респіратор просякнув нею і вже не захищав, а, навпаки, труїв. Над головою, як зірки на небі, світилися зворушливі очі Гриця. Напарник цупко тримав мотузку і, підсвічуючи лампою, підказував, де іще не чищено. Після короткого передиху він спустив Павку в наступну трубу, яких у батареї було шість. Впоравшись з усіма, Павка видряпався на площадку зовнішньої пожежної драбини, припав голим тілом до рифленого заліза і жадібно, як загнаний собака, хапав груддю морозне повітря. Він пишався зробленим: ніхто, крім нього, не подужав би цю роботу! Наразі йому відкрилася панорама нічного міста, що байдужливо миготіло тисячами вогників. Ондечки світився рідний ДК "Хімік", де сьогодні, як заведено по неділях, тарахкочуть танці. Сумно їм без тромбона? "Волоколамський на трубі мене не замінить".

— Прийшла зміна, прийняла вахту, можемо йти в баню, — гукнув Грицько.

У цеху зміна майстра Жованика визнавалася передовою; вона завжди перевиконувала план і отримувала премії. Павка радувався грошам: у Конотопі він не заробив би й половини. За три місяці він справив собі зеленуватий, у жовто-чорну краточку, костюм і взувся в гостроносі югославські туфлі. Вони боляче стискали пальці, але таких не було ні в кого. Коли Наташа призналася, що не отримує стипендії, не має гуртожитку, живе на квартирі і харчується самою картоплею, він став щомісяця висилати їй по сто карбованців. "Який з Наташки інженер, ще й електрик?" — дивувався він. Пише, що предмети в Електротехнічному інституті складні, а вимоги до студентів суворі. Щоб виправдатися перед братом, Наталя надіслала загальний табель, у якому на всю групу не знайшлося жодного відмінника. Нічого не зробиш: не пройшла на журналістику — становсь електриком. Зате Ленінград, яким так захоплювалася мама, і їй припав до душі. Вона захоплено писала про Ермітаж і лекції Іраклія Андронікова. Хвалилася чудовими подругами, з якими бігала по театрах, і тішилася двома своїми віршами, опублікованими в інститутській малотиражці. Насамкінець, попри всі труднощі, Наташа радила брату будь-що поступити до інституту і насолодитися студентськими роками.

Волоколамський таки виграв спір. Розчепурена і збуджена Валерія Євграфівна минула вахтерку о п'ятій, а вийшла далеко після полуночі; щаслива — неначе з королівської опочивальні. У якості доказу Маєстро пред'явив Павці мережеві трусики.

"На, утги сопли. Пгишлось потгатиться на коньяк. Можешь допить, там осталось. Давно я не пил пятизвёздочный! Когда гасчитаешься?"

Павка відчув себе обгидженим. То була межа! Їхня Валерія Євграфівна! Красуня, якій і в очі страшно було глянути... і Волоколамський — товстопузий і слинявий. За

пляшку коньяку!

Позмінна робота надавала приємність у білий день, коли народ працює, і вулиці малолюдні, досхочу вештатись містом. Наближалось літо і хлопцю, який ще не відзвичаївся мати літні канікули, а робота набридла, захотілося додому. Тим більше, що оркестр ось-ось міг розпастися. Маєстро знову зашпортнувся на неповнолітній із порядної сім'ї, і проти нього розпочалося слідство. Шукали свідків, а Павці це було ні до чого. Насправді він співчував Волоколамському, який, на його думку, страждав на природжену хіть, що проявлялася завсідним тремтінням правої ляжки. *"О! Дівочки! Подгастут..."* — трепетно примовляв він, зустрівши на вулиці зграйку школярів.

"Без нього оркестру не буде, і що я робитиму в Сумах? Квасити суперфосфат? Ні, буду звідси намілюватися!" — міркував Павка, стоячи на високому березі Псла. Внизу, біля самої води, бавилася трійця дівчат шкільного віку. Схоже, вони втекли з уроків і сповна насолоджувалися свободою. Яскраво одягнені, вони стріляли у його бік лукавими бісиками. Лише рік минув після закінчення ним школи, а десятикласниці вже відчутно погарнішали. Павку потягнуло підійти до них, заговорити, але він засоромився і застиг на місці. Дівчатка ж глузливо зареготали і побігли парком. Картаючи себе за нерішучість, пішов собі і Павка.

Розділ V. Конотопський діксіленд

Антоніна Геннадіївна переживала за молоде покоління, що надто повільно набувало комуністичної свідомості. Безпосередньо спілкуючись зі студентами, вона відчувала, що попри всі її зусилля, молодь піддається безпідставним сумнівам і переймається другорядними питаннями. Взяти хоча б недавній лист з практики студента Калашника.

"Отримали ми вашого листа, Антоніно Геннадіївно, і вся група дуже вдячна вам як матері. Ви пишете, що ми становимося орлами, але ми цього не відчуваємо. Поселили нас у гуртожитку, від якого добиратися до роботи займає півтори години. І стільки ж назад. Повертаємось, а їдальня вже зачинена. Скільки не зверталися до начальника тресту, щоб нам виділяли окрему машину, відповідь одна: їздіть разом з робочими. Але та машина завжди переповнена, і залізити до неї ми не в змозі. Я поскаржився викладачці, яка приїздила перевіряти практику, але вона нічого не вирішила. Отже, всі хлопці вкрай незадоволені практикою. Проектування розпочали лише троє; інші ж потрапили на об'єкти, що не відповідають дипломній роботі. Розумієте, Антоніно Геннадіївно, мене вразило, що у кінці місяця, у день зарплати, на обличчях робочих не видно радості, а одна лише журба. Робочому бетоннику або монтажнику п'ятого розряду наряди закривають на двадцять один, двадцять три, ну, колись на двадцять п'ять карбованців за день, а чорноробам і того менше. Отже, роботязі виходить на місяць десь рублів шістьсот. І що можна придбати на ті гроші? А в усіх родини, їх треба годувати. Звідусіль з'їхалася молодь, хоче заробляти і жити по-людські. Натомість, вистачає лише на шматок хліба, а цього для робочої людини не достатньо. Відчуваєш, що підіймається хвиля невдоволення, яка може знести все на своєму шляху. Буває, лежиш у ліжку, розмірковуєш, перевертаєш усе у голові, роздивляєшся з різних боків і

не розумієш причин такого становища. Читаєш книжки, порівнюєш з дійсністю і знову становиться сумно. Хто в усьому винен? Як змінити усе на краще? Антоніно Геннадіївно, чому так несправедливо ставляться до будівельників? Інколи здається, що ми даремно учимось по цій спеціальності".

Калашнику вторив студент Гудзь. "Шановна Антоніно Геннадіївно, мені нестерпно хочеться поділитися з вами особистими турботами. Семирічну школу я закінчив у 1954 році. Хоч і добре закінчив, але на подальше навчання коштів у батька не знайшлося, і я пішов працювати у колгосп на разові роботи. І відразу натрапив на несправедливість. Скільки сварок я мав із бригадиром! Але довести свою правоту не спромігся і, зрештою, зрозумів, що правди не знайду ніколи. Найкращу роботу бригадир віддавав своїм сестринцям, а я отримував лише важку і брудну. При цьому трудоднів мені нараховував найменше. Вечорами я ходив гуляти і познайомився з дівчиною по імені Олена. Вона мешкала у сусідньому селі, а працювала у колгоспі телятницею. Мені здалося, що вона розвіє мої важкі думи, бо з нею я відчував себе веселим та щасливим. А на мої думи впливали домашні справи. Батьки якраз заходилися будувати хату, хоча в усьому відчували нестачу. Не мали навіть грошей, щоб придбати мені костюм, щоб я виглядав не гірше інших. Від тих злиднів тато з мамою почали сваритися, а це все впливало на моє серце, і я ніяк не міг второпати: чому таке життя? Ото візьму увечері стареньку гармонь і почалапаю з дому туди, де на мене чекає подруга. Так ми з Оленою дружили півтора роки, і моє серце звикло до неї, і здавалося, що знайшов я ту єдину, з котрою пройду все життя. Але я прорахувався. Олена завербувалася у Херсонську область, і прийшлося мені задовольнятися самим лише листуванням. Але й це тривало недовго. Скоро дізнався, що вона одночасно спілкувалася і з моїм другом, сусідом. А той вигадував про мене всяку брехню, ще й примудрився перехоплювати мої листи. Зрештою, Олена зовсім припинила мені писати. Після такого я зрозумів, що справжніх друзів на світі не буває... У вересні 1957 року поступив я до технікуму. Приїхав у Конотоп із доброю мрією і відразу засів за книжки. Сподівався, що тут, напевне, знайду справжнього, чесного друга. Познайомився з Євгеном Сагайдачним. Поки ми жили разом на квартирі, він був гарним товаришем. Ми ділилися думками, іноді сперечалися щодо науки, будівництва та інших питань. Усе змінилося, коли ми перебралися до гуртожитка: Євгена начебто підмінили. Став він часто-густо мене підводити, і наша дружба захиталася. Він знайшов собі нових друзів — веселих, шумних, але таких, що живуть несправедливо. Мене обрали старостою групи. Спочатку все йшло добре, хоча декому я не сподобався, бо різав правду у вічі, ненавидів брехунів і намагався викоренити підказку. Невдовзі наша група розділилася навпіл: з одного боку я і класна керівниця, з іншого — вся група. Щодо мене, їм не подобалася чесність, а їй не терпіли за моральність. Стали злословити про якийсь там блат. Хлопці у кімнаті почали навмисно галасувати і заважали готувати уроки. Це все позначилося на моїй успішності, і у мене з'явилися трійки. Наче на зло, я отримав листа від Олени, у котрому вона призналася, що ось вже два місяці, як заміжня. Відтоді я зовсім перестав вірити і дівчатам, і друзям; залишився сам-один. Отже, врешті-решт, від обов'язків

старости я відмовився".

"Ох, не жили наші хлопці при капіталізмі, не знають почім фунт лиха, і що це таке "людина людині — вовк". Водночас, такі принципи, як "людина людині друг, товариш і брат", "хто не працює, той не їсть", "один за всіх, усі за одного" приживаються занадто повільно. Як же міцно засіло міщанство в душах людей! Ні, треба діяти! Щойно повернуться з практики, проведу позаплановий семінар на тему "Соціалістична мораль і її вплив на розвиток суспільства". Попередньо порекомендую студентам перечитати "Як гартувалася сталь"... Нехай ще пригадають Павлика Морозова, Зою Космодем'янську і Олександра Матросова",— занотувала собі Антоніна Геннадіївна.

Дідок повідомив, що Колька Аксьонов, художній керівник клубу ім. Луначарського, збирає великий джаз. Із усіх духових оркестрів міста на його заклик відгукнулися найкращі виконавці: Аркаша Шевченко (перша труба), Вітя Карпенко (втора труба) і Анатолій Турков (кларнет і сакс баритон) — усі з Рембази; Вітько Бібік на прізвисько Джока (кларнет, сакс альт), Толян Панченко (втора труба), Микола Лузан, токар з Мехзаводу (контрабас); Вітько Затятий (сакс тенор) і Вовка Руфер (тромбон-тенор) — обидва з будівельного технікуму; ударні інструменти (Юлій Кауфман), акордеоніст Олександр Кузьмич і особисто сам Аксьонов (саксофоніст-слухач) безпосередньо із клубу ім. Луначарського. Колектив згуртувався навколо Сені Кузікова, студента Чернівецького музикального училища на канікулах. Він привіз із собою оригінальні ноти на музику з кінофільму "Серенада сонячної долини" і взявся навчити духовиків правильно акцентувати синкопи. Сам він віртуозно грав на піаніно і за потреби міг награти кожну партію так, як її й задумав сам Глен Міллер. Укотре дивуючись, як із крапок із завитушками, по-різному розставленими на п'яти рисках, відтворюється будь-яка музика, Павка занурився у репетиції.

Коли оркестр заграв без збоїв, у клубі з'явилася солістка, теж з Чернівців. Насправді, Павка вже бачив ту юнку на Сеймівському пляжі, і зовнішньо вона нагадала йому колишню однокласницю Фіську Івасько. Але ту він знав негожою, пласкою і такою худющою, що у шпарину поміж ніг у неї могло б прокотитися чимале яблуко; натомість ця була кралечка: випинала груденята, а поміж ніг у неї і огірочок не протиснувся б. На пляжі дівуля грала в настільний теніс і обіграла всіх вряд, допоки до столу не підвалив стиляга Роба. Від його хльостких подач вона раз за разом відбігала від столу і нахилилася за кулькою.

— Роберт, не бий так різко, пожалій дівча! — поспівчував їй уболівальник.

— Ззаду вона йому більше подобається, — підшпилив інший...

"Якщо це Фіська, звернула б на мене увагу", — Павка змастив слиною кулісу і підготувався до вступу.

— Знайомтесь: висхідна зірка естради — Анфіса! — урочисто проголосив Аксьонов.

За чотири роки гидке каченя обернулося на справжню принцесу. Брівки шнурочками; губи — п'явками; при усмішці з-під верхньої губи виблискують плотські зубки. Стильно одягнена, трохи-трохи підфарбована, манірна і підкреслено незалежна. Павка відчув себе Квазімодо. Слабенький голосок співачка компенсувала мікрофоном.

На репетиції вона з'являлася з запізненням і завжди у супроводі красавчика Роби. Його вузькі, завжди ідеально наprasовані брюки, блискучий піджак, на який він казав *кліфт*, і білі шкарпетки пробуджували бажання вмазати йому по пиці, але він вважався своїм, а своїм усе пробачалося. Та й до чого тут Роба? Він приводив дівку, залишав її в оркестрі, а сам кудись линяв, повертаючись під кінець репетиції, щоб потім нехотя провести її додому.

В нотах у тромбона було чимало закрутистих місць і, щоб не облажатися, Павка заучував їх напам'ять. Концерт був уже на носі, а він ще збивався, змушуючи Сеню припадати груддю до клавіатури і шаленими пасажами заповнювати непередбачені паузи.

— Чому ти не відповідав на мої листи? — запитала Анфіса.

— Хтозна. Я взагалі не люблю листуватися. А навіщо ти уїхала з Конотопу?

— Наче ти не знаєш, в яких умовах я жила. Підвал з глиняною долівкою, туберкульозна мати, троє братів, і всі розбишаки... На щастя, у Чернівцях об'явився дядько, материн брат, хворий на рак. Професор медичного інституту. Я його доглядала. Закінчила десятий, підготовчі курси і цим літом збираюся поступати в медичний.

— А співати?

— У школі був вокально-інструментальний ансамбль, яким керував Сеня. До речі: ти не проведеш мене після репетиції? Тут не далеко.

— Роба образиться.

— Роберт хоче всього і зразу.

Тітчина хата стояла за шляхопроводом, у дальньому темному завулку вулиці Будьонного, майже біля самої водоканали. Анфіса розповіла, що минулого року поховала матір, а ночувати у їхньому підвалі боїться через старшого брата, який нещодавно вийшов з в'язниці.

Ранком наступного дня вони зустрілись біля школи №2. Буяло літо; у робочий час вулиці були майже безлюдними, і гуляти було вільно.

— Про що ти думаєш? — зненацька запитала Анфіса.

— Про тебе, — збрехав Павка.

Дивна пара привертала увагу нечастих перехожих. Вона — чистенька, гарненька, у коротенькій розкльошеній і ретельно відprasованій червоній спідничці, білій прозорій мережевій блузці, м'яких червоних туфельках і з чорною сумочкою через плече; він — босяцюра, з розплющеним носом, стрижений "під бокс", одітий в усяке пожмакане, зручне для бійки і зовсім негодяще для побачень.

— Ти вже визначився з інститутом? Я рада, що вчитимусь у медичному. Мені подобаються лікарки. Вони у білих шапочках і накрохмалених халатах. Суворі і лагідні водночас. Щоб ти знав, студентки медичних вузів — найвродливіші від усіх! А ще медики неабиякі гумористи...Ось, привели нас, абітурієнтів, на екскурсію до кафедри анатомії. Там такий басейн з хлороформом, і поверху мерці плавають. За потребою їх виловлюють на розтин. Чуємо: "Чіпляй Васька. Ні, не того! Отого, що праворуч, кажу, — Васька, Васю підважуй!" То старший санітар кричить молодшому, який стоїть із

іншого боку басейну з гаком. Придивилася, а в одного з плавців на руці татуювання: "Вася". Ти ж, мабуть, підеш у моряки? Пам'ятаю твій твір на вільну тему: "Дивитися в ілюмінатор на пальмовий берег і слухати джазову музику."

— Мабуть, ні. Відбило, — Павка розповів про невдалу спробу, про Одесу і Мурманськ.

— Але ж мусиш кудись поступати. Ти ж у класі найрозумніший. Не забуду, як ти на уроці літератури переповідав роман "Граф Монте-Кристо". Ми слухали, розкривши роти. Після того увесь клас перечитав.

— Я на роздоріжжі. У десятому геть запустив навчання. Спорт, музика, більярд. Не певен, що складу іспити. А зубрити не вмію. Восени мама знову влаштує на завод токарем. Іноді спадає на думку, а чи не завербуватися кудись до Сибіру на будови комунізму? Фізичної роботи я не боюся; опісля Камчатки мороз мене не лякає. Туди звідусіль з'їжджається молодь. Живуть весело і дружно: кожен за усіх, усі за одного!

— А мені подобається Київ. Там на кожному кроці — щасливий випадок. Нещодавно їхала у метро і у віконному відображенні зустрілася поглядом із симпатичним хлопцем. Я дивлюсь на нього, він дивиться на мене, і щось поміж нами відбувається. Здалося мені, що він також щось відчуває, але стримується. Отак і їхали, заглядаючись у скло. І хотілося їхати й їхати. Поміж нами — юрба, і зблизитись ніяк. Отже, стою я, роззява, не рухаюсь і не дихаю. Раптом — раз! Його зупинка, і він виходить. Ще обернувся наостанок, а тут чую: "Обережно, двері зачиняються!"

На літній терасі ресторану "Каштан" торгували натуральним вершковим морозивом, і вони з'їли по повному блюдечку. Сходили в кіно на денний сеанс і посиділи в сквері. Так і проблукали битий день до самої репетиції. Додому йшли парком Паровозовагоноремонтного заводу і вдалині від алей, під балдахіном буйної липи, наштотхнулися на потаємну лавочку. Павка заходився розповідати про моря, вулкани, кораблі і собачі запряжки, а коли перейшов до Ремарка і Гемінґвея, Анфіса його перебила:

— А ти вмієш цілуватися? Ось я тебе навчу.

Вона, насправді, багато чого могла навчити наївного друга. Ласкаво пригорнулася, обхопила шию, присмокталася до губ і язичком полоскотала в роті. Павка ж занурився у блузку і облизав соски. Мабуть, в дитинстві він не натішився материнською груддю, бо зараз, занурившись носом у дівочі, жадав залишитися там довічно. Посміливішавши, взявся шарудіти рукою по тілу, і вже зовсім, було, дістався трусиків, але тут його пролазлива рука напоролася на рішучий супротив.

— Мушу спершу закінчити інститут, — сказала вона.

— "То ми ще побачимо", — подумав він.

На тій щасливій лавочці вони проводили всі вечори до самого концерту. Врешті решт Павка втомився. Нестерпно боліло під животом: неначе йому защемили щипцями. "Ні, так не годиться. Братиму бика за роги", — вирішив він і запропонував любасці після концерту поїхати з ночівлею на Сейм.

— Удвох?

— Так. Тільки ти і я...

Вистраждана вистава відбулася у літньому театрі парку ім. Луначарського в останню п'ятницю серпня. За тиждень до цього Павка з Вітьком розмалювали дві однакові афіші: струнка дівчина, в профіль схожа на Анфісу, тримала саксофон, з якого чорними літерами по жовтому вилітав заклик: "JAZZ! JAZZ! JAZZ!" Одну притулили до кінотеатру Воронцова, другу встановили навпроти вокзалу. Квитки розійшлися вправно. Простенька сцена не мала завіси, і музиканти розсаджувались у два яруси під бадьорі вигуки глядачів. Анфіса чекала виходу, сидячи у першому ряду. Сеня з'явився у фраку з метеликом, сів з фортепіано і елегантно награвав невідомі варіації. Окрім нього, тільки кларнетист Турков прийшов із метеликом, решта ж обмежилась білими сорочками. Розсілися і тихесенько терликали у свої дудки. Щойно зал заповнився, і Аксьонов розповів публіці свіжий анекдот, Сеня змахнув рукою і по-справжньому вдарив по клавішах. Навздогін труби і тромбони в усю міць грянули вступні акорди "In The Mood". Ласкаво заворкотіли саксофони; задзвеніли труби; тромбони хрокнули своє найнижче сі-бемоль. Із чітким акцентом на другу долю задріботів ударник. Публіка завелася. На сцену з мікрофоном у руках вискочила Анфіса. У коротенькій, червоній спідниці з двома розрізами по боках, вона блискала ніжками по самі чорні трусики. Біла блузочка, у великий червоний горошок, додавала їй дитячої ширості. Співачка перекрила оркестр, а музиканти, кидаючи дудки, їй підспівували і плескали долонями. Вона то виводила зворушливі мелодії, то, знушаючись над мікрофоном, пронизливо верещала. Кілька молодиків, заздалегідь підмовлених Аксьоновим, підхопилися з місць і ошаленіло затіпались у рок-н-ролі. Такого джазу у Конотопі ще не було! Анфісу тричі викликали на біс; оркестру аплодували стоячи. Концерт удався, публіка розходилась повільно і покидаючи театр, гаряче обговорювала туалет співачки.

Розпалений коханням, Павка продумав усі нюанси. У начальника спортзалу Жори Смотряєва взяв напрокат намет. Такий крихітний, щоб двом поряд було б тісно. Придбав пляшку "Мускату" і нарізав у дитячому садочку пишний букет блакитних гортензій. І місцину для любові він вибрав не у заяложеному Хуторі Таранському, де завжди тинялися докучливі знайомі, а під Путивлем, де Сейм тече попід горою, з якої колись Ярославна плакала за своїм князем.

Як і домовлялись, суботнім ранком він стовбичив біля приміської каси. Подружка затримувалась. "Може, я щось переплутав?" Він оббігав усі перони, але дарма. Вже й їхній потяг заскреготів колесами, а її не було. Підійшла однокласниця Галя.

— Павлику, якщо ти чекаєш Анфісу, то вона не прийде: вчора ввечері виїхала до Чернівців. Наказала перепросити за завданий клопіт, — дівчина винувато знизала плечима.

Це був удар під дихало! "Навіщо вона так зі мною? Такі ласки, такі пристрасті! Вона ж сама все придумала... Ні, це вона, мабуть, мене випробує, а сама наразі підглядає і сміється. Якщо так, то не все втрачено: за півгодини буде потяг до Лизогубовки, я і там знайду підходящу місцинку." — заспокоював себе парубок. Але відійшов і той поїзд, а нічого не змінилось. "Обдурила! І що ж то було за кохання? Помстилася за минуле?"

Розпекла і піднесла дулю. Але ж не на того напала! Хай там що, я її не шукатиму, і нехай їй щастить з іншим", — згаряча вирішив Павка.

Розділ VI. Не стало мами

Оркестр прославився, і на їхні танці молодь поперла валкою. Музика сприяла відновленню духа, а ще були спортзал і бібліотека. Павка здолав сотню книжок, заповіданих Риною Миколаївною, окрім двох не знайдених: "Сага о Форсайтах" і "Манон Леско". Зате додав Гемінґвея і Ремарка. Класиків читав полиціями: від першого тому до останнього. Бальзак, Дюма, Гюґо, Флобер, Золя, Діккенс, Драйзер, Мопасан... Випадково відкрив собі Маяковського, який тільки прикидався революційним поетом, а насправді був зворушливим ліриком. *"У меня в душе — ни одного седого волоса, и старческой нежности нет в ней: мир огроми́в мощью́ голоса, иду́ красивый, двадцатидвухлетний!"* *"Вашу мысль, излежаную на размягченном мозгу — как выжи́ривший лакей на засаленной кушетке — буду́ дразнить об окровавленный сердца́ лоскут: вдоволь изъиздеваюсь — нахальный и едкий"*. *"Я сразу смазал карту будня, плеснувши краску из стакана. Я показал на блюде студня косые скулы океана. На чешуе жестяной рыбы прочёл я зовы новых губ. А вы, ноктюрн сыграть смогли бы на флейте водосточных труб?"*

Книжковий світ прославляв чисте кохання; надихав на шляхетні вчинки і безкорисну дружбу. І дарма, що реальне життя паплюжило ті чесноти: Павка знову вірив в красиве майбутнє.

Тим часом з рідної приволзької деревні надійшов тривожний лист від невістки Нюри: *"Тоня! Мама болеет грипом вот уже неделю. Лежит дома в больницу не хочет, правда я ей порошков купила она и хпёт. Простудилась работает в колхозе и день и ночь, сторожит ригу в такой холод надо бы дома сидеть ведь уже не молода, хватило бы про неё старого хлеба да и мы ведь не чужие, так ведь не сговоришь. Надя и Гена ходят в школу. Павел всё так же выпивает. Как пришол с войны, поработал в колхозе до тюрьмы, так больше и не работает. Давеча было устроился на мельницу а зимой зарплата малая, да ещё и выпить надо. Снова дома сидит. Из-за этого много переживаю"*.

Невдовзі прийшла телеграма, в якій сповіщалося, що бабуса померла, і похорони відбудуться післязавтра. Антоніна Геннадіївна поквапилась їхати, а повернулася зажуреною.

— У брата діти вийшли хворобливими, особливо, Гена. Нюра працює у колгоспі, самотужки пореє корову, і всіх їх доглядає, — розповіла вона, приїхавши.

— Наша бабуса, світла їй пам'ять, була втіленням доброти: навіть клопів від мене берегла, — поспівчував тато.

— Пам'ятаєш, Павлику, свою хрещену, тітоньку Мар'ю? Передає тобі вітання.

— Як ми пили чай з самовару з "подушечками" пам'ятаю, а зовнішність — у тумані.

Тогоріч дев'яте травня припало на понеділок, а у неділю, восьмого, джаз-оркестр, відкривав танцювальний сезон на літній площадці парку ім. Кірова. До "клітки" вже набилося чимало дівчат, і вони томилися вздовж ажурної огорожі в очікуванні

кавалерів. Ті ж, зібравшись купками, їх обговорювали.

— Привіт, лабухи! Зіграйте для мене щось задушевне, бо від вашої трясучки мене колотить, — звернувся до музикантів відомий хуліган Руслан Рогуля. Він нещодавно відкинувся з п'ятої відсидки і його втомлена тюремною нудьгою душа прагнула забави. Щойно саксофони заспівали-заридали "Місячне світло" Глена Міллера, він характерним вихилясом рушив оглядати дівчаче коло. Дівки від нього хоронилися, ховали очі і молилися: хоча б минув, хоча б не зупинився! Лише одна, нетутешня, у коротенькій спідничці, нетерпляче пританцьовувала на місці, дивлячись перед себе широко розчакхнутими очима. Коли ж цей дядько — у піджаку поверх майки, з пошкрябаним обличчям і не зовсім тверезий — цупко ухопив її за лікоть, вона різко відмовила: "Я не танцюю". Неповага боляче зачепила кавалера. Звичайно Руслан у подібних випадках розвертав неслухнянку передом до виходу, і давав доброго підсрачника. Але цій недоторці пощастило. Недобре посміхнувшись, він простягнув їй сірничок і сказав: "На, рибонька. Стій на місці і колупайся в носі".

Напругу розрядила Жанка — молоденька подружка його дружини Ольги.

— Руслане Антоновичу, потанцюймо? — пригорнулася до мужнього плеча і плавно повела по колу. Публіка заворушилася; насередину вийшли найсміливіші, і сумний майданчик умить перетворився на збуджене муравлисько. Молоде тіло в руках утихомирило Рогулю, і він слухняно тупцював поперек такту.

— Ольга теж тутечки. Онде, з дитиною поза огорожею. Нервує за вас, — сповістила Жанка, виводячи танцюриста з клітки.

— Бери дитину і пішли додому, — привіталася дружина.

— Ах, ти ж моя *мандавошечка!* — пестливо проворкотів Руслан, приймаючи доньку на руки. Тим часом, з оркестрової мушлі вибухнув рок-н-рол, і насередину вискочили стилиаги. Їхній заводіяка Тоха Голєв — знаменитий волейболіст і талановитий конференсьє — закрутив, завертів свою подружку Лялю. В його руках вона пурхала метеликом, "фотографуючи" зівак червоними трусиками. Навкруг них утворилося коло послідовників. У розпал торжества стилю, під виплеск буйної веселості, на площадці з'явився комсомольський патруль на чолі з Вовкою Брулем і при дільничному інспекторі Карасі. Вовка махнув рукою, музика змовкла, і стилиаги розчинилися у натовпі.

До мушлі підвалив красунчик Роба у білих шкарпетках і попросив у Джоки три рублі до вівторка.

— Не переживай, я занотую, щоб не забути, — завірив він, дістаючи з кишені крихітний записничок і багатокольорову кулькову ручку. Роба й насправді вів бухгалтерію: тих, кому він збирався повертати позичене, він занотовував зеленим; той, хто міг зачекати, помічався синім, а записаному червоним нінащо було й сподіватися. Час від часу Роба осучаснював список: зелене змінював на синє, а синє на червоне, і Джока знав цей виверт. Біля нього чатував фанат саксофону — кремезний як шифоньєр парубок на прізвисько "Барбос". Він застрашливо посміхнувся, і Роба пішов ні з чим. Задоволений Барбос поділився мрією:

— Оце придбаю мотоцикл К-750, відчеплю візок, засаджу кілограм і як рвону вночі трасою, як дам сотню!

Вочевидь він реалізував свою мрію, бо пізніше, вже повернувшись із армії, Павка живим його не застав.

Того вечора Павка повернувся додому пізно; пірнув під ковдру і вже почав засинати, як побажати доброго сну до ліжка підійшла мама. Від неї несло сумішшю горілки і тютюну. "Чому мама не пахне мамою?" — тоскно подумав Павка і відвернувся обличчям до стіни. Прокинувшись, він, не снідаючи, побіг на роботу.

За рік, поки він був у Сумах, у рідному цеху дещо змінилося. Верстати на його ділянці вишикували у лінію, опутали ланцюгом із гачками і об'явили молодіжну бригаду комуністичної праці, яка наполовину склалася з однокласників. За першим револьверним верстатом трудився Вовка Тосенко, за другим Павка. Потім йшли Гриша Домашенко і Вітько Лебедько. Далі, на багатошпиндельних автоматах, чаклувала трійця дівчат після залізничного училища на чолі з бригадиркою Лідою Сидоренко. Загалом лінія працювала в дві зміни, і тільки Павчин верстат не співав, і він мусив прихоплювати третю.

Роботяги ще не оговталися від учорашнього святкування. Вони увімкнули верстати, щоб гули, а самі тим часом вешталися проходом і ділились застільними враженнями. Бригадирка Ліда запустила конвеєр. Павка зняв з гачка першу відливку і вже розпочав її обробляти, як до нього підійшов наладчик Бабич, якого він не кликав. Глядячи кудись поверх голови, він сказав, що подзвонили з дому і попросили негайно відпустити з роботи, бо матері стало зле. Поведінка завжди прискіпливого Бабича видалася дивною, і Павка поквапився: вийшов із заводу найкоротшим шляхом — через паркан. На ґанку купчилися незнайомі тітки. "Це — син. Син прийшов..." — почув він поза спиною і приготувався до недоброго. Тато безпорадно сидів на кухні, а в дальній спальні горілиць, з червоно-фіолетовим обличчям, нерухомо лежала мама.

— Крововилив у мозок. Уночі. Синку, відправ телеграми Наталці і в Хохлово. Ховатимемо в середу, — мовив тато і скупю заплакав.

— Погода жарка: до середини тіло може засмердіти. Треба б обкласти її льодом і хвоею, — порадила одна з тіток.

Павка пішов шукати лід. На виході з двору він доречно зустрів Толяна Панченка, який на мотоциклі К—750 якраз виїжджав із продуктової бази з навантаженою коляскою.

— Толян, мама померла, — звернувся він до друга і, вперше вимовивши ці слова, відчув на щоці сльозу.

— Сідай, — відповів Толян.

Друзьки швидко розвезли продукти по точках, одночасно зібрали необхідні довідки. Льоду наколупали з-під тирси у ресторанному сховищі; за хвоею з'їздили в ліс.

Ховали Антоніну Геннадіївну під заводський оркестр. Людей зібралося чимало: Артемка нарахував двадцять сім вінків. Оркестр відпрацював совісно, тричі зіграв Шопена, і від грошей відмовився. Директор технікуму подбав про надгробник у півтора

метри заввишки, сколочений з кленових дощок і пофарбований червоним суриком. П'ятикутну латунну зірку і табличку неіржавкої сталі Павці виготовив знайомий більярдіст. Після поминального обіду рідня зібралася на ганку.

Павка ближче роздивився дядька Павла, якого знав лише з довоєнної фотографії: веселий і зухвалий, наголо стрижений боєць РККА зі значком "Ворошиловский стрелок" перед походом на фінів. Зовсім не схожий на пожмаканого селяка, невисокого і клишоногого, що стояв неподалік Гната Платоновича і сором'язливо вставляв у бесіду своє слово.

"Это хорошо, Павлушка, что ты не больно уж высокий. Погляди на меня: я ведь потому живой, что малый. Пока верзила пули ловили, яраз-два и уже зарылся. Я ведь дважды штрафной батальон прошол!"

Як там у Хохлові? Як діти? — запитав Гнат Платонович.

"Слава Богу. Живём в бедности. Дети болеют, особенно Генка. Ещё двое близнецов померло через год после рождения."

Нюра веде все господарство и в церковь ходит, а я, как с войны пришёл, так и не работаю: все больше пью".

Випадково, по дорозі з Києва до Рязані, заїхала Ганна Лелека: думала в гості, а потрапила на поховання.

— Я ж, дядьку Гнате, рік тому забрала матір до Рязані. З раком четвертого ступеню. Поклала до себе у відділення, в окрему палату, забезпечила знеболювальним, сиділа коло неї, не відходила, але рак є рак. Так і поховала її на чужині...

— Вічна пам'ять сестриці. Насправді саме вона нас, молодших братів, виняньчила. А як там Феня?

— Феня саме в розквіті. Її я також перетягнула до Рязані. Влаштувала завідувачкою відділення банку. Через заступника голови міськвиконкому, хворого на діабет, виклопотала однокімнатну квартиру, яку вона перегородила на двокімнатну. Прохідну половину залишила Лесику, а сама зайняла дальню: зручніше з мужиками спілкуватися. Я подивилася, подумала і забрала Лесика до себе. Він у мене і школу закінчив, і музичне училище. Ви б його зараз бачили: стрункий, чорнобровий, від дівчат нема відбою. І від армії я його увільнила: влаштувала до радіоінституту. У мене їхній декан лікується.

— А як твій Чепурний?

— Ой, не питаєте. Мамця ж, як помирала у мене на руках, його не забулася. "Дивись, каже, Ганько, сучко: перекинешся до свого бабодура, прокляну з того світу!". Вам, дядьку, признаюсь: оце їздила у Київ не стільки на семінар ендокринологів, як побачитись із Петром Васильовичем.

— У поїзді я бачила сон, — заговорила Наташа. — Начебто ми з мамою — студентки і ходимо разом на лекції. Живемо в одній кімнаті. Вона виглядає засмученою, тримається руками за потилицю, чогось хоче, я ж чіпляюсь до неї з балачками. Зрештою замовкаю і пропоную їй відпочити, а вона, натомість, запрошує мене на прогулянку. Я думаю, що на свіжому повітрі їй полегшає, і погоджуюсь. Але мама міняє

думку; тепер вона просить залишити її у спокої. Вона наполягає, а я відчуваю: якщо піду, то більше її не побачу. І все хочу втямити: з чого вона помирає? Що її надломило, що надірвало? Якесь потужне і болісне розчарування? Обережно запитую: "Скажи, матусенько, що насправді терзає твою душу?" А вона мені: "Залиш, Наталочко, я нічого не знаю. Аж раптом, запитує: "Може, й ви з Артемкою підете зі мною?" "А Павлик"? — запитую я. "Павлик не схоче". Мама зітхнула, і я зрозуміла, що вона нас покидає, а я, шелепа, лише завдаю їй зайвого болю. Раптом вона потягнулася до зошита. Каже, що хоче скласти перелік добрих справ, які не встигла зробити, а ж її заспокоюю: ти нікому нічого не винна! Аби ж ще хтось зробив людям стільки добра, як ти! Силюся вимовити, а язик не ворухиться. Прокинулася, а ми вже у Кролевці.

— Вона так і не пережила цькування Сталіна,— висловився тато.

— Ви з Наташкою все ускладнюєте. До чого тут якісь розчарування? Просто мама при хворому серці перебрала напередодні Дня Перемоги, — не погодився Павка.

— Розумієш, синку, мамина душа була навстіж: "усім хочу добра". Люди ж, щоб ти знав, на добро відповідають злом. Але, діти, знайте: всім, що ви маєте в собі розумного, ви мусите завдячувати саме Тоні.

— Якщо вже ми гуртом не врятували маму, давайте допомагати одне одному, — проголосила Наташа.

Видавалося, мама жила сама по собі тихо, якимось збоку, але з її уходом в сім'ї виникла пробоїна. Мама приносила у дім найбільше грошей, і перед Гнатом Платоновичем, з його пенсією у сімдесят карбованців, трьома дітьми і хатньою робітницею постали матеріальні проблеми. Павка віддавав до загального котла всю заводську платню, а сам задовольнявся музикантським приробітком. Він розумів, що на жмурах і танцях життя не побудуєш, а стати професіональним музикантом у нього не вистачить таланту. Наташа радила поступати в інститут, а в який? Ставати інженером він не хотів. У червні вони з Вітьком відіслали документи до художнього училища імені Рєпіна у Москві. До заяв приклали малюнки: гіпсову голову олівцем і пейзаж аквареллю з натури. Невдовзі отримали все назад, у їхніх же конвертах. Один тільки військкомат ними й опікувався. Нещодавно вчергове викликали на комісію, оглянули; Павку записали у підводники, Вітька у будівельні війська і обом заборонили будь-куди відлучатися без їхнього дозволу. Армія заковтувала як удав мишу: не з'явишся за повісткою — приведуть силою; втечеш — спіймають і засудять. Павку попередили, що команда підводників майже скомплектована, і ось-ось має вируждатися. Досвідчений Руслан Рогуля за картами попередив, що армія гірше тюрми: однаково уярмлений, та ще ганяють в караул, муштрують на плацу і засирають мізки політикою. Манюню і Боцмана за державний кошт вивчили на шоферів, і вони вже служать в автобатах: перший у Болграді Одеської області; другий чорті де, на Уралі. Тато радив прислухатися до внутрішнього голосу: приймай рішення, коли душу вже не точитиме черв сумнів. А внутрішній голос підбурював: йди в письменники.

Від Наташі Павка чув, що до Літературного інституту приймають тільки після опублікування хоча б одного твору. А як це зробити? І навіщо? Адже Марк Твен, Джек

Лондон і Ернст Гемінгвей прославились, не закінчуючи спеціальних інститутів! Просто жили насиченим, яскравим життям і його ж описували. Ось і він вчинить так само: шукатиме пригоди, ризикуватиме, пірнатиме у небезпеку, створюватиме яскраві моменти, з яких і народяться неймовірні сюжети. Він побуває на сафарі у підніжжя Кіліманджаро і на кориді в Іспанії; у Мексиканському заливі спіймає найбільшу рибу; звідає шалені кохання і матиме багато жінок, кожна з яких буде вродливішою за попередню. Та що там! Він стане другим Гемінгвеєм... Так задумав Павка, і лише одна дрібничка з усієї концепції залишилась нез'ясованою: за які кошти він житиме?

3 Одеси на канікули приїхав Льонька Воротник, акордеоніст, сам пацан з Ярмаркової. Він перейшов на третій курс Мукомельного інституту і мав вигляд справжнього одесита: засмаглий, розкутий, говірливий. Він сипав новими словечками; дівок називав *хунами*, а дурнів — *поцями*. Послухавши оркестр, він запалився.

— В нашому інституті ректор — отакий чувак! Задумав створити власний джаз і доручив комітету комсомолу допомогти музикантам здавати вступні іспити. Отже, їдьмо зі мною — поступлення гарантоване!

— А армія? — поцікавився Павка.

— Він спеціально відкрив воєнну кафедру, і тепер нашим надається відстрочка на весь термін навчання. По закінченні — тримісячні збори в Криму, і ти — вже молодший лейтенант.

— А які у вас спеціальності? — поцікавився Джока.

— Ну, ти — Бібік і *поц*: яка тобі різниця? П'ять студентських років в Одесі варті усього подальшого життя. Аби ж ви бачили, які там *хуни*! Білявки, засмагли на шоколад і дуже, дуже поступливі. А вже як вони бараються! Єдине застереження: якщо хто з вас не комсомолец, мусить терміново вступити, бо без комсомолу навіть документи не приймуть.

Щоліта з великих міст до Конотопу на канікули звідусіль з'їжджалися студенти, і однокашники, що по-старому трудилися токарями, зварювальниками і слюсарями, їм заздріли. Вони інакше одягалися і модно танцювали; теревенили про каву з коньяком і грали в покер. "Ну, чим не персонажі для майбутнього розповідання?" — захоплювався Павка. Одеса видавалася йому кращою за Москву, Ленінград і Київ і він подумав, а чому б не розпочати нове життя саме з Одеси? Тим більше, без екзаменів... Зрештою, у гонитві за доступним щастям збилася гарна компанія: Дідок, Джока, Лузан і Павка. Як члена бригади Комуністичного труда його без тяганини і заслуховування прийняли в комсомол, і за два тижні вони з найближчого поштового відділення, що містилося у старезній будівлі під водонапірною вежею, дружно, гуртом, відправили документи на адресу приймальної комісії.

Розділ VII. Життя донесхочу

Кінчивши за п'ятнадцять хвилин чернетку на вільну тему, Павка озирнувся.

Праворуч нервувала яскрава білявка у прозорій блузці. Він, ще коли писав, підгледів, як вона, перевернувши шпаргалки, прикріплені резинкою до аж ніяк не засмаглого стегна, напружено кусала нижню губу і безпорадно вертіла шиньйоном.

— Тримай, я собі напишу, — Павка передав їй чернетку.

Писати твори — його улюблена справа, і в школі він завжди отримував за них "п'ятірки". Наразі, щоб встигнути, він вибрав тему "Роль радянської пісні у вихованні соціалістичного світогляду молоді", накатав її зразу начисто і здав без перевірки.

— Світлана, — відрекомендувалася білявка, здаючи рукопис.

Документи до інституту відправляли учотирьох, а до приймальної комісії дійшли лише три: Вітьковий конверт загубився і знайшовся аж другого серпня у сіромашному відділенні на шістнадцятій станції Великого Фонтану, коли вже було запізно. Проте компанію він не залишив, жив разом з усіма у спортзалі, переобладнаному під гуртожиток абітурієнтів, і на повну віддавався розвагам: зранку пляж і вино європейське по вісімнадцять копійок за стакан; увечері покер і чорний шістдесятиградусний кубинський ром. Після дев'ятої вечора, на майданчику перед спортзалом у світлі вуличного ліхтаря абітурієнти влаштовували танці під радіолу. Павка не танцював, і непомітно милувався Світланою, що заповзято витанцьовувала чарльстон під пісню *"Жил да был черный кот за углом..."*

Зрештою трійця успішно поступила, а Вітько повернувся додому і вже у вересні його загребли в армію, в будівельний батальйон. Так розійшлися життєві шляхи нерозлучних друзів.

Студент першого курсу механічного факультету Павло Шелестович уважно слухав лекцію з вищої математики. В інституті йому подобалось геть усе: аудиторії збудовані амфітеатром (усе видно й усе чути); гуртожиток, їдальня, спортзал — усе прямо у дворі. Шляхетні, з нальотом ще від царської школи, викладачі, що начитували матеріал, не зважаючи на уважливість учнів; навчальний процес, побудований на вільному відвідуванні занять. Вестибюлі кишіли шалапутною молоддю, серед якої блискало чимало гарненьких дівчат, і серед них та найкраща і найвродливіша, якій він допоміг на екзаменах, — Світлана Качбні. Вона сидить поруч і читає "Чорний обеліск" Ремарка. Павка не конспектує: писанина відволікає від розуміння суті. Він косить на сусідку і мимохіть зазирає їй у викот. Її ліве вушко, покрите вибіленою завитушкою, злегка червоніє. Насправді вона потрапила йому на око на пляжі у Відраді, ще до написання вступного твору. Білявка лежала долілиць на махровому рушнику, окремо від дівчачого гурту, і дражнила публіку дивним навіть для Одеси відкритим купальником.

— Дівочки, бажаєте глянути на фігуру справжнього чоловіка? — голосно запитав Павка, розчепіривши лікті і напруживши м'язи рук, груді і животу.

— Хіба що через збільшувальне скло! — уколола білявка.

Насправді, окрім твору з літератури, Павка розв'язав їй ще письмову математику, і вона випередила його по усіх предметах: там, де він отримав трійки, вона здобула п'ятірки. Зрештою вони потрапили до однієї групи, одинадцятої "М", і староста Мечислав Щобак виказав Павці дівочий секрет: її справжнє прізвище по народженню Каченя. То вона сама при отриманні паспорта перекрутила його на італійський манер — КачОні. Єдина буквочка, а скільки смислу!

Професорка вивела на дошці довжелезну формулу і сама нею залюбувалася. *"Пі*

пополям помножити на Ду без Ду..." І далі — справжня пісня. Вона диктує, Светка читає Ремарка, Павка прислухається до її дихання.

По-справжньому вони подружилися у колгоспі, куди опісля двотижневого навчання їх направили на допомогу хліборобам. У тамтешніх колгоспах не вирощували ні буряка, ні картоплі, натомість залучали до збору винограду. Дівчата знімали грона у корзини, а хлопці зносили їх до дороги. Завантажуючись черговою корзиною, Павка дарував збирачці анекдот. Розпочав із найбезневинніших: "Вовче, а вовче, чому в тебе такий довгий хвіст? — запитала Червона Шапочка. — Це не хвіст, — відповів вовк і густо почервонів". Або: "Жінки діляться на три категорії: на дам, не дам, і дам не вам". Поступово дівкам хотілося все гострішого й гострішого, тож Павка козирнув Славковим: "...тільки я одна, Маруся, ще нікому не даюся." Вишіптуючи цей фольклор, Павка дещо соромився, зате дівчата щиро реготали.

Виноград — їж від пуза; два грона в кошик, один — до рота. Поряд із виноградником розташовувався баштан, і новий Павчин друг Льоня Ушаков, на конячці верхи, возив звідти соковиті кавуни. Від рясноти фруктів на студентство наскочив пронос. Виручало неприбране кукурудзяне поле, що знаходилося з іншого боку винограднику, хоча, присівши, можна було багато чого побачити зайвого.

Воротник подбав, щоб група першокурсників, до якої зачислили конотопських музикантів, потрапила в один колгосп з його групою третього курсу. Вже на третій день знову створений гурт у складі акордеон, тромбон, кларнет і контрабас розпочав репетиції, а в найближчу суботу на майданчику перед сільським клубом уперше зіграв танці, які потім повторював щовечора. До їх початку Павка встигав зводити Светку "на вино". За чайник з шістьма стаканами молодого бухливого напою, гостинні селяни брали один карбованець, який Павці заздалегідь передавала подружка.

Від вина губи набували особливої пружності; високі ноти бралися легше, і гліссандо на всю кулісу виходило з характерним тріском, неначе хтось з-за спини рвав онучі. Спостерігаючи, як Светка викаблучує чарльстон — а вона була нарозхват, за нею полювали і свої, і місцеві — щоб хоч якось їм завадити, Павка уговорив Льоню Ушакова не випускати її з рук і особисто витанцьовувати з нею всі танці. Насправді Павка неабияк переживав. Він марив, як проводжаючи з танців, він притримає її в куцах і дасть волю своїм почуттям. Але йому щоразу не фортунило: натанцювавшись, дівчата збивались у гурт і з реготом прямували до сільради, де їм облаштували ночівлю. Зате він з оркестром сунувся в інший бік, на вино. У неділю студенти дали колгоспникам шефський концерт. Знайшлися і співаки, і танцюристи. Найуспішнішим з номерів виявився заборонений до виконання рок-н-рол, який конферансьє проголосив прикладом того, "як не треба танцювати". Такого дива селяни ще не лицезріли і зацікавлено обговорювали його на виході з клубу.

— Бачила, як він її підкидав? От уже підкидав! Усе видно.

— А мені сподобався отой грузинчик з вусиками.

— А мені отой чорт у клітинку, з трубою, що розтягується: так вже нагудів, так нагудів, аж вуха позакладало!

Після винограду хлопців приставили до молотарки лущити кукурудзу. Зранку до них підходив бригадир і відбирав двох бажаних перевозити зерно до центрального току. Павка дивувався слабкості посланців, які щоразу по обіді зникали від втоми, і бригадир мусив був вербувати іншу пару. Настала черга і його з Льонькою Ушаковим. Мішки загадали висипати на самому верху височенної купи, видираючись нагору вузенькими й хиткими дошками з поперечинами. Перша ходка вдалася приятелям без особливого напруження: всі мішки вони успішно витрусили на самій маківці зернової гори. Вдячний бригадир підвів їх до облущеної цистерни, заткнутої дерев'яним чопком, підняв іржаве відерце, висмикнув чопок і воно миттєво наповнилось молодим вином, яке колгоспники чавили під пресом прямо тут. Пити вино відром з-під солярки — хіба це не пригода!

Другою ходкою вдиратися на самий верх уже не вдавалося; ноги зісковзували з трапу, і мішки випорожнювалися самі по собі десь на половині підйому. Тим не менш, розвантаживши машину, трудяги знайшли дорогу до цистерни і заправилися з чарівного відерця досхочу. Після цього, повертаючись на поле, друзяки вже співали. Весело було їхати на відкритому кузові і спорожнюватись через задній борт, не зважаючи на повітряний вихор, що забризкує очі. За третьою ходкою дошка почала зовсім вислизати з-під ніг, збіжжя висипалося у самого підніжжя, і бригадир замінив їх на наступних. Напарники востаннє навідалися до відерця і, остаточно стомившись, попадали у придорожній кювет, де й спали до заходу сонця.

За два тижні до закінчення колгоспу за Светкою приїхала мама, молода і ще красивіша за Светку. Вона підкотила до сільради на службовій "Волзі" і, перекинувшись з керівником групи парою слів, забрала доньку додому, до Тирасполя.

Конотопську трійцю поселили у новому гуртожитку на четвертій станції Великого Фонтану. Четвертим до кімнати номер 167 в'їхав Льонька Ушаков, а п'ятим, нелегальним, жильцем додався баскетболіст на прізвище "Мош". Щоб укласти двометрового "зайця" спати, складали цілу споруду: стіл присували коротким боком до підвіконня; до нього тулили тумбу, зняту з одержної шафи, а до неї присували ще прикроватьну тумбочку. Голову баскетболіст уможував на підвіконня, а п'ятки, які Павка обмотував шарфиком, все одно звисали з тумбочки. До інституту Мош служив у спортивному клубі Одеського військового округу, був чемпіоном Збройних Сил і мав звання Майстра спорту СРСР.

Ходити до інституту йому заважали дівчата. Перша приходила о дев'ятій, так що хлопці, кваплячись на лекції, не завжди встигали й зуби почистити. Остання ж покидала гуртожиток о чотирнадцятій, після останньої пари. Аби відвідувачки не перетиналися Мош запровадив спеціальний графік.

— Їм так дуже зручно. Вони ж усі студентки, і дома думають, що вони на лекціях, — пояснив Мош

— Добре, що не вночі, а то б ми зовсім не спали, — схвально відізвався Джока.

Перекладаючи вміст сумки, Мош показав солдатський шкіряний ремінь з металевою бляхою.

— Коли бігали в самоволку, спілкуватися з дівками приходилося стоячи. Вони ж усі — малявки, тож мусили тримати їх на руках. Ми, баскетболісти, навіть спеціальну техніку запровадили. Чіпляєш на ліве плече солдатський ремінь, її праву ногу пропускаєш крізь петлю, а ліву підхоплюєш рукою. Вона хапається тобі за шию, зависає, і ти розгойдуєш її в ритмі урочистого маршу. Дуже класно, — Мош мрійно усміхнувся і дбайливо уклав ремінь в сумку: раптом згодиться... Глянув у дзеркало і занепокоївся: — Здається, я схуднув. Як ви думаєте, я не помру?

— Померти на коханці — завидна смерть, — розсудив Джока.

— Як на мене, трахання, — найкращий вид спорту, — погодився Льоня.

— Нічого, здужаєш, — підтакнув Павка, який щоранку, до уходу на пари, залишав трудязі з буфету два стакани сметани з батоном.

Найтісніше Павка зблизився з ЛьонькоюУшаковим. Він був на три роки старшим і мав неабиякий життєвий досвід. Закінчивши кухарську "бурсу", що на вулиці Пушкінській, він чотири роки ходив коком на суднах Чорноморського пароплавства, і де тільки не побував! У Роттердамі і Буенос-Айресі, у Каїрі і Венеції, у Марселі і Йокогамі і всюди фотографувався. Вдягався в усе заморське. Особливо Павку заворожили блакитні як весіннє море японські доки (джинси) у комплекті з гаряче-червоною сорочкою. Льоня мав високий тенор і співав, удаючи Маріо Ланца і Маріо Дельмонаке; вино пив, поки не скінчиться, і веселішав із кожною наступною склянкою. Він наловчився підробляти постійні проїзні квитки на трамвай і дбав, щоб витрати на їжу не перевищували на двох один карбованець в день.

— Поклади котлету назад! Онде, риба, — вказував він Павці у студентській їдальні.

Завдяки його бережливості пара заощаджувала до суботи п'ять рублів, яких вистачало на пляшку горілки "Московская" за два вісімдесят сім, два шніцелі по сімдесят шість копійок з гарніром і квитки на танці в парку Шевченка по тридцять копійок за один.

Після занять у дні, вільні від тренувань і репетицій, Павка проводжав Світлану. Покидаючи інститут, вона розпускала локони, і віддавала Павці жмут лляного клоччя, навкруг якого зранку укладала шиньйон. Звільнившись від зайвої надбудови, вона ще красивішала, і Павка, під заздрісні погляди чоловічої статі, горділиво крокував поряд з найгарнішою студенткою курсу. Вона жила майже поряд, на квартирі неподалік від Дому офіцерів, але вони не квапились. Перетинали Куликове Поле і заходили у невеличке кафе на крузі вісімнадцятого трамваю, де вперше на всю Одесу запрацював автомат з натуральною чорною кавою. Неспішно обговорюючи прочитані книги, вони випивали по чашечці, іноді по дві, іноді з коньяком (як у Ремарка чи Гемінґвея), і з'їдали по фірмовому кексу з ізюмом. За усе звичайно платила заможна Світлана. Змагалися у цитуванні "Дванадцяти стільців".

— Поспоримо, хто придумає більше куплетів "Гаврилиади", — запропонував Павка.

"Служив Гаврила поштарем, Гаврила пошту розносив", — згадала Светка.

"Токарем робив Гаврила, Гаврила гаєчки точив", — продовжив Павка.

"Студентом вчився наш Гаврила, Гаврила заліки здавав", — не здавалася Светка.

"Робив музикою Гаврила, Гаврила на тромбоні грав", — наступав Павка.

Змагання продовжувалось на рівних, допоки дівчина не змінила героя: "Служила Софа секретаркою, Софія каву подала".

— Не зараховується, — обурився хлопець, — домовлялись про Гаврилу. Продовжую: "Влюбився Гаврик у Світлану, наш Гаврик Светку полюбив".

— Що ж, ти виграв. Наступна чашка — з коньяком, — розсміялася подруга.

Необов'язковість відвідування занять, яка так сподобалась першокурсникам, таїла в собі небезпеку. З усіх предметів проводилися практичні заняття: лабораторні роботи, семінари, колоквіуми і контрольні роботи, які мали вчасно здаватися на перевірку. Викладачі не надто прискіпливо контролювали хід процесу, просто тих, хто мав заборгованість, не допускали до сесії. Їх могли позбавити стипендії або гуртожитку і далі, аж до виключення з інституту. Павка не уявляв себе без стипендії і, попри всі спокуси, здавав усе вчасно. Светка ж заборгувала з усіх предметів, а нарисна геометрія взагалі стала для неї каменем спотикання. Застудившись, вона запросила Павку до себе на квартиру. У кімнаті пахло парфумами, схожими на ті, якими користувалася Рина Миколаївна; деінде валялися предмети жіночого туалету, а найбільшу увагу гостя привернуло широке, надуте периною і вкрите мережаним покривалом ліжко.

Щоб учениця краще осягала предмет, він вирізував з картоплин геометричні фігури, клеїв їх з паперу і унаочнено демонстрував лінії їх взаємного перетинання. По ходу зачепили математику, теоретичну механіку і хімію. Попервах вони вмощувалися за старовинним, ручної роботи, столом, майже впритул одне до одного, але згодом, дослухавшись до лункого гурчання у своєму порожньому шлунку, Павка відсунувся подалі. Це його не врятувало: непристойні звуки перекривали бій старовинного напільного годинника. З того дня, перш ніж братися до науки, Світлана почала пригощати репетитора чаєм із ситним бутербродом. Якось наївшись, Павка випадково поклав руку на її біле, пухкеньке коліно, що виглянуло з-під халатика. Сімнадцятирічна учениця заглянула йому в душу глибинним жіночим зором і запитала:

— Знаєш різницю між тим, що турбує студента, а що студентку? — І сама ж відповіла: Він страшисться армії, а вона — вагітності.

— Пробач, я ненароком.

— Я знаю.

Якось подруга похизувалася колекцією фірмових меню, винесених нею з одеських ресторанів, і Павка здивувався: коли і з ким вона в них встигла побувати? Йому спала ідея зводити її в Оперний театр.

— Подивись на себе! У чому ти підеш? У засмальцьованому костюмі в зелену клітинку? Ти знаєш, як ходять в театр одеситки? Таким як ми, єдине місце — в буфеті, — охолодив друга Льоня.

На свято Жовтневої революції Павка привів Льоню до дядька Тараса. Насправді, сам він частенько підгодовувався у родичів: тітонька Стеша і готувала смачно, і миску накладала з верхом. Він би й друга приводив з собою щоразу, аби не розумів, що годувати двох гультяїв їм не по кишені: дядько працював у ларьку "Союзпечать", а

тітонька — провідницею поїзду Москва — Одеса. До свята вона привезла з-під Сухинич банку маринованих грибів; насолела скумбрії і насмажила картоплі. Дядько, який страждав на знижену кислотність і зовсім не вживав алкоголю, виставив пляшку "Московської". За столом панувала задушевність; хлопці ум'яли все наварене та накришене і, щоб не турбуватися за вечерю, спустошили небагатий дядьків холодильник. Наївшись, розбалакалися про парубоцькі походеньки. Стеша слухала їх, слухала і раптом запитала:

— Павле, а як же комунізм? Коли наступить комунізм?

Молодики остовпіли. Льоня виразно глянув на Павку, який схвально відзначився на семінарах з історії КПРС.

— Не знаю. У дитинстві тато обіцяв, що після школи, але щось не видно. Офіційно ж викладачка пояснює, що матеріально-технічний базис ми вже створили, але відстаємо у сфері перевиховання людей. Ви ж бачите, що мало хто відповідає критеріям Морального Кодексу; люди здебільше дбають за своє, ніж за суспільне. Особливо молодь. Наприклад, ви з дядьком Тарасом хоч сьогодні гідні комунізму, а вже ми не зовсім, ще й не дуже віримо.

Настала мерзотна одеська зима, а приятелі не мали теплого одягу. Завдячуючи повсякденній економії на їжі, вони надбали сто карбованців на двох і купили на товчку по модному плащу болонья зеленого кольору. Льоня хоча б мав під плащ японський мохеровий светр, а Павка — лише піджак у клітинку. Щоправда, тато вислав йому своє стареньке потерте пальто, і сусідка дядька Тараса, дворова модистка Роза, його перелицювала. Морозним вечором Павка прогулявся в обнови Куликовим Полем. Перший, ще безгрішний сніг припудрив кущі й дерева, освітив усе навкруг, і якийсь заповзятий малюк вже зацокав по бруківці лижними палками. Чудово! У пальті було тепло; пахнуло отчим домом, але Павці не сподобався фасон: вузькоплече, з широкими полами і кишенями, що стовбурчили побоках як собачі вуха. Ходити в такому до інституту Павка не наважився: йому здавалося, що всі на нього дивляться. Він соромився здавати його в роздягальню, тим більше поставати в ньому перед Светкою. На щастя, нові одеські трамваї, виготовлені у НДР, опалювались, а гуртожиток знаходився від інституту на відстані лише трьох зупинок, і до нього можна було проскочити в болонї.

Новий Рік зустрічали всім інститутом. Столи накрили в найпросторіших аудиторіях навчального корпусу; кожний факультет гуляв окремо. Вечір розпочався концертом художньої самодіяльності, родзинкою якого став знедавна створений джаз-оркестр. Щоб справити враження на ректорат, Воротник залучив до складу земляків з інших інститутів: трубача Мотузку з кредитно-економічного, і гітариста Ладька Довгов'яза з політехнічного. В результаті перед публікою постав непоганий диксиленд: труба, кларнет, тромбон, акордеон, електрогітара і контрабас. Окрім загального концерту, музики протягом вечора обійшли всі аудиторії; грали на замовлення, і отримували щедre пригощення. Особливо вшановували тромбоніста, і Павка напився. Він блукав поміж столами, танцював з викладачками, а з професорами ділився лайливими

анекдотами. Викладацький склад, деканат і ректорат отримали від музики неабияке задоволення, що в подальшому вплинуло на його успішність.

За два тижні потому нагрянула зимова екзаменаційна сесія. Старшокурсники лякали: щонайменше десять відсотків відсіюються. "Светка — перший претендент на виліт", — захвилювався Павка і кинувся допомагати. Напередодні математики він провів тренінг із вимовляння основних термінів: диференціал, похідна, приріст і таке інше. Першою до екзамену він запустив її. Витягнувши білет, дівчина шепнула номер студенту, який покидав аудиторію. Зайшов Павка і, розташувавшись за столом позаду неї, передав їй бажану шпаргалку. Поки вона її передирала, він пошепотом розтлумачував незрозуміле і з-за цього втратив час на підготовку власної відповіді. Щойно подруга пішла з четвіркою, настала його черга.

— Ви грубо помилилися при визначенні похідної другого порядку, і я не можу поставити вам навіть "задовільно". Але ви так приємно вразили мене на Новорічному вечорі, що я поставлю трійку: — поблажливо заявила математичка. Павка сторопів: трієчникам не платили стипендії.

— Як трійку? Пробачте, я вмію брати похідні. Задайте мені інший варіант.

Наступну задачу він розв'язав правильно.

— Дивно, — призналася викладачка, задала більш хитромудрий приклад, і Павка помилився.

— Я ж попереджала!

— Задайте щось найскладніше, — уперся Павка і успішно розв'язав довжелезну формулу.

— Ти подумай! Так тому і бути, — четвірка.

— А за музику?

— Ну, знаєш! Ставлю "відмінно", але у другому семестрі, щоб не пропустив жодної контрольної роботи. Вдруге тобі не минеться, — здалася професорка.

Врешті-решт, за сесію Павка отримав чотири п'ятірки, а його підопічна на одну п'ятірку менше: трішечки зашпортнулася на філософії: шпаргалка зачепилась за резинку. З діалектичним матеріалізмом Павка познайомився ще у школі, двічі подолавши "Анти-Дюринга", що попався йому на вічі у мами. Але не тільки допитливість і тямущість допомогли йому отримати вищу оцінку. Читала філософію Маргарита Сергіївна — чарівна, з пишними формами, тридцятирічна жінка, доцент. Завдяки емоційним інтонаціям і чітким акцентам вона перетворювала хитромудрі абстракції першоджерел на поезію, і її лекції завжди збирали повну аудиторію. Їх не пропускали навіть студенти з кавказьких республік, які звичайно ігнорували будь-які лекції. До неї ж вони приходили за півгодини до початку, займали місця у першому ряду і захоплено стежили за кожним її рухом. А Павка ще станцював із нею на вечорі і розповів непристойний анекдот.

Несподівані навчальні успіхи Качеші зачепили гонорство приятелів.

— А вона тобі віддячила за труди праведні? — запитав Джока.

— Хоч раз дала? — уточнив Льоня. — Бач, а другу з хімією не допоміг. Тепер можу

залишитись без стипендії. Шкодую, що не трахнув її у колгоспі, коли ти у тромбон дув.

— Правду Льоня каже. Вони, окрім сексу, ні про що не думають, — авторитетно заявив Мош. — Кажеш, що вона не пішла з тобою на новорічний вечір, тому що начебто поїхала до мами у Тирасполь? Так Арчил, футболіст, хвалився, що зустрів Новий рік "вдвоєм с девочкой, которая обожает шампанское. Светланкой звать. С первого курса, блондиночка под. Баббету..."

— Я чув, що Арчил із неповнолітніми не зв'язується, а їй сповниться вісімнадцять аж дев'ятого березня, — невпевнено мовив Павка і замислився.

Центрфорвард інститутської футбольної команди Арчил Квантішвілі у свої тридцять два прославився як неабиякий бабодур. "Вічний" студент, він вже не пам'ятав, скільки років навчається в інституті, але мав у гуртожитку окрему кімнату і покидати заклад не квапився. Внутрішній голос підказував Павці, що Арчил міг і не дочекатися дев'ятого березня. "Навіщо обдурила, сказавши, що їде до мами в Тирасполь? І чим я їй не пара? Чи й справді їй забракло збільшувального скла? Хоч би як, а вона мене використала", — міркував ображений Павка. Зрештою, він вирішив триматися від Светки подалі, а щоб вона не подумала, що він, допомагаючи, розраховував на якусь винагороду, віддалявся поступово, без докорів і без прояснення стосунків: просто припинив водити на каву. На заняттях не підсаджувався, допомоги у лабораторних і контрольних роботах не пропонував, натомість відновив тренування і репетиції. Дівчина ж, відчувши зміни, не стала виправдовуватись і не зробила жодного руху назустріч.

Прокинувшись у стані м'якого похмілля, Павка не пішов на пари, а діждавшись, коли всі підуть, приколов до креслярської дошки лист чистого ватману: кортіло виплеснути на папір обтяжливі любовні переживання. Взяв акварельки і гуаші, якими звичайно оформляв факультетську стінну газету "Механік", і за кілька годин бурхливого натхнення накидав образ, що мучив його вже кілька тижнів: бридку подобу жінки. Справжню потвору, розпатлану, худющу, кривооку і з ротом від вуха до вуха. Обвислі, різної довжини, оранжеві з зелено-синіми сосками груди; очі — фіолетові, з червоними зіницями; волосся зелене з синіми прядками; попід черевом, поміж кривими тонкими ногами, — жовтогаряча ватра з червоно-чорним кантом. Написав знизу "Венера XX століття", розписався і приколов до стіни понад ліжком.

Хлопці, повернувшись із занять, прийшли у захват: справжня абстракція, відвертий викид витончених почуттів! Лузан із першого погляду встановив схожість зображення з натурою, і Льоня йому підтакнув. Новина швидко поширилась гуртожитком, і студенти чередою унадилися лицезріти диво. На третій день слава сягнула ректорату, і до кімнати номер сто шістдесят сім нагрянула відповідальна комісія у складі представників студентської ради, секретаря комітету комсомолу, коменданта гуртожитку, декана факультету, завідувачки кафедри історії КПРС і проректора з учбової частини Куценка Олександра Анатолійовича. Жильці тільки-но встигли прибрати споруду, на якій спав непрописаний Мош, як комісія щільно заповнила кімнату. Роздивляючись композицію, всі чекали думки проректора. Він помовчав хвилину і поблажливо усміхнувся:

— Оригінально... Дуже оригінально... Справжня абстракція, я такого ще не бачив. Це ж треба: огидна, але спокуслива. До речі: вона має прототип?

Комендант, що страшився покарання за аморальну атмосферу в гуртожитку, сприйняв ці слова як похвалу, не став здирати картину, натомість став поблажливішим до жильців кімнати. Цікаво, що через багато років потому, коли Павка вчинить справжній проступок, проректор Куценко стане йому на захист.

Окрім виступу в рідному Мукомельному конотопський диксиленд відіграв новорічний вечір ще й на радіофакультеті Політехнічного інституту, де навчався гітарист Ладько. Заклад розміщався у звільненому від церковної атрибутики Соборі Великомученика і цілителя Пантелеймона на вулиці Чижикова, де оркестру відвели хоролий балкон. Храмова сутність приміщення і його дивовижна акустика, у сукупності з щедрим пригощенням, надихнули на емоційну гру, і Павка, перехилившись через бильце, глушив танцюючих заводним гліссандо на всю кулісу. Група привернула увагу любителів джаза і її стали запрошувати на корпоративні свята. У лютому Ладько знайшов роботу у кінотеатрі ім. Фрунзе, що на перетині Дерibasівської і Карла Маркса. Працювали по вихідних, по півгодини перед кожним із двох вечірніх сеансів, а отримавши платню, поверталися з роботи пішки по Пушкінській. Діставшись вокзалу, над яким на всю широчінь величезними неоновими літерами сяяло гасло "Миру — Мир!", Ладько запитував: — Ну, що: Миру — Мир?

— Миру — Мир! — вигукували колеги і в піднесеному настрої заходили до дорожнього ресторану. Тут, серед привітних, говірливих офіціанток і безтурботної публіки, вони почувалися як вдома. Карафка горілки, по салату і біфштексу під безклопітну балаканину. Чим не щастя? Завтра лекції? Семінари, лабораторні і контрольні? Та хай їм грець! Кохання без відповіді? Так усе життя ще попереду!

— Павко, чи ти журишся за Светку? Кинь! Поміркуй: зв'язавшись з тобою, на що вона могла б розраховувати, окрім абортів? Яка перспектива? Як кажуть у нас, в Одесі, — "Пьяный муж и обосранные дети!" Красуха відновить цноту, заклеїть капітана далекого плавання і гулятиме по ресторанах не нижче "Лондонського" і "Красного". Плюнь! Краще вип'ємо! — воркотів на вухо контрабасист Лузан.

Квітень в Одесі — оксамитовий місяць. Море ще не збаламучене, свіже, і сонечко не пече, а пестить. Вулиці очистились від згнилих і розчавлених абрикосів, мухи ще не виплодилися. Приїжджих відпочивальників — обмаль, і пляжі — у повному розпорядженні студентів. Кімната №167 у повному складі перебралася з гуртожитку до ще не відкритого студентського табору в Чорноморці. За харч і нічліг друзяки підрядилися готувати табір до сезону: напинати палатки, підсипати доріжки, фарбувати будиночки та лавочки. Табір — на самому краю селища; далі — вже степ. Ліниво поворушившись на упорядкуванні території, "на шару" пообідавши і відклавши конспекти на вечір, трудяги рушили до моря. Шлях їм перегородила молочна бочка, наповнена молодим вином по вісімнадцять копійок за стакан.

— Славно тут! Жаль, що упускаю тренування, — висловився Павка.

— Найкращий спорт — це трахання, — нагадав Льонька, який від самого приїзду

пристроївся ночувати до грудистої куховарки Фросі. Вживши до вечора по п'ять-сім, а коли й дванадцять стаканів вина, хлопці бродили берегом в пошуку грошовитих дамочок, що, приїхавши з півночі, шукали, як би не змарнувати дорогоцінний час відпустки.

То було гарне літо! Опісля Чорноморки стався Ужгород, куди оркестр з'їздив на конкурс художньої самодіяльності. Трапилося це на початку травня, коли на берегах тихої річки пишно квітнула небачена ще сакура. Взагалі Ужгород здивував своїм західництвом. Вузькі вулички Старого міста, вимощені бруківкою і забудовані середньовічними домами під червоною черепицею; костел у стилі бароко, собори і церкви різних конфесій; філармонія у стінах хоральної синагоги і міська ратуша у центрі — все викликало враження недоступного закордоння.

Одеситів поселили в нещодавно збудованому університетському гуртожитку, віддалік від середмістя, і вони щасливо, по кілька разів на день, прогулювались довгою широкою набережною, по боках засадженою квітучими деревами. Університет мав свій ансамбль у складі фортепіано, скрипки і ударних інструментів, який ще не захопився джазом, а відтворював мелодійну італійську музику. Виступи проходили у філармонії. Першими свій концерт показали гості, на другий день — господарі, а на завершення всі разом піднесли глядачам спільну виставу.

У вільний час гостей покатали місцевостями; звозили до середньовічного замку на неприступному пагорбі і надали можливість вільно поблукати містом. Павка приєднався до гурту дівчат із танцювального гуртка, яким сподобалися його відверті анекдоти. Пригощалися морозивом і вином, нишком палили легенькі ароматні болгарські сигарети "Шипка" і насолоджувалися щирими почуттями. Те веселе, розкуте перебування у дівочому хороводі остаточно пересилило хлопчачу нав'язливу тугу, породжену нерозділеним коханням, і Павка знову відчув силу.

Літню сесію, попри нескінченну гульню, Павка знову здав на самі п'ятірки.

Впоралася й уся кімната № 167, хіба що Ляля здав хімію з другого заходу. Певні складнощі виникли через ранній шоколадний загар, який виказував злісне нехтування аудиторними заняттями, але одеські викладачі, теж люди, не надто присікувались і, навпаки, ставились до щасливців поблажливо. Светкою Павка не переймався зовсім. Іноді ловив її спантеличені погляди, але не реагував: якщо хоче, хай звертається. Зрештою, вона провалила і математику, і хімію, і креслення та увійшла в літо з трьома хвостами..

— Нехай знає! А то звикла все на шару, — прокоментував Лузан.

Комусь щасливо, а хтось страждає. В Конотопі від раку помирала тітка Галя. Була вона круглою сиротою, змалку пішла у наймички і недолюблювала хазяйських доньок, не навчених роботи. Наталка з її навіженими подругами її дратувала, а Павку вона любила. Хлопець її слухався, допомагав і навіть власноруч збудував курятник із дощечок, завезених на дрова. Своє життя тітка згадувала по колишніх господарях: "Це сталося, коли я жила у Сердюків"... "А коли я жила у Шаргородських, то." Як член профспілки домашніх робітниць вона щоліта брала двотижневу відпустку і провідувала

тітку у Прилуках. Поверталася звідти добрішою і навіть не сварила дітей за тупцювання по щойно вимитій підлозі.

— Сходи, синку, до лікарні, провідай Галю: як-не-як, вона тебе виняньчила, — попросив тато, щойно Павка з'явився на порозі.

Тітка лежала у палаті одна, вкрита до підборіддя казенним простирадлом. Колись справна, вона так схудла, що здавалося, під ним немає нічого. Глянула чорними вирвами на Павку, зраділа і похапцем попросила морозива. Він приніс два вафельних стаканчика, вона з'їла їх жадібними ковтками і попросила ще. Він навідував тітку щодня і приносив морозива скільки попросить. За три дні Галя померла, і лікарня наказала негайно забрати тіло. Прямо при морзі знайшлися дві жіночки, які за десятку обмили і переодягли покійницю. Здобувши усі довідки, Павка на татові гроші придбав труну, вінок і найняв копачів. Удвох із Лузаном вони скотили обважнілу тітку зі столу у труну і, за допомогою музикантів, завантажили у відкритий кузов автомобіля. Так само вдвох вони провели гроб до кладовища. Закопали Галю за два ряди від Антоніни Геннадіївни. Доглядати Гната Платоновича приїхала його молодша сестра Тетяна. До війни вона навчалася тут, в Учительському інституті, і Конотоп видавався їй майже рідним.

На Павку місто справило тужливе враження: воно неначе застигло в часі. У більярдній п'яний як чіп баяніст Іван Катков скаржився на неналежне визнання його таланту; в парках вечорами верещали танці, а вдень духовий оркестр тягав жмурів. І тільки Дідка, Манюні і Боцмана, яких поглинула армія, не було видно. Тиняючись навколо Дому Культури, Павка зустрів Сашка Бруля, брата колишнього свого кривдника, що залишив йому рубець під лівою лопаткою.

— Як там Васько? — поцікавився Павка.

— Немає Васька. Місяць як потонув на Кандибиній греблі.

— Наче ж плавав як риба...

— Пурнув із розгону та головою у корягу. Ми побачили, коли він вже сплив.

Павка засмутився: хоч Васько і був хвальком та нахабою, все одно — з одного кутка.

Всяк час він виглядав Анфісу: а що, як приїхала на канікули? Ноги самі водили його по місцях, де вони колись голубилися. Посидів на заповітний лавочці і наяву відчув її близькість. "Що то з нами було? Я кохав; а вона? Вчила цілуватися чи спеціально ятрила, щоб помститись за колишню неувагу? Що б там не було, а вона красивіша за Светку... Хоча, насправду, що одна, що друга — звичайні хвойди", — підбив Павка і поквапився до Одеси.

У гуртожитку на вахтовому столі на Павку чекала повістка до військкомату; поки він гуляв, в інституті скасували воєнну кафедру. Насправді вона, як була на четвертому поверсі головного корпусу, так там і залишилася: доучувати старші курси. Повістки стелилися купно; в них порсалися, розшукували свої, читали. і залишали на місці. І тільки Павка з Льонькою здуру забрали свої під розпис. Армія накатувалася котком. Лякали: не з'явишся — приведемо, сховаєшся — знайдемо і запроторимо років на два-

три до дисциплінарного батальйону. А потім усі свої три роки все одно служитимеш. Павка не брикався і змирився, а Льоня переживав: не випадково він вибрав цей інститут із військовою кафедрою, ще й щедро віддячив голові приймальної комісії. До колгоспу, заради розваги, приятелі ще з'їздили, а на лекції вже не ходили. На початку жовтня у них відібрали паспорти.

— Невже ж ти, Павко, так і підеш незайманим? Три роки — не один рік, — Льоня потрусив під носом друга щойно отриманим військовим білетом з вкладеною призовною повісткою: — Хочеш я перебалакаю з Мариною?

Павка розгубився. Марина, Льоньчина дівчина, йому подобалася. Проста дівчина з села, вона працювала маляркою, а вигляд мала справжньої одеситки. Струнка білявка, з наведеними очами, ясно-червоним ротом і білозубою усмішкою від вуха до вуха, в полосатій блузці і коротенькій червоній спідниці, вона приходила по п'ятницях; в непогоду ночувала у Льоньчиному ліжку, а звичайно він вводив її у сквер на третій станції Фонтану, під телевежу, і повертався вранці із заяженими травною колінками. Якось втрюх вони пішли на футбол. Перед матчем на стадіоні відбулася історична зустріч одеської молоді з в'єтнамською делегацією на чолі з Хо-Ші-Міном. Не слухаючи виступів, трійця прямо на трибуні розпила з горла дві великі пляшки "Мадери", і Марина, підхопившись, зарепетувала, роздираючи на собі блузку: "Дам Хо-Ші-Міну!"

— Навіщо тобі той миршавий дідуган? Поглянь ось на Павку, — дотепно зауважив Льоня.

— Гарний хлопчик, а що?

— Можеш позбавити його невинності? А то заберуть в армію, і буде йому погано.

— Коли?

— В армію?

— Позбавити.

— Ну, на сьогодні ти вже зафрахтована.

— А в суботу я не можу. По суботах я даю хазяїну квартири в рахунок комірнього.

— Міг би й доплачувати за системність.

— Тобі на пропій?

— Я наодинці не п'ю.

— Хіба що в неділю. Тільки так, щоб усі повиходили: я нервую, коли збоку кахикають.

— Буде по-твоєму, — Льонька непомітно ущипнув друга.

У чоловічому гуртожитку на Піонерській 8 від самого заселення панувало самоврядування. Внутрішнім ладом переймалася студентська рада, яка перевіряла чистоту в кімнатах і, чатуючи на вході, не пропускала сторонніх. Сторонніх жильці затягували через вікна пожежним шлангом. Але кімната №167 вважалася особливою, і Льоня провів дівчину парадним входом. Співмешканці спочутливо залишили кімнату на всю ніч.

— Ну як? — запитав Льоня Марину вранці.

— Ти такий грубий, а він такий голубливий... Дай закурити! — відповіла вона.

Щасливий Павка промовчав: йому хотілося ще і ще.

— Хорошого потрошку, — охолодив його Льоня і додав: — Дивись мені, відтепер — ти мій боржник.

Павка сприйняв ці слова як жарт і швидко забувся, але друг, як мине багато років, про все йому нагадає.

Попри сподівання, що їх відправлять в одній команді, Павку забрали першим. Незадовго до від'їзду, він — на фільонках одержних шафочок, прибудованих до бокових стін, — написав дві картини маслом: романтичні, пронизливі види Арктики з репродукцій Роквела Кента. Фанера, вкрита товстим шаром білої емалі, добре прийняла фарбу; здавалося, Біла Безмовність на фоні синьо-фіолетового неба наповнила кімнату морозом і свіжістю.

— Невже при ремонті у когось підніметься рука зафарбувати таку красу? — захоплено вимовив Льоня.

— Роз'їдемося на канікули, і вони заляпають нітрофарбою, — прирік Лузан і здивовано запитав: — А до чого тут Арктика?

До товарної станції Павку проводжали всією кімнатою; тверезі, бо гроші скінчилися ще тиждень тому. Поверх свого картатого костюму, справленого ще у Сумах, Павка одягнув стареньку засмальцьовану куфайку, якою наділив його дядько Тарас. На ній не вистачало нижніх гудзиків, і Мош запропонував свій легендарний ремінь.

— Залиш собі. Ти ж сам казав, що дембеля відберуть все хороше, а тобі, може, ще згодиться, — великодушно відмовився Павка.

КНИГА ДРУГА

Частина V

Розділ I. Новобранці

Докучливо стукотять чавунні колеса... Підклавши під голову дядькову куфайку, Павка вмовився на другій полиці і замислився. Куди несуть його чорти? Як гарно було в інституті! Мабуть, так добре йому вже не буде ніде й ніколи. Який дурень придумав три роки? За три роки Лузан із Джокою закінчать інститут і одружаться. На нижніх полицях їдуть товариші по нещастю, нові друзі. Микола Задорожний — добродушний здоровань із дачі Ковалевського. З ним познайомився на медичній комісії. Борис Чигідін — моряк Чорноморського Пароплавства. Його життєвий шлях один в один схожий на Льоньчин: обидва розповідають однакові історії. Марко Белгородоністровський — віолончеліст, виключений з четвертого курсу консерваторії за політичну ненадійність; Стьопа Константинов — матрос Дунайського Пароплавства і він закінчив Кілійську морехідну школу разом з Рудиком Калитою.

— Сержант сказав, що Ленінградський військовий округ простягається до самої Нової Землі, а торгові судна туди не доходять, — перервав тишу Борис.

— Скажи, Борю, я там не відморожу пальці? — захвилювався Марик.

— Капітан казав, що службу розпочнемо під Ленінградом.

Привітна команда розмістилася у двох вагонах: один з Одеси, другий з Кишинева. Офіцер, капітан з малиновими петлицями, пошвендявши з одного в другий, переодягнувся у спортивний костюм, довірив службу двом сержантам, а сам зачинився в купе з провідницею.

— Сходжу до молдаван. Не може бути, щоб вони не прихватили вина, — сказав Борис і за півгодини повернувся веселий і з повною трилітровою банкою: — Там гагаузи з Комрата. Питаю: "Вино є"? Три стакана налили зразу, а оце баночку з собою дали.

— "Вино, воно на радість нам дано", — продекламував Павка і зліз з полки. У кінці вагону безладно задеренчала гітара.

— Сходи, Борю, поспіваємо, — попросив Марко. Він настроїв інструмент і заспівав про Одесу, Костю моряка і Костю Шмаровоза; про "бублички" і дівчину з Нагасакі. Скоро їхнє купе набилося вщент. Хтось вискочив на зупинці і притарабанив дві пляшки "Московської". Підтягнулися сержанти, і тільки красунчик-капітан не виглянув зі щасливого купе.

Вагони розвантажилися за Ленінградом, на станції з ліричною назвою "Осиновая Роща", і за новобранців узялися командири з танками на чорних петлицях. Гурт вишикували по росту в одну шеренгу і переписали в тому порядку.

— Рота... На перший — третій розрахуйсь! У три шеренги становись! Напра.фу!

Прямо, кроком. руш! — не гучно, але виразно скомандував сержант із трьома личками, і пістрява колона понуро, поперек ноги, рушила в невідомість.

Над високим темним лісом панувала звіздяна ніч, і широка піщана дорога добре проглядалася у пільмі.

— Могли б і автомобілі вислати, — зауважив Марик.

— Рота. Припинити балачки! — суворо скомандував сержант і, трішечки розчулившись, пояснив: — Це, щоб служба медом не здавалася.

До місця призначення — військового містечка *Сертолово* марширували дві години.

— Рота. стій! Почнемо з *відпилювання рогів*, — об'явив сержант, вишикувавши команду перед одноповерховою цегляною будівлею з чорною від сажі трубою.

Від цивільних солдатська баня відрізнялася тим, що в ній було холодно. На гурт видали десяток перукарських машинок, і хлопці постригли наголо один одного. Скинувши цивільний одяг в купу, вони похлюпалися у холодній воді і натягли на себе чисту, хоч і ношену, білизну з незвичними кальсонами і онучами. Обмундирування видали теж вживане, як сказали бу, зате кирзові чоботи — новенькі. Огляділися і здивувалися: студенти, моряки, трактористи, музиканти колгоспники укупі перетворилася на однорідну масу.

— Схожі як протигазы, — сказав Борис.

Пострижену і переодіту команду назвали четвертою ротою, відвели до казарми і вишикували у три шеренги в проході поміж рядами двох'ярусних ліжок.

— Я — сержант Кузін, заступник командира третього взводу. Завтра командир роти капітан Ковальчук розповість вам стосовно подальшої служби. А наразі проведемо

вечірню повірку. Віднині забудьте імена! Вас відрізнятимуть суто за прізвищем і місцем у строю. На виклик мусите відповідати: Саме "Я", а не "єсть", "тут" або "присутній". Останній в строю додає: "Розрахунок закінчено"! Якщо хтось зіб'ється, переклик повторюватиму від самого початку, допоки не утямте. Питання є? Думаю, всі хочуть спати, і у нас все получится. Отже: ррротааа. слухай вечірню повірку:

— Курсант Пулькін!

— Я!

— Афіногенов!

— Я!

— Яковлев!

— Єсть!

— Відставити. Ррротааа. слухай вечірню повірку!

— Пулькін!

— Я!

— Афіногенов!

— Я!

— Яковлев!

— Я!

Дев'яносто шостим, останнім в третій шерензі третього взводу, стояв вихованець Одеської консерваторії, і на ньому сержант зашпортнувся.

— Белгородо.., Белгороду.

— Белгородоністровський! — услужливо підказав Марко.

— Тьху ти, прости Господи! У мене на перекликах будете Белгородським. Белгородський!

— Я!

— Відставити! А "розрахунок закінчено"? Бачу, не всі спати хочуть... Рррота,.. слухай вечірню повірку!

— Пулькін!

— Я!

— Афіногенов!

— Я!

— Яковлев!

— Я!

— Белгородський!

— Я! Розрахунок закінчено!

— Рота, увага! Зараз розберемося з койками. Перша зліва нижня закріплюється за курсантом Пулькіним; над ним — курсант Афіногенов. Наступна нижня — курсант Яковлев, і так далі, у відповідності до переклику. Питання є? По команді "розійдись" усі знаходять своє ліжко.. .Рота... розій... дись! Поясню: у головах кожної койки приставлено по тумбочці, а у ногах по табуретці. В тумбочці зберігатимете особисті речі: зубну щітку, білу матерію для підкомірців, мазь і щітку для взуття, зошити та

підручники. Нічого зайвого, будемо перевіряти і непотріб викидатимемо. Заправляти обмундирування на табуретці. Погляньте на табуретку молодшого сержанта Карпухіна... Питання є? Потренуємось. Ротаа... повзводно, у три шеренги, становись! Рота, рівняйсь! Струнко! Вільно! Тепер, по команді "відбій!" кожен біжить до свого ліжка, роздягається, заправляє належним чином обмундирування, і лягає під укривало. По команді "підйом!" військовослужбовцю належить підхопитися, одягнутися і стати у стрій. Як на роздягання, так і на одягання єдиний норматив — сорок п'ять секунд. Перший тиждень даватиму одну хвилину. Питання є? Отже, рота, слухай мою команду: Рооотааа... одна хвилина із заправкою обмундирування. Ротааа. Відбій!

Штовхаючи один одного, новобранці кинулися по своїх місцях. Спихавши одяг, покидали її на табуретки і заскочили в ліжка. Сержант Кузін пройшовся вздовж рядів, визначив тих, хто незграбно заправив обмундирування або пурнув під укривало одітим, і розпочав тренування.

— Відставити! Ррротаа.. .підйом! Повзводно, у три шеренги становись! Курсант Іваночко!

— Я!

— Курсант Коротков!

— Я!

— Курсант Яковлев!

— Я!

— Вийти зі строю на три кроки! Ви покидали обмундирування абияк. Попереджаю: з-за вас страждатиме вся рота. Стати у стрій! Рота, рівняйсь! Рота, струнко! Рооотааа. одна хвилина із заправкою обмундирування. Рота. Відбій!

Тренаж продовжувався до другої ночі, допоки сержант Кузін не втомився. Він востаннє скомандував "відбій" і дозволив днювальному вимкнути світло. Та не встигли небораки ще як слід позасинати, як залунала команда "підйом" та так гучно і хльостко, неначе ворог вже дістався Осинової Рощі. Скомандував інший сержант із широкими личками на погонах і орденом Червоного прапора на грудях.

— Рооотааа. Одна хвилина, повзводно, у три шеренги становись!

Долішні підхопилися відразу на ноги; верхні попадали їм на голови; піднялася метушня і молоді бійці, напинаючи на ходу брюки і гімнастерки, плутаючись в онучах, кинулися шикуватися. Сержант дав команду "смирно!", оглянув з боку стрій і побачив усе: хто не застібнув комірцець, хто загубив ремінь і у кого з чобіт стирчать онучі.

— Товариші курсанти! Я — старший сержант Бабенко, замкомвзводу першого взводу. Тимчасово виконую обов'язки старшини роти, — представився командир. — Усі отримали обмундирування? Не зважайте, що б/у; нове одержите після присяги. Може, кому чоботи тиснуть, або щось інше? З усіх питань звертайтеся до мене.

Об одинадцятій прибуде командир роти капітан Ковальчук і розтлумачить усе інше. Сподіваюсь, ви вже опанували нормативи "підйом-відбій". Пояснюю: час підльоту натівської ракети до розташування частини — тридцять хвилин. За цей час військовослужбовець мусить одягнутися, отримати зброю і спорядження, добігти до

танкових боксів, завести бойову машину і виїхати до пункту збору. Хто не впорається, — той покійник.

Бабенко поправив ремінь, витягнув руки по швах і випнув грудь, обвішану відзнаками:

— Питання є?

— Так, товаришу старший сержант, — несміло пролунало з кінця третьої шеренги третього взводу.

— Відставити! Спершу курсант мусить відрекомендуватися.

— Курсант Белгорододністровський. Пробачте, *Белгородський*, як наказав сержант Кузін. А ото у вас, товаришу старший сержант, орден Червоного прапора справдішній?

— Це не орден а гвардійський значок. Його видають кожному відміннику бойової і політичної підготовки, хто проходить службу у гвардійській частині.

— А я, було, подумав, що ви воювали у громадянську...

— Відставити балачки! Рота! Слухай мою команду... Відставити! Увага: при команді "рота", військовослужбовець мусить витягнутися "струнко" і зосередитись на наступній команді. Ррроотааа...— погрозово заричав старший сержант, і пронизавши шеренги орлиним зором, переконавшись, що всі напружилися, належним чином, скомандував: — Напра.фу! Зліва по одному, на вихід, бігом. руш!

Після сніданку перед строем виступив командир роти, капітан Ковальчук.

— Віднині ви — курсанти вісімдесят шостого Пярновського учбового танкового полку тридцять сьомої гвардійської Ордена Леніна Красносельської Червонопрапорної мотострілкової дивізії. Маєте наслідувати славні бойові традиції з'єднання і частини та безсуперечно виконувати накази командирів. Ваша строкова служба в Радянській Армії продовжуватиметься три роки, і перші десять місяців пройдуть тут, в учбовій частині 26738. Цей час відведено вихованню у традиціях танкових військ Радянської Армії, вивченню матеріальної частини і оволодінню бойовою технікою, набуванню належних бойових навичок танкістів. Подальша служба продовжиться у лінійних частинах Ленінградського військового округу, який простягається від Пскова і Новгорода до Воркути і Мурманська, аж до самої Нової Землі включно. Другий рік служби буде присвячений закріпленню отриманих знань і навичок, а третій безпосередньому несенню військової служби. Впродовж місяця пройдете загальновійськовий курс молодого бійця. Вивчите Устави, оволодієте стрілецькою зброєю і при звичаїтеся до несення гарнізонної і караульної служби; зрештою, приймете військову присягу. Бажаю, товариші курсанти, успіхів у бойовій і політичній підготовці. Питання є?

— Дозвольте, товаришу капітан?

— Так.

— Курсант Білгородський, як наказав сержант Кузін. А як після навчання потрапити на Нову Землю?

— Відмінники бойової і політичної підготовки звичайно направляються у найближчі частини округу; найкращих ми залишаємо собі сержантами, а норовливим відкрита дорога у гарнізони за Полярним кругом. На Нову Землю, до білих ведмедів,

потрапляють невинуваті порушники військової дисципліни. Там завжди ніч, і в хурделицю до їдальні пересуваються по леєрах, натягнутих вздовж стежок.

— Навіщо ж там танкові війська?

— Там розкажуть.

У неділю вранці сержант Кузін у спортивному костюмі і тапочках вивів третій взвод на узлісся і чкурнув лісовою стежиною крос на три кілометри. За ним яро кинулися курсанти Пулькін, Афіногенов, Яковлев, а Павка разом із курсантом Белгородоністровським відразу залишився у хвості. Біг ніколи не був серед Павчиних захоплень, і легку атлетику він взагалі не вважав спортом. Найдовша дистанція, яку він долав на шкільних заняттях із фізкультури, не перевищувала чотириста метрів, або один круг навкруг футбольного поля. "Вологодський селяк... Я ж тебе обставлю хоч на турніку, хоч на гирях, хоч на стрибках через коня; на ринзі віддубасив би на м'ясо! А якби нам дали по автоматі і випустили у ліс, невідомо ще, хто б кого пристрелив. Невже Кузін витримає такий темп продовж усієї дистанції? Звісно, сам у трико і тапочках, а ми в чоботях"! — обурювався Павка, щосили намагаючись триматися гурту. Віроломство сержанта проявилось на другому крузі, де з лісу вискочив старший сержант Бабенко і замінив Кузіна.

— Запам'ятай першу військову заповідь: **ніколи не вважай себе розумнішим за командира**, — поляпав Павку по плечу сержант Кузін.

Щоб не марнувати час, а набиратися письменницького досвіду, Павка завів щоденник.

12 грудня 1962 року.

Після вечері нам дають вільний час, я упорався з підкомірцем і маю можливість зробити перший запис. Нарешті отримав листа від Льоньки. Його забрали через тиждень після мене, і він потрапив у Калінінградську область, місто Гусев у війська зв'язку. Так само на День Конституції прийняв присягу і надіслав фото у машині з антеною. В армії День Конституції — найважливіше свято: на роботу не гонять, навчання не проводять, зате ввечері водять у кіно.

З першого дня нас привчають до покорі і однаковості. Як каже сержант Кузін, хто випнеться, того підтешемо. Якщо хтось один пручається, мучать усю роту. Я зламався ще у поїзді. Подумав: якщо не вивернувся на волі, піддався, тут уже не відкручуся. Побіг до військкомату з першої ж повістки? Побіг. На медкомісії на питання "На що скаржитесь?" придумав собі хворобу? Ні. Натомість бадьорився: "Жодної скарги". Ще й похизувався мускулами...

В інституті, мабуть, вирує залікова сесія, всі бігають, підтягують "хвости", переписують один в одного лабораторні роботи і протоколи практичних занять.

Цікаво, як там Светка? Мабуть, вже винайшла нового помічника. Кого ще з потоку загребли, окрім нас з Льонькою?

У листі Льоня навів слушне висловлення Джона Стейнбека: "Ви — покидьки армії, ось чому ви тут!"

19 грудня 1962 року.

Без присяги в караул не посилають, лише призначають днювальними по роті. Днювальний — це черговий на вході і прибиральник казарми. Дві години прибираєш, а дві зі штиком на поясі стовбичиш біля тумбочки. Щойно в дверях виникне будь-який командир, мусиш заволати: "Рооота, струнко!" і відрапортувати: "Товаришу капітан, за час вашої відсутності подій не трапилося, рота перебуває на стройовій підготовці". Найнудніша робота — натирати підлогу паркетною мастикою. Драїмо колодою, підбитою чотирма щітками, що зветься "маруською". Окрім підлоги прибираємо умивальню і туалет, підправляємо заправку шинелей на загальній вішалці. Вбиральня з металевими емальованими чашами, без перегородок, уможовнена рудою плиткою, з якої усякі залишки змиваються шлангом. Ще прибираємо плювки і недопалки з ґанку.

26 грудня

Відбув наряд по кухні. Спершу потрапив у посудомийню. Мили у трьох баках, у трьох водах. Я брав брудні миски з алюмінієвого прилавку, вигортав з них у бідон залишки їжі і опускав у бак з проточною гарячою водою, біля якого клопотав курсант Метіогло. Він змивав перший шар жиру і перекладав до баку з розчином соди або гірчиці. Курсант Коротков домивав кожен миску начисто і перекладав на полоскання курсанту Афіногенову. Усього ми вимили сотню бачків та більше тисячі алюмінієвих мисок і кружок. З'явився кухар, сержант третього року служби, перевірів пальцем на масність одну миску, і змусив перемити цілу полицю. Добре, що хоч ложок не миємо: кожен облизує свою ложку і носить при собі за халавою.

Поки ми поралися з посудом, інша команда прибирала столи і лави та стягувала їх в далекий кут. Зрештою нас об'єднали на чищення картоплі. Щоб нагодувати полк, їй треба чистити дві купальні ванни. Картоплечистки насправді лише шкрябають округлі боки, а виколупувати западинки, бруньки та вічка залишають нам, і я утямив, чому у тітки Галі картопляне пюре виходило сипким і білим, а ми їмо зелене і глизяве.

Наближався ранок, і кухар загадав вимити підлогу. Видав скребачки зрезиновими накладками, соду, мило і попередив: перевірятиме на масність пальцем. Упоравшись, полягали на лавах, але не поспали. Грізний кухар розбуркав і наказав розставляти столи і лави, розносити посуд, бачки з кашею, миски з м'ясною підливою і блюдця з хлібом і маслом.

Щойно накрили столи, як почали прибувати роти. Цікаво спостерігати, як донедавна ще меткі і гонористі парубки, нещодавно пострижені під баранів, слухняно забігають по-одному, шикуються на призначених місцях і зиркають по столу, сподіваючись ухопити краще. Сержанти не квапляться, тримають їх у напрузі і дозволяють сісти, лише переконавшись, що ніхто не рипається. Звідусіль розносяться команди: "Взвооод... сідай! Приготуватися до приймання їжі! Відставити! Взвооод... встати! Взвооод... сідай! Приготуватися до приймання їжі! Взвооод. приступити до приймання їжі!" Після цієї команди вибрані курсанти ділять кашу. Їдці ж, тим часом, наввипередки виловлюють із загальної миски м'ясні

кусочки, що пригледілися їм ще з порога. Ми, наряд, снідатимемо останніми, і нам дістанеться ДП із залишків, що ми ж і приховали на кухні. Курсант Іваночко стверджує, що краще ходити на кухню, ніж в караул, бо в будь-якому разі на виході з їдальні можна купити білий батон або кілька пиріжків з повидлом, щоб потім з'їсти їх у Ленінській кімнаті, уважно роздивляючись експозиції.

29 грудня

Позавчора, нарешті, побував у караулі, де й утямив глибинний смисл слова "служба". Караул розпочався відразу після полуденного сну. Спершу нас вишикували на плацу і перевірили спорядження. Підкомірець свіжий? Шинель із хлястиком? Бляха, гудзики, чоботи — блищать? Автомат намащений? Протигаз із належною биркою? Потім перевірили наші знання Устава гарнізонної і караульної служби. Тим, хто забарився з відповіддю, видали бордові книжечки і надали тридцять хвилин на вивчення. Ми ж, решта, очікували їх стоячи.

Караульне приміщення — це халупка у крихітному дворіку, опутаному колючим дротом. Служба виконується трьома змінами варткових, які міняють одна одну за спеціальним графіком: дві години на посту, дві — неспання і дві — відпочинок. По постах караульних розводить сержант, "розвідний", а начальник караулу, командир взводу, тим часом дрімає в окремій комірчині.

Усього постів вісім. Пост номер один знаходиться в штабі, біля полкового знамені; пост номер два — це танковий парк; номер шість — склад паливно-мастильних матеріалів (ПММ), а мені дістався пост номер сім — склад речового забезпечення, розміщений у трьох дощатих сараях.

Вночі морозило: мінус двадцять шість градусів, тож нам видали кожухи і биті валянци. І те, і те — безрозмірне, придатне для будь-якої комплекції. Валянци поверх чобіт я взув у караульному приміщенні, а кожух накинув уже на посту. Змінюваний здав мені під охорону двадцять чотири бирки з пластиліновими печатками, розвішані по стулках воріт, а розвідний вчергове нагадав основні правила:

- не лягати й не сидати;
- зброї з рук не випускати;
- не палити;
- в розмови не вступати;
- природні потреби не справляти.

Занадто довгий кожух чиргикав по снігу, ноги щоразу вислизали з валянтів, але я, тримаючи автомат наготові, сумлінно тупцював уздовж сараїв. Начальник караулу пояснив, що НАТО насправді не спить, натомість засилає шпигунів і диверсантів. Та й своїх мусимо стерегтися, бо нещодавно один надстроковик угнав уночі з-під Гатчини самохідну зенітну установку і чкурнув на ній у бік фінського кордону. Прийшлося піднімати по тривозі увесь округ! Добре, що під Выборгом у нього закінчилася солярка, а то вже приготували гранатомет...

Раптом мені здалося, що хтось до мене підкрадається. Закричав: "Стій! Хто іде!" "Розвідний зі зміною", — пролунав рідний голос сержанта Кузіна.

Їжу у зелених термосах до караулки доставляємо самотужки, а розвідний пильнує, щоб нікого не забули і всім вистачило. Повечерявши, приступили до неспання. Сидимо по обидва боки столу і дивимось один в одного. Доміно, шахи — заборонено; читати можна лише Устав гарнізонної і караульної служби. Один тільки начальник караулу лейтенант Сотников у своїй комірчині читав Мопассана.

Смішний випадок трапився з Марком. Усупереч Уставу він прямо на посту, не підкотивши кожуха, справив велику нужду. Лайно примерзло до вовни, і довжелезному курсанту Пулькіну, що змінив його, прийшлося дві години прислухатися до цокоту невідомого йому предмета об валянці. Повернувшись до караульного приміщення, Пулькін повісив кожух на вішалку, і за годину у приміщенні засмерділо. Марка вирахували, і лейтенант оголосив йому три наряди поза чергою.

Чотири години поспіль, на посту і при неспанні, ти щомога протидієш сну, а коли, нарешті, дістаєшся лежачка, сон, як на зло, не приходить. Кімната відпочинку — крихітна комірка без вікон; нари споруджені від стіни до стіни, і зміна напихається на них щільно, як камса в банці. Попід нарами проходять парові труби, нам жарко, ми потіємо і смердимо перловкою. Ото лежиш, рахуєш змарновані хвилини, а сон усе не бере й не бере. І ось, коли ти, нарешті, задрімав, спалахує сліпуча лампа, і лунає скажений крик сержанта: "Зміна, — підйом! Виходь готуватися до варти"! Оскільки ніхто не реагує, він генає нас прикладом по підощвах: мерщій, каналії! Постові вже замерзли і чекають зміну.

2 січня 1963 року Новий рік минув, як повсякдення. "На свята, коли народ гуляє, військовослужбовці мусять підвищувати свою пильність", — пояснив старший сержант Бабенко і вимкнув телевізор відразу після привітання Генерального секретаря, не дозволивши подивитися "Голубий Вогник". Рооотааа... відбій!" — скомандував він, і ми чкурнули по ліжках: врешті-решт, сон для солдата — понад усе.

10 січня

Зі шпиталю повернувся старшина роти гвардії старшина Сурков. Війну він пройшов командиром тридцятьчетвірки і в казармі з'явився при бойових орденах. Старший сержант Бабенко вишикував роту, і той, просвітивши її оком наскрізь, виявив порушення форми одягу курсантом Метіогло, на шинелі якого не вистачало хлястика. Старшина не став його карати, лише попередив. Наступного ранку шинеля курсанта Метіогло була у порядку, але без хлястика виявився курсант Коротков, і він отримав наряд поза чергою. На третій день постраждав курсант Яковлев, на четвертий біда настигла Боба Чигідіна, на п'ятий Пулькіна. Так той хлястик гуляв, допоки не дійшла черга курсанта Мордаскіна. Інтелігент виявив порушення ще до шикування і вчасно доложив старшині. Той його похвалив і негайно видав новий хлястик.

"Запам'ятайте, товариші курсанти військову заповідь: **якщо виявите якийсь непорядок, перш за усе докладайте командиру**", — напутив він нас.

Сьогодні мій день народження. Роту вивели на плац чистити сніг, а мені дозволили залишитися. Сиджу у Ленінській кімнаті і вже написав три листи: татові, Льоньці і Дідку. Наталці не пишу, бо вона вчора мене провідала особисто. Привезла томик Єсеніна. Я вже читав дещо з зошита Мордаскіна, але тепер маємо свій збірник і — захлинаючись — читаємо вголос один одному. Стіни Ленінської кімнати всуціль завішані планшетами: бойовий шлях частини; портрети колишніх командирів полку і дивізії та всепереможних маршалів. У центрі — стенд, цілковито присвячений Володимиру Іллічу Леніну. Ось він хлопчик Володя; ось гімназист, студент і, нарешті — вождь світового пролетаріату. Праворуч — історія КППС у фотокартках і цитати рішень партійних з'їздів. Ліворуч — "Моральний Кодекс будівника комунізму". Зараз його уважно "студіює" днювальний Іваночко: показавши мені спину, жвакає пиріжок. Їх у нього чотири, і він мусить з'їсти всі водночас, бо сховати у тумбочці на потім не вийде: просякнуть гуталіном. До їжі він ставиться особливо. Пайку масла з'їдає благоговійно: кладе її на дальній край скибки; спершу не зводячи з неї очей, жує сам хліб і вже на завершення дістається масла.

Тато пише, що у них в Конотопі все гаразд, що він, нарешті, отримав триколісну мотоколяску і вже їздить містом. На Загребеллі, на підйомі вулиці Свердлова, машина заглухла, і виручив мій друг Толян Панченко, що живе неподалік. Братик Артемка успішно вчиться в технікумі. Там не позабули нашу маму і ставляться до нього поблажливо. Тітка Тетяна вправно дбає господарство. Чого татові не вистачає, так це теплого туалету. Втім він затіяв листування з міськвиконкомом і сподівається на обмін квартири.

Загалом ми вивчаємо сім предметів: політика, техніка, Устави, стройова підготовка, водіння і обслуговування танків, бойова підготовка і фізична підготовка. Думаю, що в подальшому житті, окрім фізкультури, мені нічого не знадобиться. Політичну підготовку веде замполіт батальйону майор Пащенко. Такий хитрючий! Ото, бува, запросить до кабінету,

зведе червоні очі до перенісся і випитує: "А що було вчора після відбою, товариш курсант? Хто? Що казав? А що ви особисто думаєте з цього приводу?" Аби не наябедничати, відповідаю край обережно. На заняттях він не сидить, тупцює поміж рядами, заглядає у зошити і вимагає, щоб Хрущова називали не інакше як "наш Микита Сергійович". Неприємний тип; подібно Волоколамському хтиво трусить правою ляжкою. Уявляю, як він, повернувшись зі служби, накидається на дружину і товче її, товче, і все йому мало.

17 січня 1963 р.

Третього дня старшина Сурков вишикував роту і проінформував, що до полку прибуло п'ять вагонів яблук, які треба терміново розвантажити, щоб не померзли, тож, потрібні добровольці. Зі строю дружно вийшли відмінники бойової і політичної підготовки, я ж залишився у строю, і з одеситів спокусився лише Марко. Сержант Кузін увів команду, і до казарми добровольці повернулися вже під ранок наступного

дня — брудні, голодні і злі. Насправді, то були ніякі не яблука, а змерзле вугілля. Ешелон прибув з півдня, де його промочив рясний дощ, за Москвою вдарив мороз і скував вугілля у суцільну глибу. Само собою воно не сипалося, курсантам прийшлося його довбати ломами, і вивалювати грудки собі на голову. А опісля спорожнення вагонів їх змусили ще й колію зачистити. З усіх найбільш замурзаним виглядав Марик. Ще не вмившись, він заявив: "Нарешті, я відчуваю себе людиною".

На п'ятий день знову прибуло вугілля, і старшина, як і перед тим, запросив добровольців. Цього разу відмінники залишилися у строю, а наперед покірно вийшли порушники. Під головуванням сержанта Кузіна вони понуро почалапали до залізниці, але в казарму повернулися чистими і з повними пазухами рум'яних яблук. Курсант Іваночко ще примудрився напхати ними кальсони.

На ранішньому догляді старшина роз'яснив суть науки:

— Ось вам ще одна корисна заповідь: **"На службу не напрошуйся, від служби не відмовляйся"**.

Зацікавився технічною підготовкою. Танк складається з багатьох частин і механізмів, і я подумав, що для інженера-механіка їх вивчення стане в нагоді. Заняття проходять у вірцево устаткованому класі, де виставлені справдішні двигун, коробка передач, головний і бортові фрикціони в розрізі. Можна роздивитися будь-яку частину, взявши її в руки. Викладає предмет лейтенант Голомозін, який, на відміну від стройових офіцерів, не пнеться нас виховувати, а просто і наглядно ділиться знаннями. У нього панує дружня атмосфера, і відстаючих із його предмета немає.

Середній танк — це тридцятишеститонна дура, яка управляється двома важелями: хочеш ліворуч — тягни лівий; праворуч — налягай на правий. На спусках навпаки: тягнеш двома руками лівий, а танк не слухається і котиться вправо. Більшість курсантів роти призовані з шоферів і трактористів, і їм легше. Навіть Боб Чигідін, будучи школярем, гасав у колгоспі на тракторі. І тільки я, Марко і Мордаскін не водили нічого, окрім велосипедів. Але водії-інструктори з нами не панькаються: по машинах! Заводь! Уперед! Нещодавно Марик завис на днищі уперек естакади, а Мордаскін з усього розгону так дзюбнув ескарп, що його до ранку ремонтували всім взводом. Долати естакаду Марка навчав особисто командир роти: сам сів за важелі, Марика посадив верхи на лівий підкрилок і тричі прокотив туди-сюди. Я ж не вискочив з воронки. Скотився назад з увімкнутою передачею і завів дизель у зворотному напрямку. Вихлоп пішов усередину, і я ледь не задихнувся. На водіння взводу відводиться час від сніданку до обіду, а опісля ми мусимо підтягувати гусениці, чистити до блиску трансмісію і ремонтувати пошкоджені перепони. Навчальні танки — це добиті "тридцятьчетвірки", що збереглися ще від боїв за Пярну. На морозі усе робимо голіруч, долоні зашкарубіли на підошви і вже не болять. Мстила і антифриз із днища вимочуємо дротяними "вудками" з ганчір'ям на кінці. Поки одна команда обслуговує техніку, інша відновлює зруйновані споруди. Деревину пиляємо прямо там, у лісі. Нести ввісьмох

дебелу і довгу колоду — школа взаємодії і взаємовиручки. Вага розподіляється нерівномірно: то давить на того, хто вищий, або ступив на бугорок, то стискає найменшого. Після всього до казарми повертаємося вже на другий день, не спавши і втративши обід і вечерю.

28 січня

Щопонеділка командир взводу лейтенант Сотніков проводить політінформації. Він щойно з училища і не знає, що солдат уміє спати з відкритими очима. Буває, що піввзводу спить сидячи, а він, наче папуга, втовкмачує газету "Правда". Але краще дрімати в Ленінській кімнаті, ніж тьопати стройовим кроком по плацу, куди він незабаром нас виведе. Вишикує у три шеренги і скомандує крізь зуби: "Взвоооод..., рівняйсь!.. Відставити! Бачити грудь четвертої людини, праве вухо вище лівого! Взвоооод, рівняйсь! Струнко! Напра-во! Стройовим кроком.— руш"! І ми, задираючи пряму ногу на тридцять сантиметрів від землі, щосили будемо ляскати чоботями по засніженому асфальту.

— Бадін, Штриков, — заспівай! — скомандує лейтенант, і заспівувачі заведуть призначений марш:

"Будет людям счастье, счастье на века.

У Советской власти сила велика!"

А взвод підхопить:

"Сегодня мы не на параде, а к коммунизму на пути.

В коммунистической бригаде с нами Ленин впереди!"

30 січня 1963 р.

Цього морозного ранку лейтенант вивів нас у ліс на тактику танкового бою. Природа пишно святкувала своє володарювання на землі і в повітрі. Вночі випав лапятий сніг, і під його тягарем височенні смереки схилили віти. Голі берези вкрилися витонченим мереживом кришталевої паморозі і відсвічувались в сонячних променях казковим садом. "Лютнева глазур", — згадав я картину художника Грабаря. Командир вишикував взвод у дві шеренги і, проходжуючись у тоненьких хромових чоботях туди-сюди вздовж строю, вичитував вголос бойовий Устав танкових військ. Лютий мороз кусав за вуха, але команди розсупонити вушанки лейтенант не подавав: слухний час привчати молодих бійців до тягот і злигоднів військової служби. Командир і сам мерзнув у кашкеті, але виду не подавав: офіційно температура ще не опустилася нижче мінус двадцяти градусів.

— Хто змерз? — запитав лейтенант.

— Я! Я! І я! — відгукнувся стрій.

— Ті, хто змерз, вийти зі строю на три кроки!

Вийшли три курсанти: Яковлев, Козловський і Коротков. Лейтенант скомандував їм бігти до берізки, що самотньо щулилась на протилежному краю поляни. Збігавши туди-назад по глибокому снігу бігуни повернулися жаркими і розчервонілими.

— Є ще змерзлі? — перепитав лейтенант. Стрій промовчав, і він розпочав перевірку засвоєння матеріалу.

— Курсант Іваночко!

— Я!

— Як згідно Бойовому Уставу має діяти екіпаж, зіткнувшись раптово з танками супротивника?

— Причайтися і продовжити спостереження, — брякнув Іваночко.

— Вважай себе підбитим! Згідно бойовому Уставу танкових військ екіпаж, виявивши ворожий танк, мусить беззастережно його атакувати!

7 лютого 1963 р.

Рота вибула на плац, а я сьогодні днювальний. В казармі тихо; лише чути, як курсант Мордаскін човгає по підлозі "маруською". Мастика смердить гуталіном, і Мордаскін розчахнув усі вікна з обох боків. Заодно потужний протяг вивітрює і продукти нічної життєдіяльності сотні молодих організмів, з вечора нагодованих перловкою. Я відстояв свою чергу біля тумбочки і сховався у Ленінській кімнаті писати щоденник. З Мордаскіним ми товаришуємо з приводу літератури. Його призывали з філологічного факультету, і він — поет. Я не великий цінитель поезії, мені достатньо щоб написано у риму. Окрім своїх віршів, у нього кілька рукописних зошитів вибраних авторів, і ми читаємо їх вголос: він Єсеніна, я — Маяковського; він — Блока, я — Роберта Бернса.

Ми подружилися відтоді, як ми заступилися за нього перед старшим сержантом Романенком, який нещодавно повернувся з Куби, і його служба перевалила далеко за четвертий рік. Очікуючи на окремих Наказ Міністра оборони, він байдикував, в наряди не ходив, на зарядку не бігав, постелі не заправляв, спав до сніданку, до їдальні ходив небритим, а хліборіз щоразу видав йому подвійну пайку масла. З нудьги Романенко розважається грою в "шух, не глядячи". Сановитий сержант — уся грудь в галантереї — підкликав молодого бійця і показав йому годинник із циферблатом, прикрашеним зеленим танком під червоним прапором на башті і з червоною зіркою на броні. Спитав: "Хочеш такий? Тож міняймося: ти мені свій, я тобі — прикрашений. Шух, не глядячи... Не бійся, не обдурю. Ось, послухай хід", — і приклав Мордаскіну до вуха праву руку. Почувши чітке тікання, той спокусився на обмін, але замість розмальованого справного годинника отримав із лівої руки пустий корпус із кришечкою від лимонаду замість циферблату. Його ж годинник був від мами, і він, дуже розстроївшись, поскаржився нам, одеситам. Ми підійшли до Романенка і Марик пояснив йому, хто ми такі насправді, і що з нами краще не зв'язуватись. Марик був дуже переконливим і старий скасував обгородку.

Мордаскін не схожий на справжнього москвича. Справжній москвич — це курсант Глебов із першого батальйону: він називає себе "пікапером" і хизується папірцем, на якому з обох боків у два стовпчики записано більше сотні жіночих імен. Хвалиться, буцім-то, всіх їх він вимахав: "Прізвищ я не питаю, але кожному пам'ятаю поіменно". Ще й бреше, що має перший розряд по самбо.

Мордаскін схвалив мій щоденник. Каже, що у мене виходить у стилі Василя Аксьонова. Мовляв, пишу щиро, але жоден журнал не надрукує, бо так про Радянську

армію не пишуть. Обговорили з ним події на з'їзді письменників СРСР і погодилися, що "наших" — Євтушенка, Аксьонова, Солженіцина — цькують саме за їхню щирість.

12 лютого 1963 р.

Над лісом сяє лютнева лазур, я відслужив дев'яносто шість днів, а попереду... сумно думати! Ляня прислав фотографію: він на УАЗіку поряд із командиром роти. Пише, що його залучили до розмальовки штабних карт і звільнили від будьяких нарядів. Він користується плакатними перами і кольоровою тушшю. Описав, як посадивши величезну ляпку на вже готовій мапі, врятувався, блискавично злизнувши її язиком. Наш ротний писарчук також працює перами і тушшю; я вже перехопив той нехитрий досвід і самотужки обнови текст Присяги у Ленінській кімнаті. Командир роти вчора натякнув, що по закінченні навчання може залишити мене в роті сержантом: я і відмінник, і спортсмен, і художник. Я було зрадів: чим потрапити чорті куди, краще залишитися у цивілізованому місці і у звільнення їздити до Ленінграда. Але згодом, глядячи на сержантів, засумнівався: не зможу я так запопадливо ганяти молодих. Звісно, найкраще було б перевестись до оркестру. Я вже там побував, і диригент погодився взяти на "бейний" бас. Сказав, що невдовзі надішле рапорт до штабу Округу.

На черговому занятті по політичній підготовці майор Пащенко викликав Павку до дошки і наказав пояснити суть тезису "соціалізм переміг *повністю і остаточно*".

— "Повністю" — означає, що з приватної власності у всенародну вже передані геть усі засоби виробництва; "остаточно" — підтверджує безповоротність революційних змін, бо Радянська армія — найпотужніша у світі, і здатна захистити соціалістичні перетворення.

— Відмінно, курсанте Шелестович, а тепер детальніше розглянемо структуру і стратегію агресивного блоку НАТО...

Тут досвідчений майор помітив, що деякі курсанти сидять нерухомо, вирячивши очі, неначе загіпнотизовані. Він тихесенько, звернувся до уважних слухачів: "*Ті, хто мене слухають, продовжуйте сидіти; а ті, що сплять, — ВСТАТИ!*" Перелякано обертаючи очима, підхопилося троє.

— Курсант Іваночко!

— Я!

— Повторіть останнє, що я промовив.

— Наша армія непереможна, товаришу майор!

— І про що ж це видумали, коли не слухали?

— Про вульву, товариш майор.

— А до чого тут ...

— А я завжди тільки про неї і думаю, товариш майор.

— Сідайте. Передайте сержанту Кузіну, що я об'явив вам два наряди поза чергою.

— Єсть! Товаришу майор!

— Курсант Белгородський!

— Я, товаришу майор! Хоча мама записала мене як Белгородоністровський, товариш майор!

— Не бачу різниці. Розтлумачте мені, будь ласка, аббревіатуру "БЕНІЛЮКС".

— Стосовно Бені мама розповідала, а "люкс", як на мене, це номер у Лондонському готелі, на Приморському бульварі.

— Видно, не дарма тебе витурили з консерваторії: так і тхнеш антирадянщиною.

— Так точно, товаришу майор! Мені тільки не зрозуміло, чому довірити віолончель мені — зась, а автомат із набоями — будь ласка. Незабаром і танк з гарматою довірять.

— У вас була можливість перевестися до Ансамблю пісні і пляски.

— Так точно, товаришу майор! Командир роти так і сказав: "хуюшки тобі!" Служитимеш не там, де хочеться, а там, де Вітчизні потрібно", товаришу майор.

— Три наряди поза чергою! Передайте сержанту Кузіну. Я особисто перевірю. Товариші курсанти, з наступного заняття вивчатимемо "Моральний кодекс будівника комунізму" і будемо його товкти, допоки не перетвориться він вам на молитву.

Команду "приступити до прийому їжі!" треба було ще заслужити, бо шлях до їдальні використовувався сержантами для муштри. Якщо хтось збивався з ноги, або при команді "стройовим" задирав ногу менше, ніж тридцять сантиметрів, або не співав опісля команди "заспівуй", — командир розвертав роту назад до казарми і повторював цей маневр, допоки порушника зацькують самі курсанти. Нерідко перед їдальнею встановлювали гімнастичного коня, і до їдальні пропускали лише тих, хто перестрибував, решту ж повертали на повторну спробу. Оскільки запізнення до столу оберталось охолодженим борщем, підміною миски з м'ясом або втратою кількох пайок масла, ті, хто успішно брав снаряд, купчилися на вході і озлоблено сичали на невдах.

— Товаришу сержант, дозвольте мені повернутися до казарми, я не голодний, — попросився Марко, залишившись один.

— Востаннє даю вам ще тиждень; тренуйтеся за рахунок особистого часу, — зжалився сержант Кузін і дозволив взводу заходити.

Щойно рота, пообідавши, вишикувалася перед їдальнею, він скомандував "кроком руш!" і додав:

— Бадін, Штриков, заспівуй!

"Кому приспічило, нехай сам і заспіває", — прошепотів курсант Бадін курсанту Штрикову. Відчувши непокору, командир розвернув колону назад, у бік їдальні, знову розвернув, перевів на стройовий крок і повторив команду. Заспівувачі мовчали. За третім розворотом в строю зашелестів глухий гомін: марнувався час на установлений перекур. Товариші по службі з боків і ззаду почали сичати, підштовхувати впертюхів легкими стусанами і вони піддалися.

"Будет людям счастье, счастье на века.

У Советской власти сила велика!

Сегодня мы не на параде, а к коммунизму на пути.

в коммунистической бригаде с нами Ленин впереди!"

Насправді Павка не відбував і чверті всіх нарядів і робіт, якими мучили товаришів по службі. Навіть Марко обурювався: "Чому це Шелестович завжди сачкує"? На що Боб Чигідін резонно зауважував: "Ти на Павку не рівняйся, він у нас, як в жопі око —

світиться".

На дембель старшому сержанту Романенку Павка записав товстий зошит анекдотів — майже двісті, й інші сержанти у нього переписали. Старший сержант Бабенко намірився восени поступати до інституту і попросив Павку підтягнути його з математики. Та що там сержанти! Сам командир роти капітан Ковальчук поклав на нього око, як на майбутнього оформлювача Ленінської кімнати, ще й приохотився грати з ним у шахи. Сам він грав дуже обачно: не грав, а нудився, і Павка, любитель гамбітів, розпалював в ньому спортивний азарт.

Армійська наука давалася Павці легко, а у гімнастичних вправах йому не було рівних: жоден сержант не міг із ним зрівнятися. Двадцять разів підтягувався; викручував скльопку; зіскакував із перекладини вниз головою. Коня перестрибував із великим запасом і легко грався двопудовою гирею. Та й з дисципліною все у нього було гаразд: бо змирився він зі службою з самого її початку. Командування оцінило його старання і присвоїло чин ефрейтора. Він негайно нашив на погони лички і начепив на груди значок "Відмінник бойової і політичної підготовки". Сержант Кузін став довіряти ефрейтору командування взводом на марші до їдальні, і він відчував справжнє душевне піднесення, коли взвод по його команді переходив на стройовий крок. Рраз, рраз, рраз... раз, два, три! Лівою, лівою. Рраз, рраз, рраз. Лівою, лівою.. .раз, два, три"! — упивався владою недавній студент.

Проте ейфорія тривала не довго. 23 лютого, на свято Дня Радянської Армії, Павці довірили обов'язки старшого днювального на полковому контрольно-пропускному пункті. У його підпорядкуванні перебували двоє рядових. КПП знаходився у віданні коменданта гарнізону капітана Кафеля. Серед усіх офіцерів полку капітан Кафель був найголовнішим: він мав право скасовувати вже надані звільнення, і засаджувати на гауптвахту будь-якого чина. В очікуванні святкового напливу відвідувачів комендант довірчо проінструктував старшого днювального: "В час, коли увесь радянський народ святкує, його Збройні Сили мусять підвищувати свою пильність. В розташуванні частини знаходиться велика кількість озброєння і техніки. Звичайно, відвідувачі схильні проносити на територію алкогольні напої, які можуть спровокувати військовослужбовців на неуставні вчинки і створення надзвичайних ситуацій. Особисто вам, товаришу ефрейтор, я довіряю огляд їхніх речей: сумок, пакетів тощо. У випадку виявлення спиртного негайно докладайте безпосередньо мені".

Більшість гостей зналася на армійських причудах, і Павка, сумлінно копирсаючись у торбах, не виявляв у них нічого забороненого, допоки на КПП не з'явилися дві гарненькі юнки. Вони назвалися студентками і, розпізнавши в Павці свого, довірливо попросили викликати свого друга, одногрупника. Оглядаючи одну з сумочок, Павка мимохіть виловив в ній крихітний *мерзавчик* коньяку, і комендант миттю його угледів. Він цупко підхопив здобич і сховав до себе у сейф. "Дякую за службу, товаришу ефрейтор!" — вигукнув він, а Павка запримітив, що сейф і без того ломився непочатими пляшками. "Цієї випивки вистачило б на всю роту. Оце зберуться офіцери, засядуть за преферанс і спустошать увесь цей скарб... А як презирливо на мене зиркнули

студентки! Хто б міг подумати: я — стукач!" — картав він себе, зарікаючись у подальшому піддаватися командирській запопадливості.

Прийшло і на Маркову вулицю свято. Не дарма капітан Ковальчук затримав його в роті: курсант згодився навчати його дочку грі на скрипці. Після новорічних канікул, тричі на тиждень, Марка стали відпускати з розташування частини, і при його таланті слухняна дівчинка швидко опанувала гами і кілька популярних мелодій. Мамка неабияк раділа успіхам доньки, а вже коли сам репетитор брав інструмент, вона взагалі поринала в нестяму.

Напередодні 8 березня Марко повернувся з репетиції пізніше, ніж звичайно, веселий і з легким повіом спиртного. Попри забобони, бухнувся у койку в чоботях і солодко потягнувся.

— Я ж казав, що візьму її.

— Неповнолітню? — перепитав Боб.

— Звісно, мамцю. Давно просилася, та я все боявся.

— Ну, тепер тримайся! Дізнається капітан...

— А що він зробить? На Нову Землю не зашле, бо, як мені розтлумачив полковий писарчук, "немає жодного стратегічного смислу тримати там танкові частини".

— А якщо пристрелить прямо на місті?

— Дочку налякає. Та звідки йому дізнатися? Всі сусіди підтвердять, що дівчинка увесь час пиляє на скрипці. Вона у спальні, а ми з мамкою пораємося на кухні. Вона кохає свого капітана і сама нізащо не признається. Мене ж просто схотіла на пару разів: раз за "П'ятий танець" Брамса і раз за "Чардаш" Монті.

— Треба було ще й "Сім сорок", вона б утретє розслабилась.

— Оце я упустив. Надолужу наступного разу.

Павла бентежила втрата еротичних снів, які у гуртожитку навіщали його чи не щоночі, і він поскаржився Бобу Чигидіну.

— А ти вживаєш оті жовті пігулки, що дають на вечерю?

— Вітаміни?

— Ага, вітаміни. На дальніх рейсах нас такими "вітамінами" підгодовували. Бува, зійдеш на берег, дівки навколо хороводяться, а підеш з якою і зганьбишся. Тож я їх викидаю.

Павло прислухався до старшого товариша, і за місяць солодкі сни відновилися.

Але з усіх снилися йому лише Марина. Хоча один раз примарилося йому, що збирає він у старому Сеймищі під Озаричами білі лілії, а з берега за ним спостерігає чарівна дівчина в червоному купальнику, яка ще не здогадується, що ті квіти — для неї. Сонечко тільки-но зійшло, а вода ще з вечора тепла, наче з чайника. Павка покликав красуню до себе у воду, але вона лише усміхнулася. Він вийшов на берег, і вона сплела собі пишний вінок. І ось він силиться розпізнати, хто вона: Анфіса? Светка? Рина Миколаївна? І не може. Дівчина піддається, і він несе її на руках до розкошленої копиці свіжоскошеного сіна, і ось ось-ось, він вже ...

— Товаришу єфрейтор, товаришу єфрейтор! — хтось безжалісно торсає за плече.

Павка розплющує очі і бачить над собою самовдоволену пику курсанта Іваночка: — Товаришу єфрейтор, час відлити. Усі вже сходили.

Павло усвідомлює, що підпав під улюблений розіграш нічних днювальних, погрожує жартівнику наступного разу розчавити носа, і, придержуючи рукою кальсони, слухняно шкандибає в туалет.

До військового параду 9 травня у Ленінграді полк став готуватися заздалегідь, ще на початку квітня. Щодня, відразу опісля вечері, на плацу шикували звідний батальйон. Заступник командира полку зі стройової частини, виставляючись командувачем округу, підходив до кожної ротної коробки, вигукував привітання і отримував у відповідь гучне *здрав-желам-товаш-рал!* Потім він сходив на трибуну, і роти марширували перед ним по колу, рівнялися на трибуну і по команді гаркали "ура". Після вечері курсантів розсаджували по бронетранспортерах, вивозили до Ленінграда і катали повз трибуни, що споруджувалися. Напередодні параду танкістам наказали нашити малинові погони поверх своїх чорних і видали піхотні каски. До місця зосередження їх привезли затемна, тільки-но засіріло, але на набережній вже скупчилися інші роди військ. Надійшла команда рясно намастити рушничним маслом автомати, каски, бронетехніку й усе заблищало, начебто щойно з-під дощу.

До початку дійства залишалося чимало часу, і учасники параду розбрелися у пошуках земляків. Курсант Іваночко з'ясував, що найважча служба — у десантників: пайок майже такий самий (хіба що масла на двадцять грамів більше), а ганяють не по три кілометри без ременів, а по тридцять, ще й з трьома цеглинами за спиною. Курсант першого батальйону москвич Глебов носився зі своїм папірцем: *"Я за красою не гонюсь. Трахаю всех вряд: и кривоногих и косоглазых. Бог увидит и красавицу пошлёт"*, — повчав він десантників.

Парад наближався, командири вже гуртували своїх до купи, а команду солдатам "справити природні потреби!" жодного разу — аж від учорашнього шиккування на плацу — не подавали.

— Я ж, роззява, чаю дві повні кружки видув. Може, хто кишеню підставить? — скиглив Іваночко.

— Ходімо в Неву, — запропонував курсант Яковлев, — вона повноводна.

— Глянь: офіцерство вишикувалось вздовж парапету. Зацькують собаки, — тоскно вимовив Марко.

— А самі он у отой будиночок бігають.

— Де? Чого чекати? Ходімо! — призвав Боб Чигідін.

Будиночок виявився відділком міліції, на першому поверсі якого страждальці знайшли крихітний туалет на один пісуар, один унітаз і одну умивальницю. За танкістами підтягнулися інші роди військ, утворилася тиснява. Приміщення геть переповнилось; задні прилаштовувались до умивальника, і їхні потужні струмені шелестіли повз вуха передніх. Ху! Коли Павка, Марк і Боб покидали відділок, сухим залишався хіба що стіл чергового. Зате яким милим здалося їм свинцеве небо над Невною!

— Фотографуймося на фоні крейсера "Аврора"! — зазвав каптенармус Мамедов, який участі у параді не брав, а приїхав із фотоапаратом, — ця фотка прикрасить ваші дембельські альбоми! Оплата з получки!

Кинулися фотографуватися. Павло потрапив у четвірку разом з Бобом, Мариком і зампотехом роти лейтенантом Голомозіним: усі в мундирах, касках і з автоматами.

Пролунала команда "по машинах!", і курсанти, по дев'ятеро, заскочили на свої броньовики. Вирулили на стартову лінію. За двадцять п'ять метрів до трибуни — дистанція на одного лінійного — лейтенант підвівся, оперся лівою рукою на Чигідіна, і скомандував: "рівняння на трибуну; бачити грудь третього чоловіка; праве вухо вище лівого!

Іііі... рррраз!" — дружно підхопили курсанти, розправили груди і вивернули голови праворуч.

На трибуні людей! Вистачило б на повну роту, але Павло розгледів лише командувача округу генерала Армії Казакова з пишними вусами та іконостасом орденів і медалей на кітелі.

"Мимо трибуны проезжают бойцы прославленной Тридцатьседьмой, Гвардейской Краснознамённой Ордена Ленина Красносельской мотострелковой дивизии! Ура!" — пролунало з мегафону, і бронетранспортери гучно відгукнулися: "Ураааа!"

Парад закінчувався.

Командира роти дратувала звичка курсантів запихати пілотку під погон і тримати руки у кишенях. Пілотка під погоном нагадувала йому окупантів, які спалили рідний дім, а "руки в брюки" — злодійкуватих гультяїв, що вешталися післявоєнним містом. Він уже зауважував ефрейтору Шелестовичу з приводу рук, але той не послухався. Тоді капітан наказав зашити кишені білими нитками. Павка команду виконав, але не зовсім: простьобав верхні закраїни, залишивши кишені доступними. Невдовзі командир знову спіймав його на гарячому і покарав трьома добами прибирання казарменого туалету. Звичайно, цю роботу абияк виконували днювальні, а від ефрейтора капітан забажав ідеальну чистоту не лише по верхах, а й у самих порожнинах.

— Дивись: перевірятиму особисто, — попередив він.

Десяток металевих чаш розташовувалися в ряд без перегородок, що заохочувало курсантів до дружніх посиденьок.

— Ходімо, посеремо! — запросив курсант Іваночко курсанта Короткова.

Приятелі присіли пліч-о-пліч і запалили цигарки. Обговорювали лист, отриманий напередодні Коротковим від подружки, яка повідомляла, що чекати три роки їй не сила і просила більше не писати.

— Не така вона вже й вродлива, як ти казав, — сплюнув Іваночко, глянувши на фотокартку.

— То ти її наживо не бачив... Мабуть, то кращий друг Іллюха підкотився. Ось повернусь, та начищу вже пику! — пригрозив Коротков.

— Кому?

— Звісно, їй.

Закінчуйте теревені: мушу прибирати, — скомандував Павло, розмотуючи шланг.

Шланг — основне знаряддя прибиральника. Потужний струмінь змивав бруд і з парапету, і зі стін. Аби догодити командирі, Павло поширив у кожному вічку саморобним квачем (старою онучею, намотаною на дрючок), позливав із бачків воду і самовдоволено очікував на схвалення. Ротний перепитав, чи ретельно виконано його завдання, закотив рукав по плече, занурився рукою у вічко і витягнув звідти жменю солдатського лайна. Покрутив ним у Павла під носом і додав ще тиждень прибирання, тепер вже з милом.

На початку липня четверта рота відбула на полігон опрацьовувати польові вправи водіння з подальшими підсумковими іспитами. Полігон знаходився у вісімдесяти кілометрах від Сертолово. До станції Кирилівське діставалися залізницею. Дорогою сержант Кузін розважав підлеглих байками про місцевості, що неспішно пропливали у немитих вікнах приміського вагону.

— Подивіться на оту галявину понад Чорною річкою; саме там на дуелі застрелили Пушкіна. Раніше тут проходив фінський кордон, який ми відсунули у боях за Виборг. А оті захаращені споруди, то — колишня наша застава. Однієї ночі вартовий заснув, і фіни вирізали весь особовий склад батальйону. Без жодного пострілу. Пам'ятаєш, Іваночко, як я застав тебе сплячим на складі паливно-мастильних матеріалів?

— А до чого тут Іваночко? Тільки що, так відразу — Іваночко! Між іншим, саме такі як я, дитбудинківці, груддю дзоти затуляли.

— Ага. Через таких, як ти, німці дійшли до Сталінграда.

Тридцять кілометрів від станції Кирилівське до полігону крокували колоною по три. Підбираючи ногу під командира, курсанти дивувалися: невже ж в армії не знайшлася пара вантажівок? Невдоволених заспокоїв старший сержант Бабенко: "Це, щоб служба медом не видавалася. Заразом перевіримо, хто ще не навчився мотати онучі. Я вже бачу, що курсант Белгородський потребує перемотки, тому зробимо привал".

Капітан Ковальчук супроводжував колону збоку. Він скинув кашкета, оголив ранню лисину і дозволив курсантам розстебнути комірці на два верхні гудзики. На вході до першого населеного пункту він перевів роту на стройовий крок і скомандував пісню.

— А можна, товаришу капітан, щось веселіше, ніж "Марш Ентузіастів", — запитав заспівувач Штриков.

— Давай!

"А у нас во дворе

Есть девчонка одна,

Среди шумных подруг

Не приметна она".

Рота радісно підхопила:

"Я гляжу ей вслед —

Ничего в ней нет.

А я всё гляжу,

Глаз не отвожу!"

"Ча, ча, ча!" — завершив куплет хтось там, із самого хвоста третього взводу.

У центрі селища, понад дорогою, нудилося двоє парубків. Почувши популярну пісню, вони стрепенулися.

— Хлопці! А ми, ось, торік демобілізувалися і тепер п'ємо, гуляємо! — вигукнув один.

— Плюньте ви на свого лисого чорта! Гайда до нас, — усіх пригощаємо! — підпрігся другий.

— Рррота. стій! Налі.ФУ! — скомандував Ковальчук, і зустрічні опинились якраз навпроти солдатських шеренг.

— Обісцяти! — похмуро скомандував капітан, і дев'яносто пар рук зашаруділи в штанях. Сміливці, матюкаючись, відійшли, рота ж бадьоро покрокувала далі. На березі лісного озера, капітан об'явив привал і милостиво дозволив скупатися.

— Від берега не відпливати! Перемотати онучі, оправитись і підготуватися до маршу! — додав старший сержант Бабенко.

Карельська вода охолодила розжарені душі і попестила стерті ступні. Самий раз здрімнути на травиці у затишку, але сержанти вже заворушилися.

— Скажи, Пашо, невже ж ми б виконали ту команду? — задумливо запитав Мордаскін.

— А що? Приказ є приказ.

— Так вони ж такі, як і ми, — вчорашні солдати? — не угамовувався Мордаскін.

— А я з третьої шеренги у хвості, ніяк би не дотягнувся, — признався Марик.

— Ковальчук. Такий інтелігентний офіцер. Мабуть, пожартував.

— Офіцер, він, перш за усе — офіцер. Інтелігент, не інтелігент — усі вони офіцери, — презирливо відізався Боб Чигідін.

Павка допоміг Марку перевзутися; роту підняли і вишикували повзводно у колону по три.

— Рівняйсь, смирно! Кроком руш! Бадін, Штриков! Заспівуй! — скомандував Бабенко.

"А у нас во дворе

Есть девчонка одна..."

Тиждень на полігоні здався курортом. Начебто, все так само, як у частині: триповерхова казарма, двоярусні койки, Ленінська кімната і щоденні політінформації після сніданку, але тут, на відміну від Сертоволо, під шерех корабельних сосен, крізь стіни дивом просякали відголоси волі. Може, від того, що чистити картоплю на сто людей легше, ніж на тисячу, і вона зварювалася білою? А, може, на настрої впливала близькість "дружнього" кордону? Сержанти тут не лютували; механіки-інструктори, раз показавши тренувальне коло, більше в танки не залазили, натомість об'їдалися ягодами: буяв сезон карельської чорниці. І хоча курсантам збирати її суворо заборонялося, вони вважали, що нишком, до першого попередження, можна робити будь-що.

— Пельки роз...тулити! — скомандував старший сержант Бабенко на вечірній

повірці і направив всіх чорноротих на термінові роботи: рихтувати покривлені підкрилки і ховати від лісників повалені дерева.

Щоб отримати посвідчення механіка-водія третього класу, курсантам належало намотати лісною трасою по десять тренувальних кругів. Щоб укластися в норматив часу, вони зрізали кути і обходили колдобини, не зважаючи на дерева, що поставали їм на шляху. За тиждень рота розширила первинну трасу вчетверо, а хтось один взагалі проклав дорогу навпростець. Трошити ліс танком — гостра забава! Від удару дерево ламається натрое: нижня частина вивертається до гори окоренком і розшматовується гусеницями, серединка відлітає вперед, а маківка сторчма втикається в башту. Сержант Кузін переказав випадок, коли таким цурпалком вбило механіка-інструктора, що стежив за водінням із командирського люка. Після того вони взагалі перестали супроводжувати тренування. Зрештою, норматив здолали всі, окрім Мордаскіна і Белгородоністровського, проте, у відомості їм також поставили "зараховано".

Усіх південців — одеситів, молдаван, грузинів, вірмен — записали на Північ, а Шелестовича капітан залишив собі у роті: був потрібен для оформлення Ленінської кімнати. Каптенармус Мамед Мамедов, який досі цим займався, вже нагострився на дембель, а оскільки Ленін з-під його пензля виходив схожим на азербайджанця, ротний, який неодноразово отримував зауваження від майора Пашенка, попутно сподівався виправити це досадне непорозуміння.

— Ти Леніна, схожого на себе, зможеш намалювати? — запитав капітан, і Павка, скопіювавши вождя з бланка похвальної грамоти, виправдав його сподівання.

— Залишу в роті. Отримуватимеш увільнення, заведеш собі у Ленінграді подружку, а після служби переведешся до будь-якого тамтешнього інституту: наших сержантів приймають поза конкурсом, — урочисто пообіцяв Ковальчук.

Тоді він не відав, що курсант Шелестович ще взимку нишком навідав полковий оркестр і успішно пройшов прослуховування. Щоправда, з тромбоном у нього не вийшло: через довгу перерву губи втратили пружність, а він, на біду, спробував "Колискову" Джорджа Гершвіна і осікся на високих нотах. Натомість диригент схвально оцінив соло на басу з маршу "Тріумф Переможців" і вислав до штабу округу рапорт стосовно переведення курсанта до оркестру. Справа затягнулась, і ось, нарешті, він переказав Павці, що наказ стосовно його зачислення до оркестру вже підписаний і ось-ось надійде до частини. Але першим про обладку дізнався капітан Ковальчук. Він написав рапорт, і командування скасувало своє рішення.

— Я готував тебе залишити в роті, зробив відмінником бойової і політичної підготовки, ефрейтором, а ти мені отак віддячуєш? Рік держава витрачала кошти на виучку танкіста, а ти замислив її обдурити? Ні. По-твоєму не буде. **Служитимеш не там, де тобі хочеться, а там, де Вітчизні потрібно**, — заявив командир і надав увільнення до Ленінграда.

Напрасувавши звечора мундир; підшивши свіжий підкомірчик; начистивши чоботи; надраївши асидолом гудзики, бляху і значки, Павка відразу після сніданку представ перед комендантом гарнізону. Капітан Кафель поблажливо поставився до сумлінного

єфрейтора, хоча і зауважив стосовно комсомольського значка: мусить бути приколотим точно на сім міліметрів вище кромки нагрудної кишені. Павло хотів було щось мукнути, але комендант його випередив: "Товаришу курсант! Я зараз лише у вашому кашкеті знайду тридцять недоліків. Хочете?" На останок він нагадав правила поведінки військовослужбовця серед цивільного населення і загострив увагу на можливі провокації з боку ворожої розвідки.

Діставшись міста електричкою, Павло перш за усе відвідав дівчину курсанта Козловського і передав їй його листа. Потім знайшов гуртожиток Наташі. Сестра готувалася до сесії і супроводжувати його Ленінградом відмовилася. Натомість порадила кров з носу побувати в Ермітажі і помилуватися експозицією французьких імпресіоністів. "Взагалі, Іраклій Андроніков вважає, що відвідувати Ермітаж рідше, ніж щомісяця, — душевно не гігієнічно", — додала вона на дорогу. Відстоявши довжелезну чергу, Павка відшукав рекомендовані зали і години з три присвятив невідомим йому досі шедеврам. Захотілося їсти. У провулку, поза Ісаковським собором, він надібав ларьок, де придбав чотири гарячі пиріжки з лівером і, плюнувши на честь і гідність військовослужбовця, додав зеленувату четвертинку "Московської". Горілка пішла з горла на лавочці у Літньому Саду, де він і передрімав сидючи. Неподалік гастролював американський цирк шапіто, і Павка від нічого робити його відвідав. Зрештою, він спізнився на електричку і дістався КПП з годинною затримкою. Винюхавши перегар, поблажливий комендант не відправив його на гауптвахту, натомість наказав особисто докласти командиру роти для прийняття ним рішення на власний розсуд.

Остаточно єфрейтор Шелестович утратив довіру капітана Ковальчука у серпні, вже перед остаточною розподілом випускників по гарнізонах і частинах. Тієї ночі він вартував два довгі дощаті сараї з десятьма двостулковими воротами в кожному, і один недобудований бокс, що стояв їм уперек. Двадцять непошкоджених пластилінових печаток приймаєш, — за дві години мусиш здати їх зміннику у цілісності і схоронності. "Розташування частини з усіх боків обгороджене високим парканом з колючим дротом: хто ризикне залізити? Які тут до біса диверсанти? — розмірковував Павло, влаштовуючись посидіти у недобудованому боксі. Раптом Павці здалося, що з боку їдальні хтось крадеться: "Мабуть, начальнику караулу приспичило зненацька перевірити службу. Ну, постривай!" Він привів автомат у готовність і заволав:

— Стій! Хто іде?

— Привіт, — пролунав рідний голос. З темряви виринула постать у мішкуватому, пожмаканому мундирі з портфельчиком у руках: то був Вітько Затятий. Він усміхнувся своєю хитруватою усмішкою і стиснув друга у залізних обіймах. Яке, тут, в біса НАТО! Автомат — на гвіздок; три пляшки горілки, кружальце ковбаси, хлібина і гранчастий стакан — на колоду. Начхати на Устави, на командирів і генералів: вони знову разом, і світ обертається навкруг них. Дідок їхав з Кондопоги у відпустку і вирішив будь-що навідати друга. Відкоркували першу.

— Взагалі, я не жалію, що закінчив технікум. У будівельному батальйоні ніяких караулів, нарядів і муштри. Працюю виконробом на будівництві житла. Тільки гроші не

платять... Днювальний на КПП показав дірку у паркані і роз'яснив, як тебе знайти.

— Ти, як завжди, — молодець. Я дуже радий тебе бачити, — уперше за дев'ять місяців Павка відчув себе самим собою: навпроти нього найвірніший друг, вони розуміються з півслова і п'ють, не хмеліючи.

— У нас так не служать, як ви тут. За горілкою до міста відряджаємо трейлер без причепу і без номерів, — жоден патруль не второпає, що то за машина і звідки. Пристроївся я до жінки і три місяці ночую у неї. Звати Нінкою, а працює у мене нормувальницею.

— І як вона?

— Дуже! Старша на три роки і має сина, школяра. Мабуть, одружуватимусь.

— А я сподівався, що ми ще попарубкуємо разом...

Їм було про що балакати: дитинство, спорт, музика, бійки. Спустошилися дві пляшки, і Павло стривожився скорою появою зміни. Третю розпили похапцем. Зіграли на губах "In The Mood". Гість неквапно зібрав в портфель посуд, залишки та обгортки і майже під носом у розвідного шаснув у кущі, до своєї дірки. Сержант Кузін сходу винюхав непорядок і доклав лейтенанту.

На третій день зранку командир роти викликав Павла до кабінету. Він спідлоба глянув у вічі колишньому улюбленику, повернувся до вікна і сухо промовив:

— Що ж, Шелестович, я переписав тебе у команду на Північ. Служитимеш не там, де хочеться, а там, де Вітчизні потрібно!

Командирське рішення заспокоїло Павку. "Навіщо мені той Ленінград, коли на мене чекає Одеса? Всі товариші їдуть на Північ, а я залишусь тут ганяти молодих? І що тут, в учбовому полку? Жодної романтики, суцільна буденність. Звісно, Лермонтову і Купріну було про що писати: кохання, дуелі. І на Півночі служать люди і нічого: мені до снігу не звикати. Може, саме там, у лінійній частині, і з'являться цікаві сюжети? А капітан Ковальчук нехай тут навчає курсантів мити туалети".

Розділ II. Служитимеш, де треба

З підніжка коротенького, на шість вагонів, поїзда, що зупинився на непримітній, вщент промоклій станції, зіскочив молодший сержант із новенькими личками на погонах і золотавими танками в петлицях.

— А що, це і є славнозвісна станція Луостарі? Не чую урочистого маршу, — запитав він дивного військовослужбовця у шинелі без ремня, що, задравши комір, самотньо шулився під піддашком дерев'яної будки.

— Горілку всю вижрали? — запитав він, і Павка з Бобом переглянулися: *свій*.

— Я старший сержант Корсаков. Ну й тхне від вас.

— Ось, залишилась. Одна.

— Давай сюди: мене не перевірятимуть. А ви, щоб не потрапити на гауптвахту, до чергового по полку впритул не наближайтеся; я доложу особисто.

Доставивши команду випускників до Мурманська, лейтенант Голомозін завантажив їх у причіпний вагон і видав кожному по десять вісімдесят сержантських.

— Призначаю вас старшим. На перегоні до станції Луостарі ви відповідаєте за

дотримання воїнської дисципліни. Звертаю увагу: вся прилегла до залізниці зона охороняється прикордонниками, і нікого нікуди не пустять. А у Печензі на порушників чатує гарнізонна комендатура з гауптвахтою. Сподіваюсь, ви мене не підведете і дістанетесь місця призначення без пригод. Щасливої служби! — напутив він молодшого сержанта Шелестовича.

— Гріх буде, якщо ми не відзначимо закінчення навчальної муштри, — висловився Боб Чигідін, щойно лейтенант щезнув у перонному натовпі. Разом із Павкою вони збігали до гастроному, де колись Павка, Манюня і Боцман переночували у паркетній стружці, і приперли звідти речовий мішок горілки. Розклавшись у вагоні, розкупили виданий в полку сухий пайок (яловичу і свинячу тушонку) і випили з алюмінієвих кружок.

— Незручно розливати, — зауважив Боб, побачивши, як уходить горілка.

Добродушний Микола Задорожний позичив у сусідів щойно куплену гітару. В компанії не вистачало Марка. Його врятувала дружина командира роти, яка перебувала в захваті від музичних успіхів дочки. Капітан Ковальчук змінив гнів на милість і відпустив музиканта до Ансамблю пісні і танцю Ленінградського воєнного округу. Попередньо його прийняли в комсомол, і в характеристиці навіть вказали повне його очищення від буржуазної ідеології. На подяку новоспечений молодший сержант танкових військ пообіцяв якнайчастіше навідуватись до Сертолова і підготувати дівчину до музикального училища. На задоволення команди Павка встиг навчитися у нього найпростішому акомпанементу, а пісні про Одесу маму, Костю моряка і Костю Шмаровоза запам'ятали всі. Боб щедро розливав; службовці насолоджувались свободою. Щойно Павка перейшов на романси Петра Лещенка, як спорожнилась остання пляшка.

Решта вагонів була заповнена цивільними пасажирами, які поверталися додому з щільно набитими торбами. Потерпаючи від перебоїв завантаження спиртних напоїв, вони везли їх в запас, а дехто з них згоджувалися на вигідний обмін. Мордаскін простягнув Бобу материн годинник.

— Візьміть. Ви його так і так відбили, а тут — такий момент!

За годинник із танком попутник з найближчого вагону дав чотири пляшки. Гітара пішла по руках. Увесь вагон співав. Торгуючи годинниками, Павка сновигав вздовж потяга. У першому, купейному, вагоні він натрапив на одну красотку, яка відмовившись від годинника, просто подарувала п'ять карбованців. У тій милості Павка побачив знак і, доставивши здобич товаришам, негайно повернувся. Дівчину звали Тамара. Вона нещодавно закінчила медичний інститут, а зараз поверталася з першої відпустки до Печенги, де працювала хірургом у військовому шпиталі. Вона тримала в руках "Чорний обеліск" Ремарка, і Павло захопився за літературну тематику. Вони обговорили геть усіх: від Ремарка і Хемінгуея до Єсеніна і Євтушенка. Коли розмова дійшла до Василя Аксьонова, Тамара заявила, що навчалася з ним на одному факультеті і була з ним знайома! Павло зачепив тему французьких імпресіоністів і повідав попутниці про свою "Венеру XX століття" та нерозділене кохання до

однокурсниці Светки.

Було прохолодно. Тамара лежала на полиці, прикрившись двома казенними вкривалами, з-під яких моментами виринало пухкеньке коліно. Вона утаємничено усміхалася посмішкою Мони Лізи, і Павці здалося, що вона підбадьорює його на рішучі дії. Злякавшись, тих думок, він повернувся до своїх і добре ковтнув для хоробрості. Коли ж він повернувся, то двері заповідного купе виявились зачиненими. Зі службового купе на нього насторожено визирнула кремезна провідниця. "*...Грубость женщина простит, а глупость — никогда!*"? — пригадав він Едуарда Асадова, і потеліпав до свого вагону.

Тамара помахала у вікно трьома пальчиками, і старший сержант Корсаков повів команду вниз від станції. Дрібний, але щільний дощ хльоскав по вухах. Слизка, каменистоглиниста стежина змушувала брести вроздріб. Добре, що наділи шинелі. Солдатська шинеля — надійний захист від дощу: вода стікає з неї наче з качки.

— Праворуч — артилерійська бригада. Туди ми ходимо на пошту. Ліворуч — сопка Генеральська. Попід нею, з протилежного боку, розташування нашої частини, — розповідав провідник.

— Щось я не бачу білих ведмедів, — невдало пожартував Іваночко і, послизнувшись, гепнувся в глей.

— Хотілося б, що через два роки ми дерлися нагору, хоча б і в таку негоду, — признався Задорожний.

— Добре, якщо усі — сумно, начебто щось передчуваючи, зауважив Мордаскін.

— Не бійся, Мордаскін. Куди ми дінемось?

— А що то за віники? — Боб вказав на триметрові жердини зі жмутками на маківках, що стирчали обабіч.

— Це *вішки*. Взимку по них знаходимо дорогу, щоб не з'їхати у прірву, — пояснив Корсаков.

— Нічого собі, снігу — вигукнув Задорожний.

"Ну, я й роззява"! — не заспокоювався Павка.

Прибулу команду розтасували по батальйонах і ротах. Козловський, Константинов, Сопочкін і Метіогло потрапили до першого батальйону середніх танків Т-54. Павло ж, разом з Чигідіним, Задорожним, Мордаскіним і Іваночком, посилив другий батальйон плаваючих танків ПТ-76. Обидва батальйони розміщалися в новенькій чотириповерховій казармі: перший — у правому крилі, другий — у лівому. Допоміжні підрозділи, такі, як рота зв'язку, їдальня, клуб і полковий штаб тулилися у повоєнних дерев'яних бараках. Через три дні з учбової частини прибули командири танків, а трошки згодом прямо з дому привезли новобранців на замкових. "Старики" зустрічали поповнення приязно: прибула зміна — невдовзі дембель.

Екіпаж плаваючого танка налічував три персони, тому весь склад другого батальйону вміщався у приміщенні на п'ятьдесят двоярусних койок. Служба у лінійній частині відрізнялася від навчальної. Прибулим за Полярний круг військовослужбовцям видали напівшерстяне обмундирування, байкову білизну, шерстяні онучі і хутряні

костюми. Денну пайку масла збільшили з десяти до тридцяти грамів, і хоча тут так само ганяли в караул і на кухню, основна увага зосереджувалась на стрільбах, водінні і обслуговуванні техніки. На відстані шістдесяти кілометрів від Генеральської сопки навпрошки брязкав зброєю агресивний блок НАТО. З радянського боку йому протистояли дві мотострілецькі дивізії, розташовані у райцентрі Печенга; танковий полк і артилерійська бригада в селищі Луостарі; авіаційна частина в селищі Корзуново і флотилія підводних човнів у бухті Лінахамарі. Ворог був так близько, що на вихід танкового полку в район зосередження, як і під Ленінградом, відводилося е тридцять хвилин. За цей час танкістам належало вскочити з ліжок, одягнутися, вхопити речові мішки, протигази, зброю, залишити казарми, прибігти до танкового парку, відчинити бокси, завести холодні двигуни, виїхати і дістатися назначеного району, що знаходився за п'ять кілометрів від розташування. Завершальним підсумком бойової підготовки вважалися польові навчання. Планові за результатами осінньо-зимових та весняно-літніх періодів підготовки, та раптові, призначені верховним командуванням.

Першу раптову тривогу об'явили якраз на Водохреще, за принципом: народ гуляє — армія підвищує пильність. Насправді, командир другого батальйону підполковник Олійник про неї довідався і на вечірній повірці наказав механікам звечора прогріти мотори, та лягати в койки одітими в зимове. По обіді екіпажам видали сухі пайки, і наказали завантажити на броню по п'ять в'язанок дров.

О першій ночі днювальний несамовито заволав: "Ротаааа... підйом! Тривога!", і механіки стрімголов кинулися до танкового парку. Поки вони запускали мотори і виводили машини з боксів, до них приєдналися командири танків і замкові з протигазами, автоматами і речовими мішками на весь екіпаж. За ворітьми в машини вскочили офіцери. Водії, нехтуючи приладами нічного бачення, які викривляли огляд, з відкритими люками погнали навпростець по снігу у бік сопки, добре видимих на фоні сполохів міста Заполярний. Діставшись місця зосередження у передгір'їв високих сопки, танки розповзлися поміж кущів і розвернули гармати у бік Норвегії.

НАТО, мабуть, ще не прокинулось; екіпажі спокійно напнули намети, встановили печі, виготовлені власноруч із металевих діжок, і приступили до несення служби. Піч у наметі четвертої роти швидко розжарилася, і бійці, що примостилися біля неї, роздягнулися до кальсонів. Серед ночі замковий Лупу, призначений доглядати за буржуйкою, поставив на розігрів запаяну банку згущеного молока, закуняв, і вона, розжарившись, вибухнула наче граната. Розпечене липуче течиво розлетілося на всі боки і вразила відкриті частини сплячих тіл. Найближчим до груби виявився командир роти капітан Софронов, він і зазнав найважчих травм: йому обпекло ліву щоку, губи і лоб. Постало питання евакуації до медсанчастини, але бойовий офіцер, що пройшов усю війну, залишився в строю, і, окрім комбата, ніхто з начальства не довідався про нещасний випадок. Зранку батальйон перетнув гряди і вийшов до кордону. Полк виконав усі нормативи, командир полку підполковник Бондар отримав подяку і, не забарившись, зібрав у клубі комсомольські збори. Оголосивши подяки і вручивши грамоти, командир звернувся до особового складу: питання є?

Особовий склад мовчав. Бійці вже засвоїли заповідь: не висовуйся. Полковий командир розтлумачить по-батьківськи, натомість ротний на вечірній повірці визвіриться як на ворога народу. Зрештою, піднявся сержант Корсаков, який нікого не боявся. Він мав славу найкращого стрільця. Будь-коли — хоч в ясну погоду, хоч в хурделицю, вдень і вночі, з будь-якого танку, що з кулемета, що з гармати — Корсаков влучав у центр мішені. На стрільбах офіцери потайки підсаджували Корсакова в свій танк, і той, стріляючи за них, жодного разу не схибив. Стріляв він і за командира полку. Запишавшись, Корсаков став неприторенним самовільником, якого раз від разу подовгу розшукували по дівочих гуртожитках міста Заполярний. Ото зловлять, посадять на гауптвахту, розжалують в рядові, а після чергових навчань зі стрільбами знову возведуть у сержанти. Ще й грамотою нагородять. Ось і нещодавно бравий гвардієць приторочив на погони широкі нашивки.

Старший сержант, Корсаков. Товаришу підполковник, маю питання. Ми тут, за Полярним кругом, служимо, стоїмо, так би мовити, на варт ірубєжів нашої Вітчизни, достойно зносимо всі тяготи і прикrostі військової служби, стріляємо і водимо на "відмінно", а що ми бачимо, окрім кінофільмів? Хоча б колись нас провідали шефи...

— Зрозуміло. Підполковнику Яськов! Доручаю вам організувати щось культурне.

Замполіт Яськов мав славу посміховиська. Так, читаючи лекцію з нагоди дня народження поета Михайла Юрійовича Лермонтова, він повсякчас називав його не інакше, як *товариш* Лермонтов. З усіх боків сміються, він намагається вимовити "Лермонтов" без прикладки і не може. Так і торочив на протязі години: товариш Лермонтов та товариш Лермонтов.

Наказ командира замполіт виконав, запросивши до частини шефський концерт студентів Ленінградської консерваторії ім. М.А.Римського-Корсакова. Солдатський клуб розташовувався у старій казармі, у вузькому довгому приміщенні з дощатою сценою, притуленою до довшої стіни. Лави оточували її впритул із трьох боків, і глядачі найближчих рядів дивилися кінофільми, поклавши підборіддя прямо на підмостки. Щойно дві скрипки, альт і віолончель умостилися на табуретках і диркнули смичками, танкісти, насправді байдужі до класичної музики, розхвилювалися. Нова мода суттєво підкоротила дівочі спідниці, і бійці заворожено вперлися в чарівні, білі і пухкенькі коліна скрипачок, які сумлінно виконували академічні рапсодії і сюїти. На їхнє здивування сіра публіка, яка, звичайно не здатна сприймати класичну музику, аплодувала бурхливо і подовгу. Так захоплено їх ще ніде не приймали! Першою диво розгадала пишна віолончелістка, яка тримала інструмент поміж ногами. Вона почервоніла, переглянулася, переморгнулася з подругами, і ті, розреготавшись, опустили інструменти. Оговтавшись, вони продовжили концерт і грали на біс, допоки на сцену не виліз замполіт.

— Товариші танкісти-заполярники! — удаючи командира, гучно, проголосив підполковник, — дозвольте мені від імені солдатів і сержантів п'ятдесят дев'ятого, Червонопрапорного, Гвардійського, Фокшано-Гданьського, ордена Суворова третього ступеня танкового полку подякувати студентам Ленінградської консерваторії імені... і

тут замполіт запнувся. Хвилинку він тужився пригадати, на честь кого названа консерваторія, і, зрештою, видав: імені Корсакова.

— Гвардії сержанта Корсакова, — підправив хтось із залу, і клуб затрусився від сміху.

Третього березня молодший сержант Мордаскін застрелив старшого сержанта Журавльова. Сталося це в караулі. Мордаскін вартував склад паливно-мастильних матеріалів, а Журавльов був у нього розвідним. Стояти на цьому посту танкістам подобалося. Звідси була видна дорога, якою від автобусної зупинки "Луостарі" до аеродрому Корзуново поодинокі та гуртами крокували цивільні перехожі. Серед них проглядалися яскраві дівчачі фігурки: червоні, жовті, зелені, сині. Мордаскіну вони нагадали існування іншого, чудового і безглуздо втраченого ним світу та надихали на лірику. Останнім часом хлопець зовсім затужив. Кінця служби не видно, розраховувати на відпустку безглуздо, а тут ще той нещасний випадок. Нещодавно на гірському повороті він, збивши вішку, з'їхав в урвище і перекинув танк догори днищем. Сам відбувся переляком, а командир, сержант третього року служби Журавльов пошкодив собі ногу. Аби ж його після двох місяців у лазареті комісували, він би, мабуть, змирився, але його натомість повернули дослужувати повний термін. Відтоді він і пристав ганяти воляку Мордаскіна по нарядах, і той психічно геть втомився.

Того дня, повернувшись з поста, Мордаскін не знайшов належної йому їжі. В термосі на денці залишилася сама перловка без підливи, а на столі — скибка чорняхи і захололий чай. Жодного шматочка м'яса, білого хліба і належної пайки вершкового масла.

— Товаришу старший сержант, де моя вечеря? — насупився Мордаскін.

— Я тобі що, мамка? Спитай того, хто з'їв.

— А хто з'їв?

— Погляньте на нього! Прослужив якийсь рік, а такий голодний. Он, їх спитай, — Журавльов показав на комірку, звідки доносився храп відпочиваючої зміни. Згідно Уставу караульної служби, розводящий мусив був дбати за своїх вартових, і Мордаскін, як був шинелі, скинув автомат. Якби ж він пальнув поодиноким, напевне, не влучив би, і інцидент закінчився гауптвахтою; натомість він випустив довгу чергу. Караульні, що, сидячи за столом, боролися зі сном, ледь встигли пригнутися. Стрілець притулився плечем до одвірка, упустив на підлогу автомат і промовив: *"Найсильніший протест завжди виривається з груді найслабшого"*. Зі своєї комірки, з пістолетом у руках, вискочив начальник караула. Злочинцю скрутили руки, відвели до чергового по частині і на ранок переправили до Мурманська.

Суд тривав недовго: п'ятнадцять років суворого режиму.

— Йому ще повезло, могли б і розстріляти, — висловився старшина роти, фронтовик.

— Тепер ротному точно не бачити майора, — поспівчував Чигідін.

— Нехай ротний ще від згущонки відмиється.

— Не везе Софронову: як закінчив війну лейтенантом, так з капітанів і не вилізе.

Коли командувач армії генерал-лейтенант Куліков, як сонце в ніч, з'явився у дверях роти, днювальний Лупу, засліплений променями безмежної влади, що наповнили приміщення, забув російські слова, і замість нього команду "рота, смирно" заволав командир другого взводу молодший лейтенант Сутирко. Особовий склад батальйону перебував на парковому дні, і тільки сержант третього року служби Рогачов, який всю ніч порсався у трансмісії, щойно повернувся. Він якраз справив природні потреби, умився і, втішаючись скорим сном, упокорено витирався біля своєї тумбочки. Командувач забажав заглянути. На верхній полиці, на виду, лежав дембельський альбом сержанта з фотокартками, віршами і милими розмальовками.

— А це що таке, підполковнику Бондар? Розвели тут *мопасанів*! А де підручники з технічної підготовки? Конспекти? З політичної де? — рикнув генерал.

Залишивши батальйон, він у супроводі десятка офіцерів рушив територією частини. Зупинився біля старої казарми, в одній половині якої розташовувалась будівельна рота, а в іншій — солдатський клуб, земля навкруг якого рясніла недопалками. Командувач люто зиркнув на командира полку.

— Ця територія закріплена за будівельниками, — знайшовся той.

— Де командир?

З почту виринула незграбна постать нестройового офіцера.

— Товаришу генерал, це не моє. Моя територія он з того боку. Тут солдатський клуб, а вчора була неділя, і танкісти після кіносеансу насмітили. Вони завжди запалюють перед шикуванням, — виправдався капітан.

— Мовчати, товаришу *старший лейтенант*, — рикнув генерал і так блимнув очами з-під кошлатих брів, що здалося: в інших обставинах він би й застрелив неслуха.

Розмова з будівельником, відволікла командувача від неприглядного видовища. На плац, де якраз шикувався караул, вискочила здоровенна свиня, на рожевому боці якої хтось намазюкав три букви: Д.М.Б. П'ятеро службовців на чолі з заступником командира полку зі строювої частині підполковником Закупіним якраз її відловлювали. Відволікаючи увагу генерала, підполковник Бондар детально описував новий клуб, що планувався до здачі у грудні. Командувач зажадав особисто перевірити караул, який вивели на інструктаж. Черговим по частині заступав командир роти зв'язку — мало тренований у строювому плані офіцер. Побачивши перед собою командувача армії, він зашпортнувся на підході і збився у докладі.

— Що це таке, підполковнику Бондар? Караул — не готовий нести службу. Черговий офіцер не при тямі, шинелі на караульних стоять горбом, ремені підперезані поверх хлястиків. Це гвардійці чи це опудала? Напевно, вони й Уставів не знають. Поки я з'їжджу у шістдесят п'яті полк, нехай готуються: кожного перевірю особисто!

Роздратований командувач поїхав перекусити до мотострілецького полку, дислокованого в Печензі; капітана-зв'язківця замінили майором Швачкіним; особовий склад караулу попросував шинелі і, вишикувавшись на плацу, приступив до читання Уставів. Вищі офіцери полку крізь біноклі напружено вглядалися у серпантин дороги, що звивалася з боку Печенги, а кавалькада УАЗиків усе не появлялася. Із караульного

приміщення, що розташовувалося на пагорбі напроти казарми, за незрозумілими маневрами на плацу нервово спостерігали караульні, що відстояли свій термін, а їх знову зібралися розводити по постах. Врешті-решт, коли вже зовсім стемніло, командир полку наказав змінити караул.

Щодня, по обіді, рядовий першого року служби Лупу роздавав танкістам роти листи з дому. Найчастіше їх отримував молодший сержант Озерцов, нещодавно прибулий із учбового полку. Ще з першого дня служби він завів широку переписку з дівочою частиною цивільного населення Союзу. Для цього він назбирав від товаришів по службі купу адрес — однокласниць, сусідок, родичок, просто знайомих — і кожний надіслав послання приблизно однакового змісту:

"Привіт, Люсю (Галю, Маню, Фросю...) Твою адресу дав мені твій однокласник Серьога. І ось я стою на посту і думаю про тебе. Тут, на півночі, круглий рік зима. Завірюха ліпить в очі, мороз — двадцять градусів, а служити ще двадцять чотири місяці! Невдовзі у мене день народження, і я не знаю чим його зустріти. Три вісімдесят солдатської получки вистачає лише на куриво. Інші до такого дня отримують перекази і посилки, а я — круглий сирота. Навіть друзі про мене

забули. Напиши мені про щось добре і вийшли свою фотку. Я впевнений, що ти дуже красива, і я обов'язково в тебе закохаюся. Трепетно очікую на відповідь, з танковим привітом, цілую. Вадим".

Отримавши чергову посилку, Озерцов попросив Шелестовича провести його на пошту.

— Сподіваюся, там буде горілка, — шепнув він сержанту.

Поштове відділення розташовувалось у селищі артилерійської бригади, з іншого боку Генеральської сопки. Йти туди треба було автомобільною дорогою, повз автобусну зупинку, на виду у чергового офіцера полку, і при поверненні пред'являти йому отриманий пакунок на перевірку. Заради уникнення цієї неприйнятної процедури танкісти протоптали стежку в обхід КПП, поза свинарником, навпрошки по відрогах крутої сопки. Стежка кривуляла кущами і була невидимою з усіх боків. Повертаючись з посилкою, бійці зупинилася біля крихітного кришталевого джерельця, що било з-під скелі. Видно, багато поколінь танкістів топтали гору з того боку, бо галявина, оточена карликовими берізками, була густо закидана порожніми горілчаними пляшками та флаконами з-під дешевих парфумів, якими торгували поряд із поштою. Скульця відблискували самоцвітами, неначе покинутий кимось скарб. У ящичку виявилася не горілка, як очікував Озерцов, а дві пляшки шампанського. Звичайно, на пласкому камені, що служив столом, стояв флакон з-під "Свіжості" з відбитим верхом, але цього разу він кудись подівся, і прийшлося пити шампанське з горла, захлинаючись газом, що вибивався ротом і носом. "Ось і вір після цього Леву Толстому, що гусари лигали шампанське з пляшки, стоячи на підвіконні", — подумав Павка. Злегка захмелівши, хлопці видряпались на гребінь і замилювалися краєвидом. Непоказні будівлі танкового полку займали плато, з трьох боків оповитого неширокою бурхливою річкою. Вся місцевість, куди не глянь, була щільно порізана глибокими з крутими кам'янистими

схилами ярами, схожими на каньйони з американських фільмів.

— Як переказують місцеві, в старину десь поблизу стояв монастир, а в горі існувала печера, де переховувався святий старець, — поділився Павка.

— І де воно поділося?

— А де б тоді, по-твоєму, танковий полк притулили?

Навчання, призначені налякати НАТО, приймав особисто командувач Ленінградським Військовим округом генерал армії Казаков, і це обіцяло солдатам відпустки, а офіцерам — зірочки на погони. Батальйону підполковника Олійника належало вчасно дістатися озера, перетнути його уплав і на виході з води штатними снарядами вразити десять заздалегідь встановлених мішеней. За кілька днів до операції комбат потайки вивіз механіків-водіїв на місце, і змусив їх проповзти на животах узбережну болотисту смугу до самої води і повтикати гілочки-укажчики найліпшого входу у водойму, бо, якщо плаваючий танк при вході у воду зупиниться, то ляже на днище, і йому вже не допоможуть ані гусениці, ані водомети.

Сонячної арктичної ночі піднятий по тривозі батальйон вишикувався в колону з вісімнадцяти бойових машин, які вдалося завести після їхнього тривалого перебування на консервації. Екіпажі повилазили назовні і поставали вздовж гусениць. Підполковник Олійник, у комбінезоні і шоломофоні, нехтуючи наглядачем — офіцером штабу дивізії — видав промову у властивій йому манері.

"Гусари! Агресивний блок НАТО знову маневрує у безпосередній близькості від наших кордонів, і ми мусимо відповісти високою бойовою готовністю. Командувач округом поставив задачу виконати марш-кидок, форсувати водну перепону і завдати нищівного удару по наземних силах супротивника. По машинах!"

Висування до району навчань пройшло вдало: жодна машина не чиркнула підкрilками за ферми металевого мосту, прокладеного через річку Печенгу німцями, і за годину колона вискочила на пагорб, з якого відкрився вид на зазначене озеро. Водії дружно повернули праворуч, і танки, шматуючи незайману квітчасту тундру, поповзли униз. Кожен тримався власної колії, бо потрапляючи в чужий слід, танк занурювався в болото, лягав на днище і безнадійно застрягав. Тому, наблизившись до водойми, водії шпарко ухопилися за важелі водометів, командири припали до прицілів, а замкові запхали у стволи снаряди. І тут, у найневідповідніший момент, у навушниках пролунала хльостка команда: "Стій!" Армада слухняно зупинилася, танки загрузли, і лише машина командира першого взводу четвертої роти молодшого лейтенанта Малахова, попри наказ, плавно увійшла у воду, наблизилась до протилежного берегу і вразила усі три мішені. Навчання закінчились. Поки важкі тягачі витягували з трясовини безпорадні танки, бійці і офіцери обговорювали питання "який недоумок дав ту дурну команду?" і підозріло поглядали у бік шатра командувача, яке розкинулось на вершині домінуючої сопки.

"Щойно я заварила зеленого краснодарського чаю, як він наказав зробити перерву", — викрила таємницю буфетниці солдатської чайної Галя, дружина командира першої роти капітана Горохова, мобілізована на обслуговування високого

командування.

Попри недоліки, командувач високо оцінив зладжені дії полку і відновив командирів звання полковника, якого свого часу він же й позбавив за розлучення з першою дружиною і новий шлюб з молодшою від себе. Наколовши на погони додаткові зірки і напнувши замість капелюха смушкову папаху, командир вишикував полк. Він висловив подяку особовому складу загалом і згадав тих, хто особливо відзначився. Командир батальйону оголосив подяку; молодшого лейтенанта Малахова підвищив до лейтенанта; механіку його танка оголосив відпустку. На завершення полковник зібрав комсомольські збори, ще раз подякував, побажав усім здоров'я і закінчив: "Запитання є?"

Опісля короткої паузи піднявся гвардії рядовий Корсаков. "Товаришу полковник, ось ми тут, за Полярним кругом, стоїмо на варті рубежів нашої Вітчизни, стійко переносимо всі тяготи і прикrostі військової служби, стріляємо і водимо на "відмінно", а що ми бачимо окрім кінофільмів? Нічого! Тим часом на сорок першому кілометрі наші ровесники-комсомольці будують нове місто Заполярний. І я задаюся питанням: чому б нам не встановити з ними шефські зв'язки? Звозили б нас на будову комунізму, запросили б їх до нас. Ну, хоча б на Новий рік?"

— Якраз і здачу нового клубу відзначимо, — погодився командир і наказав замполіту ретельно підготувати святкування.

Насправді, своїм успіхом полк у певній мірі був зобов'язаний механіку-водію третього взводу четвертої роти сержанту Шелестовичу, який при підході до води не розчув команду "Стій!" Він вправно увімкнув водомет, продовжив рух плавом і надав командирів взводу можливість вразити усі цілі.

Відпустка для солдата — найбажаніша нагорода. Вона надавалася не кожному і лише раз за службу. Щоб якось її здовжити, Павка місяць віддавав полковому писарчуку свою пайку масла, щоб той вписав його прізвище у приказ на додаткові три дні. Зрештою, з урахуванням п'яти діб на залізницю, вийшло вісімнадцять днів, і щоб ще розтягнути гульню, Павка вирішив скористатися авіатранспортом. Але йому не пощастило. Через погодні умови Київ не приймав, і його рейс посадили в аеропорту Пулково під Ленінградом. Кожні три години гучномовець сповіщав про чергове затримання, щоб о дванадцятій ночі признатися у перенесенні рейсу назавтра. Тягомотина продовжувалась три дні.

Пасажири аеропорту відрізнялися від залізничних. Респектабельна публіка не тягала вузли та валізи, натомість дефілювала з мініатюрними сумочками і шкіряними портфелями. Поки Павка засвоював військову справу, жінки геть покрасивішали. Песцеві і норкові шубки; яскраво-блискучі курточки; чобітки на високих підборах — куди йому у шинелі! Пасажири не знали про небезпеку, що надходила від НАТО, і безжурно розважалися у барах, їздили в Ленінград на екскурсії. Більшість із них ночувала в готелях. Павка ж обмежувався двома пиріжками та стаканом чаю на добу, вдень тинявся блискучими залами, а спати уможувався на шинелі під сходами на службовий поверх.

Діставшись Києва, Павка посоромився їхати в Одесу, а електричкою допхався до Конотопу. Сестра вже закінчила інститут і повернулася до тата. Вона працювала молодшим науковим співробітником у нещодавно створеному при Мехзаводі науково-дослідному інституті і вже придбала в розстрочку телевізор, кушетку і книжну шафу. Свій вільний час Наташа проводила з колегами: ходила в ліс, на річку, де вони смажили шашлики і співали пісень. Господарством і догляданням тата переймалася його сестра, тітка Тетяна. Все в сім'ї гарно, всі задоволені. Особливо Павла вразив молодший брат Артем: шмаркач, ще не закінчивши технікум, приводив на ніч сусідню дівчинку Нонну. Тітка Таня дорікала братові: "Про що ти, Гнате, думаєш? Навіщо допускаєш"? А татові що? Він мирився з усім, аби його не нервували. Наташа стала на бік Артема, мовляв, Ромео і Джульєтта теж були шістнадцятирічними. По хаті тато пересувався на двох милицях: спершу виставляв їх наперед, налягав на них тілом, потім по-черзі підтягував ноги. Попри недугу він продовжував топоти дві печі. Пожальвсь Павлу на папір, яким розпалював дрова: зошити і газети горіли добре, а партійні журнали — "Комуніст", "Пропагандист" і "Комуніст України", яких від мами залишилися цілі стоси, — лише чаділи. На мотоколясці він не їздив: Артемка по п'яні влетів у пеньок і погнув ліву передню опору.

На Жовтневе свято тата, як і завжди, навідали піонери. Він поділився спогадами про революцію, НЕП і про те, як піонерами вони труїли в полі ненажерливих мишей. Не забув і про зустріч із Крупською та її настанову: плекати в собі почуття колективізму і особистої скромності. Діти пішли і незабаром зібрався шаховий клуб. Шахісти (як один ветерани) схвально привітали Павла, який із честю служив на далекій Півночі. Натомість Конотоп наче забув про його існування. Колишні вчителі напружено вдивлялися в обличчя: чи не наш учень? Вулична пацанва розпорошилася: хто в тюрмі, хто в армії, а хто вже й помер. Живі працювали на заводі токарями і зварювальниками. В день получки вони сходилися до вареничної, що відкрилася на вулиці Леніна. Замовляли варений язик з макаронами, розпивали по пляшці горілки, принесеної з собою, і розбрідалися по дворах додавати самогоном. На танцях група самоуків замість оркестру терликала якусь невиразну музику. Засмутило, що дівки помолодшали і покрасивішали, трималися розкуто, а він, навпаки, ще більше втратив упевненість. Сподівався зустріти Анфісу, але її не було.

Не так славно почувався сержант, як очікував, тож, заробивши з духовим на жмурах, він вирішив відвідати добру сестричку Ганю у Рязані. Вона мешкала поряд з вокзалом, і він легко знайшов її двокімнатну квартиру. Двері відчинив Яків Пантелеймонович.

— Що це з вами? — здивувався Павка.

— Нічого особливого: послизнувся у ванні і нашттовхнувся на кран, — відповів Яків, прикриваючи рушником око.

— То я йому вночі засвітила, — пошепки призналась Ганя на кухні, пригощаючи брата супом, — здумав узяти мене силою! А я школяркою билася з хлопцями нарівні. Бач, який у мене кулачок — залізний.

— Насправді ти вродлива і добра.

— У мене така робота! Працюю завідувачкою відділення в обласній лікарні. Хворих — невпрогорт, а я ще пишу дисертацію і читаю лекції. Студенти, ординатори слухаються мене беззаперечно; чоловіки наввипередки відчиняють переді мною двері, підсовують стільці і подають пальто. Вступила в партію і відразу отримала доручення: веду гурток партполітпросвіти. І у місті мене шанують: нагороджують грамотами, на зборах садять до президії. Втоплюся за день так, що вночі вже нічого не хочеться, а він лізе й лізе. Я тобі признаюсь як брату: сплю з Яковом, а думаю про Петра.

— А як там Лесик? — поцікавився Павка.

— З Лесиком біда. Дівки Лесика згубили. Він захопився бальними танцями, і навколо нього утворився дівчачий хоровод. Через одну перестріли його хлопці та побили до інвалідності: відтоптали пальці на правій руці, — прощавай акордеон! Від армії я його вберегла: комісія виявила гастрит, коліт і панкреатит гамузом. Влаштувала до радіоінституту: нехай стане інженером. На день народження подарувала "Запорожця".

На обід до Гані зібралася вся рідня. Лесик показав колоду дівочих фотокарток.

— Поглянь на цю білявку. Це Віра. Бач, яка фігурка? Тітонька мене до неї сватає, обіцяє однокімнатну квартиру.

— Ти ж покатай Павлика, покажи йому Рязань, — вставила слово Феня.

— Завтра, — пообіцяв Лесик і вивернув чергову чарку прямо в горло: — Пам'ятаєш, як у нас відібрали вино в Одесі? А як ми крізь вікно повилазили з тітчиної дачі і пішки дісталися Іллічівська?

Павка розговорився із Яковом Пантелеймоновичем про танки. Похвалився *п'ятдесятчетвірками* і описав плаваючий танк ПТ-76, яких у війну ще не було. Яків же пригадав свою *тридцятьчетвірку* і розіп'ятого поміж березами німецького полковника.

На третій день Ганя спорядила братика в дорогу смаженою качкою у фользі і пляшкою розведеного медичинського спирту.

Від Москви до Мурманська Павка їхав з цікавими попутниками — двома старшими лейтенантами морської авіації. Вони запросили його третім у преферанс і виставили на стіл дві пляшки кримського коньяку. Павка вступив у компанію качкою і пляшкою спирта. Виявилося, що офіцерів перекинули з Криму на Північ, і вони цікавилися, як там живеться. Павка розповів, що знав про Корзуново і про Гагаріна, який розпочинав свою службу на тому аеродромі.

— Там у буфеті й досі працює його коханка Машенька. Місцева знаменитість: тільки зайдеш, так на неї і показують.

— Ми з Аркашею служили в Криму. Служба була — краще не придумаєш, але нам не повезло. Одного дня пильнували ми на МІ-4М прибережну смугу в районі Судака, і здумалося нам скупатися: під нами плескало тепле смарагдове море. Навкруг тихо, жодних порушників, жодної тривоги. Спустили ми трап до самої води, роздягнулися догола і пурнули у воду. Наплававшись, спробували повернутися, а гвинтокрил,

позбувшись вантажу, трішечки піднявся, так що зачепитися за трап стало ніяк... Так і бовталися ми, допоки скінчилося пальне, і апарат ліг на воду. Добре, що не затонув. Нас підібрав катер зі змінним екіпажем, і ми предстали перед ними без нічого. Від суду нас врятувало мілководдя: машину виловили, а ми ось їдемо на Північ, — розповів балакучій попутник, що відрекомендувався Максимом.

Слухаючи його, Павка зайвий раз переконався, що справдішні офіцери — це льотчики. За ними йдуть моряки. Танкісти, ще так-сяк, а найшкідливіші — піхотинці. І недарма їх завжди призначають комендантами і начальниками гауптвахт.

До полку прибуло поповнення з Москви — трійця артистів цирку у складі акробата Шахова, трубача Ніконова і барабанщика Дідігова. В полку мався шикарний комплект духового інструменту, виміняний підполковником Закупіним у норвежців на цілющу ягоду морошку, якої у липні всім полком назбирали в тундрі більше тони. Він же згуртував позаштатний духовий оркестр, в якому Павці дістався баритон, командир танку з першого батальйону Злобін виявився альтистом, рядовий із роти зв'язку узяв бейний бас, а циркач Шахов — барабан. Диригентом природно став трубач Ніконов, який мав при собі ноти. Оркестранти настільки успішно відіграли стройовий огляд, що командир полку дозволив їм створити при клубі ще й джаз.

Особовий склад не пропустив повз вуха обіцянку командира зустріти Новий рік разом із шефами і тільки-но випав сніг, розпочав підготовку. Скористалися полковими машинами, які щотижня виряджались до Заполярного на закупівлю продуктів і побутових товарів. Водії транспортної роти обладнали під сидінням хованку, в яку вміщалися до десяти пляшок горілки. Напередодні поїздки танкісти зносили їм гроші, і вони сумлінно виконували їхні замовлення. Отримані пляшки військовослужбовці ховали під деревами у снігових заметах, і кожен знав свою березу.

Але підполковник Закупін добре знався на їхніх поведках. В ніч на тридцять перше грудня він мобілізував трьох добросовісних сержантів, які по слідах на снігу вивернули заповідні схови і, упакувавши скарби в мішки, винесли їх на плац. Полк вишикували раптово, до сніданку. В обличчя дмухав скажений вітер, і танкісти спросонку не відразу втямили, що то чорніє перед строем. Сам командир стояв до снігу спиною і не квапився. Витримавши довгеньку паузу, він викликав зі строю двох моторних, спійманих по гарячому сержантів, кивнув їм у бік мішків, і сердяги приступили безжалісно витрушувати мішки і лущити пляшки одна об одну, начебто різдвяні яйця. Скалки у світлі ліхтаря прощально блискали зеленими вогниками. Полк німотствував.

— А на що ви, гвардійці, сподівалися? Закарбуйте собі на носі: кожен із вас і кожне дерево навкруг — у мене на спостереженні, — об'явив Закупін і дозволив заходити до їдальні. Рядами пройшовся безладний гомін.

— Бачив, як парують на снігу калюжі?

— Відер п'ять пішло

— Їй мороз не страшний.

— Опісля сніданку скуштую того сніжку.

— Я вже ухопив. Солодкий!

- Горілка з морозу не гірчить.
- Після сніданку...
- Замете .
- Не замете.

На сорок перший кілометр до міста Заполярний відрядили колону з трьох тентованих "Уралів". Командувати доручили начальнику клубу капітану Ривкіну; допомагати йому визвався рядовий Шахов — неймовірно комунікабельна людина, справжній москвич — ще той пройдисвіт. Загалом у місті славились три жіночих гуртожитки: "Чудильник", "Розсадник" і "Заповідник". Першим на в'їзді стояв "Чудильник". Поки капітан жував біля "Уралів" свої пишні вуси, Шахов заскочив всередину, і розбурхуючи кожную кімнату, витягував дівчат назовні і, не скнарячись на жарти і примовки, заштовхував їх у кузова. Так само він вчинив і в двох наступних закладах. Зрештою, вантажівки дісталися частини вщент набитими розвеселими дівками, і кожна прихватила з собою щонайменше четвертинку. Бал розпочався з урочистого зібрання. Привітавши особовий склад і гарненьких шефів із Новим роком, побажавши усім подальших успіхів у бойовій і політичній підготовці, покружлявши у вальсі свою молоденьку дружину командир полку разом із підполковником Закупіним вибули у Печенгу до гарнізонного Дому офіцерів. Розійшлися по домах командири, і розпочалося справжнє свято. Втративши зранку своє сховане, солдати і сержанти не розгубилися і розкупили в офіцерському містечку всі підходящі парфуми, та ужили їх прямо біля тумбочок. Танцювати стало весело. Перезнайомились. Утворилися парочки, які на хвилинку покидали зал, щоб пригоститися вмістом дівочих сумочок. Полковий джаз гримів, танцювали всі, і лише замполіт полку, залишившись сам на сам із двома сотнями відв'язаних хлоп'яг, вештався поміж ними.

— Як вам подобається вечір, товаришу сержант? — запитував він, притуляючись носом до носа.

— Славно, товаришу підполковник, — відповідав танкіст, беззастережно дмухаючи йому в пельку засобом після гоління "Свіжість".

"Ти диви: такий веселий, а алкоголем не смердить", — дивувався підполковник і кидався на іншого.

Джаз брав за душу. Трубач Віктор Ніконов — цирковий професіонал, знав безліч мелодій і вільно на них імпровізував. Ударник Мишко Дідігов взагалі — віртуоз. Він навчався разом із Муслімом Магомаєвим у Грозненському музичному училищі і міг замінити собою цілий оркестр. Павка тягнувся за Ніконовим, а акробат Шахов, що зовсім не мав слуху, хвацько вправлявся з трикутним балалаєчним контрабасом. Тріснутий гриф інструмента, примотаний ізоляційною стрічкою, не дозволяв належно натягнути струни, і вони видавали такі низькі звуки, що звичайне вухо не вловлювало між ними різниці. Танцювати музикантам було ніколи, бо в перервах вони разом із начальником клубу у його кабінеті розпивали горілку. Лише під самий кінець балу Павка викроїв хвилинку і запросив тілисту і стегнасту дівчину, що самотньо нудьгувала під ялинкою.

— Ви така красива! У вас фігура... схожа на контрабас! — спробував він залищитися, і сам жахнувся кострубатості свого компліменту. В другому танці партнерка йому відмовила, натомість її підхопив Юрко Шахов, який і увів її на півгодини до кабінету начальника клубу. О другій ночі повернулися відповідальні офіцери і почали розводити військовослужбовців по казармах, а цивільних по машинах. І тут з'ясувалося, що дівок по приїзді не порахували, і їх знаходили всюди: в каптерках, в сушарках, у котельні. Навіть у Ленінській кімнаті застукали пару. Коли ж дівок познаходили і відправили, з'ясувалося, що в полку скоротився особовий склад: щезли три танкісти. З другого батальйону зник рядовий першого року служби Зураб Каландадзе, і комбат Олійник відправив на його розшук головний танк третього взводу на чолі з командиром лейтенантом Малаховим.

Припарковуючи з розгону бойову машину до "Чудильника", Павка наїхав на ґанок і ледь його не обрушив.

— З Новим роком, шановна, ми шукаємо танкіста, — звернувся лейтенант до чергової на вході.

— Двоє моряків гостюють, а танкістів не бачила.

— Високий такий, красивий, — грузин.

— Грузин? Так би й сказали. Грузин є. Гляньте на третьому поверсі: він або у тридцять третій, або у тридцять сьомій.

Вздовж довгого коридору з усіх дверей лунала музика і застільний гугіт. У тридцять третій Зураба не було, зате які дівчата! Засліпили очі. Стіл ломився від смакот: грибочки білі засолені, риба-сьомга і риба-форель, картопля, смажена на вершковому маслі і тонісінькі пельмені з олениною. З-під ліжка безсоромно виглядав ящик горілки.

— Це ж наші танкісти! Сідайте, пригощайтесь! — вигукнула білявка в розхристаному халатику.

— Ми шукаємо свого. Такий високий, красивий — справжній грузин. Зурабом звати.

— Не скажемо, поки з нами не вип'єте. Хлопчики!

— Ми при службі.

— Плюньте на ту службу, з Новим Роком!

Дівки затягли військових до столу і налили по гранчастому стакану.

— Поживіть з нами хоча б тиждень!

— У нас танк заведений під вікнами, — спробував вивернутися Павка.

— Нічого з танком не станеться, він залізний. А грузинчик ваш у Зойки Смирнової, в тридцять сьомій.

Рядовий Каландадзе, розстебнутий на увесь комір, сидів на ліжку в обіймах двох розвеселих подружок. Побачивши командирів, він щасливо усміхнувся на всі зуби.

— Каландадзе! Негайно вдягайся і виходь! Їдемо, допоки комбат не доложив полковнику, — скомандував лейтенант, втираючи губи.

— На посошок! На коня! — задзеленчали господарки.

Назад летіли, не бачачи дороги. Комбат уже зібрався посилати за ними наступний екіпаж на чолі з майором Швачкіним, але побачивши живого Каландадзе, заспокоївся.

На третій день командир полку, вишикував особовий склад на плацу і висловив невдоволення. Особливо дісталось черговим офіцерам, а вже замполіту... Капітан Ривкін постраждав і без командирського прочухана: тієї ночі його не пустили в хату, і він спав на сходовій клітці.

Підсумовуючи, полковник заявив:

— Віднині ніяких шефів! Не вміємо святкувати культурно — будемо щосили кріпити бойову готовність.

Ніхто не подав голосу: старшого сержанта Корсакова ще не знайшли.

Какали старики: "Хто губи не відбув, той служби не знає". Наприкінці листопада Павка, спускаючись із гори, зазівався, стукнувся ротом об кромку люка і роздробив два передні зуби. Після навчань його відпустили до шпиталю встановити коронки. Зуби не боліли, і попервах усе складалося сприятливо. Начальник стоматологічного відділення, капітан, призначив його опалювачем, а сам неквапно виготовляв коронки. Павка смиренно колов дрова і топив три печі. Так продовжувалось до дня його народження. Неподалік шпиталю, у Печензі, в танковій роті десятого мотострілкового полку служили його побратими по навчальному полку Яковлев і Козловський, і Павка вирішив їх провідати. Капітан перебував у відрядженні, тож після обіду, натопивши добре печі, опалювач вирушив в путь. У непримітній лавці цивільного поселення він придбав вісім четвертинок "Московської", дістався десятого полку і застав Яковлева і Козловського на прибиранні солдатського клубу. Там, за сценою, у кімнатці для переодягання, вони під магнітофон і розпили принесене. Нагулявшись, Павка вирушив у зворотну путь. Над світом панувала неймовірна полярна ніч. Полярне сяйво ясно освітлювало засніжену дорогу; Павці стало жарко і він розхристав шинелю. Насвистуючи мелодії з "Серенади Сонячної долини", він передбачливо крокував засніженою обочиною: дорогою сновигали армійські автомобілі, при наближенні котрих приходилось ховатися в заметах. Умостившись в одному з них він майже заснув, але його сіромашну постать помітили з патрульного УАЗа. У п'яного танкіста відібрали ремінь і доставили до гарнізонної гауптвахти, де її начальник гвардії старшина Мігас призначив десять діб відсидки.

Арештантів збудили о шостій, і *вивідний* із автоматом у руках і трьома ріжками набоїв у сумці погнав їх на околицю Печенги до Дому офіцерів з наказом ретельно зібрати недопалки після вчорашнього офіцерського балу. Попереду колони виступав матрос, який "намотав" найбільший загальний термін відсидок. Двісті сорок сім діб гауптвахти були вже додані йому до належних чотирьох років флотської служби, і він жодним чином не реагував на настирливі окрики вивідного. Матрос чалапав таким дрібним, ледачим кроком, що, коли колона дісталася пункту призначення, на роботу вже не вистачило часу. Не квапилися і на сніданок, бо гауптвахту годували аж о десятій, після того, як понаїдаються всі підрозділи і караули. За мляву ходу старшина Мігас відібрав у вивідного автомат, ремінь, заарештував на три доби і призначив наступного. Після сніданку арештованих поділили на команди і розвели по господарських роботах.

Ані ліжок, ані тапчанів на гауптвахті не було, і арештанти спали на довгих артилерійських ящиках, що після ночі виносилися на провіювання. Дворик гауптвахти, оторочений колючим дротом, ховався в ямці попід горою, з якої товариші по службі перекидали в сніг тристаграмові пляшечки "Свіжості". На третій день, коли Павка вийшов до вбиральні, вартовий показав, куди саме впала передача від чорнявого танкіста. Павка виколупав зі снігу два флакони і розпив їх із мужнім матросом.

Відсидівши своє, він повернувся до шпиталю за довідкою. Капітана на службі не було, а довідка лежала на блюдці під чорними коронками з нержавіючої сталі. Рядовий строкової служби, зубний технік Тофік Ованесян на свій ризик підрихтував їх молотком, відполірував шкуркою і з п'ятої спроби напнув на зубні рештки. Нові зуби вийшли у Тофіка гранчастими і прослужили чотири роки: технік забувся зробити дезінфекцію, і ця промашка згодом обійшлася Павці втратою можливого шлюбу.

Розділ III. Д.М.Б.

Минули зимовий і літній періоди навчання, і Павчина служба перевалила на третій рік. Він обзавівся записником із календариком і щовечора благоговійно викреслював прожитий день. У тій книжці він вів і облік поточних боргів: Алексеев — один руб; Воробйов — один руб; Іваночко — п'ятдесят копійок. Щоб не втрачати довіру, розраховувався з кожної получки. Хоч його платня, як старшого механіка-водія роти, виросла до тринадцяти рублів п'ятдесяти копійок, на випивку все одно не вистачало, бо з кожної получки він відкладав на придбання цивільного одягу.

Полковий джаз сподобався шефам — будівникам нікелевого комбінату у місті Заполярний. Хлопців почали запрошувати на святкові концерти і танцювальні вечори. Насправді ж усе організовував хитромудрий Шахов: на поточній вечірці він підряджався на наступну. Отримавши офіційне запрошення, капітан Ривкін здобував "добро" командира полку, брав вантажівку і забезпечував серед музикантів військову дисципліну. По закінченні заходу вдячні шефи накривали у підсобці стіл, і до частини оркестр повертався глибокої ночі.

— Товаришу капітан, дозвольте заскочити на десять хвилин до цього гуртожитку. Я обіцяв земляку передати листа, — попросився Шахов.

— Який земляк? Це ж — "Чудильник"! Лише десять хвилин. Якщо запізнишся, більше не просися: відправлю на гауптвахту! — промурмотів крізь сон капітан.

Залишивши шинель, Шахов прожогом кинувся у будинок. Повернувся хвилин за п'ятнадцять розхристаний і в поту.

— Невже встиг? — заздрісно спитав Ніконов.

— Влітаю в кімнату, а вона за столом книжку читає. Кидаю картуз у стелю і кричу: "Знімай труси!"

Повернувшись до полку, Шахов перш за все опікувався капітаном, який звичайно вже й не мукав. Акробат брав його на руки наче дитину, заносив на другий поверх, усаджував під двері, натискав на дзвоник і з гуркотом збігав униз. Навздогін йому лунала відбірна жіноча лайка.

— За толерантність я готовий щовечора його заносити, — признавався Шахов.

— Ти такий удатний до жінок! — позаздрив Павка.

— Аби ж так. Насправді моя солодка мрія спокусити артистку-джгут так досі й не здійснилася. Бува, дивлюсь, як вона перегинається на арені, і мене колотить від пристрасті; спробую підкотитися після вистави — натикаюся на стіну. Хоч і справді одружуйся!

На вечірній повірці комбат попередив: механікам лягати в комбінезонах. Про раптові перевірки він дізнавався від штабного генерала, який у війну служив у нього командиром взводу. Опівночі днювальний заволав: "Рота... підйом! Тривога!" і механіки побігли до парку заводити танки. Підхопивши в башту замкових і командирів, вони стрімголов погнали до району зосередження. Щоб ворог не помітив, водії гнали танки з вимкненими фарами, орієнтуючись лише на габаритні ліхтарики попередньої машини.

Командир полку оголосив задачу, і колона рушила напрошки в бік норвезького кордону. Оминула бездонний нікелевий кар'єр. Достобіса здивувавши мирних мешканців, рикаючи на поворотах, залізні монстри минули Нікель, обійшли Печенгу і зупинилися на ніч поряд з непоказним залізничним роз'їздом. Командир взводу лейтенант Малахов пішов за цінними вказівками, а Павка з замковим Гаспаряном зайнялися підтягуванням гусениць. Згодом Павку зацікавив невеличкий будинок, біля якого збуджено купчилися офіцери, і він вирішив перевірити, що до чого. То був магазин, і в ньому торгували вином на розлив. Серед офіцерів, що чаркували за столами й біля прилавка, він не побачив своїх, тож сміливо придбав чотири пляшки по 0,75 червоного болгарського вина "Гамза", приховав їх під хутряним костюмом і повернувся до своєї машини.

"Товарищ сержант, кажеться, к нам комбат идёт", — доложив замковий Гаспарян.

— Ховаймо! — скомандував Павка і пурнув у башту.

Комбат підійшов у супроводі чергового по частині, капітана Горохова з першого батальйону, і грюкнув по броні дебелою каменюкою.

— Нумо, гусари, вилазьте! Покажіть, що ви притарабанили з магазину.

— Ось, — цигарки.

Дозвольте, товаришу підполковник, обшукати?

Капітан ретельно перетрусив речові мішки і протигази; заглянув під сидіння, облапав екіпаж і нічого не знайшов.

— Я ж казав, що це — мій найкращий сержант! Земляк. А то заладив: "Я сам бачив, я бачив на власні очі!" — переможно дорікнув комбат капітану. Офіцери пішли геть, а Павка глянув на Гаспаряна. Безневинно клацнувши замком, той витягнув пляшки з дула гармати. *"Ещё четыре вместились бы"*, — похвалився винахідник.

— Що значить збіжність калібрів, — додав Боб Чигідін, що разом з Миколою Задорожним підійшов поцікавитись.

Четвірка сховалася в башті, і Боб прийнявся розливати.

— Непогане вино, але ми даймо краще: "Ізабеллу", "Лідію", — заявив Микола, який в Одесі мешкав на дачі Ковалевського і мав невеличкий, відкритий сонцю виноградник.

— Щойно повернемося, запрошую в гості. Посідаємо у льосі навкруг кухви, питимемо

дерев'яними літровими чашками і згадуватимемо оцю пригоду!

— Пам'ятаю, зійшли ми у Роттердамі, беремо чотири пляшки коньяку і чалапаємо на вулицю "Червоних ліхтарів", — розпочав Боб.

— Не коньяку, а рому, — підправив Павка, який чув подібну історію від Льоньки Ушакова.

— Нехай буде по-твоєму. Ну, йдемо ми вулицею, а до нас з обох боків дівки чіпляються. Ми ж тримаємось, бо не знаємо, хто з нас чотирьох донощик...

— Повернусь і поступлю у технікум. Сільськогосподарський. На вулиці Чижикова, — замріявся Задорожний.

— А я — негайно у пароплавство.

— Розумієте, у нас, у Вірменії, ми всі — одна рідня. Хоч до кого можу звернутися. Захочу стати музикантом, сам Бабаджанян навчатиме. Захоплюся боксом, піду до Єнгібарян. Заманеться грати в шахи — Тігран Петросян особисто допомагатиме. Ким захочу, тим і стану. Розумієте? — похвалився Гаспарян.

— Допиваймо: наш час заступати на пост, — поквавив Павка. Збадьорений вином, він визвався відстояти за всіх вісім годин вряд.

Побратими розійшлися по екіпажах, а він з автоматом і двома ріжками набоїв приступив тинятися вздовж колони. Раптом йому примарилося, що настирний капітан з першого батальйону повертається, щоб зловити його на гарячому. Місячне сяйво висвічувало незграбні силуети п'ятдесятчетвірок, схожих на слонів з похнюпленими хоботами. Здалося, що поміж ними щось ворухиться. "От, тільки сунься, капітане! Як гахну під вухом, так узнаєш!" Павка дослав набій до стволу. Переконавшись, що нікого немає, він смикнув затвором, патрон вилетів і загубився в камінцях. Понишпоривши у темряві з півгодини, Павка повернув його до ріжка і продовжив чатувати. Знову йому здалося, що хтось сунеться з боку першого батальйону, він знову дослав набій і заліг поміж двох каменів: тільки сунься! За ніч він бавився автоматом разів шість: зарядить, розрядить, пошарить у камінні і знову зарядить. Лише на світанку схаменувся: оце я, відслуживши три роки без двох місяців, замість скорого дембеля дослужуватиму у дисбаті?

Вранці батальйон дістався Мотовської затоки. Не встигли розпрямити спини, як командир роти розпочав тренування з протигазами.

— Рота... гази! Що, Іваночку, наїв морду, що й протигаз не налазить? Поміняй у старшини на більший, коли повернемося. Рота. гази!

— Товаришу капітан, нам би відпочити...

— Після сніданку. А зараз: Рота. гази! Щоб дурні думки в голову не лізли! — роз'яснив капітан Софронов.

Втомившись, командир дав команду розійтись і опорядитись.

Нарешті сержанти Чигідін, Задорожний і Шелестович сховалися за камінь і дісталися до своїх фляжок.

— Добре ти Павка додумався придбати "Перцевої" замість "Московської". Так м'яко йде! — відізвався Боб

— В Одесі один музикант навчив. Уночі, щойно перевалили оту сопку, я приклався до фляги, а лейтенант питає: "Що п'єш?" Кажу: чай. "Дай мені". А у мене на другому боці інша фляжка пристебнута, з чорним чаєм, я ж її й подав.

Сріблясто-сіре море на обрії єдналося з свинцевим небом. Раптом крізь пелену прорвалося сонце. Потеплішало.

— Сподіваюсь, це наші останні маневри, — мрійно промовив Павка.

— Три роки моря не бачив. І що дивно, сонечко на півночі світить, так само як і в нас: з боку моря, — дивувався Микола.

Три сержанти останнього року служби вмиротворено напівлежали на теплому пласкому камені і неспішно прикладалися до заповітних фляжок з перцевою настоянкою. З-за здорового валуна, який оберігав достойників від командирських зачіпок, доносилися вигуки офіцерів, які продовжили ганяти молодих: "Атом зліва!", "Атом справа!" Прибіг Гаспарян і доложив, що комбат питає, де "бойовий листок". Павка матюкнувся і за годину поклав перед підполковником твір з ілюстраціями, в якому освітив високий рівень підготовки особового складу і підкреслив виняткову майстерність механіків-водіїв, комсомольців Чигідіна і Задорожного. Під текстом він намалював колону плаваючих танків з червоним прапором на передовій машині і написом "*Вперёд на Киркенес!*" на башті

Ближче до обіду розпочалася головна затія навчань: висадка з корабля на берег.

Десантне судно спустило до пляжу платформу, і вона гойдалася на прибої як поплавок. У вузьку пройму трюма танки задкували по одному. Завантажившись, корабель відійшов до горизонту і кинув якір. На палубі матроси з борта ловили рибу, і офіцери їх не займали.

— Риба *пiкша*. Клює на кашу, — пояснив матрос, під ногами якого у відрі тріпалося з десятків рибин.

Пролунала команда "по машинах!". Один за одним танки покинули судно, спустилися на воду і, оширившись гарматами, розійшлися віялом. Море — не озеро. Зі свого люка Павка не бачив берега, лише хвилі, і це його бентежило. Крізь ущільнення рятувального люка сочилася вода і рядовий Гаспарян вичерпував її власним котелком. Лейтенант відкрив пальбу холостими, і незабаром Павка побачив прибій. Морське дно виявилось пологим, кам'янистим, і всі танки дружно, без пригод виповзли на берег. Після повернення до частини Павка випустив другий бойовий листок уже з розмальовкою танків на воді.

Арктика не знала ні весни, ні осені. Літо і зима змінювалися протягом одного караулу. Ще звечора деревця кучерявилися пишним зеленим листом, а заступив на пост вранці, — усе навкруг позолотилося. Після обіду лист опав, а уходиш до казарми, — очі закидає сніжна завірюха. Повесні ж навпаки: заступив на пост, — дерева ще голі; вдруге перемінівся, а вони вже вітають тебе незайманою зеленню. Покидаєш караул, — бує літо. Сонце обходить казарму з усіх боків: вдень світить у південні вікна, вночі — у північні. Після відбою не заснути. Щойно офіцери розійшлися по домах, солдати вийшли грати у волейбол, збирати гриби або ловити сьомгу і форель на блешню,

виготовлену зі алюмінієвої ложки. Особливо щасним рибалкою славився підполковник Олійник. Він уже налаштувався на заслужений дембіль і задумав повернутися до своїх Мурованих Курилівців зі щедрим запасом незнаної там сьомги.

Сонячними ночами він виводив з боксів пару танків і, напнувши поміж ними волок, пускав їх за течією вздовж берегів Малої Печенги. Сам сідав верхи на лобову броню так, щоб голова механіка стирчала з люка поміж його ніг, і командував маневрами, ляскаючи його по шоломофону. Вдарив по правому навушнику — бери праворуч; ляснув по лівому — тягни лівий важіль. Отримав у потилицю — вперед; по тім'ю — стій. Час від часу танки сходилися бік до боку, і бійці, що чатували на броні, вибирали улов. Рибний нагляд, побачивши з гелікоптера браконьєрів, викликав кінних інспекторів, але на стежках тих перестрівали автоматники. "Стій! Далі не можна: район навчань". Пересмикне служивий затвором і розверне вершника геть від річки.

— Чим ми гірші? — заявив Боб одного разу.

У суботу після відбою трійця бувалих сержантів, яким раніше щастило рибалити з комбатом, самовільно покинули розташування частини та вибалками і приярками дісталися складу паливо-мастильних матеріалів, на виїзді з якого Олійник тримав будку з рибальським приладдям. Вони мали ключ, а на посту вартував рядовий Гаспарян.

— У нашому розпорядженні дві години, поки не прийде зміна, — уточнив Боб.

— За дві години ми наловимо, що не знатимемо, куди й діти, — заспокоїв Задорожний, який не раз закидав неводи у Чорне море.

— Приховаємо засіл у льосі продуктового складу, з комірником я домовився, — прохвалився Боб.

— Пригощу тата, тітку, брата, хлопців з вулиці: вони такої риби зроду не бачили. А решту заберу в Одесу, до гуртожитку. От вже поп'ємо пива з Льонькою, коли зустрінемось! — розмірjався Павка.

Боб усе передбачив. Замість танка, який би тягнув сіть вздовж протилежного берега, він пристосував камеру від шасі військово-транспортного літака; облаштував її сідалом у вигляді воронячого гнізда, сплетеного з дроту і вимощеного непромокальними костюмами протихімічного захисту. На цьому суденці Павка мусив перетнути річку і тягнути сіть вздовж протилежного берегу. Задорожний мав тягнути невід по їхньому берегу, а сам Боб приготувався вибирати рибу. Ручним насосом роздули камеру, Павка вмовстився у гнізді, намотав шнур на руку і подав знак готовності. З вигуком "поехали!" Борис щосили штовханув човен уперек річки, але кругла камера, потрапивши на бистрину, не пішла, як задумувалося, а закружляла навкруг себе і, попри відчайдушне Павчине веслування стрімголов понеслась посередині річки. Щоб виправити становище, Микола, рвонув шнур на себе, камера перекинулася і Павка занурився в воду. Далеченько занесла його бистрінь, і він, мокрий як хлющ, втратив чимало сил, щоб кущами продертися до відправного місця. Щастя, що прислухавшись до внутрішнього голосу, він залишив шинель на суходолі: було у що переодягнутися.

Часу на другу спробу не залишалося; невдахи віднесли сіть до будки і розклали її,

як було. Повертатися до казарми не мало смислу, і вони, попри невдачу з рибою, вирішили посвяткувати в інший спосіб: тундра рясніла грибами. Ще ніколи в житті їм не приходилося бачити їх у такій кількості, як тут в липні. За лічені хвилини Павло назбирав повне відро білих і красноголовців; Микола натягів хмизу і розвів багаття, а Борис начистив картоплі. Спершу добре відварили гриби, потім додали бульбу, дві цибулини і, посоливши варево, витягнули з-за халяв осібні ложки. Благодать, яку в людині відвічно пробуджує відкрите вогнище, приголубила заскорублі душі. Павка видобув з мішка напухлу резинову грілку.

— Справжня грузинська чача. Каландадзе з дідових похоронів привіз. Сто чотири роки прожив.

Не всякому дано розливати з резинки по чашках порівну, але Боб впорався.

Він визначав на око уявну риску, сягнувши якої, різко підхватував горловину, приговорюючи "Ах-ти; ах-ти!" Коли ж наливав собі, не скнарився: "Ууух-ти!"

— Слухай, Борю, що ти мені завжди наливаєш під "ахти, ах-ти!". Налий хоч раз "ууух-ти!", — зажадав Павло.

— Я не винуватий, воно саме так виходить, — виправдався товариш.

До підйому залишалося ще дві години, і можна було спокійно потеревенити. Борис пригадав, як у Буенос-Айресі вони з приятелями занесли на судно шість літрових пляшок деревного спирту заприавили ним питний бачок, що стояв біля камбузу. Команда продовж усього рейсу до нього прикладалася, веселішала, і Помполіт, зараза, відчув від матросів нештатний запах. Він затято обшукував каюти, але нічого не знаходив. Так, потроху, і спустошили бачок без зайвого шухеру.

— Чули, Стюпка Константинов на п'ятдесятчетвірці подолав Генеральську. Заїхали вони з полковником з боку станції. Здала той схил видається пологим, але, насправді, щоб бачити щось, окрім неба, йому прийшлося висунутись з люка до половини. Вмикнув він першу передачу, і дозвлив машині самій намацувати собі дорогу. Так спроквола і вдерся на саму маківку. Полковник пообіцяв йому дембель у вересні.

— Хто б думав, що Стюпа стане найкращим механіком полку. Він один проскакує німецький міст на п'ятій передачі. А у п'ятдесятчетвірки просвіти до двотаврів — долоню не просунеш.

Сопка Генеральська (за позначкою на карті висота двісті і вісім десятих метрів) не така вже й панівна. З боку станції — більш-менш розлога, а західним скелястим боком стрімко нависає над танковим полком. Зморщена вертикальними брижами, гола взимку, влітку вона прикрашається плямами блідо-рожевих петуній. За легендою, своєю назвою вона зобов'язана німецькому генералу, який, тікаючи від Радянської Армії, видряпався на неї танком і хряснув звідти. Маківка гори прикрашена геодезичною триногою, а на її вертикальному фасаді якийсь відчайдух великими бордовими літерами намазюкав найласкавіше для солдата слово: "дембель".

— Боб, як там наша Галя? — поцікавився Павка. Галя — буфетниця солдатської чайної.

Маленька, чорноброва, спритна, усім привітно усміхається. Танкісти й чайну

відвідували, лише заради зворушливого спілкування. Борис же переплюнув усіх: напросився ворочати мішки і ящики.

— Вона ж не думала, що мені двадцять шість, і попервах серйозно не сприймала. До комори стала пускати, коли я розповів їй свої морські пригоди.

— Вона тебе за муки полюбила...

— Заносив я коробку з ковбасою, а гамазея та вузенька і вся заставлена. Чиркнулися ми тілами і застигли. У мене навіть комсомольський значок відчепився. Кажу: які в тебе пальчики пухкенькі та милі, можна я поцілую? А вона засміялась і каже: "на".

— Дивись, Бобе, щоб капітан Горохов тебе не пристрелив: честь офіцера!

— Аби капітан Горохов з такого приводу стрілявся, Юрко Шахов давно б пішов на довічний дембель, — посміхнувся Павло.

З приходом на пост Міністра Оборони маршала Гречка по частинах поповзли чутки, що цьогоріч дембель відбудеться в травні, а наступні призовники взагалі служитимуть два роки. Але настав серпень, а Приказу все не було. Як студент, Павка сподівався, що його мають відпустити до початку навчального року. Льонька Ушаков написав уже з Одеси, що зафрахтував у гуртожитку два місця, і тільки в п'ятдесят дев'ятому гвардійському танковому полку тільки-но прозпочався звіт стосовно весняно-літнього періоду навчання. Підполковник Закупін придумав для дембелів таке собі "ралі". До змагань залучалося десять танків ПТ-76, які мусили якнайшвидше подолати сорок кілометрів гірських доріг і справними прийти до фінішу. Тим, хто вкладеться у норматив шістдесят хвилин, пообіцяли демобілізувати на другий день після виходу Приказа Міністра. Решта ж залишатиметься до прибуття поповнення і звільнятиметься по мірі виконання ними "дембельських" робіт.

Стартували від полкових воріт. Комбат дозволив командирам укомплектувати свої екіпажі двома механіками, і лейтенант Малахов вибрав собі сержанта Чигідіна і не прогадав: Боб зразу погнав попереду всіх. Але, десь на тридцятому кілометрі, у нього вискочила друга передача, і на крутому підйомі танк зупинився. Зазирнувши в трансмісію, механіки встановили, що від коробки швидкостей відпав передатний важіль. Лейтенант махнув рукою і пересів на іншу машину, але Павка не розгубився. Він розкарячився на коробці верхи і наладився переключати швидкості молотком. Побоках, майже впритул до тіла, сказано оберталися барабани бортових фрикціонів; спереду, поміж ніг, молотив зубчастий маховик. На горній дорозі танк кидало у різні боки, і треба було дуже уважним, щоб не потрапити в одну з тих молотарок. В голові, тим часом, відбивалося: "Дембель, дембель, дембель..." Зрештою, гопцюючи на вибоїнах, друзяки дісталися фінішу швидше за Малахова, хоч із запізненням на три хвилини.

Попри невдачу на перегонах, Павка сподівався на комбата. У далеких землях українці, звідки б хто не був, вважають себе земляками. Виходець із Вінничини, підполковник Олійник — бойовий офіцер — дослужився до капітана ще у війну. Його колишні лейтенанти, закінчивши Академію, вже ходили в генералах, а він, не маючи

середньої освіти, так і застряв на батальйоні. Щоб піти у запас полковником, він задумав закінчити екстерном восьмий-десятий класи і залучив на допомогу свого сержанта — земляка. За зиму Павка поробив йому усі контрольні, і в липні сивоволосий командир отримав довгожданий Атестат.

— Хто нам дозволять оголити лінію фронту? Ось прибуде зміна, так зразу й відпустимо, — відповів комбат на прощальному обіді у себе вдома, куди запросив лише довірених сержантів. Земляк не поскупився: таврійський коньяк, домашні котлети, мариновані грибочки, пончики. Звісно, і щедрa нарізка малосольної сьомги. Третього дня полковник провів у батальйоні останній вранішній огляд, подякував за службу, розпрощався і поїхав. Павці ж він віддячив, похвальним листом до Приморського райвійськкомату міста Одеси.

Дембельська команда, у складі сержантів Чигідіна, Шелестовича, Константинова і Задорожного, приступила до руйнування застарілої кінобудки, за яку підполковник Закупін обіцяв негайну демобілізацію. Товстий армований бетон ніяк не піддавався найважчим биякам, і бійці вже упали духом, як Закупін надав у їх розпорядження важкий танк ІС-3, що самотньо зберігався в окремому боксі. За важелі сів Стьопа Константинов. На небуденне видовище зібралися всі вояки, вільні від служби. З першого заходу у Степана нічого не вийшло: він спробував завалити споруду натиском, але п'ятдесятитонна машина забуксувала. Тоді він довбонув стіну з розгону загостреним носом і в'їхав усередину. Глядачі аплодували. Машина здала назад, команда струсила з нього уламки, протерла триплекси, і Стюпка впевнено продовжив роботу. Насамкінець він вдерся нагору і, скажено кружляючи на місці, подробив гусеницями великі грудки. Три дні знадобилися команді, щоб прибрати уламки, зрівняти землю, замести площадку віничком, і сімнадцятого жовтня, на другий день після прибуття поповнення, їх відпустили. Всіх, окрім Павки, якого затримали до першого листопада — дня завершення у 1944 році Петсамо-Кірккенеської наступальної операції. На цю дату готувався врочистий стройовий огляд за участі командира дивізії генерала Молокоєдова, і підполковник Закупін не упустив нагоди похвалитися перед ним своїм позаштатним оркестром. А що то за музика без маршу "Прощання Слов'янки"? І що то буде за марш без соло баритону? На другий день опісля огляду Павка звернувся до підполковника, який того дня заміщав командира.

— Забувся про десять діб гауптвахти, які тобі додано? Мусиш дослужити... Баритон почистив? — запитав служака і, оглянувши інструмент, підписав приказ, а заодно позначку у військовому білеті і перепустку через КПП. Отримавши у фінчастині розрахунок, Павка прожогом вискочив за ворота.

Воля зустріла щасливця пронизливим вітром і мокрим снігом. Автобус із Заполярного затримувався, а сховатися було ніде. Павло спробував розвести багаття, але промоклий хмиз не займався і закінчилися сірники. Ближче до ночі до зупинки вервечкою підкотилися чотири автобуси — всі, що за розкладом того дня мали слідувати до Мурманська. Вони скупчилися колоною, бо лише одному водію вдавалося виїжджати на вкриті ожеледдю перевали. Перед кожним підйомом пасажири дружно

виходили з автобуса і штовхали його до самого верху. Переваливши одну машину, вправний водій повертався за наступним. І так по чотири рази на кожен підйом. Арктика вочевидь не випускала зі своїх цупких рук, але Павка був радий пхати автобуса хоч і до самої Одеси. Остаточного вільним він себе відчув на рідному йому Мурманському вокзалі, коли випив дві пляшки темного пива "Ленінградське" та ум'яв жирний шматок копченого палтуса.

Частина VI

Тішся, юначе, своїм молодечтвом,
а серце твоє нехай буде веселе за днів молодощів твоїх!
І ходи ти дорогами серця свого й видінням очей своїх, але знай, що за все
це впровадить тебе Бог до суду!
Екклезіяст, 11,9

Розділ I. Кімната № 167

До кімнати номер сто шістдесят сім гуртожитку по вулиці Піонерській, 8 Павка ввійшов, не постукавши. Льоні у кімнаті не було. Стрижений "під бокс" хлопець у червоній майці, що сидів в тазку з малиновою водою, невдоволено зиркнув:

— Це тобі що, трамвай?

Другий мешканець, засмаглий до чорноти силач, відірвався від креслення і доброзичливо запитав:

— Ти до кого?

— Я тут живу.

— Так ти — Павло! Льоня розповідав. Я — Гриша, а то — Жулан. Майстер спорту з боксу. Готується до бою, вимочує у марганцівці геморой.

— Заходь: онде твоя койка, а онде — шафочка. Гарні картини, — відізвався Жулан.

— Це — Роквел Кент. Ліворуч — "Вид з Лисячого острова", праворуч — "Затока Воскресіння". Дивно, що збереглися... А де Льоня?

— Побіг до магазина.

— Я дещо маю з собою, — Павло дістав із чемоданчика дві пляшки "Московської" і кілочко ковбаси "Одеська".

За стіною залунав гучний спів.

"На земле весь род людской

Чтит один кумир нетленный!

Тот кумир — телец златой,

Тот кумир — телец златой!"

— Якщо Вова завів арію Мефістофеля, значить прийшла Сіма, — пояснив Гриша.

Павка пам'ятав Вову Мушкова. На першому курсі він підробляв освітлювачем в Оперному театрі. Годинами відстоюючи за лаштунками, Вова вивчив безліч арій і в гарному настрої полюбляв їх відтворювати. Можливо, якби до густого розкотистого басу йому додалося музичного слуху, з нього б вийшов другий Шаляпін, а так з його

глотки виривався рев збудженого самця.

— Зараз затихне, — запевнив Жулан.

Головний учбовий корпус інституту зріс на один поверх, а на підмурку, звільненому від Сталіна, що у довгій шинелі задумливо стояв перед входом, статечно розвалився Михайло Ломоносов. Як і три роки тому, на бордюрі, що оточував клумбу з пам'ятником, сидів літній чолов'яга з папкою. Колись (ніхто не міг пригадати точно відколи) він працював тут доцентом, його несправедливо вигнали з роботи, і він щодня — зимою й літом, з дев'ятої до шостої — відсиджував тут, сподіваючись, на справедливість.

У вестибюлі гарцювала пістрява розкута молодь, і Павка відчув себе вбраним у солдатську шинелю. Студентки помолодшали і покрасивішали. Вони юрбилися біля чотирьох великих, на повний зріст, дзеркал, начісували шиньйони і наводили очі. Замість папочок у моду ввійшли товсті шкіряні портфелі, в яких, окрім конспектів, уміщалися рушники, мочалки і усілякі знадоби. Остаточно заваливши третій семестр, Светка Качбні повернулася в Тирасполь до мами, і на факультеті про неї вже забули. Перебрався до рідного Кишинева і Боб Машталір. Парочка насмішкуватих красунечок-одеситок із паралельної групи Мар'яна і Аллочка трагічно загинули: після лекцій вискочили з-поза Ломоносова на дорогу і потрапили під самоскид. Колишній оркестр розпався. Акордеоніст Льонька Воротник захистив диплом і поїхав до Черкас; гітарист ЛадькоДовгов'яз на четвертому курсі одружився з дочкою полковника, кинув пиячити, вдарився в науку, закінчував аспірантуру і вже готувався захищати дисертацію; трубач Мотузка, закінчивши свій кредитно-економічний, перебрався до Чернігова; кларнетист Джока отримав направлення до Новосибірська, і, одружившись з Тетяною — красунею технологічного факультету — і перебрався з общаги на квартиру. Контрабасист Лузан готувався до Саратова. Він усе ще парубкував. Колишні приятелі, що ухилилися від армії, дратували Павку своєю статевою пересиченістю, і він навіть відмовився від їхніх конспектів. Їм, заклопотаним дипломними проектами, направленнями на роботу та весіллями, ніколи було співчувати невдахам. З'ясувалося, що з усього потоку до армії окрім Ушакова і Шелестовича потрапив лише Толик Стахов з паралельної групи, і глум полягав у тому, що відразу за ними в інституті поновили військову кафедру. За три роки навчальні програми змінилися, і демобілізованим прийшлося здавати додатково по три іспити і купу заліків. Відчуваючи себе повними ідіотами, вони вештались по кафедрах і випрошували оцінки. Викладачі їм співчували. Павці, який хоч щось мукав, ставили "відмінно", а Льоні — "добре". Вірні друзі ходили нерозлучно; як висловився Льоня, "сковані одним ланцюгом", і їх завжди бачили вдвох. Врешті-решт, за цупкість, проявлену при здачі всіх "хвостів" і екзаменів зимової сесії, їх прозвали "Павуками". "Великий Павук" — Ушаков і "Малий Павук" — Шелестович.

Політичну економію викладав відставний замполіт, нудний, як політінформація. Він занадто переймався відвідуваністю його лекцій, яку вважав незадовільною. Павка, що сподівався побачити на цьому місті чарівну Маргариту Сергіївну, взагалі його ігнорував. Виявивши злісного прогульника, викладач передав йому попередження, а не

побачивши належної реакції, переказав, щоб краще на екзамен не з'являтися. Інші студенти його перелякалися і напружено писали конспекти, Павка ж, який ще в школі начитався першоджерел, розважався у Чорноморці і стривожився лише перед самою сесією. На його переконання треба відповідати солдафону, не занурюючись у високі матерії: коротко і ясно. Він роздобув популярний підручник для технікумів, у якому основні визначення предмета були виділені жирним шрифтом, і заучив їх напам'ять. На іспит він зайшов першим.

— Здається, ми не знайомі. Ваше прізвище?

— Шелестович, і ось моя заліковка.

— Староста вас попереджав, щоб ви не приходили?

— Так, але я готувався. Ось дозвіл деканату, і я знаюся на політекономії.

— Овва! Тягніть білет.

Павка витягнув із купи найзамурзаніший папірець і взявся його опрацьовувати. Десь за півгодини, коли вже підійшла його черга, екзаменатор забрав той білет і наказав тягнути інший. Не встиг Павка його роздивитися, як був запрошений до відповіді. Не мудруючи лукаво, не занурюючись у глибини теорії, він коротко та чітко надавав запозичені з елементарного підручника дефініції, і спроби викладача спіймати зухвальця хоч на чомусь виявились марними: він йому запитання — той відповідає визначенням. Запитання — визначення, і жодного збою. Студенти кинули готуватися і захоплено спостерігали за двобоєм. Поганявши "штрафника" вздовж і впоперек усього курсу, Екзаменатор здався.

— Змушений поставити вам "відмінно". Але наступного разу, якщо прогули продовжаться, я знайду до вас підхід, — пригрозив він і розписався у заліковій книжці.

Наступного семестру Павка зовсім знахабнів. Після капіталізму політекономія соціалізму здавалася йому недолугою і не вартою уваги. Він не тільки прогуляв усі лекції і семінари, а навіть не почитав свій підручник. Про всяк випадок він заручився підтримкою аспірантки, колишньої учасниці танцювального гуртка, з якою він на першому курсі їздив до Ужгорода, і яка наразі асистувала замполіту. На екзамен він з'явився засмаглим на шоколад: із квітня вони всією кімнатою насолоджувалися морем і вином у Чорноморці. За звичкою, зайшов першим, потягнув білет, глянув і розчарувався: "ні бе, ні ме". Вхопивши слушний момент, нехлюй підсів до асистентки. Поставивши перше запитання дівчина з жахом переконалася, що її протеже зовсім не тямить у матеріалі.

— Пробач, але більше трійки я не можу, — прошепотіла вона.

— Не переживай, — погодився Павка.

— Вона подала екзаменатору Павлову заліковку і зніяковіло промимрила — Шелестовичу трійка.

— Як трійка? — обурився викладач і поставив кілька додаткових питань але з капіталізму. Павка чітко відповів.

— Бачите? А ви кажете, — трійка! — тріумфально вигукнув він: — "відмінно" і тільки "відмінно"!

Роз'їжджаючись за направленнями, друзі по першому курсу Борис Мялкін і Василь Мадюдя передали Павукам у спадок завидну роботу. В підвалі гуртожитку містилася кочегарка, яка мала окремий вхід із вулиці Піонерської. В опалювальний сезон четвірка студентів на пів ставки топили пару водогрійних котлів і наглядали за насосами. У приміщенні малася крихітна кімнатка відпочинку з тапчаном, душовою і туалетом, яка надавала кочегарам неабиякі привілеї: заради комфортної ночі з подружкою інші мешканці гуртожитку були готові підкидати вугілля, вмикати вентилятори і чистити топки. Послуга набула такої популярності, що штатні опалювачі тижнями не ставали до роботи, і спускалися до котлів у випадках, якщо у кімнатах холодало, а душові залишалися без гарячої води.

Головував у котельні механік гуртожитку на ім'я П'єр — справжній француз, вірменин за походженням. Тридцять років він прожив у Марселі, а в Одесу перебрався, отримавши в спадок дім і одружившись із місцевою рудоволосою спокусницею. Успадкований ним старовинний будинок із башточками на фасаді красувався навпроти гуртожитку, і одного дня він запросив Льоню і Павла до себе в гості.

— Болгарське сухе вино "Dimiat" нічим не поступається французькому "La Sablette Sauvignon", я вам кажу. Пийте маленькими ковтками і насолоджуйтесь ароматом, — авторитетно порадив П'єр. Хлопці розгублено переглянулися: на столі стояла одна-єдина відкоркована пляшка.

— Одеситки готують чудові салати, бо на Привозі є все, що хочеш. Не соромтеся, нагортайте м'яса, поливайте соусом.

— З Шарлем Азнавуром, бува, не зустрічався? — поцікавився Льоня.

— Слухай, Льоню: ми, вірмени, де б не жили, одне одного не цураємось. Їжте, їжте. Залишки вимочуйте хлібом, щоб тарілки блищали. Дружина мене не розуміє, а я так звик, бо вода і каналізація у Марселі дорожче світла. Ви мені подобаетесь. Льоню, наливай.

Льоня накапав у бокали і весело переглянувся з Павкою.

— Настало літо, і я пропоную вам гарну роботу — ремонтувати опалювальну систему, водопровід і каналізацію. Я вже найняв бригадира і зварювальника, ви ж будете їм помічниками. Я закрию вам наряди по двісті карбованців кожному, а ви по сотні мені повернете. Згодні? Отже, пишіть заяви, а у відділі кадрів я все владнаю.

Через тиждень, у понеділок зранку, Павуки спустилися до кочегарки; спеціалісти затримались і з'явилися ближче до обіду. Бригадир назвався дядьком Микитою, а зварювальника представив дядьком Мойсеєм. Перш за все, бригадир, якого хлопці поміж собою нарекли "Гарбузом", відрядив помічників на Другу станцію до інституту за ацетиленовим генератором. Оскільки Одеський трамвай не пристосований до возіння здоровезного брудного та смердючого заліза, трудяги наслушалися нестриманих дорікань із боку розбещених пасажирок. Співчуваючи хлопцям, дядько Микита до кінця робочого часу відпустив їх на пляж.

Щоденно о восьмій вони спускалися до котельні й, усівшись на прохолодних сходинках, очікували на старших, які з'являлися о дев'ятій. Перш за все, Гарбуз вручав

Павці троячку і посилав за портвейном. Потім заряджали генератор карбідом, розсаджувалися навпроти топки, і бригадир заводив одеську фольклорну балаканину. У більшості його байок фігурували Мишко Япончик, Сонька Золота Ручка і Котовський. Павці навіть здалося, що "Одеські оповідання" Бабель перейняв саме у Гарбуза. "Мойшо, я вірно згадую?" — раз по разу перепитував він, і зварювальник стверджувально кивав у відповідь. Набалакавшись, і покінчивши з портвейном, дядько Микита відпускав робочих на волю; вони вигортали з апарата перетравлений карбід і щасливо чимчикували в Аркадію.

Минув місяць, і бригадир об'явив, що завтра по обіді комісія прийматиме їхню роботу.

— Павлушо, бери відерце з солідолом, а ти, Льоню — квач, і ходімо зі мною.

Під його наглядом хлопці пройшли увесь гуртожиток зверху донизу; обшмарували мастилом усілякі засувки, гайки й шпильки опалення та водогону, чим створили враження їхнього ремонту. Комісія — у складі коменданта гуртожитку, інститутського виконроба, механіка П'єра і літньої бухгалтерки — склала акт. На другий день хлопці отримали по дві сотні, по половині віддали П'єру, а з решти придбали собі по добротному, у ледь помітну клітинку, чеському пальту.

Майстер спорту СРСР Валентин Жуланов на прізвисько "Жулан" поступив в інститут, коли йому було вже далеко за тридцять. Виростав він у повоєнному сиротинці, закінчив там шість класів і засвоїв початкові навички боксу. За вуличну бійку відсидів два роки у колонії для неповнолітніх; опісля відбув строкову службу у повітрянодесантних військах і демобілізувався чемпіоном Одеського військового округу. Двічі відбував покарання у виправно-трудових закладах за хуліганство, двічі його позбавляли спортивного звання, але, вийшовши на волю, він щоразу його відновлював. По його лівому стегну з неба спускався татуйований парашутист із автоматом, а з правого — цілився боксер у рукавичках; з груді суворо зиркав товариш Сталін, а на спині, поміж лопаток, ворухив крилами німецький орел із п'ятикутною зіркою замість свастики.

Опісля останньої відсидки Валько повернувся до Тирасполя, одружився, влаштувався на завод токарем і, виховуючи дитину, жив собі спокійно, допоки тренер Генералов, який збирав при Технологічному інституті чемпіонську команду, не запросив його до Одеси. Перспектива отримати диплом інженера надихнула бійця. В його розумінні інженери — привілейований клас — взагалі не працювали, швендяли по цехах в чистому, а заробляли не менше токаря. Одна біда: не знав Жулан людської мови і з усіма спілкувався "на фені".

Старий паспорт, геть поцяткований особливими примітками, Жулан виварив у чайнику, а міліції збрехав, що випадково випустив штани у море, і морська вода все з'їла. Роздобув чужий Атестат зрілості, вибілив його хлоркою і власноруч нашкрывав своє прізвище. Вступні іспити йому забезпечив тренер, який потім переймався і поточними заліками, й екзаменами. В свою чергу Жулан віддячував йому безвідмовною працею на ринзі. На прохання тренера він виступав не тільки за студентський

"Буревісник", а й за "Трудові резерви", "Колос", "Харчовик" та інші. Врешті-решт боксер успішно подолав перший курс і замахнувся на другий. Прокол стався на кафедрі ТММ (Тут Моя Могила), коли її завідувач професор Белецький раптово викликав його до дошки. Відповідь мала виходити з простенької формули, але Жулан не знав жодної.

— "А> в квадраті, "а" в квадраті... — прошепотів йому Гриша, і він, не мудруючи лукаво, обвів першу буквочку квадратиком. Професор зняв окуляри.

— Не думав, що мене можна чимось вразити. Скажіть, будь ласка, студент Жуланов: як ви взагалі потрапили до вищого навчального закладу? Здається, теорія машин і механізмів вам не під силу. Тим не менш, даю вам шанс: якщо спроможетесь виконати курсовий проект, можливо, я й зміню свою думку. До речі: проект захищатимете перед усією кафедрою. Бажаю успіху.

— А як ти математику здавав доценту Корчевській? Вона ж прохачів типу Генералова не терпить.

— Так вона ж чуйна! Вона мені про буквочки, а я їй — за життя. Вона — буквочки, а я за життя! Як дізналася про триста боїв, так трійки й ставила. А мені більше й не треба.

З початку квітня кімната номер 167 традиційно перебралася до оздоровчого табору в Чорноморці. За триразове харчування хлопці виконували дрібний ремонт, а попрацювавши сяк-так до обіду, останок дня насолоджувалися вином і морем. Квітень в Одесі — бархатний сезон. Позагоряти на ще не забруднених пляжах з Сибіру й Уралу з'їжджалися до Одеси грошовиті білотілі дамочки. Жулан називав їх *щучками* і ловив "на шланг". Він виходив на пляж, упхнувши в плавки обрізок шланга, ставав перед жінками, що розляглися на простирадлі, чухав шланг і безневинно дивився кудись у далечінь. Щойно якась зацікавиться, запрошував покататися на човні і відпливав за буйки, щоб з берега не було видно, що він творить.

— Щучки, зазвичай, — сімейні, не заразні і з грошима, — пояснював він свою схильність до дам бальзаківського віку.

На заході сонця, затримавшись на оновленні привітальної вивіски, Павка приєднався до компанії. Ляоня саме розпалив багаття, на якому Гриша в банці з-під кільки в томатному соусі стерилізував шприц з голкою.

— Я ж його запрошував на щучок, у мене й шланг є в запасі, а він: вони старі, вони не гарні... Некрасива, — накинь на морду хустку. Зате не заразна, — співчував Жулан.

— І поварихи проходять комісію. Направду, я жодного разу не ловив триперу. Мандавошки були. Уперше в Туапсе. До речі, Павка, дівка була з Конотопу, і звали її Алла. Приятелі порадили *полетань*, я ж так у аптеці й попросив. Аптекарька глянула і поправила: "Мабуть, сірчано-ртутна мазь?" Повернувся я на судно і, перед тим, як намаститися, просякнув у каюту до помполіта й начесав йому під укривало своєї живності. За три дні дивлюся, а *помпа* вже чухається. Що то у тебе за препарат?

— Біцилін-форте. Мама в мене за професією лікар-гінеколог, навчила про всяк випадок, — заспокоїв Гриша. — Не переживай, гонорея — це як нежить. Головне — хоча б тиждень не пити нічого, навіть пива.

Курсовий проект Жулану розрахував і накреслив авторитетний доцент кафедри ТММ, який ще донедавна боксував за "Авангард" Готувати німого до захисту визвався Павка.

— Може, краще найняти професійного репетитора? Я знаю одну білявку з університету. Такі циці! — підштрикнув Льоня.

— Якби ж ти отримав по чану скільки я, я б на тебе подивився, — парував Жулан.

Отримавши готовий проект, Жулан із Павкою розвішали листи в Червоному кутку по стінах. Павка розписав короткий словничок: вектор — піка, шмара, падла; повертати — заламувати, загинати, ставити рачки; проходити — канати; паралельно — по-сучому; перпендикулярно — на стояка... Для кращого розуміння Павка інтерпретував графічні дії жестикуляцією: нирок під ліву, хук справа, прямий в голову; за тиждень кмітливий боксер в усьому розібрався.

Попід кафедрою подивитися на захист проекту зібрались численні вболівальники. Винуватець торжества з'явився пострижений, помитий, у чорних напрасованих брюках і білій нейлоновій сорочці, комір якої не сходився на його міцній засмаглій шиї. Приятелі допомогли розвішати листи і зайняли місця, передбачені для студентської громадськості. Професор тим часом маявся сумлінням. Востаннє "двійку" він поставив ще доцентом, і сталося це якраз двадцять першого червня 1941 року, а вночі німці вже бомбили Одесу.

— Щоб не питали, — мовчи! — підбадьорив Павка підопічного перед виходом до дошки.

Викладачі й асистенти накинулися шукати помилки; посипалися запитання, але Валько мовчав.

— Студент явно хвилюється. Пропоную надати йому можливість відповідати графічно, — підказав доцент, виконавець проекту.

Кафедра не заперечила, і Жулан почав впевнено креслити відповіді на дошці.

— Поясніть, будь ласка, колего, куди буде спрямований вектор коріолісового прискорення, якщо ведуча ланка механізму обертатиметься за часовою стрілкою? — присіпався молодий асистент.

Серед студентів поняття коріолісового прискорення вважалося найскладнішим в теорії механізмів, і лише один із десяти відповідав на нього правильно. Але Жулан був готовий. Він підійшов до третього листа, де були зображені багатокутники, яких він знав як *вертухаїв*, знайшов загострену *шмару*, позначену буквочками А і В, подумки провів прямий правою по корпусу і боковий зліва в щелепу, розвернувся, прищулився і впевнено накреслив на дошці жирну стрілу, спрямовану в бік завідувача кафедрою. На два наступних питання, він відповів так само графічно й вірно. Друзьки аплодували: захист відбувся.

Прокинувшись після важкої п'янки, Валько поплескав себе перед дзеркалом по біцепсах і похвалився: ну, чим не *шпалер*! Га? Допоки *колотухи* махають, я не те що інститут, я аспірантуру закінчу!

— Ти давно гостював у Пилипа? — запитав дядько Тарас, коли Павка чергове

зайшов до нього поїсти. — Вийшов на пенсію і вдарився в свині. Приїхав до нас серед літа з двома чемоданами домашньої ковбаси. Я побігав по сусідах, щоб продати, вони глянули: а ковбаса вже поцвіла і смердить. Повіз він її до Ніни. А тож, влаштувався в порту прибиральником на цукровий склад; змітає з підлоги пилюгу і гонить з неї самогон.

Наступної суботи Павуки прибули до Іллічівська. Їх зустріла Люба, яка попри розлучення залишилася в домі. Пояснила: старий знайшов собі молоду бабу в Біляївці і їздить до неї автобусом. Оце тиждень, як поїхав, свині верещать, наче перед смертю, а робітники, яких він найняв, надибали самогон і не прохмеляються. Онде, валяються в загоні поряд зі свинями.

Приїхав дядько і, прихопивши гостей, кинувся до припортової їдальні за помиями.

Втрюх вони притарабанили шість наповнених по вінця відер. Півтора десятки свиней, худючих як стільці, скупчилися біля корита.

— Оце трішечки ще відгодую, половину заколю. Нафарширую ковбас і продаж на Привозі. Глядиш, і на автомобіль назбираю. Набридло вже автобусом добиратися, — розмірився Пилип.

— А що, як одного, отого маленького, худючого, що ледь стоїть, заколоти прямо зараз? — поцікавився Льоня.

— Так який навар? Ні, спершу відгодую. Ходімо до столу, у мене від минулого забою залишилося трішечки шинки. І горілочки саме нагнав.

— Давно б так, — прошепотів Льоня, відтираючи затьопані помиями брюки.

В партію Павку прийняли на третьому році служби. Він, насправді, не хотів, але Льоня його переконав: "Без партії кар'єри не зробиш". В інституті їх стали запрошувати на партійні збори, де вони засідали на рівні з професорами і деканами, доручали перевіряти, чи не приховав хтось з них від партійних внесків частку коштів, зароблених на науково-дослідних роботах. Молоді комуністи ходили по кафедрах і лабораторіях, опитували викладачів стосовно реального заробітку і звіряли їхні слова з бухгалтерськими відомостями.

— Скільки тобі потрібно для повного щастя? — запитав Льоня напарника.

— Думаю, півтори сотні на місяць вистачило б.

— Не багато: професор Лунц отримує вчетверо більше.

— І куди вони йому?

— Двірник Жора, що підкорочував нам брюки, казав, що він приносив йому перелицьовувати старий кашкет. Розумієш, отримує по п'ятсот, а кашкети перелицьовує!

Тридцяти п'яти рублів стипендії не вистачало парубкам ні на їжу, ні на одяг. Які там ще розваги! Підробляли, де прийдеться. Павка з Льонею кочегарили; Гриша ночами розвозив хліб по магазинах; в автопарку, що розташовувався прямо за парканом, Сашко Наумов ставив на зарядку акумулятори; Маріп Хайдаров вночі вартував дитячий садочок по вулиці Сегедській, а Юрко Золотов — їдальню навпроти кінотеатру "Вимпел". Окрім зарплати кожна робота приносила додаткову втіху.

Кочегари здавали напрокат ліжко з душовою; вантажник повертався зі зміни з гарячим хлібом; у дитячому садочку можна було доїсти залишки манної каші, а в їдальні з порожньої діжки вичавити кружку пива. Аби не заплутатись і не прогавити чиеїс вахти, Гриша вивішував на дверях загальний графік виходів: хто, коли й куди мусить цього дня йти. Якщо ж поточна робота накладалася на любовне побачення чи на алкогольне знесилення, тоді товариші підміняли один одного. Лише Жулан не підробляв, йому вистачало боксу. Він виступав за всі товариства, куди запрошували, і постійно мав від них талони на харчування і спортивну форму. Талонами він ділився зразу, а білизну носив, поки була новою. Забруднені майки він не прав, натомість фарбував їх у тазку: спершу червоним, потім в чорне і насамкінець дарував комусь зі своїх чисельних шанувальників.

— Моє пташеня, — гордував він, зустрівши у коридорі когось у траурній майці.

Гроші закінчилися, а до стипендії залишалося ще два тижні.

— Ну, і що? Будете голодувати? — побудив Гриша лежнів. — Мухач, ти, як наймолодший, мусиш вставати першим. Збирай пляшки і негайно до магазину.

— Я вам що: завсклад? — верткий хлопчина в чорній майці ліниво підвівся з розстеленого на підлозі матрацу. Він — протеже Жулана, боксер другого розряду у вазі до п'ятдесяти одного кілограму, який лише своєю наявністю у списку вже приносив очки команді. Його обділили гуртожитком, і він зайцював у кімнаті номер 167. Пляшок набралось чотири сумки, і на допомогу Мухачу вирушив Павка. Льоня взявся чистити картоплю, якої Жулан звечора набрав у кімнаті номер 153, а Гриша видобув з антресольної шафочки плаский шматок засохлої шкіри від сала, яке з'їли ще минулої зими.

— Я ж казав, що згодиться! Зварю суп — оближетеся, — тріумфально вигукнув він.

Забезпечивши основний продукт, Жулан, наче перський шах, лежав поверх укривала обличчям до дверей і задумливо насолоджувався сигаретою "Орбіта" з золотавим фільтром, нижче якої він не опускався навіть в часи безгрошів'я. До кімнати увійшов красавчик Юрко Золотов.

— Валько, можна закурити? — запитав він і потягнувся до пачки, що лежала на стільчику при узголів'ї Жулана.

— Я тобі що: тютюнова фабрика?

— Позич три рублі.

— Я тобі що: швейцарський банк?

— Не сердься; ковтну водички і піду, — примирливо мовив Юрко і похапки припав до літрової банки, що стояла на тумбочці перед дзеркалом: в неї вмочали гребінці.

— Де вас носить? Суп остигає, картопля дубіє, у горлі пересохло, — накинувся Льоня на Мухача.

— Сьогодні неділя, і всі найближчі пункти зачинені. Теліпали аж до Привозу. А тут ще Павук зі своїми збоченнями: він же поки всіх сліпих через вулицю не переведе, далі не рухається, — виправдався хлопець.

— Розпочнемо з супу. Мама радила зранку їсти гаряче, — скомандував Гриша.

- Валько, бери хліб, — запросив Павка.
- Щоб я на волі чорнягу їв! Хавайте самі.
- Пробач, на білий не вистачило.
- Мухаче, бери гітару.

Пацан наловчився вдавати Висоцького. Після "Іще не вечір, іще не вечір ..." Жулан розжалився йому на сигарету. До кімнати, постукавшись, зайшли першокурсники Сако Степанян і Ованес Асакян.

- Сідайте. Що у вас з собою? — запросив Гриша.
- Дякуємо, але ми іншим разом. Ось пляшка. Павлик, зроби мені картину, як у Сако, я заплачу, — попросив Ованес.

Нещодавно Павка змалював з іноземної листівки олівцем на ватман голе тіло: дівчина лежить округлими сідницями на фасад, а плечі і голівка проглядаються в далекій перспективі. Вийшло спокусливо.

- Гроші наперед, — уточнив Жулан.
- Звичайно! Червінець вистачить? Тільки, будь ласка, без мускулатури. Я люблю пухкеньке.

Мухач збігав до гастроному і приніс три пів-літри "Московської" та 0,75 білого міцного вина, відомого серед студентів як "Біоміцин". Як і завжди, на закуску не вистачило.

- Бачив, як молоді з дев'яносто четвертої поперли з пошти посилку, — виправдався посланець.

— Я зараз, — стріпонувся Жулан. За кілька хвилин він повернувся з дебелим шматком апетитної шинки.

— Захожу до дев'яносто четвертої, питаю: а що це у вас? Можна відрізати? Прикладаю ніж до самого краєчку: хоча б отак? Вони зраділи, що не багато, і кажуть: бери. Я відчахнув, як показував, але забрав собі більший кусень, їм же залишив тоненьку скибочку: все по-чесному!

Першим відключився Мухач; прокинувшись, спитав: що, вже Новий рік?

- Восьме березня, — пожартував Гриша.

— Уявляєте, скільки дівок цієї ночі втратять цноту? Мільйони й мільйони! Поміж іншим, — усі з прогресивної частини людства. Я б оце переспав із ними всіма: і з кривими, і з клишоногими, — солодко позіхнув Мухач, допив стакан і знову впав у ліжку.

На Четвертій станції з ларька навпроти іподрому торгувала вином і пивом писана красуня Галя. Вона щиро співчувала безгрошовим студентам і відпускала їм напої на слово, до стипендії.

— Чому я не пивна діжка? Ото б завжди був повний пива і терся б об твої неймовірні стегна, — Павка потягнувся за бокалом.

- Ну, ти й скажеш! — зарум'янилася Галя.

Літній чоловік з пожмаканим обличчям, що стояв збоку, підморгнув Павці і похвалився:

— Мій син, майор, махав цю Галю. Казав, що у неї піхва — як мишаче око: тю-лю-люлю-лю!

— Замокни, п'яного, бо якщо цей хлопець раз тицьне, місяць до ларька не ходитимеш, — попередив Жулан.

Коли ж борги перед Галею перевищували норму, небораки йшли на пиво вниз по Піонерській, до павільйону, де сердобольна Віра також їх шанувала.

— Павлику, якщо допоможете, я наливатиму вам безоплатно, аж до закінчення інституту, — заявила вона, наповнюючи кухоль.

— А що?

— У мене синок Ілля, дванадцять років, так його зобижають на вулиці. Вимагають гроші, б'ють, змушують землю їсти. Я звернулася до дільничного, але йому ніколи. Порадив попросити бойових хлопців, які б заступилися. Каже: ти на такому місці працюєш...

Дванадцятій станції Фонтану Павка вдвох з Мухачом дісталися під вечір. Ілля здалеку вказав на зграйку підлітків, що під старою крислатою акацією грали в карти. Павці пригадалося, як колись, майже на цьому самому місці, схожі розбійники поглумилися над ним із Лесиком.

— Кажу по-хорошому: припиніть зобижати Іллюху, — сказав він, наступивши на карти.

— А ти хто такий? — підскочив найменший. Павка вловив його за ніс і міцно стиснув. Мухач, тим часом, ляснув у підборіддя найвищого, що також підвівся на ноги.

— Їж землю! — наказав Павка своєму бранцю: — Дивіться, хулігани малолітні, займатимете Ілька, матимете справу зі мною!

На третій день Віра зустріла Павку сльозами.

— Після вас стало ще гірше! Байстриюки пожалілися дорослим бандюгам, а ті прийшли попід вікна і кричали, якщо ще хтось з'явиться на їхньому хуторі, то вони переламають руки-ноги і їм, і сину. Я сьогодні Іллюшу навіть до школи не пустила...

Наступного разу Павка зібрав команду з сімох любителів пива. Віра налила кожному по два келиха авансом і перехрестила. На зупинці дванадцятій станції було малолюдно. Павка розщедрився і пригостив "бійців" вином "європейське" за вісімнадцять копійок за стакан. Вони випили, дружно помочилися прямо за павільйоном і, розслабившись під травневим сонечком, помітили місцеву команду, яка насувалася чорною хмарою. Попереду виступали дорослі — сухорляві, жилаві, в наколках — з дрючками і ланцюгами; малеча крутилася поміж ними.

— А ти не попереджав, що тут таке ополчення, — дорікнув Льоня.

— І трамвай відійшов, — засумував Мухач.

— Якщо чесно, у нас в Донецьку також не прийнято вдиратися на чужу територію, — признався Гриша.

Батаги зійшлися впритул, і засмаглий до чорноти вожак оголосив пред'яву.

— Стривай, Лось. Твоя пацанва тут знущається над дитиною, і мамка попросила нас заступитися.

— Жулане? Опісля відсидки ми ще не бачились, але це наш хутір. Якщо хочеш відбутися розмовою, виставляй по два стакани вина на кожного і *канайте* першим траваєм.

Прибульці скинулися монетою, і щасливо завантажились у вагон. Іллюху перестали мордувати, і Віра довго пригощала Павку й усіх, хто з ним заходив.

Аркадія в Одесі — щасливе місце відпочинку і розваг місцевого студентства. Тут сповільнювався час і меркнули проблеми. Бува, звечора щось нашкодиш, вранці прокинешся з хворим сумлінням, спустишся в Аркадію, — і знову на коні. Приїжджі мостилися на піску, ближче до моря, а мешканці студентських гуртожитків — на трав'янистому пагорбі в тіні акацій, де і конспект можна почитати, і до винної ятки збігати.

— Павук, ти примітив, що дівки з кожним роком усе гарнішають і гарнішають? — зазначив Гриша.

— То такі купальники. Придумали поролонові чашечки, і груди напнулися яблучками.

— І очі навчилися розмальовувати. Вже як зиркне, — мороз по шкірі, — погодився Гриша.

— Вони й тримаються не так, як колись. Глянь, онде стоїть: ноги не розкарячені, а переплетені; одна рука на потилиці, інша на стегні. Раніше таке тільки у журналах мод можна було побачити.

— То ж наша Аська.

— Виросло дівча. Справжня королева пляжу.

— Онде і її артилерист чимчикує з морозивом.

— Казала, що одружуватимуться.

— Так вона ж ще малолітка...

— Усі вони — малолітки.

Аська яскраво виділялася на пляжі привабою і недоступністю. Босоніж вона ступала по піску, неначе на шпильках по паркету; при ході її ще дитяча попа, ледь прикрита вузькою стрічкою, грала на усі боки. Розпущене волосся, кольору меду з білої акації, спадало їй на очі і вона щоразу грайливо закидала його за спину. За "королевою пляжу" завжди тягнувся хлопчачий почет, на чолі з її меншим братом Сергієм: пацани оберігали подружку від занадто настирливих залицяльників. Коли ж їхнього авторитету не вистачало, Аська підсаджувалась до Павчиного гурту, з яким ніхто не зв'язувався.

На горбок зійшов Олег Волинський з факультету автоматики. Красавчик зранку відвідав *Монте-Карло* — площадку під навісом, де завсідники "*чесали*" приїжджих у преферанс, і виклав на простирадло дві пляшки "*Столичної*".

— Горілка? У таку спеку? Великими стаканами? Із задоволенням! — вигукнув Мухач.

— Прямо з холодильничка! — Олег солодко потягнувся, і з його поношених плавок вислизнув жилавий пхач. — Тпрусь! — наказав йому Олег і пояснив: усю ніч трудився.

Компанія зацікавлено затихла.

— Підчепив я вчора французенку і привела вона мене в номер у Лондонському. Пурнули в ліжку, а вона така худенька, наче метелик на булавці. Плечики випинають; рученята — тонюсінькі; груденята ямками, а попи немає зовсім. Стало мені її жалко, і я заплакав. Коротше: топчу я її і плачу; плачу і товчу...

— Це ми вже чули. Скажи чесно: прокинувся у котельні, а поряд — Манька з іподрому.

— А хочи би й так! Заздриш?

— Не боїшся, що Людка дізнається?

— А що Людка? Вона на мені застирчала. За звичкою привів я її у кінотеатр, витягнув із штанів свій "дрючок" і дав їй в руки. Здавалося, — дрібничка, а як допомагає! Після того сеансу я — кум королю. Повесні одружуємось.

Розділ II. Інтервенція 1968

Серед студентів розповсюдилась повадка: влітку замість канікул їздити на цілину на заробітки. Там, у степу, студентські "будівельні загони" зводили домівки для хліборобів. Працювали на підряді, не жаліючи сил, зате поверталися з великими грошима: від трьохсот до п'ятисот рублів, як кому повезе. Сумлінні і заощадливі витрачали їх на одяг, гулятьї ж вешталися по ресторанах, грали в карти і напували цілі компанії. Четвертокурсник Рудовус із кімнати номер сто двадцять один, на прізвисько "Кошкодав", сягнув заповітної мрії: злив у чайник шість пляшок коньяку і тинявся по кімнатах п'ятого поверху, пригощаючи всіх, кого зустріне.

Спеціально для свого активу — спортсменів, співаків, танцюристів, музикантів і гумористів — комітет комсомолу організував обмін загонами з Братиславським Університетом. Минулоріч Гриша першим побував у Чехословаччині і на зароблені крони обзавівся джинсами, мокасінами, яскравими сорочками і навіть пневматичним пістолетом типу "Кольт" сорок п'ятого калібру. Він поділився фантастичними враженнями: у них усе по-іншому. Комсомол вони перетворили на Економічний Союз Молоді, який переймається не моралью, а бізнесом. Магазины там переповнені імпортом товаром; пиво — на кожному кроці; у кінотеатрах — Голівуд, а дівчата ходять у таких коротеньких спідничках, що з-під них усе світиться. І груденята у них не звисають, а випинають яблучками, і на танцях самі ж студенти торгують вином.

На новий сезон Гришу призначили командиром загону, а він просунув за собою Павку і Льоню. Як молоді комуністи, вони вже відзначились на комсомольській роботі: Павка у ролі секретаря первинної організації механічного факультету, а Льоня як його заступник з культурно-масової роботи. Ще вони прославились, зліпивши на замовлення інститутського Клубу Веселих і Кмітливих стилістичного півня. Роздобули старенький глобус; розфарбували його всіма кольорами радуги і поставили на високі жіночі чоботи. Замість гребня і дзьоба приліпили по червоному черевіку на шпильках, а у хвіст встромили три яскравих павичеві пір'їни. Вийшло так дотепно, що той "півень" і в Москві побував із одеською командою. Окрім них до загону потрапили: корінний одесит, гуморист Славко Колін; воротар команди з водного поло Сашко Наумов; співак

Сашко Батт, танцюристка Світлана Грінберг, чемпіонка з метання ядра Клара і ректорова дочка Тетяна. Загалом, п'ятнадцятеро відомих в інституті талантів. Серед них усіх лише Гера викликав загальне здивування: ніхто не знав, чим він прославився. Дизайн уніформи придумали Славко з Гришею: світло-сірі лавсанові брюки і нейлонова сорочка їм у колір. До лівого рукава приторочили гаптовану емблему: вітрильник із багряними парусами, на фоні самого синього моря і напис: зверху — "Одеса", знизу — "СРСР".

Розділ II

Подих незвіданої досі свободи охопив комсомольців, щойно вони перетнули кордон і пересіли у місцевий поїзд. Негаласлива, нестрижена й нечесана місцева молодь у витертих штанах, пістрявих сорочках і в'єтнамських тапочках на босу ногу розляглася у проходах і тамбурах, пила пляшкове пиво, нещадно палила, і ніхто їй не зауважував. Ті, хто заходив до вагону або виходив, або йшов до туалету, переступали через ноги сидячих і тіла лежачих, і ніхто не ремствував: усі їхали зайцями. Братислави потяг мав дістатися о четвертій ночі. Рядові комсомольці мучилися, куняючи на сидячих місцях, а верхівка загону (Гриша, Павка, Льоня і Славко) зачинилася в купе і, щоб не піддаватися сну, грали у преферанс.

Братислава зустріла одеситів вивісками на латиниці і незвичною вуличною тишею. Людей товпилося багато, площа кишіла молоддю, але ніхто не репетував. На фоні різнобарвної публіки гості у своєму однострої з емблемами виглядали дивно. "*Есесерці, есесерці!*" — шурхотіло їм в спину.

— Не звертайте уваги: насправді, вони нас люблять — заспокоїв Гриша.

Їх поселили на околиці міста, на мальовничому горбку понад Дунаєм, у літніх дерев'яних будиночках, що називалися "*шведські домки*". Погодували з дороги у невеличкій їдальні, прямо на місці. Подали смажені ковбаски із запеченою картоплею. Столи були сервовані тризубими виделками і коротенькими ножами. Гості переглянулися: якою рукою брати ніж, якою — виделку і чим тримати хліб?

— На біса воно нам? А можна ложки? Скажи, Павук, хіба в армії ми не обходилися одніми ложками? — обурився Гриша: — Додайте нам хліба!

Втомлені дорогою розташувалися відпочивати, а Гриша, Павка, Льоня і Славко поквапились до середмістя. На площі перед Народним театром купчилася молодь. Дівчата і хлопці стояли купками, палили цигарки "Мальборо" і тихесенько — не галасуючи і не махаючи руками — мугикали кожен про своє. Багато-хто сидів просто на бруківці, а один — патлатий, у рваних джинсах, розсівшись на візерунковому каналізаційному люці, дзенькав на гітарі.

До прибульців підступив самовпевнений товстун.

— Звідки ви такі, однакові? — запитав він.

— Ми — з Одеси, а ти хто такий? — відповів Гриша.

— Я — Петер. Головний хуліган Братислави, — відрекомендувався товстун і клацнув викидним ножичком.

Гриша неспішно узявся за лезо, придавив, і воно хруснуло. Відкинувши залізо в

клумбу, він приставив до печінки хулігана свій "чавунний" кулак і пояснив:

— Ти — братиславський хуліган, а я — хуліган із Донецька. Чув про Донецьк? Ні? Так слухай мене сюди: якщо зустрінеш хоч кого у цій формі, вберігай його як рідного. А поки що почастуй нас пивом, і на сьогодні я тобі прощаю. Гриша я.

Петер слухняно привів компанію до відкритого павільйону, і меткий офіціант приніс дванадцять келихів пива, по шість у кожній руці.

— Ми пиво п'ємо на метри. Метр пива — це дванадцять великих келихів і один маленький. Я долаю три метри за вечір, — похвалився Петер.

— Приходь до нас, побачимо, як ти горілкуп'єш, — парирував Гриша.

Після пива, яким торгували до сьомої, Петер завів компанію до skleпу-пивниці "У лицаря". Офіціант приніс загор-

нуту у крохмальну серветку літрову пляшку вина "*Tokajské*", прилюдно відкоркував, налив на денце і подав на пробу Петеру. Той з поважним видом побовтав бокалом, понюхав і схвально кивнув: наливай.

— Що мені тут подобається, так це те, що скрізь, де п'ють, влаштовані туалети, — відзначив Павка.

За одним із ними столом гуляла дівоча компанія на чолі з небритим чоловіком, який почувши російську мову, стрепенувся і заспівав неочікуваний куплет на мотив відомої пісні "*Крутится, вертится шар голубой*".

"Царь испугался, издал манифест,
Мёртвым — свобода! Живых — подарест!
Эх, Расскажи-ка, ты, мне ... твою мать,
Что он задумал, ... его мать"!

Гриша відчув провокацію і зробив небритому зауваження, мовляв, у нас у присутності жінок не матюкаються.

— А у нас — демократія: кому не подобається, той уходить, — зареготав заспівувач. Він назвався Адамом, редактором місцевої молодіжної газети "*SMENA*", виставив на виправдання шість літрових пляшок Токайського і продовжив баляси.

— Не думайте, що ми забули, хто нас звільнив від фашистів. Ми любимо руських. Руські люди — добрі люди, але ваш Уряд — курви. Він не дасть нам зробити те, чого нам хочеться, і готується до вторгнення. Отже, п'ємо вино і насолоджуємось свободою, поки вона ще є!

Ще тричі Адам виставляв по шість літрових пляшок, і компанія, побратавшись до цілування, на повне горло до глибокої ночі співала "*Катюшу*", "*Из-за острова на стрежень*", "*Шумел камыш*" і "*Подмосковные вечера*".

^У чистому полі неподалік табору будувався житловий масив. Першочергово прокладалися інженерні комунікації і дороги. Прибулим студентам доручили копати стокові кана466

ви. Молодий інженер у джинсах "*Super Rifle*" провів інструктаж із безпеки і

розмітив траншею глибиною в метр і завширшки у шістдесят сантиметрів. Назначив норму — чотири погонних метра на копача у день, і почасову оплату в дев'ять крон за годину. Бригадирлітній чоловік із засмаглим і пожмаканим обличчям, що назвався Яном, видав роботягам лопати і кайла: земля тут була глинистою, густо перемішаною камінням. Позаяк у складі загону було три дівчини, Гриша підрахував, що для того, щоб гарно заробити, бригада мусить викопувати щонайменше п'ятдесят метрів на день, і організував роботу конвеєрним способом. Перша четвірка мусила знімати верхній шар ґрунту; друга видовбувати нижче колін, а третя закопуватися до пупа. Дівчатам він дозволив самим обирати місце і колупатися в міру сил. Хоча командир і установив регламент — п'ятдесят хвилин копати, десять перекур — він повсякчас порушувався Славком, який не вгамовувався розповідати анекдоти з пантомімою.

На протилежному боці майбутньої вулиці подібну ж траншею копали студенти місцевого університету, але вони організувалися по-своєму: кожному відміряли окрему частку, яку він довбав наодинці. Словаки не влаштовували сидячі перекури з балачками, натомість закурювали, кому як приспичить, і палили стоячи, опершись на заступ.

За дві години інженер привіз кожній бригаді по ящику пива і висловив Гриші зауваження. Словаки викопали менше, зате їхня траншея виглядала рівненькою з усіх боків, а у "есесерців" канава вийшла довшою, але вихлястою і з обваленими краями.

— Яка вам різниця? Усе одно закидати. Так ми нічого не заробимо! — обурився Славко.

— Усе має відповідати кресленню, а стосовно зарплати я подумаю, — наголосив інженер. По закінченні трудового дня, переконавшись, що його зрозуміли правильно, він порадував іноземців оформленням їх як командированих, із додатковою виплатою добових.

По закінченні трудового дня бригадир Яно запросив керівну четвірку до придорожньої пивниці і, насолодившись першим кухлем, раптом запитав:

— Це правда, що ви ніякі не студенти, а солдати і привезли з собою кулемет у великому ящику? У газеті написали. Яно розгорнув газету "SMENA", де на фоні Братиславського вокзалу Славко з Льонею тримали в руках підозрілий ящик.

— Авжеж. Приходь до нас увечері чистити кулемет, — запросив Гриша.

— Дурнем я народився, дурнем і помру, — журився Яно на другий день. Вчора, побачивши з порога дерев'яну скриню, доверху набиту чвертками "Московської", він запустив у них лабеті, і пляшечки, блиснувши зеленуватими іскорками, привітно задзеленчали. Насправді при перетині кордону радянській людині дозволялося провозити горілки з розрахунку двісті грамів на день, отже, на гурт загін віз двісті четвертинок, укладених в артилерійський ящик, який Павка виміняв за три стакани портвейну у надстроковика під пивною яткою. На митниці стався казус: при перетині червоної лінії відірвалася ручка, і ящик, грюкнувши на підлогу, задзеленчав наче гітара, у якої одночасно луснули всі струни. Митники значуще переглянулися, але лічити алкоголь не стали, навпаки, щоб біда не постигла студентів знову, надали їм

міцну мотузку.

— Питимемо по-нашому, — заявив Гриша, наливаючи гранчастий стакан по вінця.

Яно не злякався, але пив ковточками.

— По-вашому я розучився. Я ж, попервах, воював на боці Німеччини, але при першій нагоді здався, записався до армії Людвика Свободи і закінчив війну майором Радянської армії. П'ять років прожив у Харкові. Дружина, українка, була дуже красивою, але любила командувати: це не так, це не займай, зроби те, де тебе носило, знову напився... Зараз у мене словачка. Не красуня, але живу, як хочу.

Яно сьорбнув горілки і запалив сигарету.

— Ти закусуй, — порадив Льоня і присунув гостю банку з тушонкою.

— Ні. Ми п'ємо окремо, а їмо окремо. Повечеряю вдома. Так ось, що я хотів сказати? Все одно ви нас завоюєте, я ж ваших знаю. Не дасте нам жити, як ми хочемо.

— Що ти верзеш! Ми — братні народи, навіщо ж нам вас завойовувати? — заперечив Гриша.

— Справа в тому, що ми не хочемо жити так, як ви, а хочемо так, як австрійці, німці або шведи. Якщо ми зробимо по-своєму, ви подивитесь і вчините у себе так само. Тому нам не дозволять. Ми — маленька країна, культурний народ. Наша армія — іграшкова. Солдати служать два роки, неподалік від дому, і щонеділі гостюють у мамки. Офіцери пороку не нюхали, тож здаватимемося без бою.

— Не мели дурниць, Яно. Радянський Союз — оплот миру в усьому світі; нікому не загрожує, навпаки, ми всіх захищаємо.

— Так, ваші люди — добрі люди, але керівники ваші — курви!

— Розкажи нам краще про дівчат. Що то вони там шикуються вздовж вулиць на бордюрах?

— Чатують на туристів із Відня. Відколи Дубчек відкрив кордон, від австрійців нема відбою. Ото їде він потихеньку середмістям, оглядає дівок і обирає кращу. Щойно побачить, — відчиняє дверцята, і вона — гульк до нього. За годину вже у Відні.

— Там що своїх не вистачає?

— Наші гарніші і набагато дешевші. За вечір вона заробить собі і на джинси, і на кофтинку, і на французькі парфуми. Тут вона такі гроші й за місяць не отримає.

На роботу виходили у шість, а поверталися о четвертій. Повернувшись, купалися в Дунаї, вечеряли і купками по троє-четверо рушали у середмістя: хто на пиво, хто просто так, а дівчата швендяли по магазинах. Перед від'їздом з Одеси хлопців суворо попередили: дівчат самих не випускати, тож приходилось їх повсякчас супроводжувати. Ходіння з ними від лавки до лавки, знаючи, що вони не мають грошей; чекати допоки вони не перелапають усю білизну, не перенюхають усі парфуми, не переміряють одягу, взуття і не перепитають усі ціни, — то була справжня кара. Жаліли продавщиць: вони такі молоденькі, гарненькі, ввічливі. Тільки-но постанеш перед прилавком просто роздивитися, а вона вже перед тобою: "*Prosim?*" І присідає. Ти від неї у бік, а вона слідком, ще й усміхається: "*Prosim?*" І присідає. А ротик у неї як у Мерилін Монро; вії — наче опахала; спідничка коротенька, груденята стирчать м'ячиками... А ти

— без грошей! Боком, боком і на вихід. Стовбичиш на вході і смалиш свої цигарки "Прима", яких з запасом прихопили з дому. І так біля кожного магазину, кожної лавки, а вони тут вздовж усієї вулиці. Зате як чудово посидіти вечір вузьким колом у затишній пиварні! Добропристойні завсідники грають у карти, похлистують пиво, палять без застережень і раз від разу вживають поверх пива одну-дві "деці" сливовиці.

— Подобаються мені чешки: такі відверті! Треба трахнути хоча б одну. На дереві, — розмріявся Ляня.

— До чого тут дерево? — здивувався Павка.

— Більше кайфу.

— Тут не чешки, тут словачки, — зауважив Гриша.

— Яка різниця.

— Словачки красивіші.

— Якби ж нашим такі юбки, — куди б тим словачкам! До річ: оці "міні". Як вони в них примудряються не світити зайвим?

— Завдяки "колготкам". Трусики натягують вже поверх них.

— Це нам зайва морока. То, бува, зачепиш труси великим пальцем; бздинь, і вони вже на дереві!

— А мені подобаються джинси: сіднички в них такі тужаві! Так і тягне лапнути.

— Ви руські? — несподівано запитав чоловік з аристократичною шевелюрою, що сидів за сусіднім столиком.

— Ми з Одеси. А що? — відповів Славко.

— Хочу вас пригостити.

— Ми завжди. Підсаджуйтесь,.

— Я люблю Одесу, — незнайомиць замовив по два пива на круг, назвався Густавом і розповів свою історію. Воював він у складі Дунайської флотилії проти німців, хоча попервах був мобілізований до Словацької армії, яка виступала на боці Гітлера. Потрапивши на територію СРСР, дезертирував і, допоки його, голодного і знесиленого, не підібрав радянський монітор, ховався в Дунайських плавнях. Командир корабля йому повірив і зачислив у команду.

— Так капітан Баштаник врятував мені життя, — Густав показав линяле фото з двома бравими моряками на Потьомкінських сходах: — Мені тут двадцять три роки, а поряд капітан Баштаник. Неймовірно хоробрий офіцер і щира душа. Може, хтось із вас чув про капітана Баштаника? Допоможіть мені його знайти, коли повернетесь до Одеси.

Картярі, після чергової сливовиці, дружно заспівали, і їм ніхто не заважав.

Вловивши момент, Густав завів "Катюшу", і вся пиварня захоплено його підтримала. Густав ще і ще замовляв пиво, а радянські пісні не вмовкали до темна. З того вечора Славко, заходячи до пиварні, взяв за моду якомога гучніше промовляти щось російською, і щоразу хтось з місцевих виявляв бажання поспілкуватися. "Які діла? Підсідайте!" — щиро запрошував Славко. Незнайомці розпочинали з двох келихів на кожного, а балачки точилися навкруг животрепетної теми: "Не заважайте нам робити

те, що ми хочемо".

— Все одно ви нас завоюєте, — стверджували господарі.

— Та кому ви потрібні! — заперечували гості.

— А Угорщину у п'ятдесят шостому хто придушив? Оце придумали військові навчання на нашій землі... Намалювали на танках білі смуги, а виходити не збираєтесь.

— Чому переможені німці живуть краще переможців? Ось, наприклад: скільки вам платять тут за вашу роботу? Десять крон за годину? У нас навіть ота жіночка, що прибирає столики, не працюватиме за такі гроші.

— Німці з ФРН приїжджають на мерседесах, п'ють-гуляють, а ті ж самі німці з ГДР економлять на пиві.

— Чому за долар можна купити будь-що, а за рублі тільки радянське?

— Навіщо ви підтримуєте арабів? Хіба крихітний Ізраїль міг би напасти на величезний Єгипет?

— Чому американські фільми цікавіші, а одяг модерніша? Чому американці вільні і веселі, а ви скуті і нудні?

— Отож, не заважайте нам і згодом зробите так само.

Попервах Павка намагався урезонити співрозмовників, мовляв, це НАТО винне; повсякчас проводить навчання поблизу наших кордонів, і аби не СРСР, західні німці давно б були тут. Але його не чули. Зрештою, його охолодив Славко: ти що, на партійні збори сюди приїхав? Не сперечайся, нехай пригощають.

— Як вони набридли зі своєю політикою! Це через шинки, що на кожному кроці, — є де теревенити. Аби в нас були так, і ми б забаламутилися. Стільки дівок навкруг! — міркував Льоня.

Парубок за сусіднім столиком завів пісню, яку підхопила його дівчина.

"Я їй гладив за вушком, яй, яй, яй!

Вона мені — під брюшком: яй, яй, я-я-я-я.

Риця пиця, боса миця — травичка зелена,

Риця пиця, боса миця — аж повище колена!"—

Павка запитав юнку, про що йдеться у пісні, та уважно глянула і глузливо відповіла: вам не можна, це для своїх.

Найближчої суботи відбувся футбольний матч поміж копаками двох протилежних рівчаків. Грали на заклад. Словаки у випадку програшу мусили виставити переможцям по метру пива, а одесити по пляшці горілки на кожного. Домовилися грати два тайми по сорок п'ять хвилин, а якщо цього не вистачить, тоді ще два по тридцять. Гриша, як першорозрядник і капітан, зайняв центр нападу, а Павка позицію правого захисника. Проти нього грав рудий довгоногий хлоп'яга, такий вправний і міцний, що Павці не залишилось нічого окрім бити по ногах.

— Курва руська, — лаявся рудий при зіткненні.

— Х... словацький — відповідав Павка.

Наприкінці четвертого тайму, при рахунку 5:6 на користь господарів поля, Павка покинув захист, пішов уперед, дістався лицьової бровки і, зробивши навісну передачу

Гриші, випадково влучив у ворота. Влучив випадково, а запишався наче він — рятівник команди. Нічию відзначали і пивом, і горілкою. Павка з Гришею подолали по півтора метри пива, а рудий нападник сягнув трьох четвертинок "Московської". На тому й побраталися.

Здружившись на футболі, господарі запросили гостей до студентського клубу на танці. Одесити з'явилися у своїй формі з емблемами і, скупчившись у дальньому кутку, мовчки озиралися навколо: їх приголомшив запальний джайв, якого в Одесі ще не бачили. Грало гітарне тріо з електроорганом і барабанами. Опісля кожного танцю пари не розходились, а поаплодувавши оркестру, танцювали по п'ять танків поспіль. Приємно здивував буфет, де прямо тут торгували сухим вином на розлив. Гриша, Павка, Льоня, Сашко і Славко першими піднялись до буфетної стійки і, мавпуючи господарів, усілися просто на сходинках. Перед ними, у пульсуючому різноколірному світлі, самозабутньо стрибало і колотилося молодіжне юрбище. Музиканти грали, співали і пританцьовували. Вони розхитувалися, підстрибували, присідали і крутили мікрофонами. Їхня гра налаштовувала на первобутню радість і дику свободу.

— Бач, як у них славно, — позаздрив Павка.

— Може, ще по скляночці? — перепитав Льоня.

— Гляньте, як запалюють оті крихітки удвох, наче хлопців не вистачає.

— Хлопці віддають перевагу винау й цигаркам.

— У них дівчата мають манеру зустрічатися з двома одночасно. Того, із ким вона танцює, називає *камарадом*. Бахур же, по-їхньому, — *фраєр*. Він очікує в барі, поки вона натанцюється, а потім уводить додому, — розтлумачив Гриша.

Крихітки, що танцювали парою, роз'єдналися і підійшли до "есесерців".

"Агой, *хланці*!" Я — Анетка, а це — Елішка. Ходімо танцювати, — запросила білявка у куценькій міні.

— Ми так не вміємо, — признався Павка.

— Ми навчимо, — завірила Елішка, брюнетка у довгій юбці. Дівчата витягли Сашка і Павку в круг і почали терзати: три шаги вперед, два назад, підкручення; три шаги вперед, два назад, підкручення.. До своїх недопитих бокалів, залишених на сходах, хлопці повернулися розжареними.

— Ну, як? — запитав Льоня.

— Вони такі відверті! Я свою питаю: чому це всі в "міні", а ти одна в "міді"? "У мене ноги некрасиві", — закотила спідницю і показала ноги вище колін. Дивлюся: ноги, як ноги, мабуть трішечки товстуваті. Домовились завтра зустрінутись на пляжі.

Дунай плескався під крутим піщаним берегом в десяти метрах від студентського табору, і хлопці першими спустилися до пляжної крайки. Подружки з'явилися о десятій і влаштувалися під сонечком. Протилежний берег, зарослий верболозом безлюдний острів, здався Сашкові більш зручним для залицяння, і він запропонував переплисти на нього.

— Ми не вміємо плавати, — хором відповіли подружки.

— Ми вас відбуксируємо, — запевнив Сашко. Він мав перший розряд із водного

поло і задля розваги пропливав морем від Аркадії до Відради і назад за морозивом. Анетка ухопилася йому за талію, щосили замолотила ногами, і вони першими виплили на середину. Павчина ж напарниця поклала руки йому на плечі і повисла, майже не рухаючи ногами. Поки пливли спокійною водою, Павка якось тримався, але ближче до острова течія посилилась, завихрилась, і він відчув, що їх зносить. Його ніс все глибше й глибше занурювався у воду, і він вже не встигав відхаркуватись. "Яка несмачна вода в Дунаї!" Павка щомога гріб проти течії, але сили згасали. Пару понесло повз берег, туди, де протока, перетворюючись на стромовину, вливалася в головне русло Дунаю. "Мало, що сам утоплюсь, так ще й втоплю іноземку. Ото вже розгориться скандал на міжнародному рівні! З-за мене і Гриша постраждає: вигонять із інституту... А він же нас попереджав, мовляв, дивіться, обережніше з неповнолітніми!" На щастя, Сашко, діставшись берега, озирнувся і, не роздумуючи, бурхливо кинувся навперейми. Він вчасно перехопив Елішку, і звільнений від надмірного вантажу Павка самотужки дістався берега. Звабливий здалеку острів розчарував плавців: там не знайшлося жодного клептика землі, щоб присісти, не кажучи вже щоб прилягти. Ноги плуталися у корчах старезних верб, повсюди сторчали пеньки, і дівок це розвеселило. Повертаючись назад, любителі пригод обачно пройшли берегом уверх проти течії, яка сама винесла їх навскоси до пляжу.

У неділю бригадир Яно запросив Гришу, Павла, Льюню та Славка до свого присілку, де вони вручну забетонували фундаменти під сільський клуб-пиварню, і заплатив їм по сотні крон кожному.

— Ходімо, нарешті, у широкоформатний кінотеатр. Якраз крутять "Клеопатру", а в Союзі її зроду не покажуть, — запропонував Гриша.

— Двадцять чотири крони за квиток! За такі гроші я тут непогані черевики справлю, — засумнівався Льюня.

— Одинадцять кружок пива, поміж іншим, — підтакнув Павка.

Фільм дивилися разом зі зграйкою університетських дівчат, яким Славко вже встиг показати одну із своїх еротичних пантомім. Сміючись, вони відмовились від галантної пропозиції придбати їм квитки.

— Не бажають віддячувати чимось більшим, — пояснив Гриша.

Серед дівчат найвродливішою здавалася дівчина Аніна. Статурою і обличчям вона нагадувала античну богиню. Ще й начитана. Вона трішечки запізнилася, і квиток їй купляв Славко.

— Узяв в останньому ряду. Спробую скористатися досвідом Олега Волинського, — зневажливо похвалився він.

Найдорожчий фільм світового кінематографу, продемонстрований на широченному екрані, справив на хлопців непересічне враження. Особливо головна героїня. До того найчарівнішими жінками всіх часів і народів серед молоді вважалися Мерилін Монро, Бріджит Бардо і Марина Владі, але Елізабет Тейлор — це було щось! Павка запав у неї по самі вуха. Йому здалося, що лише одне торкання її тіла вартувало б усього наступного життя.

— Добре, що тут дівахи самі за себе заплатили, а то б ми влетіли, — Льоня поглянув на Славка.

— У них у задньому ряду зовсім не темно і публіка не така. Але за ручку я таки потримався, — признався той.

З кінотеатру вийшли голодними і вирішили обійтись дешевим обідом у невеличкому кафе. Заклад зустрів їх ароматами спокусливих страв з неймовірними цінами, і Гриша напоумив обійтись тертим супом — полівкою, по сімдесят гелерів за мисочку з білим хлібом, що виставлявся на столи безкоштовно.

— Решту додаватимемо пивом. Пиво, щоб ви знали, — це рідкий хліб, — обгрунтував Гриша своє рішення.

— Отож, і я примітив: якщо вживати по келиху щогодини, — можна і зовсім не їсти, — підтвердив Павка.

— Агой, хлопці! — привітався хуліган Петер. Він аж лиснів від самозадоволення і був готовий пригощати. Компанія пристроїлась до столу на відкритому майданчику, і офіціант не забарився з оберемком золотавих кружок.

— Я сьогодні щасливий: ночував у шикарної жінки, актриси нашого театру, за якою увивався майже рік. Уявіть собі: спершу парою прийняли ванну; потім на червоному простирадлі вона мені... я їй...

— Ні, це не по-нашому, ми так не любимо. Правда, Льоню? Нам дай, щоб вона під тобою кричала, стогнала і дряпалася... А інакше, в чому задоволення? — гидливо відізався Гриша.

— У ніжності. Ти її пестиш, вона відповідає тобі вдсятеро, — розтлумачив Петер.

— Розкажи краще, чи Брежнев вас заспокоїв? Особисто приїхав до Братислави, провів нараду... А то бач, розвели: "ви нас завоюєте, ви нас окупуєте." І всюди одне й те саме. Кому ви потрібні? — Гриша торкнувся болючої теми.

— Ваш Брежнев — курва, — не погодився Петер.

Липневий вечір застав компанію у безкрайньому і багатолюдному Луна-парку.

Млосне повітря від Дунаю нагадало Аркадію: так само наповняло душу плотською благодаттю. Все навкруг вражало різноманітністю, яскравістю, гучністю і надихало на потаємні сподівання. Чортове колесо і Американські гірки; крихітні електромобілі, що безболісно зіштовхувались одне з одним, і величезний танцювальний майдан зі свінг-оркестром. У літньому театрі очікувався концерт справжнього англійського джазу. Перед касами і на вході купчилися негаласливі юрби бажаючих.

— Сорок крон за квиток — це вже занадто, — зауважив Льоня.

— Не переживай. У них на вході два контролери стоять вряд, спробуємо по-одеські, — підбадьорив Славко. Він підняв з землі використаний квиток, занурився у стовпище і за хвилину випурнув вже з контрамаркою.

— Простіше простого. Стаю в чергу до першого контролера. У момент, коли він зайнятий переднішим відвідувачем, піднімаю папірець над головою, мовляв, пред'явлю наступному контролеру. А повз нього прохожу вже з таким видом, начебто корінець відірвав його попередник. Потім прошуся до туалету і отримую контрамарку. Отже,

Гришо, на прохось, а Павукам я зараз.

— Здивував! Ми такою манерою обідаємо в їдальні на Грецькій площі: там також дві касирки в ряд. Павук з тацею, заставленою салатами, компотами і ложками, відволікає першу касирку, я за його спиною, проштовхуюся з солянками і біфштексами. Нумо, спробую, — Ляня пурнув у натовп і за хвилину прослизнув до зали.

Зрештою, окрилена удачею четвірка любителів джазу розмістилася в першому ряду на зарезервованих для когось місцях, які випадково залишилися вільними. Павці концерт сподобався, і особливо тромбон. Куліса у нього літала; звук — тріскотливо-бархатний. Він видавав такі губні трелі, що Павка і від трубачів не чув. Опісля концерту приголомшені і ошасливлені хлопці умировтворює покрокували до табору.

Бригадир Яно чергове навідався "почистити кулемет".

— Дурраком я народився, дурраком я й помру, — крушився він на другий день зранку: — Велосипед загубив, черевики загубив, дома не ночував... Розхитуючи головою, він журно вдивлявся у свої долоні. Вони у нього — справжні клешні; червоно-сині, мозолясті, з покрученими пальцями, поламаними нігтями і випнутими жилами. Демобілізувавшись майором, він пішов у будівельники і відтоді лише копав землю та місив бетон. Від сонця, вітру й алкоголю його обличчя почорніло і зморщилося на дрантину. Він здавався нізчимним, як безалкогольне пиво, проте його хвилював поточний момент.

— У нас свобода слова. Кожен має право висловлюватися, як хоче, стосовно будь-чого. Карикатури на Дубчека у газетах бачили? А у вас на Брежнева таке можливо? У вас одна-єдина "Правда", а у нас газет безліч і всі різні.

— Яно, тобі не набридла політика? Давай краще за жінок.

— Зараз ми живемо гірше, ніж перед війною.

— У вас — справжній рай, а вам усе мало.

— За Масарика робочий за годину заробляв на двадцять келихів пива, а тепер і на десять не заробиш. Дубчек пообіцяв підвищити платню, але ви не дасте...

— Скажи краще, де у Празі ловлять жінок?

— Звісно, у нічних барах, але стережіться зарази.

Майже щовечора одеситів знаходив їх приятель Густав. Він оплачував випивку і розповідав про життя. Ще до війни, у тисяча дев'яност тридцять сьомому році, коли йому було дев'ятнадцять, він поїхав заробляти до Німеччини. Найнявся до доброго господаря робітником по двору. Працював добросовісно, і отримував добру платню. Хазяїн мав молоду дружину, але дітей не надбав. Якось завів він розмову. "Ти, парубче, мені подобаєшся. Працюєш сумлінно; сам білявий, блакитноокий, атлетичної статури, одним словом — справжній арієць. І моїй дружині ти приглянувся. Може, вона від тебе народить? А я тобі добре заплачу". Не відмовився Густав від доброї справи, і за півроку руда німкеня завагітніла. Народила міцного білявого, блакитноокого малюка, а Густав на зароблені гроші побудував у Братиславі дім, в якому живе й досі.

Децо у поведінці старшого друга здавалося дивним: розрахувавшись за всю компанію, Густав звичайно залишав особисто Ляні сто крон.

— Здається, Льоню, він тебе клеїть. Він не гомосек? — припустив Гриша.

— А хіба я не схожий на арійця?

— Не упусти *шару*, — порадив Славко.

— Це ж твійлюбимий вид спорту, — підструнчив Павка.

І ось, одного дня старий запросив Льоню в гості. Повернувся він до табору, коли вже світало, і п'яний як чіп. Про події розповів увечері. "У нього, насправді гарний будинок на березі Дунаю, з садом і басейном. Захожу — стіл накрито на трьох; жінку зовуть Марта. Набагато молодша, але дещо уклякла. Видно, що колись була миловидною, а зараз як бліда поганка. Дід поскаржився, що вона хвора на рак, і лікар порадив їй ярого мужика. Відтоді вона безпрестано його просить: *пйхай мене, пйхай мене*, а він не змозі. Я ж мовчу. Сидимо, бенкетуємо. Марта трохи побула і пішла наверх, а Густав мене штовхає: йди слідом. А на столі — розкіш неймовірна: і шампанське, і віскі, і коньяк "Наполеон"... Умовив я діда ще посидіти, і пили ми по-їхньому: маленькими ковточками, без закуски, лише під цигарку. Зрештою, він зламався і заснув, я ж вислизнув із двору і, не знаючи дороги, наугад побрів берегом Дунаю. Так і дістався табору. А Густав нехай пробачить: хіба ж на небіжчицю у мене підніметься?"

Нарешті настав день получки. Інженер, як і обіцяв, виплатив зверх заробленого відрядні, тож загалом копачам вийшло по три з половиною тисячі крон кожному. Павка з Льонею перш за все кинулися купувати фірмові джинси "Super Rifle", але вони продавалися лише у валютному магазині, за бони, які вимінювались у валютчиків по курсу сто доларів за тисячу крон. Високий літній джентльмен у синьому костюмі з червоною краваткою завів їх у сумне підворіття, розклав пухке шкіряне портмоне завбільшки з том "Війна і мир", щільно начинене бонами і кронами. Хлопці, що взагалі не користувалися гаманцями, переглянулися: "Дати б старому херу по чану і..", — спало їм на думку. Отримавши бони, вони придбали по парі синьо-голубих, прошитих подвійним швом золотистими нитками і прикрашених шкіряними лейблами штанів, і прямо з примірювальної почимчикували хвалитися друзям.

— Не дарма місяць у землі довбалися, — підсумував Льоня.

Перед самим від'їздом до українських студентів завітав директор пригороднього радгоспу, на території якого й велося будівництво житломасиву. З собою приніс кошик зрілих оксамитово-золотавих персиків.

— Від сьогодні спущу вже в сад собак. Влітку ми звичайно так робимо, щоб зберегти врожай, — з усмішкою повідомив гість.

Хлопці переглянулися. Насправді, вони повсякчас лазили попід дротом і цупили ще зелені плоди; зберігали їх у темряві попід ліжком та хрумкали по мірі дозрівання.

Прибігли попрощатися Анетка з Елішкою. Визвали Сашка і похапцем його розцілували. Всім іншим помахали ручкою і, сміючись, втекли.

— Шкода, що на острові суцільно стирчали оцупки, — побідкався Павка.

— А ти хотів чешку на дереві? — підколов Льоня.

— Вони не чешки, вони — словачки, — вкотре підправив Гриша.

Попрощатися до вокзалу прийшов Павчин приятель, студент-філолог Ян. Він кілька разів навідувався до Павки, і вони спілкуватися на літературні теми. Ще взимку Павка прочитав книжку словацького письменника Ладислава Мнячка "Смерть зоветься Енгельхейн", і вона його зворушила. У творі йшлося про партизанку-розвідницю Марту, яка спокушала німецьких офіцерів і в ліжку, страждаючи душевно, здобувала від них цінну інформацію. А в радянській літературі розвідниці витягували ворожі секрети виключно завдяки своїй інтелектуальній вищості, і Павці це здавалося не правдивим. Коли ж він схвально відізвався про автора, Ян, до того завжди стриманий, вибухнув і назвав письменника курвою: той не підтримував відокремлення Словаччини від Чехії.

— Чому ви, українці, миритеся з російським пануванням? Ми, словаки, все одно здобудемо волю і побудуємо власну державу, а ви так і залишитеся другосортним народом? Ось, наприклад, ти сам із Конотопу, а скажи: хто написав "Конотопську відьму"? Кажеш, Котляревський... Бач, не знаєш, що насправді, Квітка-Основ'яненко.

— Яка різниця: чехи, словаки. Ми взагалі не розрізняємо, хто руський, хто українець, а хто грузин чи вірменин. Ми всі розмовляємо російською, читаємо Пушкіна, Толстого і Достоевського.

— А ми — не чехи, ми — словаки. Ми хочемо спілкуватися словацькою мовою. Хоча насправді я маю друга з Карлова університету, він хоч і чех, але дуже переживає з приводу вашої окупації. Казав, що якщо таке станеться, він спалить себе прямо під королем Вацлавом. Може, і я вчиню так само... Ось, візьми на згадку томик Павола Гвездослава. Це наш найвидатніший поет, подібний вашому Шевченку.

Дядько Густав попрощався напередодні. Востаннє пригостивши приятелів пивом, він нагадав прохання знайти в Одесі капітана Баштаніка і передати йому лист. Признався, що й досі не визначився, чи зустрічати радянське військо квітами, чи йти в партизани. Насамкінець вручив Льоні двісті крон і пішов.

— Нарешті, погуляємо, — сказав Льоня і трепетно похлопав праву задню кишеню новеньких джинсів, туго набиту листатими сотенними купюрами.

— Скупимось у Празі: там ширший вибір і все дешевше, — підказав Гриша.

Як гарно тут, у Чехословаччині! Нам би так, — розмірjався Павка.

Не знали хлопці, що тієї ночі у Москві засідатиме Політбюро Комуністичної партії Радянського Союзу, яке прийме "історичне рішення", і вже вранці Міністр оборони маршал Гречко збере на робочу нараду найвищий армійський генералітет.

— Уночі відбулося засідання Політбюро, яке прийняло рішення входити до Чехословаччини, не остерігаючись навіть третьої світової війни. До операції залучаємо тридцять дивізій — майже півмільйона солдатів і офіцерів військ держав Варшавського Договору. Безпосереднє керівництво операцією покладено на командувача родом військ генерала армії Мегрелова, — зосереджено сповістив маршал.

— Товаришу міністр, та ми. та ми вчасно. ми рознесемо їх вщент до бісової матері!

— Спокійно, генерале.

— Товаришу міністр, сім моїх дивізій завжди готові пошматувати будь-кого!

— Конкретно стосовно 98-ї дивізії...

— Докладаю. Дивізія готова до висадження парашутним способом. Не пізніше, ніж за дві години після отримання сигналу.

— А що скаже стосовно боєготовності чехословацької армії генерал Макаров? Ви ж там з ними здружилися, чи не так?

— Ніякої бойової підготовки не ведеться. Політичне виховання особового складу занехаяне. Солдати звичайно ночують по домівках, стирчать у барах і пиварнях. Багато-хто з офіцерів і генералів невдоволені Дубчеком і взивають до нас якнайшвидше навести у країні соціалістичний лад.

— Ну, тоді, як кажуть, — з Богом. Нараду закінчено.

У коридорі командувач в торкнувся плеча командарма Макарова.

— Ты всё понял, Саша?

— Так точно! Филипп Васильевич.

— Ну, и как ты понял?

— Будем действовать решительно.

— *Драть их всех надо и фамилий не спрашивать. Вот, что надо!* — підправив командувач і на підтвердження своїх слів погрозливо пукнув.

— *Так точно, товарищ генерал армии!*" — командарм витягнувся у стойці "смирно".

У Празі одеську групу розмістили у студентському гуртожитку на лівому березі Влтави у районі Сміхов. До середмістя гості добиралися трамваєм. Зранку їм організовували екскурсії, а по обіді вони, розбившись на купки, вешталися по магазинах. Аби не дратувати публіку уніформою, усі швиденько переодягнулися в обнови. Гуртом відвідали славнозвісні пиварні: "У Каліка", де за легендою любив відпочивати бравий солдат Швейк; "У Флеку" — найстарішої пивоварні Праги, де подавали унікальне саморобне пиво і смажені поросячі ніжки до нього. Пригощалися за довгими дерев'яними столами, разом з усіма національностями впереміш: поляки, східні і західні німці, мадяри, шведи, англійці, французи, — хто тільки не трапився! Балакали кожен своєю мовою, і всі розуміли про що йдеться. Скільки де заробляють? Чиї дівчата красивіші? Хто краще співає: Том Джонс чи Карел Гот? З кожним келихом взаєморозуміння покращувалося і покращувалося, і ніхто не торкався політики. На третій день їм показали Градчани, собор святого Віта і "писающего мальчика" — символ свободи і демократії.

Ближче вечора, коли інші відправилися відпочивати, Гриша, Льоня, Павка і Славко, сплативши за вхід по тридцять крон, шмигнули в нічний бар. Ліфт опустив їх у модернізовану погребіцю. З мебльованого величезними дзеркалами вестибюля, у притушеному світлі стінних торшерів заманливо проглядався яскравий майданчик, оточений м'якими ложами. У глибині залу на примості, ліворуч від шинквасу, стояли барабани.

— Щось я не побачив виходу, окрім ліфту. Якщо схочеш, так і не вискочиш, — затурбувався Льоня.

— Нічого, розрахуємось, як люди, — Павка ляснув себе по кишені з грішми.

Почтивий розпорядник усадив четвірку праворуч від входу, на узвишші, звідки оглядався увесь зал. Молоденький офіціант у довгій малиновій фартушині вручив кожному товстезне меню у червоній глянцевої палітурці. Гриша склав книжки купкою, не роздивляючись:

— Нам воно не ні до чого.

Насправді із замовленням він визначився ще в Одесі: один і одна десята літра італійського вермуту "Cinzano" і три блюдечка солоних горішків.

— Вісімнадцять градусів і лише сорок п'ять крон; вистачить на всю ніч, — запевнив він.

Офіціант відкоркував обгорнуту рушником пляшку, накапав у бокал і подав Гриші. Понюхавши і лизнувши, той схвально кивнув.

— Павук, ти що, спати сюди прийшов? — скомандував Льоня.

Із старого шкіряного портфеля, в якому Гриша звичайно тримав гуртові документи, Павка витягнув четвертинку "Московської" і подав Льоні розливати.

— Клятий німець: так і зиркає, так і зиркає! — поскаржився той, ховаючи порожню пляшку.

За сусіднім столиком, що стояв трішечки вище, гуляла трійця: імпозантний чоловік в бордовому піджаку і дві жіночки. Одна, — руда, білошкіра і ластата по усьому глибокому викоту чорної сукні. Тонкими фіалковими губами і помальованими синім очима вона нагадувала парижанку з картини Огюста Ренуара. Друга, — пишноволоса чорнявка у червоній шкіряній сукні. Кароока, чорноброва, з довгими пухнастими віями і гаряче-червоними губами, вона скидалася на Клеопатру. Подруги палили довгі тонкі сигарети і щось поміж собою шепотіли.

— Недобитий німецький буржуй. Як дав би в лоба, — підтакнув Павка. Глянув на свій стіл і з жалем додав: — Могли б і тушонки прихопити...

— Ти що, Павук, жерти сюди прийшов? — докорив Гриша.

Заграв оркестр і насередину вийшли перші пари. На протилежному боці майданчика нудилися три шоколадні білявки. Вони теж не шикували: обходились кавою і попільничкою.

— Бачте, як зиркають у наш бік! Пішли до них, — запропонував Льоня, і прихвативши з собою незайманий шкалик, брава трійця рушила впоперек майданчика.

Рудоволоса сусідка танцювала з "Буржуєм", а "Клеопатра", залишившись сама, палила довгі сигарети і раз від разу прикладалася до бокала.

Павка нишком на неї зиркав, не наважуючись запросити. Він сидів пеньком, палив "Приму" і придивлявся до музикантів, які видалися йому знайомими. Точно! Вони гастролювали в Одесі, у літньому театрі, у складі джазу Густава Брома! Тоді ще його виперло на сцену з квітами, яких він нарвав із найближчої клумби, і співачка — її звали Ярмилою — поцілувала його у щоку. Музиканти пішли на перерву, і публіка розійшлася по столиках.

— Ви, бува, не з Радянського Союзу? — раптово запитав "Буржуй" російською.

— Ну? — перепитав Гриша.

— Мене зовуть Павел. Я — член комуністичної партії Австрії, чемпіон Австрії з боксу і маю друзів у Радянському Союзі. У чвертьфіналі Олімпіади в Мельбурні я програв вашому Валерію Попенченку. Ось ми разом на фото.

Валерій Попенченко був кумиром радянських любителів боксу, тож Гриша, сам першорозрядник, виколупав з портфеля півлітрівку і розлив на усіх.

— За дружбу! — проголосив австрієць і представив супутниць: — це моя наречена Хільда, а це її дружка Марта. Ми тут автомобілем у шлюбній мандрівці. До речі, у мене машина Волга.

— Жінки розмовляють по-російськи? — поцікавився Павка.

— Анічирк.

Австрієць пішов до шинквасу і повернувся з двома пляшками "Столичної", ще й у супроводі трійці музикантів: трубача, тромбоніста і саксофоніста.

— Я сам граю на саксофоні, а Павка — тромбоніст, — Гриша налив музикантам по щедрій чарці. Про Одесу вони зберегли найкращі спогади, і Павка поцікавився співачкою.

— Ярмила скурвилась, — засміявся трубач. Допивши, музики перейшли до іншого столу, а "Буржуй" звернувся до Павки:

— Марта цікавиться, чому ти такий зажурений?

— Я сумний, бо ніколи в житті не матиму такої чарівної жінки, як вона.

Павел переклав, Марта розсміялась і запросила закоханого танцювати. Саксофон надривно виспівував "Ноктюрн Гарлему"... Красуха притиснулася грудьми і дозволила Павці зануритись обличчям в пишне волосся. Він лизнув їй вушко. Вона ще щільніше припала до нього, і вони, не звертаючи на рвучкі ритми, повільно колихалися на місті усі п'ять танців.

Тим часом навколо їхнього столика здійснювся ґвалт. Місцевий парубок присіпався до австрійця за те, що йому танцювати з Хільдою він відмовив, а темношкірому хлопцю не заперечив. "Який же ти австрієць!" — галасував він. Як комуніст-інтернаціоналіст Павел спробував угамувати молодика, але той почав розмахувати руками, і йому на допомогу підскочили ще двоє. Їх перестріли Гриша з Павкою. Їхні міцні статури і покривлені носи самі по собі вже викликали повагу, а до них ще приєдналися двоє з порожніми пляшками у руках. У закладі запанувала тривожна тиша. Оркестр з ні того ні сього завів Гімн Радянського Союзу. Австрієць, опустив руки, витягнув їх по швах і на повний голос заспівав німецькою. До нього приєдналася публіка, і тільки одеська четвірка, не знаючи слів, мовчки роззявляла роти.

— Ти диви, тут усякий наш Гімн знає, — здивувався Льоня.

— Так це ж усі наші туристи! Просто переодяглися в іноземне, — вигукнув Славко.

Нападники відступили. Двічі повторивши урочисту пісню, Павел угамувався, і оркестр заграв "Віденський вальс".

— Павучок, оті польки розкололи нас на пляшку "Чінзано", і ми йдемо до їхнього готелю, — гордовито заявив Гриша.

Павка кивнув. Він уже пристроївся впритул до Марти, коліном у коліно, ковтав з її

бокала вино і вигадував мить на поцілунок. І та йшла назустріч: притуляла йому до губ свою сигарету і куштувала з його бокала. Коли хлопці пішли, музика раптом змовкла. Публіка скупчилася навколо шинквасу, де бармен вмикнув радіо. "Я закликаю увесь народ зберігати спокій і наказую армії не чинити жодного опору"... — призивав з динаміка Президент ЧССР Людвіг Свобода. Народ заметушився; біля ліфту утворилася тиснява, і розпорядник відчинив вихід на аварійні сходи. Австрієць підігнав свою "Волгу", і Марта, прощаючись, гаряче прилипнула до Павчиних губ. Австрійці поквапились якнайшвидше перетнути кордон, а Павка влився у натовп, що плив широкою вулицею із символічною для картяра назвою NaPrikupe. "Знав би прикуп — жив би в Сочі"; "Не маєш ходу — ходи з бубни", — прийшло на ум. Світало. З під'їздів виходили заспані люди і вливалися у загальний потік. Час від часу всі дружно стрясали кулаками і скандували: "Дуб-чек, Сво-бо-да! Дуб-чек, Сво-бо-да"! Павку захопила ейфорія. Він відчував себе учасником історичних подій і радів: "От тут-то я й отримаю сюжет для свого роману!"

"Радянські танки вже входять в Прагу". "Є загиблі..." "Проти нас ополчилися всі "брати" по соцтабору: поляки, мадяри, румуни, німці. Одні тільки болгари утрималися від інтервенції". "Десантники оточили ЦК КПЧ, арештовують Дубчека..." — печальні новини кружляли над демонстрантами. Колона дісталася старовинної чотириповерхової будівлі на набережній Влтави, оточеної двома рядами вояків із автоматами, і зупинилася перед офіцерами, за якими щільною шеренгою вишикувалися солдати в малинових беретах із автоматами напереваги.

"Рано утром, на рассвете,

Когда мирно спали дети,

Брежнев дал войскам приказ И послал войска на нас..." —

декламувала тендітна жіночка, вчепившись у декоративну огорожу. Малинові берети виявилися для Павки новиною, і він вирішив поцікавитись, що це за небачений ним досі рід військ. Нехтуючи двома офіцерами, що кинулися навперейми, впевнений, що свої в нього не стрілятимуть, він покрокував навпрошки через площу. Натовп, переконавшись, що зухвальцю нічого не сталося, наводнив майдан і зупинився за якийсь метр від наїжаченої короткими автоматами лави. Павка спробував розговорити солдат, але до нього підскочив підполковник у малиновому береті і, погрожуючи пістолетом, відігнав назад у натовп. Сміливцем, що допоміг перетнути площу, зацікавилися кореспонденти, обвішані камерами і мікрофонами. Один із них, дізнавшись, що перед ним радянський студент, підвів його до покрученого велосипеда, що валявся посеред площі. Поряд стояв чоловік із закривавленою сорочкою в руках.

— Ваш танк щойно збив велосипедиста, — оголосив журналіст і, підсунувши мікрофон, запитав: — Ти вважаєш правильним, що ваше військо окупувало дружню незалежну країну?

— Ні, це помилкове рішення, — впевнено відповів йому Павка.

Збоку будівлі ЦК КПЧ, на газоні, він побачив взвод плаваючих танків. З трансмісії одного з них, стирчала засмальцьована спина механіка.

— Вільний хід тяги має бути в межах сім-десять міліметрів, — підказав йому Павло.

— Знаю. Тут гайка не піддається, — відповіла спина.

— Змочи соляркою.

Спина випрямилася, механік озирнувся і, побачивши перед собою патлату фізіономію, спантеличено запитав:

— А ти хто такий?

— Механік-водій першого класу. Три роки тому я на такій самі лайбі плазував по сопках радянського Заполяр'я. А тут я у складі студентського будівельного загону. Ми будували дорогу Братиславі. А ви з якого похмілля тут?

— Насправді, ми служимо у НДР, під Дрезденом. Оце підняли нас по тривозі, скинули на їхньому аеродромі, вночі, щоб американці не випередили. Не повезло: два місяці залишилися до дембеля, а тепер хтозна... Пробач, земля, ротний вже біжить.

— Ти хто такий? А ну геть звідси! — заволав здалеку офіцер у комбінезоні.

Діждавшись, як Дубчека вивели з будівлі, Павка рушив у бік середмістя. Внизу, понад Влтавою, радянські кулеметники оточили розташування військової частини, до якої звідусіль понуро стікалися на службу чеські офіцери. Протилежним берегом, гарматами наперед, неначе слоненята із задраними в небо хоботами, — рухалася вервечка п'ятдесятп'яток з білими смугами на баштах, не стертих після закінчення навчань.

Опісля насиченої ночі організм жадав пива. Павка підійшов до єдиної відчиненої ятки і мовчки, щоб не розпізнали, протягнув торговцю дві крони. Настрій покращився. Пражани щільно, неначе на свято, заповнили вулиці. Балкони прикрасились триколорами. В руках перехожих майоріли невеличкі прапорці. Вздовж вулиці сновигала відкрита вантажівка, набита молодими людьми з прапорами, які вигукували гасла і заклики до єднання. Павка дістався *Старомесьького Намесьця*, заставленого зенітними кулеметами. Навколо бойової обслуги купчилися зграйки допитливих дівчат у міні-юбках, і бійці поважно роз'яснювали їм особливості ввіреної їм зброї. Ян Гус, з зав'язаними білою хусткою очами, стояв на своєму парапеті, на якому білою фарбою, жирними літерами було написано: "*Русские —домой!*" Обидва боки Вацлавської площі заповнили колони бронетранспортерів із солдатами наверху. Наблизившись ближче до монумента королю Вацлаву, Павло розгледів, що стіни і вікна Національного Музею дрібненько поколупані кулями. Сержант із найближчого бронетранспортера винувато пояснив: "команда була не стріляти; лише відповідати вогнем на вогонь. Звідти начебто застрочив кулемет, а серед нас половина — новобранці. Вони з переляку і випустили, по повному ріжку, не цілячись..."

Одна п'ятдесятп'ятка відбилася від своїх, заблукала і застрягнула, упершись дулом у вітрину ювелірного магазину. З-за рогу, з балкону Національного Радіо доносились гучні промови. "Інтелігенти. Галасують, а до спротиву не здатні. Та й що зробиш проти такої навали?" — подумав Павка. Гармата заважала механіку розвернутися, а здавати задом у натовп він не насмівся. Екіпаж задраїв усі люки, і Павка ясно уявив собі командира, що марно кричить у рацію: поміж домами рації не працюють. "Яким треба

бути ідіотом, щоб наштовхати Прагу танками?"

"*Máte ne jaky kapesnik, nebo neso takove?*" (Маєш якусь хустинку, чи щось подібне?) — звернувся до подружки високий патлатий хіпі у злинялих до білості і розлізлих на колінах джинсах. Дівчина розсміялася і стягнула з колготок ажурні трусики:

"*Jo odpovídate?*" (Таке підійде?)

"*Skvele!*" (Прекрасно!)

Патлатий підійшов до танка ззаду, до двох бочок із пальним, приторочених до броні; вивернув не туго затягнутий зашрубок, спустив у солярку кінчик трусиків, трішечки зачекав і підпалив запальничкою "Мальборо". Павка не встиг і рота розкрити, як броня зайнялася. "То через нітрофарбу. Аби ж ми менше нею мазюкали..." — згадав він армійський звичай. Коли командир висунувся з люка, вогонь уже підбирався до башти. Екіпаж кинувся евакуювати боєкомплект. Кілька роззяв, разом із підпалювачами, вишикувалися ланцюжком і, передаючи снаряди з рук у руки, допомагали відтягувати їх до вітрини взуттєвого магазину з нафарбованим на ній закликком "*Russians go HOME!*" За лічені хвилини танк розжарився, як не вимкнена праска; зайнялися резинові котки, а з трансмісії повалив чорний дим. Танкісти оточили свій скарб і насторожено озиралися.

— Що ж ви не поскидали бочки, як це належить перед боєм? — запитав Павка.

— Не було такої команди. Три дні стояли на кордоні в горах, усе щось чатували. Потім погнали без зупинки. Була задача сягнути Праги швидше, ніж сорок п'ятому. А вулиці тут, сам бачиш, вузькі, розвернутися ніяк, ще й карта не по-руськи — виправдовувався командир.

Павук! Де тебе носить? Нас негайно везуть до вокзалу. Евакуюватимуть через Польщу. Твої речі ми склали і винесли, — насупився невдоволений Гриша, хоча і сам тільки-но повернувся від польок.

— А чому не через Фінляндію?

— Не жартуй. Є інформація, що в горах під Банською Бистрицею вже діють партизани.

— Ти віриш? Які з них партизани? Культурний народ. То, мабуть, наші спецзагони дурять...

Прикуси язик, краще глянь сюди, — Гриша розгорнув ранішню газету "*Práce*". На фоні оточеного десантниками ЦК КПЧ красувався балакучий студент з Одеси: — Прочитай, що ти напатякав іноземним журналістам.

— А хто читатиме ці газети? Я ж тут без емблеми! Поголюся, перевдягнуся...

— Не переживай: у нас є кому читати, і є кому спитати.

— На ось, не страждай, — Ляоня простягнув надпиту четвертинку, — розкажи, що бачив?

Попри невдачу з отоварюванням заробленої валюти Павка перебував у піднесеному настрої. Йому пощастило стати свідком неординарних подій і, щоб зберегти первинну інформацію для майбутнього твору, він прихватив із собою паку празьких газет.

Одеса знемагала від жару і млявого кохання. В переповнених трамваях чоловіки

припадаючи животами до жінок, вбраних у тоненькі і прозорі плаття, ґавили свої зупинки. Пропиваючи в Аркадії остачу зароблених крон, Павка познайомився з групою студентів з Братислави, яких не випустили з Одеси до з'ясування всіх обставин. Симпатичні, вони видалися Павці збентеженими, і щоб якось їх заспокоїти, він збігав до гуртожитку за їхніми газетами. Похапцем прочитавши, не допивши пиво, словаки поквапилися до готелю. Павка ж заштовхнув пресу у задню кишеню джинсів і до вечора швендяв по ятках і павільйонах, доводячи стрічним і поперечним істинну правду стосовно Чехословаччини. Врешті-решт балакучого просвітника, схожого на іноземця, затримали дружинники. Вони доставили його до відділку міліції, куди незабаром прибув чоловік у цивільному, як з'ясувалося, майор КДБ, який і допитав затриманого.

— "*Práce*", по-нашому "Труд", — газета профспілок; "*Smena*" — комсомольська газета, а це — "*Rudé Pravo*", орган Комуністичної партії Чехословаччини; що тут антирадянського? Насправді ж я вважаю, що можна було обійтися і без танків. Чехи — культурний народ; вони як діти: нізащо б не взяли за зброю. А так вони нас зненавидять на всі віки. Це помилка, — наполягав на своєму Павка.

— Це ти? — оперативник ткнув пальцем у Павчине інтерв'ю на майданчику перед ЦК КПЧ. Дружинники радісно зареготали. Офіцер рекувізував літературу і розпорядився відпустити затриманого.

— У понеділок зранку з'явився у деканаті, — наказав він Павці.

Секретарка декана передала вказівку йти до парткому. Іван Іванович, заступник секретаря парткому, чекав на нього з розгорнутою газетою "*Práce*" на столі.

— Значить, ти стверджуєш, що ввід військ до Чехословаччини був помилкою?

— Авжеж. Вони нас любили.

— Я зустрічався з ними у травні сорок п'ятого. Як вони нам раділи! Але ж ми з тобою всього не знаємо: Політбюро, мабуть, видніше.

— Хіба я не маю права на власну думку? Танки в Празі — це безглуздя.

— Засідання парткому післязавтра об одинадцятій. Збрий бороду і вдягнись по-людськи. Раджу тобі покаятись.

Попри слушну пораду, Павка постав перед парткомом таким, як був: зарослим, у джинсах і в'єтнамках на босу ногу. За минулий день його встигли звільнити від обов'язків комсомольського секретаря факультету, а воєнно-морська кафедра позбавила майбутнього офіцерського звання. Члени парткому — проректор з учбової частини, завідувачка кафедрою марксизму-ленінізму, три професора і два аспіранти, секретар комітету комсомолу Мелентій — усі відвертали від нього очі. Іван Іванович, у своєму вічному напіввійськовому френчі з трьома рядами орденських колодок на груді, безстрашно виклав суть справи і надав комуністу Шелестовичу слово для пояснення своєї поведінки.

— Розумієте, чехи не збиралися відходити від соціалізму, вони лише хотіли вдосконалити демократію і підвищити добробут людей... А хіба наша Партія не проголошує те саме? В магазинах у них є все, а заробітна плата вища за нашу. Вони казали: залиште нас у спокої, дайте нам зробити, що ми хочемо, ви подивитесь і

вчините у себе так само. Це культурний народ, який не збирався влаштовувати збройний переворот. Введення військ вони сприйняли як вторгнення, як окупацію. Вийшло так, що ми образили маленький народ, який нам вірив, на нас сподівався, і я думаю, що це надовго. Зрештою, я вважаю, що рішення було помилковим. А газети я привіз на згадку про історичний момент.

— Тобі відомо, що під виглядом туристів німці з ФРН заздалегідь наводнили Чехословаччину агентурою, щоб відторгнути її від Соціалістичної Співдружності?

— Насправді, німців там не люблять...

— А скільки наших воїнів полягло, визволяючи Чехословаччину від фашистів, ти враховуєш? І що, це все дарма?

— Нас возили до меморіалу "Славін" у Братиславі. Там поховано більше ста тисяч наших воїнів. Там якраз перебував Генеральний секретар Леонід Ілліч Брежнєв з візитом. У своїй промові він завірив, що військового втручання не відбудеться. Мовляв, не для того ми вас звільняли у сорок п'ятому, щоб потім окупувати.

— Тобто, ти вважаєш, наш Центральний Комітет, Політбюро і Уряд помилилися?

— Так.

— А ти знаєш, що б з тобою зробили у тридцять сьомому? — раптом запитав майстер господарської частини, виконроб, котрий на третьому курсі особисто приймав ремонт сантехніки, виконаний Павкою і Льонею під керівництвом "Гарбуза".

— А хіба Партія не засудила ті дії?

Слухаючи Павлові одкровення, завідувачка кафедрою марксизму-ленінізму Євдокія Семенівна Ягибко, не стримувала сльози. Студенту Шелестовичу вона викладала історію КПРС і оцінила його знання на "відмінно". І в подальшому він був відмінником по всіх суспільно-політичних предметах, а тепер виходило, що увесь час він прикидався? А тут ще саме їй доручили сформулювати і оголосити проект рішення.

— Те, що ми почули, викликає серйозне занепокоєння і тривогу, — розпочала Євдокія Семенівна. — Студент нашого ВУЗу, відмінник, член партії, продемонстрував кричущу політичну незрілість і слабкість духу. Фактично він піддався на заманливі видумки буржуазної пропаганди. Я була в Чехословаччині. Так, певною мірою, матеріальний добробут там вищий, але це ж усе за наш рахунок! Вони не мали таких втрат у війні, як Радянський Союз; по нафтопроводу "Дружба" отримують від нас нафту за заниженою ціною і мають багато інших економічних привілеїв. Вважаю недоречним ставити під сумнів рішення Центрального Комітету, Політбюро і Уряду. Враховуючи, що комуніст Шелестович навіть на засіданні партійного комітету не визнав своєї помилки і не покався, пропоную: "за політичну незрілість, проявлену у провозі через кордон і розповсюдженні серед громадян антирадянської літератури, Шелестовича Павла Гнатовича виключити з членів КПРС і просити бюро райкому затвердити це рішення".

За рішення проголосували одноголосно, і тільки проректор Куценко, що колись захоплено відізвався стосовно "Венери XX століття", утримався. Після закінчення засідання Іван Іванович порадив Павлу не їхати на переддипломну практику, натомість

діждатися остаточного рішення райкому.

— Можливо, практика тобі вже й не знадобиться, — мовив він.

Друзі Павчину пихатість не підтримали.

— Нахера тобі ті чехи? Витурять із партії, вигонять з інституту, з общаги. Підеш бичувати по Одеських пляжах, поки не здохнеш від цирозу? — обурювався Льоня.

— Поїду до Сибіру будувати Красноярську ГЕС.

— І з глибини сибірських руд захищатимеш чехів?

— Слухай сюди, Павучок: до засідання райкому — ніякого алкоголю. Палити — пали, а про вино й навіть пиво не думай. Порушиш, — наб'ю морду, і Жулан не заступиться, — Гриша пригрозив волохатим кулаком.

— А до чого тут я? Я що, мамка-повитуха? — подав голос Валько.

Льоня з'їздив до Конотопу і привіз Наташу. Вислухавши брата, Наташа — змалку просякнута ідеалами справедливості, свободи, рівності і братерства — розчулилась і вже, було, підтримала брата, але схаменулася і пояснила, що втрачати майбутнє — це не розумно. Заплакала і передала татову пораду повести себе у райкомі розважливо.

Тиждень без вина і пива вкрай знесилив Павку. На засідання він з'явився постриженим, побритим і в позиченому костюмі.

— Навіщо тобі чуже горе? — востаннє напутив Гриша. На тверезу голову Павка й сам засумнівався в своїй правоті. Втратити п'ять років навчання; занехати сорок вже зданих іспитів і чотири курсових проекти, щоб колись розпочати все з нуля, — видавалося безглуздом.

Бюро засідало за полірованим столом, у якому крізь вікно віддзеркалювалась мила одеська осінь; Павку остаточно відвернуло від Сибіру.

— Що це ви, Іване Івановичу, начудили: просите виключити, а характеристику надаєте наче на нагороду. Він — і відмінник, і активіст, і секретар первинної комсомольської організації, і спортсмен, і редактор стінгазети. Як це можливо? — невдоволено зауважив перший секретар райкому.

— Так на факультеті склали. Декан підписав.

Слово надали винуватцю, а він вже змінив платівку: чехи не вдячні, жирують за наш рахунок, а самі тільки і зиркають, як би перебігти до НАТО. Так, попервах він їм співчував, але наразі схаменувся.

Не всі члени бюро задовольнилися покаанням. Виринули хитромудрі запитання.

— Скажи, будь ласка, Шелестович: як би ти вчинив, якби перебував у складі нашого контингенту? — запитав верткий секретар райкому комсомолу.

— Виконував би накази командирів.

— Ага! Тобто ти вважаєш, що радянські воїни діяли примусово, ане на основі власного інтернаціонального переконання?

— Я такого не казав.

— Ну, добре, як ти зараз оцінюєш свою поведінку? — примирливо запитав головуючий.

— Жалкую, що підпав під вплив буржуазної пропаганди. Визнаю свою провину,

відмовляюсь від усього, що висловлював до цього, і прошу бюро райкому залишити мене в партії.

Зрештою, на голосування було винесено дві пропозиції: підтримати рішення парткому інституту і виключити з партії; об'явити сувору догану з занесенням до облікової картки. Голоси розділилися порівну. Всі повернули голови у бік воєнного комісара Приморського району, полковника, який ще не проголосував.

— Це ж ти служив на Півночі?

— Так, три роки. Механіком-водієм танка у частині 26738.

— Я отримував вдячний лист командира батальйону на цього хлопця, тому я за другу пропозицію, — промовив полковник, і його голос став вирішальним.

На виході Іван Іванович підбадьорив Павла:

— Вітаю. Що то за комуніст без догани? Мандруй на свою практику.

Розділ III. Кримська осінь

Павка сидів на терасі літнього ресторану, милувався Севастопольською бухтою і подумки декламував Блока:

"И каждый вечер друг единственный

В моём стакане отражён,

И влагой терпкой и таинственной,

Как я, смирён и оглушён".

Відбувши практику, він залишився в Криму, щоб відпочити та відвідати його принади і історичні місця. Як висловилася викладачка кафедри металознавства, яка перевіряла хід практики, — ловіть момент, щоб корисно провести час. Вірний друг Льоня, який давно всюди побував, повернувся до Одеси. Павка вже відвідав музей Айвазовського у Феодосії, хатинку Олександра Гріна у Старому Криму і Чехова у Гурзуфі. Пошвендяв по набережній Ялти, дістався Севастополя, оглянув Панораму і Сапун-гору. Очікуючи на приміський поїзд до Сімферополя, він потягував масандрівський портвейн, коротав час і насолоджувався самотністю. Задня кишеня джинсів приємно тиснула грошима. За місяць вони з Льонькою заробили по двісті карбованців, а портвейн тут коштував якісь сорок п'ять копійок за стакан. Наразі Павка мав прекрасною Незнайомкою, яка ось-ось мусила з'явитися на терасі.

"И каждый вечер, в час назначенный

(Иль это только снится мне?),

Девичий стан, шелками схваченный,

В туманном движется окне".

Незрівнянні зваби кримського портвейну відкрив друзям сивоволосий виконроб Центрального ринку Олександр Костянтинович, у якого вони з Льонею заробляли продовж усієї практики. Вечорами, по закінченню робочого дня, він водив їх по підвалах і пригощав духмяним дурманним напоєм.

— Нумо, сюди, — запрошував Олександр Костянтинович до погрібця під назвою "Оksamит України". Вони спускалися до просторого світлого склепу, де золотими буквами на всю стіну висвітлювався напис *"В мене більше всего солнца. Да*

здравствують люди, которые умеют делать вино и через него вносят солнечную силу в души людей. М. Горький", і пили фірмовий портвейн "Масандра". Походеньки продовжувалися допізна, і всюди, куди їх заводив Олександр Костянтинівич, їм наливали безплатно.

Все почалася з того, що вони з Льонькою заізналися на тиждень. Однорупників, хто прибув вчасно, розселили по кімнатках у приватному секторі, ближче до заводу "Продмаш", а їм дістався "комфортабельний номер" у затишному гуртожитку на вулиці Самокіша, у самому середмісті. Селячи їх у великій кімнаті на двох, комендантка суворо попередила:

— Дівок не водити, унітази за собою змивати!

Завод розташовувався далеко, на околиці промислового району, і діставатися до нього приходилось двома тролейбусами. Зате парк, кінотеатр, ресторани, ринок, стадіон і магазини — все було тут, під рукою. За всю практику на заводі приятелі побували тричі: першим разом оформились і пообіцяли спеціалістам не докучати; вдруге, предстали перед керівницею практики; востаннє, перед самим від'їздом, забрали необхідні для дипломного проектування синьки.

Зранку в понеділок, радіючи, що більшість людей у цю годину горбатяться на робочих місцях, практиканти вийшли погуляти. Голод і спрага привели їх до місцевого ринку, де розкошували південні фрукти, овочі і солодоші, де торгували піріжками, пивом і вином на розлив. Пройшлися Павуками по рядах і перепробували все, на що впало око; поцупили у баби в'ялену рибину і потупцювали у бік пивної діжки. По ходу підвернулася робітка: затягти у павільйон три колоди для рубання м'яса. Товстенні і важкі пеньки не пролазили у двері, їх приходилося по усякому повертати, і трудяги захекалися. Звідкилясь з'явився пошарпаний дідуган, який пристав радити їм, що і як робити.

— Ломом, ломом підштовхуйте, — підказував він.

— А не пішов би ти під три чорти, старий алкоголік! — роз'явився Льоня.

— Не кажи так, синку! Аби я скликав сюди всіх п'яниць, то тут зібралися б і письменники, і композитори, і генерали з маршалами на чолі з генеральним секретарем.

Заробивши на колодах троячку, хлопці придбали по здоровенному соковитому чебуреку, по два пива, та розложилися на одноногому столику під вільним навісом. Вони якраз утихомирено жували, коли їх і побачив виконроб ринку. В гаражі директорської "Волги" треба було викопати оглядову яму. Грунт у гаражі складався з будівельного сміття, перемішаного з камінням і зміцненого глиною. Викидати його з ями у гаражі було нікуди, тож приходилося виконувати потрібну роботу: копати, виносити накопане відрами на купу, щоб насамкінець закидати у звислий зад сміттевозу. Приставлений до них бригадир Дмитрик сам не копав, лише підказував і розважав різною бувальщиною. Раз за разом він відлучався до винної ятки, і хлопці підраховували, що його денна норма сягає десяти стаканів портвейну. Копачів здивувало, що виконроб усе бачить, але не зауважує.

— Весело живе наш бригадир, — позаздрив Льоня.

— Мені він нагадує Яна з Братислави: такий саме чорний, зморщений і з руками, схожими на граблі.

Непересічний статус Дмитрика яскраво проявився під час білення їдальні. Попервах він маніпулював фарбопультom особисто, але опісля трикратного відвідування винної лавки ослаб, і фарба ручаями потекла по стінах. Прискочив директор їдальні Олег Васильович накинувся вчитувати мораль. Дмитрик його слухав, слухав і не стерпів: схопив за грудки і виштовхнув у розчинене вікно. А то був другий поверх. Директора забрала швидка, а у Дмитрика стався серцевий напад. Хлопці, як могли, добілили стелю і поквапилися в душ до кочегарки.

— "Мочалку" принесли? — запитав кочегар дядя Вітя.

— Авжеж, — Льоня виставив пляшку портвейну.

Високий, худий наче хрущ і чорний як паровоз; у вилинялому морському кітелі з білими плямами на місцях, де колись красувалися погони і ордени; ретельно поголений Вітя після склянки портвейну розбалакався. З'ясувалося, що він кочегарив ще на лінкорі "Паризька Комуна", тому і цю кочегарку тримає у флотському порядку: кожна трубочка пофарбована у належний колір; крани й засувки не крапнуть; насоси гудуть як мухи; котли врівноважено пихкають паром, який безперебійно надходить до їдальні і побутових приміщень. Воював же він матросом Дунайської флотилії.

— А ти не знав капітана Баштаника? — підскочив Павка.

— А як же! Бойовий командир. Гадаю, зараз він в Одесі.

— Ми не знайшли. А чеха Густава, матроса з його команди?

— Пригадую.

— Що ж буде Дмитрику? — поцікавився Льоня.

— Нічого йому не буде. Розумієш, вони троє — Олександр Костянтинович, Олег Васильович і Дмитрик — бойові товариші, морська піхота. Разом боронили Севастополь, потім разом звільняли Крим. Олександр Костянтинович командував батальйоном, Олег Васильович був при ньому замполітом, а Дмитрик — командиром розвідувального взводу. Опісля поранення в голову його визнали психічно невірноваженим, він і довідку має. Олександр Костянтинович серед них головний. Опісля звільнення Сімферополя він служив комендантом табору радянських офіцерів, яких після німецького полону перевіряли на зрадництво. Табір розташовувався на околиці. Серед в'язнів було чимало кримчан, і вони повсякчас просилися на ніч додому, до дружин. Олександр Костянтинович відпускав їх під чесне офіцерське слово, і жоден його не підвів. Насправді він ризикував: якби щось, його б розстріляли на місті. Зате тепер ті щасливі і їхні діти дякують йому, чим можуть. Будь-які будівельні матеріали — хоч то ліс, хоч цемент, хоч шифер — усе він здобуває безоплатно. І вином його пригощають задарма, куди б не зайшов... Ну, як водичка? Не холодна?

— Вищий клас! Наступного разу прийдемо з подвійною "мочалкою".

У понеділок Дмитрик не вийшов на роботу, з'явився вже у вівторок і геть понурий. Гахнув у найближчій ятці три стакани і пожалівся на свою долю. Опісля бійки з

бойовим товаришем він твердо вирішив "зав'язати". Діждавшись, поки дружина з донькою поїдуть до родичів, він примотав себе до яблуні собачим ланцюгом, замкнув на висячий замок, а ключ відкинув так, щоб не дістати. Загалом просидів він під деревом три дні, допоки його тверезого і голодного не виручив дядя Вітя.

У середу в громадській невпорядженій вбиральні, в урні для використаних папірців, Льоня угледів гаманець — справжнє шкіряне портмоне! Грошей в ньому не знайшлося, але знайшлися документи: паспорт, водійські права і службове посвідчення капітана міліції.

— Якщо відновлювати такі документи заново, то й п'ятдесяти рублів не вистачить. А вже мороки! Думаю, що червінець можна просити, — підрахував Льоня.

— Як мінімум, — підтримав Павка і утнув послання: "Якщо ви розшукуєте пропалі документи, приходьте до головпоштамту у суботу, о сьомій. Брати Карамазови". Склав папірець солдатським трикутником, списав з паспорта адресу, наклеїв марку і кинув у поштову скриньку.

В суботу до вечора бродили по магазинах. Купувати хоча б щось вони не збиралися, просто відточували звабне красномовство і залицялися до симпатичних продавчинь: те та се, давайте познайомимось. О шостій вони вже стовбичили під універмагом.

— Брати Карамазови? — почулося з-за спини: до них звернувся чоловік у цивільному. Ще двох однакових вони побачили на іншому боці вулиці.

— Ми, — відповів Льоня

— Документи при вас?

— Ось.

— А гроші? Там були гроші.

— Грошей не було.

— Що ж, і за це дякую. Візьміть винагороду, — буркнув цивільний і пішов через дорогу до своїх.

— Я ж казав червінець, — похвалився Льоня.

Невеличкий ресторан "Дружба", що містився на першому поверсі житлового будинку і мав вихід на вуличну веранду, видався хлопцям підходящим: можна було вислизнути не заплативши. Вони замовили графин "Московської" (за п'ять сорок з ресторанною націнкою), по біфштексу з яйцем і салатику з помідорів.

За три столики від них нудились над попільничкою дві фарбовані особи: шатенка і білявка.

— Дівчата, пересідайте до нас, — покликав Льоня. Пригостивши крихіток горілкою, він запросив їх до "готелю" на Самокіша.

— Там у нас затишно. Музика, і є що випити...

— Звідки ви такі вправні? — шатенка допитливо заглянула йому в очі.

— Ми — моряки. Поки судно розвантажуються в Ялті, ми вирішили погуляти Кримом. Оце відвідали Сімферополь, завтра повертаємось до Ялти, а звідти підемо до Марселя.

Сім років минуло, як Льоня покинув торговий флот, але повадки "клеїти" дівок ще

збереглися. Від приятелів, одітих у новенькі італійські джинси і строкаті мадярські сорочки, тхнуло закордонням. Льоня впевнено теревенив про Йокагаму, Буенос-Айрес, Венецію і Роттердам, а Павка, добре знайомий з його походеньками, додавав пікантні дрібнички.

— Чимось ваш готель нагадує мені общагу, — зауважила шатенка.

— Так. Центральні готелі переповнені, тож нас направили до відомчого. Прошу до столу! — урочисто проголосив він, увімкнувши світло.

На неприбраному від учорашньої вечері столі стояла розпочата пляшка кріпленого вина "Червоне" і сохли недоїдки "докторської" ковбаси і хлібні скибочки. Гості бридливо переглянулися. Льоня всадив білявку на своє ліжко і розгорнув знаменитий альбом з фотографіями по всіх портах світу. Ось він у Роттердамі, ось — у Йокагамі, а ось годує голубів на площі святого Марка у Венеції. Під подвійною вагою панцирна сітка провисла, дівочі коліна задралися вище голови і білявка розреготалася. Шатенка, залишившись за брудним столом, не схотіла слухати вірші Єсеніна і Бернса, підскочила і роздратовано скомандувала друзі.

— Пішли звідси, поки тролейбуси ходять!

— Як це пішли? Пити — пили, їсти — їли, а кохати кого ми будемо? — обурився Льоня і затулив собою двері.

— А що ми пили? Що ми їли? — накинулась шатенка: — Відчиняй, бо як зарепетую, "Гвалтують", — швидко отямишся!

Дівки чкурнули геть, і Павка примирливо зазначив: — Щоб там не було, а час ми провели непогано.

Пляшка спорожнила, а Чарівна Незнайомка так і не з'явилася. Павло продовжував сидіти в літньому павільйоні над Севастопольською бухтою, милуючись пам'ятником Затопленим кораблям, і підсумовував здобутки переддипломної практики... Матеріалів для дипломного проекту вони надбали більш, ніж достатньо. Олександр Костянтинович закрив їм по триста карбованців кожному, по сотні узяв собі, і всім вийшло порівну. Всюди побував, не вдалося лише зустрітися з Бобом Чигідіним. Шукаючи армійського товариша, він з'їздив до села Солов'ївка, що ховалося у глибокому крутоярі, по дону якого дзюрчав кришталевий струмок. Татарські хатинки, що по війні були заселені російськомовними переселенцями, почали повертатися своїм справжнім господарям, і там, де за наданою Борисом адресою мали мешкати його батьки, жили поверненці з Казахстану.

Сонце вже ховалося за Сапун-горою; поряд з терасою флотський духовий оркестр загравав старовинний вальс "Сестра милосердя", який подобався Павці за неймовірно мелодичне соло баритона. "Начебто, на моє замовлення", — подумав і зиркнув на годинник: пора.

"В моей душе лежит сокровище, И ключ поручен только мне!

Ты право, пьяное чудовище!

Я знаю: истина в вине".

Згадавши останній чотиривірш, Павка шляхетно розрахувався з офіціантом і рушив

у напрямку вокзалу.

Розділ IV. Останні гастролі

До отримання дипломів залишалося десять місяців. П'ятикурсники переймалася дипломним проектуванням, майбутньою роботою, невідкладним одруженням, і тільки жильці кімнати номер сто шістдесят сім продовжували розважатися, неначе студентство продовжиться у вічність. Павка підбурих комітет комсомолу організувати танцювальний вечір у інститутській їдальні. Він так красномовно описав усі приваби брatisлавської вечірки, що Мелентій особисто проштовхнув цю ідею в ректораті.

— Ви ж мене не підведіть. Куценко пригрозив, якщо щось трапиться, то заводіак до сесії не допустить, — напутив він Павку.

За планом їдальня мала розгорнути на роздачі бар і торгувати сухим вином на розлив. Замість радіоли запросили з сусідніх дворів дві самодіяльні групи з саморобними електрогітарами. Заспокоювати дебоширів узялася команда боксерів на чолі з Жуланом. На імпозантну вечірку запросили студенток з Медичного інституту й Інституту іноземних мов — найвродливіших дівчат Одеси. Розширили гардероб на двісті гачків і приставили до нього двох охоронців з числа важковаговиків.

Усе спалюжила директриса їдальні, яка на власний розсуд перетворила танцювальний майданчик на ресторан. Замість облаштування шинквасу з сухим вином, до якого б довільно підходили бажаючі, вона залишила столи, ще й виставила на них по чотири пляшки кріпленого і блюдця з салатами і котлетами. Тому перші півгодини публіка, нехтувала запальну музику, тільки пила та їла, а танцювати вийшла, лише покінчивши з угощенням. Загупотіли так дружно, що Павка, злякався за цілісність перекриття. Сам він підхопив завідувачку відділу культури райкому комсомолу, з якою його познайомив Мелентій, і спробував навчити її джайву. Зашпортнувшись, перейшов на повільний танець і прочитав на вушко вірш про Марусю, яка нікому не давалась. Комсомолка дико реготала. Поки одні танцювали, інші бігали через вулицю до гастроному за горілкою і ковбасою. Вибухнуло звичне гульбище. Коли почали розходитись, поміж парубками завелися ревності, і дружинникам прийшлося застосувати бійцівські навички. З'явилися постраждалі. У роздягальні виникла тиснява і верещання: дівчатам не вистачило чобітків. Важкоатлет Валера нокаутував дебелого зануду з Політехнічного, а Жулан усмирив крикливу товстуху з медичного. З гуртожитку принесли дві пари ношених чобіт, і ображені гості пошкандибали в них до трамваю.

У понеділок проректору зателефонували обурені керівники медичного і іноземних мов, а завідувачка їдальні звинуватила організаторів у блюванні в туалетах і пропажі посуду. Крайнім ректор призначив Мелентія, хоча райком комсомолу не висловив йому жодної претензії.

Пісні Володимира Висоцького до кімнати №167 заніс офіційно незареєстрований мешканець — Мухач. Коли зірка бунтівного поета-пісняра тільки-но почала сходити на культурному небосхилі Союзу, Гриша, Льоня і Павка служили в армії, а туди ані пісні, ані фільми за його участю не доходили. Зате у кімнаті не проходило жодної випивки,

щоб Мухач не взяв гітару і не прохрипів з десяток його поезій.

Одного грудневого дня до інститутського клубу завітав товстун у засмальцьованому пальті, який представився імпресарію Висоцького. Він запропонував студентству творчий вечір із популярним актором театру і кіно. Актівий зал інституту з балконом вмещав тисячу двісті глядачів, і товстун пообіцяв квитки по рублю. Надавати зал фактично забороненому співаку завідувачка клубу побоялася, а проректор Куценко уступив: нехай вирішує молодь. Мелентій, який зачитувався поетом Светловим і особисто не сприймав Висоцького, зібрав засідання комсомольського активу. Для переконливості Гриша, Павка і Льоня прихопили з собою Мухача з гітарою.

— Не подобається мені цей хрипун з кіностудії. Чую, що будуть від нього неприємності, — висловився Мелентій, послуховавши Мухача.

— Неприємності ми беремо на себе, — заспокоїв Павка.

— З мене досить ваших танців "по-європейськи", — стояв на своєму Мелентій.

— А які тут ризики? Прийде людина, поспіває і піде. Студентам він подобається.

— Ну хто він такий? Поет — ніякий. Співак? Актор? Звичайний п'яниця. Не будемо розбещувати молодь антирадянщиною, — завершив розмову секретар. Але тут украдливе слово вставив Мухач:

— Так то воно так, зате він спить з Мариною Владі...

І тут Мелентій здався.

Павка розмалював три рекламних щити. Один виставили у себе, поряд з Ломоносовим, другий притулили на вході до парку Шевченка, останній — неподалік від оперного театру, на вході до шашличної "Тьоті Уті". Розповсюдженням квитків зайнявся Льоня. Половину він поділив по факультетах; сотню залишив для активу, а остачу передав Університету, Політехнічному і Водному інститутам. В місті зразу ж виникла стихійна торгівля квитками "на Висоцького". Вони продавалися і перепродавалися по всій Одесі, і їхня ціна з рубля виросла до двадцяти. Жулан вициганив у Льоні тридцять штук, призначених спортсменам і заробив на них сто сорок карбованців. Останні два у день концерту він продав по двадцять п'ять рублів за один.

У неділю, о восьмій вечора, клуб заповнився вщент. У проходах стояли впритул, на балконі утворилось стовпище. Нетерпеливі глядачі взялися викликати артиста на сцену аплодисментами, але о дев'ятій замість нього вийшов засмальцьований імпресарію. Він пояснив, що Володимир Семенович трішечки затримується на зйомках, і запропонував, щоб не нудьгувати, переглянути фільм "Вертикаль". Фільм прокрутили двічі і глядачі занервували. Висоцький з'явився на сцені о пів на дванадцяту у супроводі фарбованої одеської шмари, геть втомлений і без гітари. Поки він спілкувався з поклонниками і вибачався за запізнення, Мухач притарабанив шестиструнну гітару замість семиструнної, чим поставив обожнюваного ним співака у скрутне становище. Висоцький дзвякнув пару невдалих акордів, невиразно захрипів про щось "не потрібне, схоже на Зеленого Змія", і замовк. Зал невдоволено загудів. Бард відклав гітару, вийшов на край сцени і розповів, що на зйомках його кидали у холодну воду, і він, мабуть, застудив горло. Публіка геть розлютилась, заволатала і засвистіла.

"Ну, что ты шумишь? Что шумишь?" — звернувся артист до когось у першому ряду.

"Володя, нас тут не поняли. Пошли отсюда!" — нявкнула нечесана подруга. Імпресаріо понуро запнув завісу. Вийшла директорка клубу і об'явила, що у зв'язку з відміною концерту кожному глядачеві надається право переглянути безкоштовно до десяти кіносеансів протягом місяця. Публіка тупотіла ногами і вимагала Висоцького, але він пішов. Роздратовані люди юрбою кинулися на вихід. На сходах якась розтелепа впала, і її потоптали так, що прийшлося викликати швидку.

Вони зішлись на танцювальному вечорі на турбазі в Аркадії. Масовик-витівник розіграв вікторину на тему картин російських художників-передвижників і Павка вгадав усі назви і всіх авторів.

— Бачте, що значить регулярно відвідувати мої вікторини, — похвалився масовик, вручаючи переможцю пляшку шампанського.

Пухленька кралечка, що стояла збоку від нього, радісно заплодувала, і Павка впізнав Аську.

— Ходімо, розіп'ємо, — запропонував він королеві під час танго.

— Ти такий симпатичний у цьому светрі: прямо зайчик.

Біло-голубий, зв'язаний з ангорської вовни, з шикарним коміром, светр прямо з себе подарував Павці друг дитинства Вітько Затятий, якого він відвідав на Новорічні свята. Вітько мешкав у селищі Івот Брянської області і працював виконробом. Він якраз здав п'ятиповерховий житловий будинок, який збудував на метр коротшим від проекту, добре втворював на залишках матеріалів і придбав цей светр у сусіда, що повернувся з Монголії.

— Про що ти думаєш? — запитала Аська, притискуючи до себе Павчин лікоть.

— Звісно, про тебе. Ти так подорослішала... Не можу повірити у своє щастя, — признався Павка. Його прямо-таки розпирало від гонору: увесь гуртожиток крізь вікна бачив, кого саме він привів у котельню.

За час заміжжя Аська погладшала в усіх проекціях. Вони пили шампанське, безкінечно кохалися, і в короткій перерві, під ласкавий шелест циркуляційного насосу, любаска розповіла свою історію. Відразу після весілля її чоловіка направили на Далекий Схід, де в бою за острів Даманський він загинув, не побачивши щойно народженого сина. Аську ж, у її вісімнадцять, товариші по службі нарекли наймолодшою удовицею Радянського Союзу. Повернувшись до Одеси, вона оформила пенсію й оселилася у батька в Аркадії неподалік від Турбази.

З тієї ночі вона стала навідуватися до котельні в кожне Павчине чергування. Приносила з собою пляшку терпкого вина "Мадера", і Павка замислився: а чому б йому з нею не одружитися? Так він зможе отримати вільний диплом і залишитися в Одесі. Житиме з молодю, красивою і охочою до пестоців жінкою. Робота? Робота знайдеться.

Зрештою, прислухавшись до внутрішнього голосу, Павка запропонував їй скорий шлюб.

— Спершу сходимо до мене додому. Подивисься, як я живу, щоб потім не злякався і

не передумав. Краще зразу, — відповіла Аська. Виявилося, що окрім неї у старезній крихітній хатинці мешкали її неповнолітній брат і батько, який ніде не працював, натомість, завжди п'яний, пропадав на іподромі. І найголовніше: її немовля, хлопчик, хворів на синдром Дауна.

— Ну і що? Будемо якось разом вивертатися, — хоробро заявив Павка.

Насправді ж він не уявляв себе сімейним і взагалі боявся жити у тій компанії. Та й шансів знайти достойну роботу в Одесі, де все хороше діставалося своїм, він не бачив. Як висловився Льоня: були бідними студентами — станемо злидінними інженерами. Внутрішній голос, змінивши думку, застеріг: не роби цього. І друзі не підтримали його ідею з одруженням, за усіх висловився Жулан:

— Павук, навіщо тобі чуже горе?

Опалювальний сезон закінчувався, і П'єр наказав здати йому ключ від котельні.

Останнє чергування випало Павці, але напередодні у нього під коронками, які колись у військовому шпиталі похапцем встановив недосвідчений технік, нестерпно розболілися і зуби.

— Павук, уступи мені Аську на ніч. Ти ж винен мені за Марину? — попросив Льоня.

— Вона мене не послухається.

— Ти уступи, а далі я вже сам, — наполіг друг, і Павка, збираючись до лікарні, розгублено знизав плечима.

Запалення сягнуло очних ямок, і хірург, стягнувши сталеві коронки, викачав з-під них півстакана жовтого гною. До вечора біль загострився, і Павка залишився у кімнаті.

Його підмінив Льоня. Нічого не підозрюючи, о десятій прийшла Аська.

— Павло захворів, і сьогодні мій день, — Льоня кинувся допомогти зняти плащ, але жінка відсторонилася.

— Якщо так, то ретельно пильнуй котли, щоб Павлик не змерз, — залишила на столику "Мадеру" і пішла.

На остаточне рішення Павку наштовхнув лист з Конотопу. Наташа писала, що поступила в аспірантуру і збирається до Києва, а тітка Таня вже поїхала у Подольськ няньчити доччину дитину. Малий Артемка одружився зі шкільною подружкою і вже перебрався до неї в приїми. Тато ж залишається без догляду, і було б добре, якби Павка отримав вільний диплом і повернувся до Конотопу.

Павка проснувся на зорі і, сповнений молоді сили, вискочив з гуртожитку. Він давно примітив: якщо, виходячи на вулицю, відчуваєш бажання врізати першому зустрічному в морду, — значить, не все ще змарновано. Навпрошки крізь базу відпочинку моряків він підтюпцем побіг до моря і крутим глинистим берегом спустився до пляжу. Море ще спало. Зграйка незнайомих дівчат на пласкому камені ловила ранішній загар. Вони з цікавістю витріщилися на відчайдуха, що явно нагострився пірнати. Павці ж здалося, що він привернув їхню увагу своїми мускулами та засмагою. Він виструнчився і "щучкою" пірнув під першу хвилю. Холодна як ніж вода опекла, прихопила, скувала, і він зрозумів істинну причину дівочого інтересу. Не подавши виду, він шпарко сягнув буйків і хотів, було, пропливти ще й вздовж їх, але одумався:

мошонка, разом з відростком, цілком сховалася у животі, і це його збентежило. Вийшовши на берег, глянув на показчик температури моря: дев'ять градусів. "Мушу повертатися в Конотоп до тата", — остаточно вирішив він.

Хлопці ще не повмивалися, як до кімнати, постукавшись, зайшов Юрко Золотов.

— Хочу на прощання розрахуватися за цигарки, — звернувся він до Жулана.

— Так у чому справа? Наливай і пий.

— Грошей катма, але маю товар. Мухач, гайда на вокзал: ти майстер торгуватися.

Напередодні у красунчика був день народження, і дівчата з групи піднесли йому букет із п'яти білокрильників. За годину посланці повернулися з двома пляшками "Московської".

— Пробачте, що без закуски. На вокзалі, куди не глянь, — усюди торгують калами.

— Більше рубля ніхто не давав, — виправдався Мухач, який після Гришиного виїзду офіційно зайняв його ліжко. Гриша відколовся від гурту ще в листопаді, одружившись з одеситкою красунечкою Любою, заради якої він навіть перевівся на інженерно-економічний факультет. А це він, скучивши за компанією і розчулившись, узяв слово. "Пацани, — сказав Гриша Водолажченко. — Незабаром отримаємо дипломи і роз'їдемося. А на що ми можемо розраховувати? Правильно казав Льоня: були бідними студентами, — станемо злиденними інженерами. Я радий, що перевівся на інженерно-економічний і не тільки заради Люби. Механіком я вже працював після технікуму, а з дипломом економіста розраховую стати директором. Наприклад, м'ясокомбінату. Скажи, Павучок, хіба не настав *наш* час керувати заводами? А то куди не глянь, — усюди *довгожителі*! Позаймали всі місця і сидять, сидять — не зрушиш... Звісно я їх поважаю: війна й все таке... Але нехай вже йдуть на заслужений відпочинок. Ми! Ми, тридцятирічні, маємо виходити наперед!" — проголосив він, піднявши стакан над головою.

Обережно постукавшись, до кімнати зайшов четвертокурсник на прізвисько Кошкодав і смиренно попросив у Валька закурити.

— Я тобі що, тютюнова фабрика, Кошкодаве? — визвірився Жулан.

"Кошкодавом" хлопця прозвали за повадку, повертаючись з гульні, хапати бродячих котів за хвіст і з розмаху трощити їм голови об цегляний паркан, що тягнувся вздовж вулиці Піонерській.

— А я що? Я нічого. Валько, я ж нічого, — пробуркотів Кошкодав, задкуючи. Рік тому, повернувшись з цілини, він пів общаги поїв коньяком з чайника, і думав, що може розраховувати на зустрічну доброзичливість.

Нарешті роздали направлення. Льоню посилали головним механіком маслозаводу в Кострому; на таку саму

посаду, тільки в Ярославль, їхав Сашко Наумов; Юрко Золотов до Мелітополя, а Жулан у Саратов. І тільки Гриша з Павкою виклопотали собі вільні дипломи.

— Усі русявки — наші, — радісно потер руки Жулан.

"Россия — страна небритых мужчин и толстых женщин с чёрными пятками", — охолодив колегу Льоня: — Герберт Велс.

Ухопивши на руки заповітну корочку, Жулан поквапився забрати з відділу кадрів вступні документи. Атестат, насправді, виглядав жахливо: Валькові прізвище, ім'я та по батькові були надряпані поверх відверто вимитих хлоркою даних первісного власника.

— Яка гидота! Руки б відірвати тому, хто правив, — зауважив Льоня, який п'ять років щомісяця майстерно продовжував термін постійних проїзних квитків на трамвай і тролейбус.

— Дай хто сірника, — нервово попросив Жулан.

Він підпалив "документ" і тримав його у руці, допоки вогонь не дістався пальців.

— Розітри об асфальт, — підказав Павло.

— Спробували б ви, розумники, вчитися в інституті з шістьма класами... І ось, я — інженер! Я — інженер! — вигукнув Жулан у спину бронзовому Ломоносову. Скрутив вузласту дулю і додав:— Ось тобі коріолісове прискорення!

Тиждень ще погуляли в Аркадії і роз'їхались. Мухачу за собою залишили півтора десятка порожніх пляшок і купу смердючих шкарпеток.

— Пильнуй, щоб не зафарбували Роквела Кента, — суворо наказав Льоня.

Частина VII

"А люди всё роптали и роптали, А люди справедливости хотят: "Мы в очереди первыми стояли, — А те, кто сзади нас, уже едят!"

Володимир Висоцький

Розділ I. Щаслива зустріч

Славний танкіст і військовий комісар Яків Пантелеймонович Нетреба помер на День Радянської Армії; з вечора відзначив свято у колі однополчанів, а вранці Ганя знайшла його на диванчику вже синім. Поховали полковника з усіма почестями: з військовим оркестром, з орденами і медалями на подушечках і салютом на цвинтарі. Залишившись сама, Ганя ще глибше занурилась в науку. За три роки вона писала дисертацію на тему "Функція кори надниркових залоз у хворих на цукровий діабет" і отримала звання кандидата медичних наук. Завідувачка відділенням обласної лікарні; доцент медичного інституту; вродлива і статечна; у міру причепурена, елегантно вбрана і завжди привітна, вона слугувала взірцем стійкості й успішності. Студенти слухали її, затамувавши подих; хворі ходили по відділенню навшпиньки, а начальство не утримувалось, щоб при нагоді зазирнути їй під завжди накрохмалений і в міру розстебнутий комірець.

Але була одна шпичка, що болісно колола серце: її перше і пропаще кохання. Направду ж Петро Чепурний ніколи не полишав її у спокої; писав, що все їй простив, вибачався за свою вайлуватість і набивався на зустріч. "Я що: сільська школярка, що колись вистрибувала на одній нозі під мандоліну?" — відганяла спокусливі думки Ганна Макарівна. Тим не менш, щойно їй підвернулося відрядження до Києва на всесоюзний семінар ендокринологів, вона з трепетним серцем рвонула в Україну.

І вони зустрілися. Пообідали гострим м'ясом у ресторані "Кавказька кухня" і

порхнули на таксі до Кіблича, де тиждень любилися у свекрушиній хаті. Опісля, в поїзді на Москву, Ганя написала у записнику: "Сьогодні, на день Маковія, я до Петра прийшла. Я наче макова квітка цвіла. Я свого судженого так довго ждала. Жила... А хоч чому-небудь раділа? Хоч когось любила? Ні, нікого. Жила з нелюбом і лише грала якусь надуману роль на життєвій сцені."

Вона поїхала, а він після тих гостин наче сказився. Писав щодня, а інколи й двічі на день. Щовечора ходив на пошту, замовляв міжміські перемови і, очікуючи з'єднання, встигав ще відправити одну-дві телеграми. Листи писав, не очікуючи відповіді; знов і знов освідчувався у коханні; вибачався за старе й уговтував кидати ту Рязань і перебиратися до нього в Гайсин. Як він тільки її не оспівував! Й Анічка, й синьоока Лілея, й Анюта, Анікуша, і Милочка-Вередулька, і моя маленька Киценька, і Лисичка, і кохана моя рідненька Лисунька, і Анюша, і добра-весела-смутна-смілива Лисичка-Хлопчик, і просто Нюся. Підписувався також не без видумки: твій Коник; Коник волохатий; Валетик з хвостиком; твій Барбосик, твій Кнурик. "Яким би я був щасливим, аби повсякчас відчувати твоє бархатне тіло... Віриш: оце, потонув би в ньому! Хочу тебе і вночі, і вдень: мням, мням, мням! Ой, хочу! Ай, хочу! Ай, ай! Ой, ой! Ай, ой, ай", — закінчував він кожен свій лист.

А вона не квапилась; узяла паузу, розмірковувала: "Теж мені Коник-Кнурик об'явився! Що вона загубила у тому Гайсині? Ненависну свекруху тішити? Хіба не краще жити вільною, не догоджаючи вередливій тварині, що зветься чоловіком! Хіба для неї — кандидата наук, доцента, лікаря з Великої букви знайдеться достойна робота у тому закутні? І як це вона кине своїх студентів? На кого залишить хронічних хворих? Ось і Лесик перейшов на четвертий курс. Хто подбає щодо його працевлаштування? Хто, як не вона наглядатиме його здоров'я? Феня? Але вона націлилась на Магадан за достроковою пенсією! Ні, хай там що, а я залишуся у Рязані... То він, якщо вже так кохає, перебирається сюди. І нікуди не дінеться, лише треба його ще трішечки подрочити". І Ганя умисно зволікала з відповідями на його листи. Жіноча тактика спрацювала: Петро не тільки заприсягнувся ніколи ні в чому їй не дорікати, але й в усьому її слухатись.

Обговорити подробиці Анна Макарівна завітала у Київ. Наречений замовив номер в готелі "Москва", вікнами на Хрещатик. Саме розкошувала каштанова осінь; молодята подовгу просиджували на стародавніх лавах, підгодовували безстрашних голубів, дивувались чудакуватим перехожим і пригадували все найкраще з минулого.

— А як в Рязані з роботою? У Гайсині я — шанована особа: все міське начальство овочами і фруктами забезпечую, — хвилювався Петро Васильович.

— Теж мені, — "особа"! А завідувачем обласним сільгоспуправлінням не хочеш? У мене якраз лікується секретар обкому з питань сільського господарства, до речі, сам з Полтавщини. Скаржився на голів колгоспів; мовляв, запитую у одного, чому в області немає яблуневих садів? "А у нас не ростеть", — відповідає. "Как не растеть? По соседству, в Псков ской области, куда ни глянь, — сады, а у вас не растеть?" "А мы не содим". Тож, коли я запропонувала йому дипломованого фахівця з України, він неабияк

зрадів і обіцяв працевлаштувати.

І як не впирався Петро Васильович, усе відбулося на жінчин задум. Останнім поштовхом до переїзду послужив наговор, який почав розповсюджувати один з робітників консервного заводу. Він стверджував, нібито Чепурний П.В. у концтаборі співпрацював з німцями, зокрема, служив перекладачем. І хоча серед гайсинців Петро Васильович мав славу грамотного, працелюбного і порядного чоловіка, міський воєнком, який достеменно, з документів, знав бойовий шлях майора після його визволення з Освенциму, по-дружньому порадив йому змінити місце проживання.

Коханого чоловіка Ганна Макарівна зустріла у двокімнатній квартирі в новому домі нового району, яку вже обставила румунськими меблями. Ту ж, де вона жила з Яковом, переписала на Лесика: щоб скоріше одружився. Петро Васильович пожалував з одним-єдиним чемоданчиком і від порогу почав обгиджувати Рязань і всю Росію гамузом. Навіть робота у сільгоспуправлінні йому не сподобалась. Змінився секретар обкому і згаснула ідея засадити Рязаньщину яблуневими садами: область мусила зосередитись на картоплі. Тим не менш, пара жила щасливо, допоки Петро Васильович, вийшовши на пенсію, остаточно не занудився.

Якось Ганя примітила, що чоловік став заглядатися на її фельдшерицю. Ото прийде до лікарні, начебто до дружини, а сам так і зиркає на тугі сіднички, так і зиркає! Одного разу з'явився вдома серед ночі п'яний, і Ганя вирішила діяти. Вранці, насипаючи супу, вона безневинно зауважила: "Маємо у відділенні надзвичайну подію: у Алевтини Сергіївни при черговому огляді виявилась гонорея. Стидовисько на усю лікарню!" Промовила і спостерігає: Петро аж зблід. На другий день поцікавилась у дерматолога: чи не звертався до нього її чоловік з якогось там приводу? "Звертався, але ви не турбуйтеся, в нього все чисто". Отже, за вечерею Ганя й запитала: "А що це ти, любий Петрику, по дерматологах бігаєш?" Той насупився, змовчав, але навідувати лікарню без діла облишив. Натомість почав чіплятися до дружини, мовляв, "для кого ти ото очі підмальовуєш та комірці крохмалиш? Пора вже нам повертатися в Україну!". Ганя ж, попри свої п'ятдесят дев'ять, на пенсію не збиралася і знову висунула свою кандидатуру на посаду доцента. Заворушилася молодь, яка ждала свого часу, а начальство відмовчувалося. Зрештою, на конкурсі вибрали її ученицю, і чоловік підколов: "Кому ти тут потрібна? Бач, кого вибрали? Молоду й красиву. Поїхали додому". І Ганя виставила квартиру на обмін.

Розділ II. "Я — інженер!"

Із загального вагону Одеса-Москва на четверту платформу Конотопського вокзалу зіскочив засмаглий патлатий хіпі у синіх, як Чорне море в ясний день, джинсах "*Super RIFLE*" зі штучною латкою на лівому коліні, строкатій сорочці і в'єтнамках на босу ногу. При собі молодик мав чималий жовтий чемодан, щільно обклеєний різнобарвними іноземними наліпками, а за плечима теліпалася на мотузці подряпана шестиструнна гітара.

— А что, отец, невесты в этом городе есть? — звернувся прибулець до обхідника у засмальцьованій, вилощеній як офіцерський чобіт спецівці.

— *Кому и кобыла невеста*, — в тон відповів начитаний роботяга.

— І трамвай ходить?

— Куди він дінеться, — чоловік дзвякнув довгим молоточком по буксі і, переконавшись на слух, що вона справна, рушив до наступного вагону.

На привокзальній площі, під павільйоном, який торгував курином, вином, пивом і гарячими пиріжками, Павло узрів Манюню. За десять років від їхніх гастролей між Одесою і Мурманськом, із слабенького соромливого юнака він виріс у зухвалого дужого дядька, худого і чорного.

— Привіт, Павле, а мені признали сухоти. Не нашкрябаєш на пляшку "*Зосі*"?

Вино "*Золота осінь*" по рублю п'ять за пляшку місцевий винно-соковий завод вичавлював з яблук-падалок, які трактором звозив від населення і заквашував на спирту. Павло мав при собі троячку, а Манюня видобув з кишені заслинений стакан.

— Не гидуєш? Наливай собі, я після тебе. Ти надовго?

— Мабуть, назавжди.

Павло довідався, що третій мандрівник з їхньої компанії, Боцман, працює на м'ясокомбінаті машиністом компресорних установок, вдруге одружився і зовсім зник з вулиці і з більярдної. Духовий оркестр звично таскає жмурів, а його джаз виродився у вокально-інструментальний ансамбль з трьох гітар. Більярдна працює, але публіка перевелася. Покінчивши троячку, Павло залишив побратима під павільйоном, а сам поквапився на трамвай.

Після відходу дружини Гнат Платонович не пав духом і з усіх сил пристосовувався до скудного інвалідного життя. Він не дозволяв собі сидіти без діла, натомість щомога більше рухався. Знайомі, проходячи повз його будинок, підбадьорювали зовсім ще молодого інваліда, який, підтягуючи ноги до виставлених наперед милиць, щоденно гуляв попід вікнами. Він не втратив волі і займався покращенням побутових умов: не давав спокою органам соціального забезпечення, житлово-комунальному господарству і Міністерству оборони. Завдяки своєму причіпливому листуванню він добився підвищення пенсії до вісімдесяти трьох рублів, здійснив капітальний ремонт квартири з відновленням даху, отримав інвалідну мотоколяску і побудував у дворі дощатий гараж. Після смерті хатньої робітниці Галі, його доглядала сестра Тетяна. Пізніше, після її виходу на пенсію і від'їзду до дочки у Подольськ, її замінила Наташа. Артемка ж привносив у татове життя здебільше клопіт: то його поб'ють; то він потрапить до міліції; то з технікуму на нього поскаржаться. Одного разу напився, вигнав з гаража мотоколяску, перекинувся у кювет і розстроїв їй увесь передок.

Мав Гнат Платонович і добру втіху — домашній телефон, який свого часу провели до квартири секретаря міськкому. Апарат він встановив на тумбочці і комфортно спілкувався з друзями, колегами і державними установами просто з ліжка. Завів зошит, у який заносив усі номери, скрупульозно помічаючи прізвища, імена, по батькові та дати дня народження. Дбайливо вітаючи кожного з іменинами та усіма державними святами, Гнат Платонович, окрім задоволення від самого спілкування з добрими людьми, вирішував і нагальні життєві питання — хоч то виклик доктора, хоч придбання

палива, хоч допомога дітям.

Якщо чесно, Наташа не влаштовувала тата: то вона на роботі, то проводить час з друзями, то читає книжки. Він же, тим часом, не зміг ані їсти собі розігріти, ані занести вугілля, ані винести за собою нічне відро. Щоб мати при собі хоч когось, він при звичаївся здавати кімнату студентам технікуму, і хлопчики йому не відмовляли. Проте думка зійтися з добропорядною, роботящою і бездітною жінкою, яка б посправжньому його доглядала, не покидала Гната Платоновича. Насправді він був зазвичайним женихом: ще не старий, отримував чималу військову пенсію, мав розкішну квартиру і незлостивий характер. Численні друзі раз за разом направляли йому на співбесіду пристойних жінок, але він вередував. Звичайно він перевіряв їх на гидливість: протягував покалічену ногу і просив зрізати жовті, закручені равликами нігті. Одні лякали його наявністю дітей, інші при готуванні заповнювали квартиру ядушливим чадом пересмаженого сала.

Один колега порекомендував Мотрону Семенівну з Путивля: проста працелюбна жінчина; бездітна, ще й удатна куховарка. Павло з Наташею знайшли її у підвальному приміщенні аварійного дому, і привезли до Конотопа. Мотрона Семенівна невимушено здала тест на нігті, наварила їсти, попраала білизну і поїхала у сподіванні на запрошення.

— Дуже порядна жінчина, папа, — відізналася Наташа, яка квапилась з від'їздом.

— Так, так, доню. Тільки дуже ж вона некрасива...

— Тату, ми ніколи не знайдемо кращої, — занепокоївся Павло, який вже влаштувався на роботу і хвилювався стосовно вільного часу.

До речі, працевлаштував його батько. Сам Павло з новеньким дипломом інженера харчової промисловості обійшов м'ясокомбінат, маслозавод і всюди йому відмовили. Під відділом кадрів Мехзаводу його зустріла така довжелезна черга бажаючих, що він не схотів і ставати. Тато ж напругу зателефонував директору, який свого часу з великою повагою ставився до Антоніни Геннадіївни, і Павла без тяганини оформили начальником зміни паро-котельного цеху.

Розділ III. Заводська котельня

Заводська котельня, як і та, яку Павло топив у гуртожитку, працювала на вугіллі, але була разів у двадцять більшою, потужнішою і механізованою. Подібно цеху грануляції все в неї було механізовано, отже, дробарки, сита, бункери, транспортери, циклони, вентилятори, тощо виявилися Павлу знайомими, і він з першого дня показав себе спеціалістом. Начальнику зміни підпорядковувалось дев'ятеро робочих: старший машиніст Савич, паровичник Михайло, машиніст насосів Ферапонтов, попеляр Федір, вугляр Ростик, слюсар Юра, електрик Іван і дві лаборантки — Соня і Аллочка. Кожен добре знав свою роботу, обов'язки ж начальника зміни зводилися до ведення змінного журналу і спілкування з начальством. Згідно проекту процес мав відбуватися автоматично, але насправді час від часу виникали лихі ситуації: то вугілля не поступало, то шлаки застрягали, то насоси не качали. Температура на котлах падала, і в цехах, кабінетах, їдальні і, що важливо, у житлових будинках ставало холодно.

Звідусіль починали телефонувати, і поки старший машиніст вживав заходи, начальник зміни мусив від усіх відбрехуватися. Але й свої робочі не давали покою.

— Павле Гнатовичу, тут шлаку напхалося, що пре і пре. Мабуть, вимикатиму подачу вугілля. Що ви скажете? — докладає кочегар.

— Поклич попеляра, нехай почистить.

— Федора сьогодні немає: ви ж самі його відпустили на похорон.

— Юро, спустися до Михайла, допоможи йому спорожнити бункер.

— До чого тут слюсар? Що Михайло сам не може гахнути ковадлом по бункеру...

— Юро, не пручайся, я відгул дам.

Проте звичайно робота йшла сама собою, і в нічну зміну люди нудьгували. Тиск і температура на котлі трималися стабільно, тож вони не стирчали на робочих місцях, а збиралася у затишній лабораторії. На той час слюсар Юра, перекинувши через паркан мішок антрациту, вже виторговував у приватному секторі літр самогону. Лаборантки насмажували картоплі і всі викладали на стіл принесені з дому їства. Старший машиніст додавав пляшку самогону домашнього виготовлення, настоящего на горіхах, і під заспокійливе гудіння транспортерів, вентиляторів і насосів в лабораторії виникало душевне дружнє спілкування. І тільки електрик Ваня, студент-заочник, усамітнювався з конспектами і домашніми завданнями у своїй кандійці. Застілля тривало допоки під боком кочегара Михайла не холонула батарея.

— Йдіть, Павле Гнатовичу, до кабінету і спочиньте, бо вам вранці докладати, — піклувався старший машиніст Савич, і трудяги розходились по місцях піднімати температуру.

Гнат Платонович не докучав сину; вдовольнявся тим, що мав, і нагадував про себе лише при появі нагальної життєвої нужди. Господарство вони вели пополювині, спільні фінанси вів батько. Він виділяв гроші на їжу, квартиру, світло, воду, газ, телефон і позичав синові на гульню, якщо той дуже вже просив. Страви, які готувив Павло, не радували різноманітністю: в основному налягали на картоплю, смажену за рецептом матроського куховара Льоньки. Родзинка полягала в тому, щоб не кришити її на пелюстки, а нарізати брусочками і вивалювати на сковорідку, де в олії вже шкварчали підсмажені до золотавості пластівці цибулі. Борщ Павло варив пісний на борщовій заправці, що трилітровими банками продавалася у найближчому гастрономі. Варився борщ у відерному емальованому чавуні, який потім виставлявся у холодний коридор на мороз, щоб вистачило на два тижні. Павло щодня видобував з чавуну борщову крижину, розігрівав на газу, і тато хвалився, що його борщ смачніший навіть від того, що колись варила покійна Галя. Снідали і вечеряли чаєм і білим хлібом з маслом, що зберігалося у манюсінькому холодильнику "Кристал", придбаному у розстрочку ще Наташею. У спекотні дні холодильник пускав воду, але єдина пачка вершкового масла не псувалася. Постільну і татову спідню білизну, тавровану сімейним номером 175847, Павло носив до загальноміської пральні; свої ж штани, шкарпетки і сорочки прав по-студентські: господарським милом в цинкованому тазіку. Раз на місяць купав тата у ночвах і стриг на ногах нігті. Голився тато власноруч, а постригтися викликав

перукаря. До нічного відра, яке звичайно трималося у холодній комірці, Павло зі старої табуретки виготовив зручне тепле сидало. Взагалі-то він старався підтримувати певний комфорт, але інколи, засидівшись з друзями за чаркою, допускав зриви. У таких випадках його звичайно виручав квартирант студент Толя Синельник. А коли ж і він був відсутній, то Павло, з'явившись опівночі, заставав тата голодним: сидить собі тихо, Сухомлинського читає.

Однієї ночі начальник котельні, вимогливий, принциповий чоловік на прізвище Чистота, перевіряючи роботу нічної зміни упіймав веселу компанію "на гарячому". Не відаючи з чийого блату до нього направили цього Шелестовича, він не став його карати, обмежився мораллю, а по закінченні опалювального сезону передав у розпорядження начальника цеху майстром ремонтних робіт. І на новому місці Павло не знайшов собі застосування. Роботяги знали своє діло краще за нього, і його обов'язки зводилися до виписки матеріалів і закриття нарядів. Маючи вільний час, Павло розгулював по цехах, стовбичив біля верстату гарненької токарки Тамари, або навідував Аркашу Антонова, з яким він у п'ятому-шостому класах ковзав на лижах і ходив на Сейм рибалити. Наразі Аркадій обслуговував здоровенні гільйотинні ножиці, сховавшись за якими, можна було розпити пляшку самогону, згадати дитячі пригоди і смішних учителів.

Учувши від нового майстра самогонний дух, робочі признали його своїм. При ремонті вони використовували вжите, а нове виносили за завод і застосовували при монтажу опалення у приватних будинках. На цьому вони непогано заробляли і щиро пригощали майстра за списання вкраденого. Невдовзі начальник цеху узрів панібратство серед ремонтників і перестав здоровкатись з Павлом за руку.

— Не ображайся, друже, але робота з людьми — то не для тебе. Людей треба ганяти, бо позалазять на шию і не подякують. Пропадеш. Народ — він, що жінка: любить, щоб його топтали. З твоїм розумом треба переходити до відділу, — радив при зустрічі Фіма Гегіль, який, закінчивши вечірній інститут, працював інженером у відділі постачання і вже прославився неабияким добувачем. Він і пообіцяв перебалакати з начальником конструкторського відділу.

— Тямущий, як і ти; а вже п'є, — ми з тобою проти нього не умивалися. Я йому нещодавно холодильник "Донбас" з міжрайбази притарбанив.

Начальник призначив новачку випробувальну роботу — черв'ячний редуктор. За студентство Павло розробив з десяток подібних механізмів на замовлення багатих студентів по двадцять п'ять рублів за штуку і винайшов раціональну методику їх проектування. Він запримітив: якщо креслення виходить незграбним, не варто знов перераховувати на міцність і тривкість, краще просто триматися пропорцій: красиве — завжди правильне. Отже, він не став втрачати час на лічбу, натомість узяв олівець і на єдиному подиху намалював *красивий редуктор*. Звичайно на таку роботу досвідчені інженери витрачали три дні, тож керівник запідозрив халтуру, особисто усе перерахував на логарифметичній лінійці і, переконавшись у правильності креслення, призначив новачку оклад у сто п'ятнадцять карбованців, що на десятку перевищував

звичайну платню молодим спеціалістам.

Конструкторський відділ займався проектуванням нестандартного обладнання, придбати яке готовим заводу було ніяк. Підйомники, конвеєри, ящики, гальванічні ванни, випробувальні стенди, затискачі — всяка всячина, аж до спеціальних верстатів. У відділі лічилося п'ятдесят шість спеціалістів, і всі зверталися один до одного на ім'я та по батькові. Кожен трудився за своїм кульманом і спілкуватися виходили в коридор. Панував робочий регламент: п'ятдесят хвилин роботи, десять — перекур. Поки жінки провітрювали приміщення і займалися виробничою гімнастикою, чоловіки купчилися на сходових клітинах: курці палили, а некурящі теревенили про усе. Більшість поверталася на робоче місце вчасно, а особливо балакучі затримувались аж до наступного перекуру.

— Як там просувається патент на всесвітню електростанцію? Що це у вас в руках за астролябія? — Ростислав Михайлович, записний глузівник на прізвисько Балда, звернувся до колеги Дмитра Романовича, який запевняв, що винайшов спосіб безпровідної передачі електрики з Чукотки до Москви.

— Усюди бездарі і бюрократи. Оце, дійшов до ЦК КПРС, мож, там оцінять. Ось, подивіться на цей арифмометр, — Дмитро Романович показав целулоїдне кружальце поцятковане цифрами. — Додатково можна вираховувати Великдень.

— Здається мені, що у вас, Дмитре Романовиче, ширинка розстебнулася, — підколов винахідника Балда.

— Мертвяк в домі — двері не зачиняються, — віджартувався той.

— Свіжий анекдот, — не вгамовувався Ростислав Михайлович: — Ви ж знаєте, колега Холоденко з відділу стандартизації, людина вихована на традиційних цінностях, на сорок п'ятому році життя одружився з дівочою Маргаритою з технологічного бюро, молодшою від нього на десять років. Так ось, вранці, прокинувшись під враженням шлюбної ночі, вийшов він до тещі з букетом, який напередодні подарували молодим, і каже: спасибі, мамо, що зберегли для мене доньку незайманою. Тут зворушена жінка і подарувала йому ту білу сорочку, в якій він останнім часом дефілює. До речі, ось і він! Григорію Миколайовичу, а що це ви у старій сорочці?

— Та ну її. Оце збираюсь я на роботу, а теща й питає: ти шию мив? Тож я вдів свою.

— Павле Гнатовичу, можна вас на хвилинку, — покликав Павла інженер з бюро штампування. — Мені вас порадили як донора. Тут жінка важко захворіла, потрібна кров на операцію. Можна з вами домовитись?

Здавати кров Павлові було не в новину: в інституті вони з Льонькою не раз заробляли на випивку; їм навіть значки "Почесний донор" видали.

— Каже, складна операція? Звичайний аборт. Це я тебе рекомендував. Ти ж менше четвертної не бери, — похвалився Ростислав Михайлович, коли Павло повернувся в круг.

Балду він знав з дитинства як ударного волейболіста заводської команди "Шахтар". Коли він — метр дев'яносто п'ять, руки до колін — вистрибував понад сіткою, суперники втягували голови у плечі і присідали до землі. Він належав до того

покоління українських хлопчаків, яке на власні очі бачило німців, а дехто навіть був у партизанах. І Славко не пас задніх: одного разу заточкою проколов окупантам мотоциклетну шину. За шкоду його прилюдно відшмагали і штани на дерево закинули. По війні, навчаючись у залізничному училищі, він безшабашно хуліганив; у технікумі захопився спортом, що не завадило йому до тридцяти років пити й гуляти. Зрештою, він допився до інфаркту, не закаявся, переніс другий і, мабуть, помер би розбишакою, якби не узяла його під своє крило красива і принципова дівчина Олена.

Коли Павло з'явився у відділі, Ростислав Михайлович вже десятий рік тримався в суворій *зав'язці*. Він закінчив інститут, вислужив першу категорію інженера-конструктора, дружив з начальником і мав оклад у сто тридцять рублів. Вів себе благопристойно, роботу покидав по дзвінку і, обминаючи компанії, квапився додому пестити дружину і виховувати двох дітей. Павлова балаканина стосовно нескінченних походеньок внесла в його усталене життя сум'яття; пробудився потяг до пригод, і він зірвався. Тієї п'ятниці, коли Павло заробив двадцять п'ять карбованців за кров, до відділу зайшов Фіма Гегіль з бажанням випити по склянці вина, і Ростислав Михайлович потягнувся за молоддю. Традиційно вони попрямували до погрібця на розі Батуринської і Ярмаркової — насправді затрапезного буфету, який, попри розведене пиво і столи з риб'ячими потрухами, Павло назвав "Гамбрінусом". У закладі, попри заборону, дозволялося розпивати алкоголь, принесений з собою. Вмостившись попід чорним від зовнішнього бруду віконцем, друзяки спорожнили пляшку "Московської", додали кислим "Жигулівським" і з'їли по засохлому пиріжечку, які подавалися як чебуреки. Фіма, який служив кавалеристом на афганському кордоні, вкотре розповів випадок, коли він з карабіна вцілив сніжного барса; Павло повідав істинну правду щодо подій у Чехословаччині, а Славко похвалився, як він одним ударом завалив трьох Олениних залицяльників. З цього вони перейшли до жіночої теми, яка насправді нескінченна. Набалакавшись до повторення сказаного, у піднесеному настрої друзяки розійшлися по домівках. Відтоді Ростислава Михайловича настигла друга молодість. Він наче сказився: безугавно знаходив компанію і повертався додому серед ночі п'яний як чіп.

Розділ IV. Каяття

Шаховий клуб Гната Платоновича збирався повсякденно, хто коли прийде. Завсідники заходили у зручний час, грали по кілька партій, уболівали за того, хто програвав і ділилися політичними новинами. Давид Григорович Удлер, найближчий татів друг, приходив першим і затримувався довше інших. Одного дня він привів з собою земляка і співучня по університету, який завітав до нього проїздом з Москви до Кишинева. Гість не прийняв участі у змаганнях, натомість розповів зворушливу і повчальну історію. У Москві він пробився на прийом до Голови Співки ветеранів Великої Вітчизняної війни генерала Батова.

— Давид знає мій бойовий шлях, — розпочав він, повісивши на спинку стільця піджак, з обох боків обліплений орденами і медалями. — Боронив Одесу, Севастополь, тримав плацдарм на Малій Землі, а потім зворотнім шляхом звільняв Керч,

Севастополь, Одесу і далі до Белграда. Всю війну командиром батареї сто двадцяти двох міліметрових гаубиць. Тричі ранений. Демобілізувавшись, двадцять п'ять років пропрацював виконробом на житловому будівництві. Останнім часом здоров'я послабшало: нирки, печінка, у шлунку виразка, голова болить, ноги у колінах не згинаються. А все одно курю і від чарки не відмовляюся, хоча серце заходиться вже опісля першої. Років із два тому відчув я, що кінець наближається. Пригадав, що мій дід у Кримську війну матросом боронив Севастополь, і батько у Першу Світову служив теж у Севастополі на лінкорі "Імператриця Катерина Велика". Тож втесалася мені думка, щоб не закопували мене в землю, натомість спалили, а прах розвіяли на Сапун-горі. Але виявилось, що у Кишиневі немає власного крематорію, він є в Одесі, а оскільки це вже інша республіка, треба отримати дозвіл з Києва. І я, щоб не завдати клопоту дружині, вирішив допоки ще живий про все подбати заздалегідь і за все усім сплатити. Адже вона ще слабша за мене. З Керчі ми уходили на рибальському сейнері під вогнем німецьких гармат і отримали пробоїну по самій ватерлінії. Повний трюм поранених, хвили наганяють воду, і ми вже захлинаємось. Врятувала сестричка, моя майбутня дружина Галя: вона закупорила пробоїну своєю попою і трималася до самого Новоросійська. Нас врятувала, а сама застудилася: щоразу хапає її поперек, так що й по квартирі ніяк пересунутись. Одесити підказали, що за п'ятсот рублів вони зроблять добру справу, але у мене ж на книжці лише триста? Звернувся в Одесі до Жори Главацького, з яким парубкували у студентстві. Він Герой Радянського Союзу, полковник, голова Одеської спілки ветеранів і через обком партії видобув мені персональний дозвіл на кремацію. І недорого. Вистачило ще заплатити наперед за транспортування. Пообіцяли переслати урну до Кишинева поштою, але підказали: якщо хочете розвіяти прах на Сапун-Горі, мусите взяти дозвіл Севастопольського міськвиконкому. Поїхав я до Севастополя; пред'явив їм усі свідоцтва і за себе, і за батька, і за діда, мене ж прийняли за дивака і ввічливо відмовили. Видряпався я на Сапун-гору, озирнувся навкіл: пустир-пустирище, майже смітник. Поквасився я під кущ кизильнику, а навкруг тихо-тихо, лише пташки цвірінькають. Подумав: скільки того праху? Приїде син і мовчки розтрусить! Але крадькома — це, якимось, не тее! Отож, з'їздив я ще до Москви, до генерала армії Батова. Той заспокоїв: "Повертайтеся додому і живіть довго. Коли проб'є час, виконаємо ваш заповіт з усіма почестями. А дозвіл вам незабаром перешле особисто комендант Севастопольського гарнізону". Молодець генерал Батов".

— Дуже чуйна людина. Це ж він допоміг мені мотоколяску із соцзабезу вибити, — підтвердив Гнат Платонович.

Тієї ночі Павло борсався у розпеченому вирі вогняної невиливайки: повторився дитячий кошмар, загострений скаженим головним болем. Бачив маму. Вона прийшла у дивному балахоні і нагадала Матір Божу з бабусиної ікони. Нічого не сказала, просто стояла і плакала. Він нервово прокинувся, але не підвівся, навпаки, ще щільніше, з головою, закутався укривалом: день, що наступив, не передвіщав нічого доброго.

— Синку, а тобі хіба не на роботу? — гукнув тато зі своєї спальні.

— А котра година?

— Десята. Славко вже вкотре телефонує. Може візьмеш слухавку?

— Анальгін є?

— Тут, на тумбочці.

— Мама приходила. У балахоні, неначе з ікони. Плакала.

— Може, хоч Богородиця тебе напоумить. Хіба ж можна так пити?

— Розумієш, тату, вісім років ми з Льонькою були наче сковані одним ланцюгом. Ділилися хлібом і вином. З яких тільки халеп не вибиралися! Але ти правий: так більше не можна, бо здохну. Оце Льоньку проводив, і на цьому — крапка. Засяду писати оповідання.

Вірний друг гостював два дні, і вдвох вони подолали привезені ним чотири пляшки "Столичної" і половину трилітрової банки чистого спирту, який Павло напередодні заробив на курсовому проекті заочниці, батько якої працював підвальним на спиртовому заводі.

Як і завжди, Льонька виглядав впевнено і весело. Порівняно з Павлом він багато чого встиг: одружився, обійняв заavidну посаду і вже мав сина Сергійка.

— На честь Єсеніна? — здогадався Павло.

— Що ж ти не приїхав на весілля? — запитав друг і продовжив: — Ти пам'ятаєш, мене направили до Костроми. Розповім тобі про свої дорожні пригоди. У Москві мене, кваліфікованого зайця, який у студентські роки не купив жодного квитка, оштрафували у задрипаному автобусі. На Ярославському вокзалі зайняв я довжелезну чергу до каси і, залишивши свій розмальований наліпками чемодан хлопцю, що стояв за мною, почалапав до буфету. Там зіткнувся з двома і став третім. Ми розпили пляшку горілки, потім пиво, забалакалися, і я згадав про чемодан. Кинувся, а малий вже біля каси; стоїть, пропускає повз себе задніх і ледь не плаче. Мій поїзд вже відчалив. Пішов я до камери схову здавати чемодан. Розбалакався там з двома вантажниками, які виявилися студентами на підробітку. Запросили мене всередину повечеряти. "Тут один дідуган самогон суліями возить: перднеш — штани горять, — похвалився один і притарабанив повну пляшку. Другий, тим часом, витягнув з найближчого стелажу три в'ялені рибини. Каже: "Ми тут насправді не погано підгодовуємось. Ось, наприклад, варення: одбираємо з банок на два пальці і складаємо в свою. Малина, вишня, полуниця, смородина — все впереміш. Таке асорті! Що скажеш? Інститут закінчувати не квапимось: зашлють у глухомань, а ми звикли до інтенсивного способу життя. Аби не покидати Москву, знову сесію завалили".

Розпили ми той самогон, потім друг приніс ще, я й заснув. Знову проґавив потяг, і приятелі заштовхнули мене в електричку до Ярославля, мовляв, звідти ходять автобуси. Кострома, насправді, — діра дірою. Там через Волгу навіть моста немає: досі переправляються поромом. У понеділок з'явився в обласному управлінні й узнаю, що мене направляють ще далі, до Солигалича, за двісті кілометрів від Костроми, у дрімучі ліси, з яких і Іван Сусанін не знайшов виходу. Призначили головним механіком сирного заводу із заробітною платою 105 рублів. За місяць вивчив обстановку. Завод старий,

обладнання добите, запчастин катма, а у простоях звинувачують головного механіка. Ну, думаю, треба рвати звідси. Та й місто таке собі затрапезне: шість тисяч мешканців. Дома прадавні, дерев'яні, різьблені, з лиштвом на вікнах; дві церкви, нещодавно обезголовили; краєзнавчий музей у колишньому монастирі. Ліс — прямо за дворами. Побрів стежкою і неподалік річки зіштовхнувся з двома крихітками. Чую, зазивають: "Гей, інженере! Ходімо ягоди збирати". Розумієш, наче у Єсеніна! Одна нишком злиняла, а друга, бачу, тулиться. Рая. Розповіла, що сама з Воронежа, а сюди направлена вчителькою російської мови і літератури. А ліс такий розкішний! Папороть — густа-прегуста, висока — мені до пліч. Прилягла моя Рая на спину й уставилася в небо нерухомим поглядом. У мене аж джинси затріщали! А я ж, на біду, перед виїздом з Одеси в Аркадії зову ухватив трипер. У чувихи спідниця загорнулася, зубки вискалила, а я їй: "Пробач, не можу: гонорея". А вона у відповідь: "ну, і х... з нею". Уявляєш: вчителька російської мови і літератури! Татьяна Ларина, Наташа Ростова, Анна Каренина. Велика руська культура! Каже, у мене подруга, Надька, — фельдшерка. І тут мене осінило: ось воно, — справжнє кохання!"

Льоня глибоко затягнувся гродненською "Примою" — найкращою "Примою" у Союзі — і продовжив: "За місяць відгуляли весілля на хаті у подруги, а брат Мишко тим часом виклопотав мені переведення до Умані. Так я повернувся на Україну. Мишко вже завідує ветеринарним відділенням, тож влаштував мене зразу начальником міського жилкомунгоспу. Виділили мені шикарну трикімнатну квартиру в особняку на два входи, і життя моє, нарешті, наладилося. Моя тобі порада: не марнуй час, лови момент, одружуйся".

Розділ V. Початок кар'єри

Друг поїхав, а Павло заспався. В обідню перерву пришкутильгав Ростислав Михайлович. Поскаржився на простріл у поясниці і поспівчував:

— Кепські справи: шеф сказав, що поставить прогули. Каже: якщо вже не може пити горілку, нехай переходить на сечу.

— Так я ж захворів...

— Ніякі довідки більше не проканають. Тільки справжній лікарняний з усіма підписами і печатками.

— Буде йому лікарняний, — пообіцяв Павло, згадавши новину від Гегіля.

— Знаєш, кого я зустрів нещодавно у місті? — повідав той при зустрічі: — Анфіску! Така стала діваха! Хто б міг подумати? От, я б її зараз! Між іншим, лікар-терапевт. Сидить на першому поверсі у тридцять другому кабінеті.

Кабінет №32 знайшовся у самому кінці коридору. Відсидівши довгу чергу, Павло зайшов і побачив за столом Снігову Королеву у білосніжному халаті.

— На що скаржитеся? — суворо запитала Анфіса.

Минуло десять років, як вона його кинула. Він уже й забувся про неї, а тепер — ось вона! Сидить перед ним у напівпрозорому халатику, під яким, мабуть, більш нічого не немає, із серйозним виразом милого обличчя, а очі миготять смішливими лелітками.

— Заходьте, хворий, за шторку, спустіть брюки і обіпріться ліктями на тапчан: ноги

ширше плечей.

— Взагалі, я думав, що у мене горло.

— На дверях табличка.

— Пробачте, я хвилююсь.

— Це кабінет проктолога. Якщо ви за лікарняним, мушу оглянути.

Медсестра, миловидна жінка, багатозначно блимнула оком і вийшла.

— Клятий Гегіль! Так, я за лікарняним, ще й заднім числом.

— Пряма кишка — дзеркало душі людини, — пояснила докторка, вставивши Павлові трубку, — у вас тут усе запущено, наче ви з лісу. Алкоголем, часом, не зловживаєте? Задля профілактики зробимо укол.

— Не видумуй.

— Без уколу ніяк не можна.

— Знущаєшся? Ладно, давай. Сподіваюся, не залишиш без регулярного медичного догляду...

— Приходьте позавтру, ближче до кінця робочого дня. Закінчимо лікування і закриємо лікарняний.

Роздивившись діагноз, шеф поспівчував, змінив гнів на милість і доручив термінову роботу. Павла це не зачепило: більшість його "термінових" креслень спочивали у рулонах, підвішених із тильного боку кульману. Взяти хоча б настільний різьбонарізний верстат, спроектований ним на основі імпульсного варіатора професора Мальцева. "Красунчик", — відізвався стосовно нього шеф, але у виготовлення не передав: цех-замовник злякався такої радикальної новації. Насправді Павлу вже набридло сидіти у відділі на ста п'ятнадцяти рублях з перспективою за десять, або й більше років сягнути максимуму у сто сорок. А тут якраз Славко Балда підказав, що ливарний цех підшукує собі грамотного механіка на оклад сто п'ятдесят шість карбованців, плюс премія, і він написав заяву.

— Попереджаю: обладнання добито до ручки. Робочі, заради заробітку, повсякчас порушують правила; все ламається, все горить, а в простоях звинувачують кого? Механіка. Щоб вночі черговому слюсарю було що поставити, я створив чималий запас частин, але їм не настачиш. Ось поглянь: попід сходами, по кутках, — усюди мої стелажі, і начебто усе там є! Але раз за разом ламається щось таке, чого там не має. Обладнання стоїть, план горить, начальник валує і позбавляє премії. Казали, що ти дуже розумний, тож один раз наведи порядок, а потім хоч у стелю плюй. А я піду інженером у відділ: грошей менше, зате здоров'я збережу, — напутив Павла попередник.

У цеху нового механіка, молодого і гарного, зустріли без настороги: у Конотопі всі усіх знають. Вже третього дня одна з кранівниць, незаміжня і гарненька Ліда, після роботи влаштувала у молодому березовому гайочку на березі Єзучі день свого народження і запросила механіка: мовляв, вам треба краще познайомитись із колективом. Але цього разу внутрішній голос підказав Павлу, обтяженому гірким досвідом чаркування з роботягами парокотельного цеху, обмежитись вітанням.

За спиною начальника ливарного цеху Полякова Михайла Ілліча висів лист ватману з гаслом, написаним червоною тушшю: "ТОЙ, ХТО ХОЧЕ ВИКОНАТИ ЗАВДАННЯ, ЗНАХОДИТЬ СПОСІБ, А ТОЙ, ХТО НЕ ХОЧЕ, ШУКАЄ ПРИЧИНУ". Щоранку, о дев'ятій, у крихітному кабінетику на планерку збиралося дев'ятеро цехових керівників. Заступник з виробництва докладав результати минулої доби і називав причини зриву тієї чи іншої номенклатури, а Михайло Ілліч піднімав кожного, хто на його думку був винуватцем. Усі виправдувались тим що зупинялося обладнання, а механіку сказати було нічого. Коли ж він поскаржвся на виробничників, які силували машини понад їхні можливості, начальник його перебив:

— Правильно вони роблять, а ви мусите забезпечувати.

Сам Поляков не був ані металургом, ані інженером, зате вмів командувати людьми і числився одним з найкращих начальників на заводі. "Знову залишуся без премії", — пожалкував Павло. Він уперся в три перепони: порушення правил експлуатації, нестача запасних частин і відволікання ремонтників на виконання невластивих їм робіт.

Усього механіку підпорядковувалось тридцять один робочий: восьмеро слюсарів, п'ятеро електриків, дванадцять кранівниць, двоє токарів і слюсар-сантехнік. Кожен ретельно пильнував межі офіційно встановлених обов'язків і відмовлявся виконувати додаткову роботу, яка зазвичай не оплачувалась. Щоб спонукати до неї, механік мусив їх умовляти, начебто йшлося про якусь особисту послугу. Коли ж Павло спробував замовити повний перелік частин, що ламалися, диспетчер ремонтно-механічного цеху Юрко Дума, знайомий ще по дитячих вуличних забавах, відмовив: у них власний план капітальних ремонтів, і вони теж працюють на премію. Зрештою, він згодився прийняти Павлів перелік в роботу, але змусив його підписувати три на кожен фактично виготовлений виріб. Оскільки створити бажані запаси частин не вдалося, Павло вдався до вдосконалень: десь замінив матеріал, десь форму, десь точність обробки.

Невдовзі активний механік привернув увагу головного металурга заводу. Самуїл Аркадійович Юдкін, кандидат технічних наук і логічно мисляча людина, опікувався будівництвом нового кольорово-ливарного цеху, і Павло згодився йому для діла. Він мав розпухлий записник номерів телефонів провідних фахівців з різних організацій і підприємств Союзу, з якими консультувався з питань технології. З появою Павла він наладився посилати його за конкретними інструкціями та кресленнями, і Павлові вдалося побувати на заводах різних галузей. Київський "Більшовик", Харківські "ХЕЛЗ" і "ХЕМЗ", завод сантехнічного литва у місті Кіров, Казанський завод конвеєрів, завод "Русский дизель" у Ленінграді, Московський "Центролит", завод протипожежного обладнання у Ніжині і Сумський "Центролит" — повсюди у Самуїла Аркадійовича віднаходився добрий приятель, який сприяв його посланцю і Павло звідусюди привозив до Конотопу детальні звіти з технологічними регламентами, описанням обладнання і зробленими власноруч зарисовками.

Розділ VI. Нарешті зустрілись

Те, що Анфіса запросила його з'явитися за лікарняним саме *наприкінці* робочого

дня, окрилило Павла. "Не дарма штани знімав", — багатів він думкою, чимчикуючи до поліклініки з безформним згортком: під газетою "Правда" ховався букет білих лілій, настрижених вночі на сусідській клумбі. "Брати бика за роги", — підбадьорив він себе, присівши на лавочці праворуч від виходу з поліклініки. Незабаром з дверей дружно вивалили втомлені медпрацівники, і Анфіса зиркнула у бік лавочки.

— Які чарівні квіти! Це кому?

— Тобі.

— Нарешті, заслужила.

— Десять років чекав...

— Але ж не шукав.

— Я образився.

— А я тоді загадала: якщо кохає, знайде.

— Бачиш: знайшов.

— Заради лікарняного.

— Маю гонор.

Так, розмовляючи ні про що, парочка побрела містом.

— Слухай, Анфісо, а чому б нам не одружитися? Скільки літ ми кохаємо одне одного?

— Ти так усім освідчуєшся?

— Ти ж незаміжня? Ходімо завтра ж в ЗАГС, подамо заяви.

— Я ні, а ти?

— Я чекав.

— Але ж не шукав.

Не отримавши конкретної відповіді, Павло продовжив парубкувати. Дочекавшись п'ятниці, удвох з Юхимом ходив до ресторану "Каштан", де офіціантка Марина обслуговувала їх в борг до получки, а по суботах гуляв в компанії вуличних приятелів. З Павлового покоління їх залишилось обмаль: хто поїхав, хто потрапив під жінчин каблук, а дехто, як Манюня, вже й помер. На їх місці зросла жвава молодь, яка охоче визнала тридцятирічного друга ватажком. Він навчив їх пити нерозведений спирт, зводити синці бодягою і власноруч лікувати гонорею. По неділях Павло не пив, відсипався, "відмокав" у крутому чорному чаї, грав із Давидом Григоровичем у шахи і на роботі по понеділках з'являвся свіжим, неначе щойно з бані.

З ресторану він іноді приводив офіціантку Марину. Перед тим, як усамітнитись з Павлом, вона пригощала Гната Платоновича чимось ресторанним і кілька хвилин уважно вислуховувала його спогади.

— Мабуть, одружуватимусь, — казав Павло з вечора.

— Правильно, синку! Скільки можна волочитися? — підтакував йому батько.

Ні. Краще зачекаю, — міняв син думку на ранок.

— І то правда. Гуляй, допоки гуляється, — згоджувався Гнат Платонович.

Двадцять третього лютого, на день Радянської Армії, у Гната Платоновича гостювали піонери. Вони прийшли привітати ветерана зі святом; обсіли кружком і

заслухали розповідь про піонерство, знайомство з Надією Костянтиною Крупською і про вдалу взаємодію армій і фронтів, завдяки чому радянські маршали здобули свої легендарні перемоги. Тато пригостив дітей цукерками "Дюшес", заздалегідь придбаних для такого випадку. Побажавши каліці доброго здоров'я, по команді вожатої діти пішли далі за списком. І тут неждано з'явилась Анфіса.

— Здрасьте. Пригадуєш ученицю, тату? — зніяковів Павло.

— Гадаю, ви — Анфісонька Івасько? Училася в мене до п'ятого класу. Такою красунею виросла... А ваша мама працювала у школі прибиральницею.

— За маму я вам особливо вдячна, Гнате Платоновичу. Знаю, що через її туберкульоз вас змушували її звільнити, а ви залишили, натомість посприяли отримати окреме житло у сухому підвалі.

— Я встановив їй прибирати у нічний час, коли у школі нікого не було. Здається, у тебе було ще троє братів? Як склалася їхня доля?

— Старшого, Мишка, у тюрмі зарізали, і Вовка звідти не вилазить. Ото вийде, знову щось скоїть і знову за ґрати. Дмитрика ж ще малим забрали до інтернату, а звідтіля в армію. Зараз служить надстроковиком десь у Саратові.

До наступного гостювання Анфіси Павло ретельно готувався. Звечора він зварив курку; не синю з магазину, а свійську, золотаву, придбану на базарі. Перед самим її приходом насмажив фірмової картоплі: нарізаної не по-конотопські клаптиками, а брусочками — так, як це робив Ляоня. Вимив чайничок і заварив свіжого чорного чаю. Накупив цукерок "Дюшес". Курку він зварив грудкою, бо смакував рвати птицю руками, але не доварив, бо тато зауважив: курка старувата. Анфіса ж нічого не помітила, а картоплю похвалила. Пообідавши, вона вхопилася наводити чистоту. Павло звичайно обходився віником: єдина ганчірка лежала у них на порозі для витирання ніг. Анфіса ж ужила вологе прибирання. Повідчиняла кватирки в усіх вікнах; помила посуд, поміняла у постелях білизну і вже зібралася було йти, коли Павло її зупинив:

— Зоставайся, — твердо сказав він.

Прокинувшись першим, він з насолодою пригадав усю жарку, ненаситну ніч і подумав: "Який я телепень: стільки часу змарнував! Чому не полюбив її ще в школі? Проте, як сказав поет, — *Пускай ты выпита другим, но мне осталось! Мне осталось твоих волос стекляный дым и глаз осенняя усталость...*"

Залишившись з сином наодинці, батько натякнув:

— Дивись, Павле, не упусти цю красунечку і кохай її щосили. Добре, що ви однолітки, легше буде порозумітися. Квартира у нас простора, місця вистачить. Вочевидь, дівчина працелюбна, а я ще й свого домашнього лікаря матиму.

Увечері після роботи вони перенесли з гуртожитку Анфісині речі: пухову подушку, деяку одягу і подольську швейну машину. За тиждень подали заяви в ЗАГС. Якимось дивом слюсарі, електрики і кранівниці дізналися, що їхній механік нагострився одружуватись, скинулись по троячці й урочисто вручили вісімдесят один карбованець. Тато виділив двадцять п'ять. На ті гроші молоді влаштували в ресторані "Каштан" столик на чотирьох: вони і дружки: Фіма Гегіль із дружиною Нелею. Ще Марина від

себе виставила пляшку шампанського. Гульню продовжили вдома самогоном; пригощали всіх, хто здогадався навідався.

Трудовий колектив, який скинувся грішми і якого не запросили, помстився. У самий розпал медової ночі у тата на тумбочці затанцював телефон, і він покликав сина.

— Павле Гнатовичу, це черговий електрик. Пробачте мені, що турбую, але тут, на третьому *колемані*, згоріла спіраль. Отож, я й міркую: чи міняти її зараз, уночі, чи діждатися першої зміни?

— Міняй.

— Так немає потрібного доту. Всілякі є, а такого немає.

— Тоді залиш до ранку.

— Зрозумів. Отож я подумав: механік краще знає...

З першого ж дня жінка почала встановлювати свої порядки і, найперше, повідчиняла усі квартирки.

— Треба щоб шахісти виходили палити у двір, бо просмерділи всю хату, — поскаржилась вона Гнату Платоновичу.

— Тоді вони перестануть навідувати, — смутно відповів тесть.

— Житлові приміщення мусять систематично провіюватись, — наполягла невістка.

— Тоді нам на зиму не вистачить вугілля.

— Тато спалює не більше одного відра на добу, і ми вкладаємось у дві тони на сезон, — пояснив Павло

— Мужчини, а у вас блохи стрибають, — заявила Анфіса, застилаючи постіль.

— Отож, я й дивуюся: чом це Давид повсякчас гомілки чухає? От горе! Не дай-бо ще Діночці бліх занесе! Мабуть, то Башмачок подарував. Вештається по смітниках, а тоді в хату, — припустив Гнат Платонович.

— Вологе прибирання робитимемо щотижнево. Завтра прихоплю з роботу хлорки, дезінфекуємо кота — підсумувала невістка.

Не чекаючи суботи, Павло помив підлогу з милом, і повітрушував доріжки; Анфіса протерла двері, вікна, меблі і випрала всю наявну білизну; пригрозила по весні зробити кольорову побілку; змусила Павла позачергово викупати Гната Платоновича і вбрала його в улюблену вишиванку. Прибираючи закутки, назбирала мішок вжитих пляшок.

— Негайно віднесу до приймального пункту, — виправдався Павло.

— А що то у вас в холодному коридорі на полиці за плісняві огірки у трилітровій банці? Смердюча пляшка... .Стакан гранчастий, заслинений?

— То наша закусочна: приятелі заходять, щоб вільно розпити на трьох. Павло двері вдень не замикає, і вони залишають йому на донці. Я йому й кажу, що я можу й не почути, якщо шкодитимуть. А він своє: як я відмовлю друзям дитинства? — поскаржився Гнат Платонович.

Анфіса викинула огірки на смітник разом зі стаканом, а тару винесла на ганок. Замкнула вуличні двері на ключ, а гостей стала зустрічати особисто.

— Що треба? — запитувала вона, ставши в дверях.

— Поклич Павлуху.

— Він тобі не Павлуха, чуєш? Лавочка зачинилася, і щоб я тебе більше не бачила. Бо як захвачу шматтям!

Отак висварить невинного, ще й хляпне дверима перед носом, щоб не було жодних ілюзій, після такого він більше й не постукається. Звістка, що Павло привів злющу жінку, мерщій розійшлася поміж товаришами по чарці, і непрошені візити припинилися. Роль "останнього могіканина" дісталася Ростиславу Михайловичу. Він припхався серед ночі — пожований, змерзлий і босий. Попросив щось випити і поскаржився: з нього поцупили черевики.

— Звечора приліг на лавочці у сквері, і це ж треба! Кому, окрім мене, згодиться сорок шостий? — дивувався Балда.

Анфіса накапала півчарки чистого медичного.

— Ой, Анфісонько, от ти — справжній лікар! Хоч і з неординарною спеціалізацією. Не дарма я умовляв Павку одружитися з тобою. Отже, не забувай. А зараз, поки рань, покваплюсь до трамваю, щоб не дивувати людей брудними шкарпетками.

Так закінчилась остання гастроль Славка Балди у Конотопі. Дружина рішуче поміняла квартиру на Черкаси, і вивезла чоловіка подалі від улазливих товаришів. На новому місці він перейшов на здоровий спосіб життя; працював інженером першої категорії на престижному заводі; придбав катер і вдало рибалив на Дніпрі. У Черкасах вони з дружиною виховали двох дітей і у злагоді дожили до пенсії. Першою померла Олена, хоча й була на вісім років молодшою. Ростислав Михайлович залишився сам і останні роки доживав одинаком у трикімнатній квартирі. Він втратив сон, і щоночі складав вірш, присвячений любій дружині. Поезії виходили з його серця невимушено, і вранці, не перечитуючи, він додавав їх в шухляду. Хвалився, що накопичилось їх більше тисячі. Добірку з сотні віршів, що лежали зверху, він переслав Павлові. Ось один з них.

"Парень, смущённый в костюмчике чёрном, Рядом, на шпильках, — она.

Милая девочка в платьице белом — Лучшая в мире жена.

Добрая, честная, светлая, нежная, Сильная духом, фигуркой стройна. Мудро и гордо семью сохранившая — Лучшая в мире жена.

Милая, добрая, смелая, Ты — половинка моя.

Всех красотой и умом покорившая — Лучшая в мире жена.

Если бы Бог предоставил мне выбор,

Снова в то время отправив меня,

Я бы, наверное, долго не думал: Ты для меня остаёшься одна, — Самая милая, самая нежная, Лучшая в мире жена".

Павло з Гегілем кілька разів обговорювали ідею провідати друга, але щоразу відкладали і обмежувалися телефоном. Одного дня телефон не відповів.

Правду казав нерозлийвода-друг Льонька, розхвалюючи принади шлюбного життя; до його одкровень Павло додав би ще смачну, здорову і регулярну їжу. Анфіса вела доморобну "енциклопедію страв", склеєну з журнальних вирізок і занотованих зі слів подружок рецептів, і з найдоступніших магазинних продуктів готувала апетитні блюда. На другу зиму сім'я перебралася у чотирикімнатну упоряджену квартиру на другому

поверсі нового дому, збудованого залізничниками на площі Миру. Житло виділили Гнату Платоновичу: його багаторічне листування з міськвиконкомом, військкоматом, соцзабезом і генералом Батовим принесло свої плоди. З переїздом інвалід отримав можливість користуватися унітазом, купатися у ванні і жити в теплі, не переймаючись паленням груби.

Нарешті, і Павлу відкрився смисл життя: Анфіса визначила, чого їм не вистачає, щоб жити не гірше інших, і про що чоловік мав би подбати. Павло завів собі ощадну книжку, на яку почав відраховувати щомісяця по п'ять карбованців. Першим недешевим придбанням родини стали жіночі зимові чоботи, бо ті, що були, Анфіса виносила до відпадання підошов. Сонячною березневою неділею, коли вулицями вже текли нестримні струмочки, Анфіса взулася у чоловікові стоптані черевики, і вони парочкою почимчикували до Сінного базару. Обійшовши геть усі ряди, вони купили імпорتنі югославські чобітки на високих підборах із золотавими застіжками, на які пішли всі Павлові заощадження плюс двадцять п'ять рублів із зарплати. Протягом наступних п'яти років вони придбали на виплат потужний холодильник "Дніпр", місткий лакований шифоньер і розсувну софу на поролонових подушках, яка прослужила їм до самої пенсії. На порядок денний впливли люстра, кольоровий телевізор і килим. Анфіса суттєво економила на одязі. За лекалами з журналів мод вона шила і перешивала сукні, спідниці, блузки і навіть перелицювала своє дівоче пальто. Розпустила стареньку з ангорської шерсті кофту і зв'язала чоловіку шикарний светр з закатом по саме підборіддя. З першого дня подружнього життя вона перебрала на себе роль сімейного скарбничого, чим позбавила чоловіка клопоту стосовно кишенькових грошей. "Навіщо вони тобі? Цигарки? Так я сама їх куплю взапас, щоб не жебрачив, подібно нашому начмеду: "дай закурити, та дай закурити".

Розділ VII. Новий завод

Всюдисущий Фіма Гегіль дізнався про новий завод, що розбудовувався на виїзді з міста.

— Мене запрошують начальником відділу постачання. Там такий головний інженер! Я йому розповів про тебе, так він аж підскочив. Зазвав на співбесіду.

Сам Фіма непогано почувався і на Мехзаводі. Він вже отримав двокімнатну квартиру і заставив її румунськими меблями; придбав найпотужніший холодильник "Донбас", кольоровий телевізор "Крим" та італійський килим "Тарантела".

Головний інженер заводу "Автомотор" Ковальов Олег Михайлович підшукував грамотного і досвідченого спеціаліста для інженерного супроводу будівництва величезного чавуноливарного цеху. Проект, розроблений інститутом "ГІПРОПРОМ" десять років тому, він вважав геть застарілим і вимагав від розробників його докорінного перероблення. Але ті вже займалися іншими об'єктами, які фінансувалися, і не мали ані бажання, ані змоги, повертатися у минуле. "Це заводська провина, адже ви давно мусили закінчити будівництво. Вирішуйте фінансування", — аргументували вони свою позицію. "Міністерство пообіцяло виділити кошти, але спершу я мушу надати пропозиції, узгоджені з проектувальниками", — переконував Ковальов.

Зрештою, він вирішив створити на заводі спеціальну інженерну групу, здатну перетворювати його замисли на конкретні креслення й документи. На той час, окрім своєї роботи в ливарному цеху і відвідування ливарних цехів інших заводів, Павло, супроводжуючи головного металурга Юдкіна до проектного інституту "ГІПРОШАХТ", набрався досвіду дискутування з проектантами. Отже, коли Ковальов запропонував йому посаду начальника відділу з окладом сто вісімдесят карбованців плюс сорок відсотків премії, Павло без вагань погодився. Але, коли він з'явився оформлятися, у відділі кадрів про таку посаду нічого не знали, і шість місяців він працював рядовим інженером з окладом сто п'ятдесят карбованців.

За цей час він ознайомився з існуючим проектом і досягнув задум головного інженера. За його вказівкою Павло відвідав Рязанський завод "Центроліт", де використовувалась унікальна формувальна лінія, і заодно навідав родичів. Новий Ганін чоловік Петро Васильович, про якого чув багато чого романтичного, насправді видався похмурим вовкулаком, який причіпливо пильнував Ганю і вживав виключно мінеральну воду "Миргородська": їхній балкон був щільно заставлений порожніми пляшками. Зранку на дарованому йому тітонькою "Запорожці" завітав Лесик, який після одруження жив у переписаній на нього двокімнатній квартирі поблизу вокзалу. Він нещодавно повернувся з Одеси, з поховання їхньої двоюрідної сестри Ніни, яка раптово померла від крововиливу. Її чоловіка Саші не було вдома, бо він бив китів у південному океані, тож усією церемонією заправляв дядько Пилип. Лесика обурило, як він після поминального обіду поділив Нінині речі. Небіжчиця залишила по собі п'ятдесят неношених суконь, шкатулку з коштовностями і товстий рулон італійських килимів, яких не мала де розстелити, чи повісити.

Розумієш, Павле, дядько вигріб у сумку більшу половину прикрас; скрутив у сувій — десяток суконь, а три килими, котрі не спромігся понести, залишив на ніч у сусідів, щоб назавтра за ними повернутись.

— Сумую. Ніна була доброю сестрою. Ми з Льонькою частенько завалювали до неї у кафе "Ромашка", що на розі Свердлова і Сегедській, і вона завжди накладала нам по блюдцю пюре з лапастим шніцелом, — пригадав Павло.

Лесик покатав Павла по Рязані і, наїздившись середмістям, звозив дядька до села Костянтинове — отчину Сергія Єсеніна. На розлогому трав'янистому березі Оки він розіслав рушник і виклав пляшку "Московської", стакан і нарізку ковбаси.

— Ти ж за кермом, — зауважив Павло.

— Нічого. Якщо зупинять, тітонька виручить. — Лесик одним рухом спорожнив склянку.

Наприкінці літа з Київського Політеху на завод прибула група молодих інженерів, відібраних минулого року особисто Ковальовим, і п'ятьох з них, на його думку найперспективніших, він віддав конструкторському відділу. Ще трьох, старих і досвідчених, Павло переманив з Мехзаводу. Допоміжне обладнання у країні централізовано не виготовлялося, і кожен завод сам собі придумував ящики, стелажі, механізми і інше оснащення. На Мехзаводі було простіше: існував архів, у якому

конструктор знаходив прийнятний прототип з числа давніх розробок. На новому місці все приходилося розпочинати з нуля; проектування розтягувалось у часі і супроводжувалось численними помилками. Інженери — це не робітники, які все знають і все вміють; інженерів треба забезпечувати інформацією. Серед молодих спеціалістів знайшлися справжні таланти, такі як Юрій Апостол і Льоня Пантелейчук, здатні спроектувати об'єкт будь-якої складності, але й вони вимагали від начальника конкретних технічних завдань і роз'яснень. Щоб уникнути помилок і прискорити роботу, Павло зайнявся створенням власної інформативної бази. Окрім випрошування документації по знайомству, чимало креслень було здобуто на замовлення з резервів Всесоюзного інституту розповсюдження науково-технічної інформації. З часом накопичилися і власні розробки. Так, крок за кроком вдалося створити більш-менш об'ємистий архів, в якому можна було перш, ніж братися за олівець, знайти щось підходяще.

Ковальов не збирався засиджуватись у Конотопі: його манила Москва, і він розгорнув гучну кампанію з механізації заводу. При конструкторському відділі створили спеціальну виробничу дільницю по виготовленню саморобного оснащення. Павло, підлабжуючись під головного інженера, придумав лозунг "Ручну працю — на плечі машин!" і організував серійне виготовлення підйомників, транспортерів і автооператорів, які мали істотно полегшити роботу верстатника. Заводська ініціатива була схвалена міськкомом і обкомом партії, про неї писали в газетах, на завод стали присилати делегації для запозичення передового досвіду.

Навіть найменші зміни проектної технології потребували узгодження з проектним інститутом "ДІПРОПРОМ". Те, що стосувалося механічних цехів, вирішувалося ним без проблем, а до ливарного цеху проектанти ставились прискіпливо: об'єкт підвищеної небезпеки. Затверджувати заводські пропозиції щодо нього Ковальов командировав Шелестовича. Проектувальник цеху Болеслав Романович Сметанка терпляче вислухав гінця, зневажливо глянув на паку занесених ним до кабінету креслень і співчутливо позіхнув.

— По-вашому виходить, що інститут змарнував державні кошти? Ви з Ковальовим на заводі без року тиждень, а проект був схвалений вашими попередниками, пройшов належну експертизу, узгоджений із Міністерством і затверджений Держбудом і Держпланом. Хто вам винен, що цех будується десятий рік, і деякі рішення, можливо, застаріли? Ми працюємо згідно плану і лімітів. Інститут завантажений на три роки вперед, і під усе виділене фінансування. А тепер з'являєтесь ви з Ковальовим і пропонуєте все кинути, повернутися назад і заново займатися вами? Залиште свої папери, фахівці подивляться, а самі шукайте додаткове фінансування. Так що бажаю вам успіху і передайте мій сердечний привіт шановному Ковальову.

Щоб не повертатися на завод ні з чим, Павло вирішив звернутися до директора інституту, але секретарка порадила йому пару годин зачекати. Настала обідня перерва, і у вестибюлі навкруг шахівниці завбільшки з канцелярський стіл зібралися любителі шахів. Змагалися в "бліц" на виліт. Павло вступив у гру, виграв першу партію і

розставив фігури для другої, коли до шахівниці ставно підійшов Болеслав Романович. Перед ним розступилися, і він ліниво просунув уперед ферзевого пішака. Цей дебют звичайно застосовував Давид Григорович, і Павло знав вісім ходів наперед. Програвши, Сметанка відізвав Павла в сторонку і дав пораду. За його словами, йти до директора не було жодного сенсу, бо той завжди затверджує рішення головних спеціалістів. Натомість Болеслав Романович запропонував схему, згідно якої він зобов'язувався без ніяких ставити інститутську печатку на заводські креслення за умову, якщо завод допоможе йому і головному інженеру інституту добудувати їхні дачі. Здобуте Павлом рішення Ковальову сподобалось.

Вони не розпитували одне одного, хто, з ким і як жив ті десять років. Навіщо? Головне, — вони вільні, без дітей, закохані по вуха і щосили надолужують втрачене. Павло остаточно вирішив, що музика, спорт, живопис і письменництво — це дитячі мрії. Реальне життя вимагало заробляти гроші і робити кар'єру. Анфіса ж прагнула присвятити себе домашньому затишку й майбутнім дітям. Єдиною перепоною на шляху до шлюбного щастя обоє вважали Павлові згубні звички. Перший етап Анфіси виграла: відігнала від чоловіка п'яниць, що звикли бачити його у своєму середовищі і вони, менше ніж за рік, перестали впізнавати його на вулиці. Складніше відбувалася борня зі службово-товариськими застіллями, які траплялися чи не щотижня. Головний інженер, страждаючи на виразку шлунку, доручав Павлу улещувати численні комісії, які перевіряли завод з різних причіпок, як то шкідливі умови праці, аварії, травми, забруднення середовища і скарги споживачів на якість продукції. Не обходилися без чаркування і виробничі успіхи, премії, державні свята, дні народження і ювілеї. Павло важко переносив перепой, зранку щоразу каювся і прямо-таки сподівався, що дружина якось його виручить. Анфіса застосувала певні домашні засоби. По буднях, попри скарги чоловіка на жахливе самопочуття, вона безжалісно його будила і виштовхувала на роботу. По вихідних так само безсердечно пристакала з надуманими дорученнями — чи то пересунути шифон'єр, чи то причепити карниз до бетонної перемички чи вибити килим. Щоправда, на анальгін лікарка не скупилася. На кожній упаковці малювала синім фломастером череп з перехрещеними кістками, мовляв, ковтай і думай.

З усіх засобів виховання Павлу найбільше дошкуляло вибивання килима — трішечки линялого, але справжнього узбецького, придбаного Анфісою задешево у комісійному магазині. І не тому, що та робота була не під силу: нервувала наочність дійства, що проходило попід вікнами чотирьох п'ятиповерхових будинків. Ляпаючи вибиванкою, Павло добачував підступну жіночу витонченість: його начебто приводили до публічної присяги на пожиттєві вірність і слухняність. Втішало те, що до нього, на відміну від багатьох знайомих, не застосовувалась найсуворіша жінчина кара — відмова у нічній ласці саме тоді, коли чоловічий організм найбільше її потребував! Інтенсивне антиалкогольне виховання вплинуло і на Павлову манеру компанійської поведінки: всі чарки після третьої він або минав, або злизував вершок, або виливав повз рота у горщик з фікусом. "Я щасливий від кожної невипитої чарки", — признавався він колегам.

Попри неабияку насагу в ліжку Анфіса не вагітніла. Павло не переймався: як буде, так і буде; вона ж переживала. На третій рік з'їздили за курсівкою в Одесу на Куяльник. Ще не скінчився травень, і Одеса пахтіла акацієвим медом. Ночували на Четвертій станції Великого Фонтану прямо у дворі його гуртожитку, у приватному будиночку п'ятдесятирічної молодиці Сіми, колишньої коханки однокурсника Вови — любителя арії Мефістофеля. Домівка не мала каналізації, і жильці чотирьох сусідніх дворів ходили до спільної дворової вбиральні, завжди заповненої по вічка. До курорту добиралися через середмістя і спекотну Пересип тісним смердючим автобусом ПАЗ, але Анфіса не ремствувала і терпляче піддавалася процедурам. Павло ж в очікуванні любки грав на березі лиману у шахи. Напередодні від'їзду вони пройшлися інститутом — від вестибюлю до деканату; навідалися до гуртожитку, де у кімнаті номер 167 збереглися намальовані ним п'ятнадцять років тому картини Роквела Кента; відвідали Оперний театр. На зворотному шляху пара заїхала в Умань до Льоньки. Нежданих гостей зустріла дружина Рая.

— А Льоня якраз у лікарні. Цироз печінки. Тут поряд, я покличу, — не дуже привітно мовила жінка.

Квартира начальника житлокомунхозу насправді виявилася куди там: особняк із садком. Три кімнати з високими стелями і простора кухня; централізоване опалення, каналізація, водопровід і газ; ще дві комори і простора веранда. У дворі цегляний сарай з мансардою, під шифером і з гаражем. Побачивши вірного друга, Льоня засяяв.

— Що вона верзе? Який цироз? Скажи їй, Павук, що в мене змолоду повесні у животі боліло.

— Так. Особливо опісля десяти стаканів сухого вина, — підтвердив друг.

Зі школи прийшов першокласник Сергійко — рожевощокий товстун, схожий на батька, — і Льоня повів компанію до Софіївського парку. Після екскурсії гості поквапились на свій поїзд. Павло від'їздив задоволеним: Анфіса виглядала куди гарнішою від Раї, і Льоня це примітив.

Куяльницькі грязі спрацювали: через дев'ять місяців Анфіса народила сина, а за два роки потому — доньку. На прохання Гната Платоновича хлопчика назвали Платоном, а дівчинку Оленкою. Увесь клопіт з догляду і вихованню дітей Анфіса взяла на себе, чоловіка ж залучала у крайніх випадках: нехай буде кар'єру.

Сім років знадобилося Ковальову, щоб оснастити більшість наявних верстатів автооператорами і обплутати їх конвеєрами. Загалом виготовили кілька тисяч тон ливарного обладнання і усякої механізації. Завод вийшов на проектну потужність, Міністерство забрало Олега Михайловича до Москви, і посада головного інженера стала вакантною. Його оклад сягав трьохсот п'ятдесяти карбованців, плюс численні премії; у його розпорядженні перебувала службова Волга М-21.

— Пашо, ти ж розумієш, що з суворою доганою у карточці, як би ти не пнувся і чого б не досягнув, головним інженером тебе не пропустять. Добре, що сумлінно виконуєш партійне доручення пропагандиста, але, попри все, догану мусиш зняти. Це ж треба додуматись до такого формулювання: "за політичну незрілість, що проявилася у

провози антирадянської літератури і розповсюдженні її серед громадян"! Насправді за таке мали б засудити до таборів, а не догану оголошувати. Я ж тебе знаю, ти ніякий не *антисоветчик*, — порадив Павлові завідувач оргвідділом міськкому партії, шкільний однокласник Вітя Поліщук.

Сам Павло не квапився до покаяння: не хотілося поставати перед однопартійцями і виправдовуватись за діла давно минулих днів. "Комуніст без догани — це як офіцер без погонів", — заспокоював його тато. Павло сумлінно вів заняття у системі партійного навчання, і партком визнав його найкращим пропагандистом заводу. Напередодні від'їзду Ковальова до Москви Павло написав покайну заяву, яку спершу мали розглянути заводські партійні збори, а потім бюро міськкому партії.

Перед ним слухалася персональна справа інженера Байбака, який в обхід порядку, хитрою оборудкою придбав автомобіль. Автомобілі у вільний продаж не надходили, натомість виділялися підприємствам за рознарядкою: одна машина ("Москвич" або "Жигулі") на тисячу працюючих, тобто три штуки на рік на увесь трудовий колектив заводу. Кому ж саме з наявних передовиків виробництва надати право на купівлю, вирішувало начальство, і непримітному інженеру сподіватися на таке високе визнання заслуг було безглуздо. Якраз вийшла Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, спрямована на зацікавлення колгоспників у підвищенні врожаїв цукрового буряка. На село було спрямовано тисячі автомобілів в обмін на цукор, який видали трударям в рахунок заробітної плати. Інженер Байбак зняв з книжки п'ять тисяч рублів, збережених від продажу матеріної хати, купив у сільських родичів три тони цукру і виміняв за нього новенький темно-синій автомобіль ВАЗ-2101. Партійці не вбачали у тих діях якогось криміналу, їх більше зачепило питання, звідки у Байбака такі гроші. Підштовхнути їх на правильне рішення взявся присутній на зборах інструктор міськкому.

— Хтось може подумати: а в чому полягає провина комуніста, якщо куплений цукор він здав державі? Насправді автомобіль не потрапив до рук механізатора чи рільника, тож задум партії стосовно спонукання їх до більш напруженої праці не спрацював. Тобто, в цьому конкретному випадку приросту урожаю не відбулося. А якщо всі автомобілі розійдуться у подібний спосіб, то що станеться взагалі з виконанням Продовольчої програми Партії і Уряду? Ось у чому полягає шкода, яку комуніст Байбак і йому подібні наносять соціалістичній економіці.

В словах інструктора пролунала правда, і партійці проголосували за виключення Байбака з партії, як того, до речі, вимагала прокуратура.

Відігравшись на Байбаку, до Шелестовича комуністи поставились поблажливіше.

— Скажи чесно, Павле Гнатовичу, може, ти поп'яні натворив тії безрозсудства? — по-батьківськи підказав виправдання комірник Олександр Пимонович, ветеран війни з чотирма рядами орденських колодок на кітелі.

— Ви мене колись нетверезим бачили? — обурився Павло, який не хотів, щоб йому ще зловживання алкоголем "пришили", і вчергове розповів історію, як він, по молодості, піддався західній пропаганді.

— Про що тут сперечатися? Достойна людина Павло Гнатович, і з нього вийде найкращий головний інженер. Як кажуть: правда не в тому, що согрішив, а в тому, що покався. Знімаймо догану, та й усе тут! — рішуче вигукнув токар Козловський, якого Павло на вищу зарплату перетягнув з "Мехзаводу", і зібрання одностайно його підтримало.

Розділ VIII. Не стало тата

Попри всі блага впорядкованої квартири і добрі стосунки з невісткою й сином, думка про свою власну *женину* не покидала Гната Платоновича. Йому хотілося, щоб завжди хтось був поряд, і він бідкався на це у листах до родичів. Першим відгукнувся брат Тарас, який після уходу з життя дружини Стеші, неприкаяно тинявся поміж Одесою і Цюрківцями. Продавши Стешину квартиру в Одесі, він купив хату у Джулинці, потім перебрався до села Шумилівка на протилежному від Цюрківців березі Бугу. Коли ж, нарешті, йому трапилась підходяща хатинка у рідному селі, воно виявилось зовсім не таким, яким він пам'ятав з дитинства, і поколовши дрова та потаскавши з колодязя воду, він приїхав до Конотопу подивитися, чи не краще йому буде з братом. Пожив з місяць і поїхав в Іллічівськ до дочки Наді. Потім до Гната Платоновича завітала старша сестра Ониська. Свого Євтуха вона поховала і вже забула; продала його хату і останні роки кочувала поміж чотирьох доньок. Виняньчила сімох внуків і стала непотрібною. До Конотопу вона прибула напередодні Нового року, але через три дні, вискочивши вранці простоволосою до баку зі сміттям, застудилася, захворіла на грип і померла.

Опісля Ониськи у Конотопі з'явилася молодша сестра Тетяна. Вона також виняньчила двох онуків у Подольську і вирішила остаточно перебратися до брата за умови, якщо він відокремиться від сина. Розміном чотирикімнатної квартири на дві двокімнатні зайнялася Анфіса, і за два місяці вони роз'їхались. Старі залишилися ближче до центру, а Павло з Анфісою і дітьми перебралися в район автостанції. Та невдовзі Тетяна Платонівна скучила за онуками, а дочка Ярослава скучила за нею. Одного літнього дня вона нагрянула до Конотопу, і, спакувавши поспіхом речі, без недомовок забрала матір назад до Подольська.

Після всіх Павло відновив пошук сумлінної доглядальниці. Він пропонував кандидаткам заробітну плату, дармове житло і харчування, але це нікого не спокушало: всіх цікавила квартира. Гнат Платонович же помирати не збирався, а квартиру планував заповісти молодшому сину Артему. Час плинув, він слабшав і вже не виходив на балкон, а здебільше перебував у ліжку, страждаючи від безпомічності і самотності. Анфіса вже геть зашилася, бігаючи поміж квартирами, садочками і поліклінікою, коли добрі люди познайомили Гната Платоновича з Надією Омелянівною. Вона була старшою за нього на три роки і мала репутацією працюючої і чесної хатньої робітниці. Вона не претендувала на всю квартиру і погодилася на половину. Вони оформили офіційний шлюб, Гнат Платонович склав належний заповіт, і Надія Омелянівна узялася до роботи. Жили у злагоді і мали одне-єдине досадне непорозуміння: будь-які страви жінка готувала на салі, а він призвичаївся до олії. Поступово їх стосунки поглиблювались. Гнат Платонович виклопотав Надії Омелянівні

статус дружини інваліда ВВВ, щоб, овдовівши, вона довічно отримувала його пенсію. Коли ж вона забажала, щоб діти ставилися до неї як до матері, він умовив Павла з Анфісою їздити до її племінника у Козацьке копати картоплю. Павло навіть запідозрив, що доглядальниця задумала їх всиновити. Він провідував старих раз-два на місяць. Тато виглядав доглянутим і спокійним. Читав україномовні книжки Юрія Мушкетика, Павла Загребельного і видатного педагога Василя Сухомлинського. Особисто Гнат Платонович був затятим прихильником трудового виховання по системі О.С. Макаренка і вважав, що всі діти мають змалку залучатися до корисної праці. Свого часу, ставши директором школи, він господарським способом збудував столярну майстерню, в якій учні старших класів опановували робочу професію і побіжно заробляли гроші. Однак власних дітей вони з Антоніною Геннадіївною до роботи не привчали, навпаки потурали вигадкам і неробству. Телевізор тато не дивився. Коли ж Павло привертав його увагу до нового фільму, він відмовлявся: "в сучасних фільмах забагато діючих осіб". Новини дізнавався з радіоточки, звідти ж слухав улюблені літературні твори. Наташа, написавши дисертацію, подарувала татові крихітну друкарську машинку "Москва", яка заохотила його до літературної творчості. Нею він друкував дайджести з газетних публікацій, як то: "Тварини і птахи серед людей" та "Розвиток Землі і людей". *"Как показали опыты, проведенные в Болгарии, полив томатов водой, пропущенной через магнитное поле, значительно повышает урожайность и улучшает качество плодов. Заметно повышается их вес, увеличивается содержание витамина С и сахара, почти на 26 процентов сокращается вегетационный период"*. "Известия", 1 августа, 1981 года. Або таке: *"Тайландские слоны очень дружелюбные и послушне животные. Недалеко от города Чиангмай есть большая лесная фирма, на которой транспортировкой стволов тиковых деревьев занимаются исключительно слоны. Это место стало объектом паломничества туристов"*. "Известия", 31 августа, 1982 года. Власний рукопис "Говорять діти" Гнат Платонович присвятив спостереженням за розмовами своїх і сусідських дітей. Найбільшим і найцікавішим його твором на п'ятдесяти трьох сторінках стали спогади "Наші батьки". В них він описав сільське життя; розповів про батьків, братів і сестер; про сільську початкову школу, своє дитяче вівчарство, подвиги Юрка Сиротенка, вбивство ткачів Гавадз і червоногвардійця Конона; появу у Цюрківцях вулиці Дерibasівської і багато чого іншого. Розповідання він прикрасив намальованими власноруч картинками: отчий дім під вишнями, школа у сільській хаті і він особисто у свитці на малиновому фоні Київського Університету. Останніми стали десять сторінок спогадів про Антоніну Геннадіївну і їхню сім'ю. Підсумовуючи прожите, Гнат Платонович похвалився успішним вихованням трьох дітей: Наташа закінчила інститут і аспірантуру, живе в Одесі, працює програмістом і виховує сина; Павло відслужив армію, закінчив інститут, дуже вдало одружився, ростить двох дітей і вже піднявся до головного інженера великого заводу; Артем закінчив технікум, поступив заочно в інститут і працює енергетиком фабрики побутової хімії. "Усе, що я міг для них зробити, я зробив. Далі кожен мусить просуватися життям самотужки", — підсумував

він свою сповідь.

Глухим березневим вечором Павлу зателефонувала Надія Омелянівна і попросила негайно приїхати: татові геть погіршало, а вона вже втопилася. Сама пішла відпочити до родичів, а Павло провів три доби біля татового ліжка. Він вже не їв, не пив, нічого не просив, лише лежав, заплющивши очі, і стогнав. Двічі на день приїжджала швидка, робила укол, від якого він на хвилику приходив до тями і, відірвавши голову від подушки, блукаючи очима, розпачливо запитував:

— Павлику, це ти? А коли вже прийде вона?

— Хто, тато, про кого ти?

— Та смерть, синку, смерть...

Одного разу після уколу батько відірвав голову від подушки і свідомо признався:

"Тільки нікому не кажи синку, але дід Іван якось натякнув, що наша фамілія належить до знатного українського роду. Навіть і герб свій мала".

На четверту ніч Гнат Платонович затихнув, і Павло розіслав телеграми. Першою з Києва прибула Наташа з шестирічним сином Ігорьком; на другий день увечері — дядько Пилип з Одеси, за ним тітонька Тетяна з Подольська. З усіх живих родичів не було лише дядька Тараса, бо Павло не знав його адреси. Попрощатися з товаришем зібралися друзі-шахісти, ветерани війни, колеги-педагоги. Колишній командир партизанського загону "Смерть фашистам" Петро Гнатович Петрикей, віддаючи шанування, промовив:

— Уходить славне покоління переможців...

Гната Платоновича вбрали в улюблену вишиванку, подаровану ще сестрою Степанею, і поховали на кладовищі по вулиці Вирівській, поряд з Антоніною Геннадіївною. На дев'ять днів до Конотопу налучилися Ганя Лелека зі своїм Петром Васильовичем. Вони їхали до Гайсина придивитися квартиру на обмін, заскочили привітатися, а потрапили на поминки. Ганя вважала дядька Гната найрозумнішим серед братів Шелестовичів і щиро плакала на свіжій могилі.

— Правда ж, Павлик схожий на дядька Івана? — запитала вона Тетяну.

— Так. Іван був видатним. І люди його любили, — погодилась та.

— Особливо жінки. Я що скажу відносно Павла. Моя бабуся — циганка, що вигодувала мене хлібними квачиками, — була неабиякою гадалкою, і передала мені дешифру свого вміння. Так ось: здається мені, що він, подібно Івану, проб'ється у великі начальники. Ми ж оце з Петром Васильовичем остаточно зібралися на Україну. Я довго пручалася; розраховувала ще п'ять років потриматися доцентом і накопичити капітал, а він своє: "Гроші все одно підуть на Лесика, а мені у Рязані геть тоскно". На той час у лікарні склалася конкуренція: одна з моїх учениць. Молоденька, симпатична, цицьки випнула, колінками блискає... Так що програла я конкурс. Тепер їду доглядати дев'яносторічну свекруху. Таню, здається, зі старшого покоління в живих, окрім тебе, залишився тільки дядько Пилип?

— Він такий моторний, що житиме й житиме. Два роки тому приїздив до тата стягнути борг за Наташину квартиру. Забрав п'ятсот рублів, натрусив уночі три мішки

нічиїх яблук перед кінотеатром і попер їх до Одеси. Каже: продам на Привозі, — втрутився Павло.

Квартиру тато залишив Надії Омелянівні і Артему навпіл. Наташа забрала мамине листування, а Павло книжки, татові рукописи і малюнки. Артем продав успадковану кімнату і придбав собі автомобіль "Москвич 2141" бежевого кольору. Так і збулося Гнатове бажання розділити сімейне житло поміж дітьми порівну.

Розділ IX. Головний інженер

Забувши юнацькі мрії, Павло запишався тим, що мав: не кожному дано у тридцять вісім років опанувати посаду головного інженера великого машинобудівного заводу! Це ж не молокозавод, не елеватор і не м'ясокомбінат, на яких оклади на двадцять відсотків були нижчими. Його кабінет — навпроти директорського; перед дверима — власна секретарка; оклад як у професора — чотириста тридцять рублів, плюс премії; у його розпорядженні службова "Волга". Щоправда, старенька, 1961 року випуску, але на ходу і з шофером, який за дорученнями Анфіси їздить по магазинах. У вихідні усією родиною можна виїхати в ліс по гриби, або на озеро позагоряти. Всі йому годять: Павле Гнатовичу та Павле Гнатовичу... Навіть задушевний друг Гегіль при людях звертається до нього на "ви" та на ім'я й по батькові. Якби ж мама побачила його на цій посаді, вона б утішилась. З усіх однокласників його випередив лише Владик Кравцов. Женився на москвичці, захистив кандидатську дисертацію, працює над докторською. Півроку стажувався в Америці, навіз звідти радіотехніки... Але краще б не задавався, бо його дружині до Анфіси як до сонця. Не дивно, що на останній зустрічі однокласників він відверто запропонував їй стати йому коханкою! Ще й спитав: "Що ти знайшла у своєму невдасі?" Шкода, що у школі не натовк йому пику!

Першу відпустку на посаді головного інженера Павло з усією родиною провів в Криму. Жили в окремому будиночку, де, відпустивши дітей до моря, батьки сповна насолоджувались невичерпною любов'ю. Лазили по горах, відвідали водоспад "Джур-Джур" і камінь, на якому танцювала "Кавказька полонянка". Турбаза мала більярдну на два великих столи, а вгорі, у селищі, задешево торгували молодим домашнім вином. То було чарівне літо, і життя було б прекрасним, аби вдома не чекала складна і нервова робота.

Труднощі обступали головного інженера з усіх боків, зверху і знизу. Начальство вичавлювало з заводу нереальний план, а підлеглі переймалися платнею. Понад усе стояв План. За план давали премії і ордена; виділяли кошти на будівництво житла і дитячих садочків, на реконструкцію цехів і оновлення обладнання. Благополуччя кожного працівника цілком залежало від виконання плану. Директор Самусь не припускав навіть думки не виконати план. Тричі на день він проводив наради, на яких "шмагав" керівників, що зривали добові завдання. Особливо гостро він сварив постачальні відділи на чолі з Гегілем і служби головного інженера. Провівши чергову нараду, директор на новенькій "Волзі 2410" відбував до міськкому або обкому партії, де отримувал належні прочухани і цінні вказівки. Повернувшись на завод ближче до ночі, він збирав керівників підрозділів і служб, які терпляче очікували його на робочих

місцях, і виміщав на них своє невдоволення. Всі його доручення протоколювалися, на них заводилися контрольні картки, і ніхто, окрім нього, не міг скасувати або перенести термін їх виконання. Наслухавшись директора, керівники проводили власні наради з майстрами і спеціалістами, роздавали свої доручення, і так за нескінченними нарадами минали робочі дні.

Відлучаючись із заводу, Самусь перекладав відповідальність за усі справи на головного інженера; Павло ліз зі шкіри, щоб йому вгодити, але люди раз за разом його підводили. Виявилось, що замість умовлянь вони потребували жорсткого спонукання. Збільшення роботи не супроводжувалось підвищенням платні, і кожен працівник пильнував, щоб не перетрудитися. Раз на квартал відділ труда і заробітної плати (ВТЗ), *різав розцінки і за одну й ту саму роботу сьогодні платили менше, ніж учора*. Робочі відчували, що їх дурять, і *накручували обладнання зверх його можливості*. Воно ламалося і простоювало. Щоб надолужити згаяне, вони заради кількості нехтували якістю.

Попри тотальний контроль, план щоразу зривався, і його малювали на папері. Майстри, начальники дільниць і цехів у єдиному пориві наповнювали звіти неіснуючим товаром; комірники його обліковували; економісти і бухгалтери обчислювали собівартість. На завершення всього, заручившись особистими підписами восьми своїх заступників, Самусь зі словами: "Ви ж мені дивіться..." — затверджував господарські звіти. Так і повелось, що першу декаду наступного місяця завод працював на борги, а поточний план пересувався далі. Всі переживали але інакше не могло бути: трудовий колектив залишався без премій.

Ливарний цех, з якого починалося виробництво, одного ранку затих: люди скупчились у проході і гомоніли проти начальника. "Хіба це керівник? Ми йому про мізерну зарплату, а він нам: "з вас досить!"; ми йому про шкідливість роботи, а він: "яка вам різниця, все одно ви — смертники!" Зрештою ливарники обрали ініціативну групу з трьох грамотіїв, і ті об'явили *робоче зібрання*.

У заводському клубі на триста сорок місць ніде було й плюнути. Більшість людей прийшла прямо з душі, в домашньому одязі, але були і в спецівках. Приміщення смерділо димом і потом. Явковим порядком президію зайняла трійця ініціативної групи, а голові профспілки, секретарю парткому і головному інженеру стільців не вистачило. Головувати визвався електрик з вусами, стриженими під Леха Валенсу.

— Що це за передова технологія, скажіть, коли третина відливок відходить у брак і нам не оплачується? Життя дорожчає, а зарплата зменшується. Якщо взяти в доларах, наша платня найнижча в Європі. А начальник цеху провадить геноцид робочого класу. Так ми — диктатура, чи ми хто? Вимагаємо від адміністрації гідної платні, безпечних умов праці, а начальника геть на мило. Хто бажає виступити?

— Одні полюбляють футбол, інші рибалку, а я, наприклад, люблю м'ясо, — розпочав з місця бригадир слюсарів Дорошенко. — У "Робочому слові" пишуть, що наше підсобне господарство відгодувало бичків і свиней по шістдесят п'ять кілограмів на кожного працюючого. У начальника морда лисніє, і я запитую: хто з'їв моє м'ясо? Пропоную:

збільшити зарплату вдвічі; оплачувати брак, і встановити робочий контроль за розподілом м'яса.

До трибуни вийшов широкоплечий роботяга у засмальцьованій спецівці.

— Які умови у нас в цеху? Чим ми дихаємо? Формальдегід, графіт, дим... Ми свої тони даємо? Даємо. Так де наші премії?

— А рукавиці? Чому ніхто не каже за рукавиці? Дають на місяць пару, а вони і тижня не витримують.

— А молоко? По три дні молока не завозять, а потім бери чотири пляшки прокислого, — заволатала кремезна жінка у червоній хустинці. Вона вивалилася перед трибуною і продовжила: — Гальма на крані ослабли, звертаюся до слюсарів, а вони забивають "козла" у каптерці, ще й матюкають.

— Це — Тамара, кранівниця. Щозміни приносить до цеху трилітрову банку самогону і торгує у кредит до зарплати, — прошепотів Павлу на вухо начальник цеху.

— Вам би, Павле Гнатовичу, саме зараз і виступити, — підштрикнув голова профкому. Павло піднявся на сцену.

Критику технології він вважав несправедливою. Аби ж ці люди знали, скільки труда було закладено у виготовлення обладнання! Самі ж порушують правила експлуатації, заради кількості гонять брак, і хочуть, щоб їм за це платили!

— Підхожу до заливальника, зауважую: ретельніше згортайте шлак, і чую у відповідь: а нахера? Зрозумійте: платити за брак ніхто не буде, це прямі збитки, а тарифні ставки взагалі визначаються Всесоюзним тарифно-кваліфікаційним Довідником, затвердженим ще Радою Народних Комісарів СРСР. І стосовно умов праці. Ви ще не бачили справжньої ливарні, де мусиш нахилитися до підлоги, щоб побачити прохід. І грохот стоїть такий, що у вухах шпигає. У нас насправді — курорт, а не ливарний цех. І норми на спецодяг, на рукавиці встановлюються, між іншим, не нами, а в Москві. Слушні зауваження стосовно молока і м'яса. Я їх записав і передам заступнику директора з соціальних питань. Що стосується начальника цеху, то я вважаю, що Олександр Іванович на своєму місці, але його долю вирішуватиме директор заводу.

Після такого одкровення зал загудів, і слово знову взяв вусатий електрик.

— Знаєте, Павле Гнатовичу, ми вас поважаємо як людину і спеціаліста, але ви нам локшину на вуха не вішайте. Ви, адміністрація, ще не перебудувалися; ми ж, робочі, завдяки Горбачову протверезились і права свої усвідомили. Диктатуру пролетаріату ніхто не скасовував і, хоч як, а Олександра Івановича ми все одно з цеху вичавимо. До речі, він — ще й хапуга. При розподілі дачних ділянок прирізав собі три метри з боку лісу, і тепер у нього п'ять соток, а в усіх по чотири.

Вусатий виявився правим: на робітничу скаргу зреагував обком. На завод прибув Володимир Володимирович, перший секретар міськкому, і у вузькому крузі заводських очільників, опісля шостої чарчини, висловився конкретно: "Не вмієте працювати з людьми... Позабираю партбілети, і нікуди вас не приймуть. На то ми вас із Самусем, *йон-пашу мать*, і поставили, щоб ви питання розв'язували, а не соплі жували".

Напередодні професійного свята енергетиків, в ніч із п'ятниці на суботу, у кабінеті начальника енергетичного цеху №10 на святкову вечерю зібралися провідні спеціалісти — енергетики. Жіночий персонал забезпечив актив домашніми закусками, а начальник цеху виставив трилітрову банку спирту, зекономленого на протиранні срібляних контактів. Дивлячись на начальство, і чергові, що мушили доглядати за насосами, влаштували собі маленьке свято. Веселилися як в останній раз: співали, точили анекдоти і вже взялися танцювати, як тут, раптом, згасло світло. Все, що допіру гуділо і грюкало, завмерло; на заводі стало тихо-тихо. До головного інженера, який ще не покинув кабінету, примчав черговий диспетчер із ліхтарем, і доклав, що згорів вхідний трансформатор і зупинилися насоси, що качають воду на охолодження плавильних печей.

Приміщення насосної станції, заглиблене на вісім метрів у землю, наполовину заповнилось водою, і вона ще прибувала. На поверхні, у майорінні аварійних ліхтарів маячила голова зі здоровенним гайковим ключем в зубах. Фігура то зникала в глибині, блиснувши сідницями, то виринала, відхаркувалася і знову зникала. Павло впізнав начальника цеху, який намагався на глибині перекрити засувку.

— Видно, в трусах резинка заслабла, — поспівчував диспетчер.

— А де Безручко? — запитав Павло.

— Де, де... Мабуть, Мару у коморі жарить.

— Терміново знайди, а я — в ливарню. До печей.

У ливарні панувала чорна ніч; лише печі, по вінці наповнені розжареним до тисячі чотириста градусів металом, відсвічували в стелю рожевими плямами. Позбавлені охолоджуючої води вони перегрівалися, загрожуючи вибухом, і декілька чорних постатей, розгледіти які було неможливо, поливали їхні боки брандспойтом із пожежної машини.

— Ви б йшли звідси, товаришу головний інженер, щоб об вас не зашпортнутися, — пробурчав хтось у вухо.

— За кілька хвилин переключимося на резервну лінію, — заспокійливо пролунав голос ззаду. Павло озирнувся. Від головного енергетика Безручка пашило спокоєм і чоловічим самовдоволенням. "Що значить старшина Чорноморського Флоту!" — заздрісно подумав Павло, згадавши Мару.

Вранці Самусь застав завод нерухомим. Щастя, що обійшлося без жертв і каліцтва: навіть начальник енергоцеху не застудився. Але шкода виявилась суттєвою. Три печі з шести вийшли з ладу, і завод на півроку був вимушений перейти на ковзний графік роботи. Винуватих не знайшли. Заводська комісія на чолі з головним інженером прийшла до висновку, що винна неякісна засувка, встановлена ще при будівництві цеха.

— Що ти верзеш, товаришу Шелестович? Засувка — неживий предмет. За всім стоять люди. Не знайшов винуватих, відповідатимеш особисто, — визвірився Самусь.

Він якраз очікував на Героя Соціалістичного Труда, і така гучна подія могла усе зіпсувати. Тож до Москви звітувати перед Міністерством поїхав головний інженер.

О шостій ранку під солоденьку пісеньку Дмитра Покраса на слова Лебедєва-Кумача *"Утро красит нежным цветом стены древнего Кремля..."*, що лилася з усіх вагонних динаміків, скорий потяг №1 тихим ходом прокрався під дебаркадер інженера Шухова і притиснувся боком до другого перону Київського вокзалу. Часу до відкриття Міністерства залишалося достобіса. Павло неспішно поголився у вокзальному туалеті; попив у буфеті чаю з сосискою; почитав на лаві свіжу "Правду" і пішки — вулицями Велика Драгомилівська, Арбат і проспект Маркса — дістався Кузнецького мосту. О дев'ятій перед широкими і високими дверима, крізь які до кабінету міністра Єжевського міг проїхати володимирський тракторець, у смиренному очікуванні купчився командирований люд. З Павлом заговорив помічник міністра — літній чоловік у френчі, застебнутому на всі гудзики.

— Конотоп? Ваше питання розглядатиметься об одинадцятій. Спершу зайдіть у виробниче Управління, — підказав він Павлу.

Доволі часто відвідуючи Міністерство, Павло повсякчас блукав у його хитромудро закарлючених коридорах, поверхах і півповерхах. Знавці стверджували, що первісно, ще за царя, будинок споруджувався під публічний дім і так, щоб чоловік і дружина, навідавшись одночасно, випадково там не зустрілися.

На відміну від широкої і нудної приймальні міністра, невеличкий передпокій начальника виробничого Управління виглядав зазивно. Заставлений свіжими квітами стіл, неймовірно ароматне повітря і чарівна господиня приваблювали командированих взайве заглянути скрізь привітно розчинені двері. Павло у цей куток потрапив уперше і розгубився. Його зустріла не секретарка, а принцеса. Пухнасті вії до самих брів; брови — шнурочками; очі — як срібляні ложки; губи — червоним бантиком, а вінцем усього — синювато-срібляста зачіска, волосинка до волосинки і висотою сантиметрів у сімдесят. "Герцогиня де Бофор", — згадав Павло картину художника Гейнсборо. — Цікаво, як вона спить з чоловіком?" "Герцогиня" із відвідувачами не церемонилась: "Вам туди, вам сюди, а ви зачекайте. Шелестович? Колегія відбулася вчора, рішення заберіть в Управлінні кадрів".

Отримавши на руки виписку, у якій йшлося про його відсторонення від посади, Павло завітав до Металургійного управління, який очолював Олег Михайлович Ковальов. Колишній начальник по-товариськи розтлумачив підспідок такого суворого рішення.

— Аварія, — це лише привід; істинна причина у твоєму панібратстві з підлеглими, на що нарікає Самусь, і твоєї впертості. Що ти пишеш у своїх поясненнях стосовно ливарного браку? Раз за разом звинувачуєш технологію, а серед її авторів і директор галузевого інституту, і академік, і заступник міністра. Вони отримали свідоцтво винаходу і претендують на Державну премію, а Сумський обком не узгоджує рішення, посилаючись на твою окрему думку. Міністерство, коли тебе призначало, розраховувало на просування науково-технічного прогресу, а виходить, що ти, навпаки, заважаєш. Сходи в буфет, побачиш нашу видатну красуню з виробничого Управління. Коли ця секретарка заходить снідати, — черга перед нею розступається; жінки

скручують губи, а чоловіки ковтають сосиски, не розжовуючи. До речі: придбай додому сосисок, бо в магазинах таких не знайдеш: чисто із телятини. А за гостинець велике спасибі, — Ковальов сховав у шухляду пляшку конотопського самогону та дебелий кусень сала з двома шарами прорості.

"Не хапайся за справу, яка тобі не по силі; не надривайся, бо зашпортнешся", — пригадав Павло татову мудрість. Покидаючи міністерство, він помахав рукою наркому Воровському, що корчився у внутрішньому дворіку на невисокому постаменті, полегшено зітхнув і вийшов на Кузнецький міст. У букіністичному магазині він придбав другий том переписки Сталіна і Черчилля в оригіналі англійською. В універмазі "Дитячий світ", помулявшись із півгодини біля підліткових велосипедів, купив дітям піонерські пілотки з червоними зірочками. У книжковому магазині на Новому Арбаті відкопав для себе книжечку спогадів Генрі Форда і свіжий номер журналу "Бурда Моден" для дружини та рушив у метро до станції "Автозаводська", де йому порадили спеціалізований магазин "Обои": Анфіса вже кілька років заказувала йому шпалери — бежеві, у легеньку рисочку. Довжелезна черга, протягнувшись попід магазином, закінчувалась далеко за рогом; люди підходили, відходили та, щоб не загубити чергу, реєструвалися у огрядної дамочкою в туго напнутих на сідниці абрикосових лосинах. Червоним хімічним олівцем жінка надряпала йому на долоні номер 847 і припустила, що сьогодні вони вже не встигнуть.

Пообідав Павло у відкритому павільйоні парку імені Горького: розжував такий само скудний і жилавий шашлик "по-карські", подібний до тих, якими звичайно пригощали в Аркадії. Запивши його розливним чеським пивом "Старопрамен", Павло відкинувся на спинку стільця і блаженно озирнувся навколо. З павільйону відкривався вид на озеро. Всюдисущі рибалки продовжали у прибережному асфальті лунки і, начебто з-під льоду, тягали на блешню красноперок і окунців. За два столика праворуч веселилася пара молодиків у компанії трьох малоліток, які нарівно пили пиво, курили в затяжку, заразливо реготали і "стріляли" очима на всі боки: одній із них не вистачало пари. Павло пригадав молодість і вже мало не підвівся підсісти, але схаменувся: внутрішній голос підказав кінцівку пригоди — хмуре похмілля і порожні кишені. Скороминуче свято, яке перед тим охопило душу, згасло і, залишивши другий кухоль недопитим, неборака поплентався у бік метро.

Перелік, складений Анфісою був довгим: банани, апельсини, малосольні оселедці "Івасі", сосиски і цукерки "Пташине молоко у шоколаді". "Чому всі привозять банани, а ти ніколи?" — щоразу дивувалася дружина. "Не знаю, де вони ходять? Мені не трапляються", — виправдовувався чоловік. Довжелезні черги за апельсинами і бананами він минав. "Скажу, що не зустрічав. Жили ж ми якось без бананів? Тато казав: "Мак три роки не родив, і голоду не було". Відстоявши нудну чергу у гастрономії на станції Ленінський проспект він придбав два кіло цукерок "Чорнослив у шоколаді" і вирішив, що цього досить. Повернувшись на Калінінський проспект до блискаючого на всі боки ювелірного магазину: муляли двісті карбованців, які він отримав узимку за раціоналізаторську пропозицію. Серед усієї пишності скарбів він вибрав золоті сережки

з гладкими квасолинами фіалкового олександриту: кохана вважала олександрит "своїм" каменем.

Заночувавши в готелі на ВДНГ, спозаранку, тільки-но пішло метро, Павло прибув до "Автозаводської". Хвіст черги завернув за ріг, а тітка в абрикосових лосинах вже готувалася брати двері. Павло пред'явив накарбований її рукою номер 847, і вона поставила його поперед себе. О дев'ятій двері відчинилися, Павло першим проштовхнувся всередину і здивувався: просторе приміщення було вже заповнене людьми. "Мабуть, десь є чорний вхід", — подумав він і кинувся до полиць. Відкопав шпалери, які вже кілька років просила у нього Анфіса, і з двома заважкими оберемками, щасливий, спустився у метро.

Самусю рішення Колегії було вже відоме.

— Твоя проблема, Павле Гнатовичу, в тому, що ти не принциповий. М'якотілий, усім співчуваєш, а з людьми так не можна. Де б ти хотів працювати?

Павло попросився конструктором до свого колишнього відділу. Йому призначили першу категорію, встановили персональну надбавку до рівня заступника головного інженера і не скасували дозвіл на викуп службової "Волги" за остаточною вартістю у дві тисячі сімсот карбованців.

Скільки приємностей надає життя, якщо уходити з роботи разом з усіма, о пів на п'яту, і забувати про неї, щойно перетнувши прохідну! У Павла з'явилася тьма-тьмуца вільного часу. Нарешті, він прочитав два останні романи із сотні, колись рекомендованих чарівною попутницею, — "Сагу о Форсайтах" і "Манон Леско". У продажу якраз з'явилися книжки з теорії вільного ринку, товарно-грошових відносин, виробничого менеджменту, і Павлові відкрилися незнані раніше речі. Знайшовся час для гри у шахи за перепискою, і він офіційно виборов перший спортивний розряд. Гарною розрадою став автомобіль. Восени, ще по теплу, вони всією сім'єю виїжджали в ліс по гриби. Їздили по колгоспах за яблуками та картоплею або в Бахмач чи в Короп за товарами, яких не було в Конотопі. Щоправда з автомобілем 1961 року випуску прийшла морока. Двигун ненаситно жер масло, третя передача раз за разом вискакувала з зачіпки, карданний вал стукотів хрестовинами і при розгоні грюкав по днищу; двері зачинялися з потужного розмаху і, здавалося, що не було в машині жодної справної частини. Щоб забезпечити обіцяний родині виїзд Павло щовечора чимчикував у гараж. Найпростіший ремонт удався йому лише з другої або й з третьої спроби: спершу щось відламувалось, потім, згадавши татову настанову: "Не зашпортуйся", він вгамовувався і терпеливо виправляв пошкоджене. Додому повертався запізно, але щасливий. За зиму він перебрав геть усе, вдало пройшов технічний огляд і зберіг для сім'ї надбаний життєвий простір. Коли працівникам роздавали ділянки під сади-города, Павло отримав свої чотири сотки у селі Таранському. Втративши посаду, знайшов час спорудити там хатинку — три на чотири метри, але з мансардою і комином. Викопав на двох із сусідом неглибокий колодязь. Засаджували ділянку всією родиною; раділи власним яблуням і вишням, поливали квіти та на заході сонця, зібравши з картоплі жука, купалися в озері.

Анфіса не обтяжувала чоловіка дітьми, опікувалася ними особисто: вона — і мама, і педагог, і сімейний лікар. Хоча і Павло не відсторонювався зовсім від батьківських обов'язків. Із донечкою у нього взагалі встановилося повне порозуміння. Вся у маму — розумна, вродлива і музикальна. Платон же більше нагадував дядька Артема: такий самий любитель жуків, котів та іншої живності. Павлу не подобалася синова млявість: він не лазив по деревах, не пурнав у річку і взагалі не виглядав пацаном. Тим не менш, чим далі він ставав неслухняним і упертим. У школі вчився слабенько, і хоча Павло його підбадьорив, наказавши при труднощах звертатися до нього, у сина до самого закінчення школи не виникло жодного питання.

Розділ IX. Прощай, Москва

Наступали нові часи. Активні люди створювали кооперативи і наловчилися гарно заробляти. З'явилося гасло: *"Куй залізо, поки Горбачов"*. Павло відчув, що на металообробному підприємстві з мукомельною спеціалізацією він не матиме жодної перспективи, і подав документи до аспірантури при Харківському Політехнічному інституті за спеціальністю *"Ливарне виробництво"*.

Першим вступним іспитом стала Історія КПРС і, сидячі у кабінеті кафедри Марксизму-Ленінізму, Павло намагався вгадати, яка відповідь більше сподобається екзаменатору: по-старому, чи по-новому. Третій рік вирувала Горбачовська Перебудова; партія відкрила закриті архіви і остаточно осудила сталінізм. Сталіна звинуватили в розв'язанні другої світової війни, жалюгідному стані економіки та в усіх інших перегибах, зловживаннях і злочинах. А тут, у тиші кафедри, оформлених на кшталт армійської Ленінської кімнати, все залишалось, як і було: Ленін, Сталін і будови комунізму. Внутрішній голос підказав: кажи, так як тебе вчили все попереднє життя. Все, що робилося в ім'я комунізму, — морально; колективізація і індустріалізація — переможні кроки Великого Перелому; Сталін — великий вождь, натомість Хрущов — слабак; соціалізм переміг повністю і остаточно, сягнув своєї зрілості і впевнено крокує світом. Похмурий екзаменатор переможно розігнув спину у заношеному піджаку, захоплено підтакував і, зрештою, врочисто поставив *"відмінно"*. Другим відбувся іспит з англійської мови.

Англійську мову Павло поважав. Він вивчав її і у школі, і в інституті, і навіть в армії: самотужки, по самовчителю. Англomовну технічну літературу читав без словника і знав напам'ять три вірші Роберта Бернса. *"Fantastically"*, — відізналася екзаменаторка і проникливо запропонувала погодитись на *"задовільно"*. *"Вас, як виробничника, все одно приймуть, а у нас п'ятірки за квотою, одна на вісьмох, і п'ятірку я хочу поставити десятикласниці за сусіднім столиком"*. Павло, що звик завжди бути відмінником, не погодився. За основи ливарної справи йому також поставили *"відмінно"*. Іспит відбувався на кафедрі *"Ливарне виробництво"* перед науковцями, які багато років співпрацювали з заводом у рамках господарських договорів, і яким Павло свого часу підписав не один *"Акт виконаних робіт"*. Отримавши екзаменаційний лист з виключно відмінними оцінками, він не в міру запишався. Зачислили його до заочної аспірантури з темою дисертації *"Методика підвищення виробничої потужності ливарного цеху"*.

З уходом Шелестовича з посади головного інженера ситуація з технікою безпеки на заводі не покращилась. Свій внесок у її занепад вніс і головний енергетик Безручко, який після тієї гучної аварії, залишивши на посаді не закаявся і продовжував захоплено водитися з Марою. Маруся Люлько працювала на заводі не перший рік. Трудову діяльність розпочала з прибиральниці, і першим її помітив майстер господарської дільниці Жуков. "Яка прибиральниця! Яка тільки прибиральниця!" — нахвалював її він і на знак вдячності прилаштував на посаду комірниці енергетичного цеху. "А ти був правий", — скоро підтвердив начальник цеху — неабиякий цінитель поезії Омара Хайама. Насправді цехова комірниця — це не просто так собі щось, а вельми поважна особа: одному видасть потрібний інструмент, а іншому відмовить. Вона може списати нове, щоб, приховавши його у кутку, по команді, подарувати потрібній людині. Так головний енергетик удостоївся електричного ручного дреля, а Юхим Йосипович Гегіль льотчикової міхової куртки. Познайомившись із Марусею ближче, Безручко забрав її до себе у відділ і довірив вести облік матеріалів та запасних частин. Кабінет головного енергетика був не зручним для кохання: стіл на хитких ніжках, десяток заялжених стільців, ще й двері не зачинялися. Тому у розпалі робочого дня вони любилися там, де їх спостигало пропасне хотіння: у неї в коморі або у будь-якому закутку, де випадково зустрілися.

Одного дня, натикнувшись на любку в дальньому кутку ливарного цеху, Безручко завів її за потужний трансформатор, відірвав від підлоги, притиснув до стіни і налаштувався бурхливо пхати. Мара завелася, зашаруділа руками по стіні і потрапила пальчиком у поламану електричну розетку. Воно, може б, і нічого, аби енергетик не зронив лівого черевика і не ступив ногою на вогкий цемент. Струм під напругою у двісті двадцять вольт пройшов крізь жінку і вразив чоловіка. Обидва тіла знайшов черговий електрик, який приніс до своєї хованки моток горілого мідного дроту, який збирався винести після роботи і здати в металобрухт. Спеціаліст шостого розряду, атестований на вищу категорію допуску, вправно роз'єднав непритомних, провів штучне дихання і викликав швидку допомогу. Приховати груповий нещасний випадок, який набув широкого розголосу в усьому місті, було неможливо. У сім'ї Безручка виникла напруга. Самусь позбавив його тринадцятої зарплати і квартальної премії; партком об'явив сувору догану з занесенням до облікової картки, але на посаді він залишився: *головні енергетики на дорозі не валяються*. Маруся ж, офіційно була визнана постраждалою від недбальства енергетичної служби.

Економіка, спотворена експериментами, тріщала по швах: у містах люди не мали, що їсти. Не те, щоб вони голодували, але харчовий асортимент був край убогим. Конотопський м'ясокомбінат щомісяця відвантажував у напрямку Москви дві тисячі тон із гаком м'яса і м'ясних виробів, а на міські прилавки надходили самі кісті. В хлібних магазинах не вистачало хліба: за копійчаною ціною його скуповували колгоспники і мішками на *лисаетах* тарабанили по дворах годувати худобу. Картопля продавалася чорною, цукерки сохлими, а на прилавках здебільше красувалися горілчані вироби і кілька у томатному соусі. На заводах не вистачало робочих рук, і

сільська молодь, сподіваючись отримати чисту роботу і оздоблену квартиру, масово перебиралася у міста. Старше покоління, що все життя каторжно відпрацювавши на колгоспи, втратило здоров'я, останні сили вкладало у присадибні господарства, з яких харчувалися самі і годували дітей, що покинули рідні домівки. Колись вправні механізатори спилися і занехаяли без того геть недосконалу техніку. Врожайність жевріла на допотопному рівні, а ще ж треба було й Африку годувати.

Робота заводів ускладнилася. Проблеми з постачанням існували споконвіку, але то були поодинокі перебої, які виправлялися за допомогою "штовхачів"; згодом же нестача чавунів,металопрокату, підшипників, електродвигунів та всього-всього іншого, без чого виробництво не обходиться, набула системний характер. Обсяги "державного замовлення" впали, а вимоги щодо соціального забезпечення працівників поважчали. Підприємствам наказали самотужки відшукувати покупців і постачальників. Позбавивши звичної опіки, держава проголосила їх "первинними ланками Народного Господарства" і обтяжила клопотом соціального забезпечення. Контроль за справедливим розподілом благ поклали на спеціально створені *Ради трудових колективів*, а керівні посади усіх ланок від виробничого майстра до директора проголосили виборними.

Михайло Федорович Самусь був однолітком Славка Балди і по війні разом із ним хуліганив і таскався по дівках. Він так само закінчив залізничне училище, потім вечірній технікум, а згодом і політехнічний інститут. Попрацювавши рік слюсарем-складальником, порозумнішав і був призначений майстром складальної дільниці. Потім очолював виробниче бюро і у тридцять три роки піднявся до заступника директора заводу. Молодого активного і дисциплінованого комуніста, талановитого організатора виробництва, помітили у міськкомі партії і рекомендували на пост директора нового заводу "Автомотор". Як завжди, Партія не помилилася. Самусь розгорнув виробництво ще в недобудованих цехах, і шістдесят два квартали поспіль виконував доведений план; господарським способом збудував дванадцять п'ятиповерхівок на тисячу квартир і наростив чисельність працюючих до трьох із половиною тисяч. Побудував три дитячих садки, фізкультурно-оздоровчий комплекс у місті; базу відпочинку й упорядкований піонерський табір у комплексі з лікувально-оздоровчим профілакторієм у сосновому лісі; пообіцяв городянам плавальний басейн і ковзанку зі штучним льодом. Прямо на території заводу завів кролівництво, а згодом випросив у обкомі на баланс збанкрутілий відгодівельний радгосп на тисячу голів рогатої худоби і тисячу свиней та започаткував роздачу заводським трудівникам дешевого м'яса. Нові віяння, пробуджені Перебудовою, не збили провченого директора з генеральної лінії, навпаки, він з подвійною енергією припав до залучення передового досвіду. Тільки-но рекомендували бригадний метод, — Самусь миттєво обжав ним вісімдесят відсотків працюючих. Перейняв усе підходяще з "прогресивних" методів управління, як то "Львівська система якості" і "Комплексна система Сумського заводу ім. Фрунзе". Всі ці потуги набували смислу лише при високих обсягах виробництва, без сталого нарощення якого Самусь взагалі не сприймав директорську роботу. Одного дня він викликав Шелестовича до

кабінету, об'явив його заступником головного інженера і наказав замість того, щоб протирати штани за кульманом, брати ноги в руки і шукати нову продукцію.

— Не шкодуй відрядних. Побувай усюди й прямо на місті укладай договори від мого імені. Розпочни, мабуть, з КАМАЗУ, як пропонують твої інженери.

За десять років існування Камський комплекс заводів виготовив більше мільйона великовантажних автомобілів, але понад сто тисяч із них хронічно простоювали з-за відсутності гільз циліндрів. Їх ставилось по вісім штук на двигун, і їхнє виготовлення могло б повністю забезпечити Конотоський завод роботою. Ідею підкинув директор Київського відділення сервісної системи "КАМАЗАВТОЦЕНТР" Канєвський, який без узгодження з конструкторами кілька років нишком використовував при ремонті конотопські вироби і не отримав жодної реклаमाції. Тож Шелестович узяв креслення, чотири зразки, і в супроводі Канєвського виїхав до Набережних Човнів.

"Отец, ты бы подвинулся маленько, а то наллю в карман ненароком", — доброзичливо перепросив двометровий хлоп'яга у медвежій шубі, і ця проста розмова у громадській вбиральні міста окрилила Павла. Йому доводилося бувати на величезних тракторних заводах, але в порівнянні з тим, що він побачив тут, вони виглядали ліліпутами. Камський велетень заповнював собою увесь краєвид поза містом; навкруг нього ходив міський трамвай, а поміж цехами, що, насправді, були окремими заводами, курсував автобус.

Чолобитників прийняв особисто Генеральний директор Фаустов Василь Олексійович. Вислухавши, він спрямував їх до Головного конструктора двигунів Валєєва, який, не забарившись, передав зразки до випробувальної лабораторії. Глянувши на розчаровані обличчя, він доброзичливо зазначив, що нізащо не узгодить контракт.

— Можливо, на ваших гільзах двигун і пройде сто — сто п'ятдесят тисяч кілометрів, і це стане виходом. Але офіційно ресурс нашого двигуна — п'ятсот тисяч. Три роки сто машин проходили польові випробування, нещадно експлуатувалися в умовах Арктики і пустелі Кара-Кум. Результат затверджений Актом Державної Міжвідомчої комісії. Тож, сорокагодинні стендові випробування нічого не варті.

— Аби той пробіг відповідав дійсності, дефіциту б не спостерігалось, — вставив слово Канєвський.

— Це вже проблема експлуатації. Я впевнений, що якби у господарствах вчасно міняли моторне масло, машини ходили б і більше.

Вирішальна нарада відбулася наприкінці четвертого робочого дня у кабінеті завбільшки з тенісний корт; окрім довжелезного стола, за яким звичайно розміщалося до сотні вищого керівництва, там ще існувала чимала гальорка для нижчого рангу.

Валєєв доложив результати пришвидшених стендових випробувань: сто двадцять тисяч може, й витримають.

— Вони ж "сирі", а ми свої гартуємо, — пояснив він.

— Що скажеш, синку? — запитав Фаустов.

Павло розповів, що в Німеччині давно вже не гартують, натмість додають у чавун

більше фосфору, і їхні двигуни ходять мільйон кілометрів. Навів приклад Мінського моторного заводу, який пішов таким шляхом, і завод щороку відвантажує їм півтора мільйони "сирих" фосфористих гільз. Тут і Каневський вніс лепту, додавши, що третій рік купує їх у Конотопі, і ніхто не скаржився.

— Вольський із ЦК щодня нагадує про чотири догани, які я маю, а п'ятої вже не буде. Хочете, щоб мене з партії вигнали? Давай твій кресленик, синку. Ну? — Фаустов глянув у бік головного конструктора.

Валеев накреслив на листі: "Виключно для запасних частин" і підписався.

Фаустов присунув ватман до себе і у верхньому правому куті, де конотопський конструктор загодя вивів "Узгоджено, Фаустов", упоперек всього, золотим пером накрутив автограф довжиною у дев'яносто міліметрів.

Присутні полегшено зітхнули і пішли доопрацьовувати контракт, Павла ж він затримав.

— Скажи, синку, а правда, що по магазинах, немає печення? Вчора Вольський ще й цим дорікнув. Каже: "Не можна допускати, щоб чотириста тисяч жителів сиділи без печення. Вони ж усі твої! Партія тебе не зрозуміє". Звідки він про таке дізнається? — дивувався Василь Олексійович.

Зміни, що накопилися на країну, не вибили Самуся з сідла. Щойно розігнали ГКЧП, він вийшов із партії; проголосили Незалежність, і він перевів документообіг на українську мову. У співпраці з Європейським Банком кинувся шукати інвестиції, а на робочих нарадах заговорив про *точку беззбитковості*. Напевне, він би не підкачав і успішно подолав кризу, якби не цукровий діабет, що підкрався до нього у середньому віці, остаточно не підточив здоров'я. Двічі на день заводська фельдшерка колола йому інсулін, але хвороба не відступала. Притупився зір, завмер пульс, волю скували незнайомі втома і непевність. До недавнього лихий вожак, який жорстко контролював найближче оточення, став не в міру підозріливим і уїдливым. Зрештою, вірні помічники помітили в поведінці шефа суттєві зміни і заговорили про старечий маразм.

Але був ще порох у порохівницях! Михайло Федорович покинув дружину, з якою прожив тридцять п'ять років і виростив двох синів, та зв'язався з фельдшеркою — молодого, услужливою і заповзятою. У нього наче крила вирости. Він позбувся похмурості, перестав із нічого присікуватись до підлеглих і, як і колись, подужував по чотири наради за день. Одного ранку, у вівторок, він запізнився на роботу. Це здалося дивним: з року в рік, шість днів на тиждень, щоб там не було, він заходив на завод із боку вантажної прохідної, обходив усі цехи і склади та, досягнувши стан справ за фактом, ехидствував над заступниками, які ще тільки протирали очі. Вони так звикли до його ранішніх прочуханів, що без них не наструнчувалися на роботу. Так і цього дня керівна команда скупчилися біля складу готової продукції в очікуванні директора. Гегіль якраз розповідав свіжий анекдот про наречену, що розпитувала маму, як правильно лягти в ліжку: в сорочці чи голою, коли прибіг переляканий диспетчер і переказав, що Самусь уночі помер. "Прямо в ліжку з фельдшерицею", — додав він від себе.

— Красива смерть. Така моя мрія: вже як помирати, то отак, на жінчині, — пожартував Фіма.

— Прикуси язик, — зауважив Павло і, наче у воду глянув.

Труну з тілом встановили на площадці перед заводоуправлінням, де звичайно проводилися санкціоновані й несанкціоновані мітинги.

Молода дружина ридала над гробом; перша ж, смутна й нерухома, наче пам'ятник, стояла з синами з іншого боку труни. За їхніми спинами переминалися з ноги на ногу міський голова, представники обласної Адміністрації, Міністерства машинобудування і конверсії, колеги з підприємств міста й інша громадськість. Трудовий колектив — робочі, інженерно-технічні працівники, управлінці — розточилися по усій площі. Шепталися.

— Хіба шістдесят два — то вік?

— Такий кріпець був! Я по молодості їздив із ним на риболовлю. Розпили ми трилітрову банку, Славко Балда вже завалився, а Мишко до нього: "Ти що, спати сюди приїхав? Нумо, наливай!"

— При цукровому діабеті лігати треба обережно...

— То економічна криза довела: нас багато, а директор один...

— До чого тут криза? Справа в бабі: глянь, як дупу випнула!

— Я чув, що секс омолоджує і продовжує життя чоловіка...

— Ага. Якщо тричі на добу та й щодня...

— Зовсім трішечки Михайло Федорович не дотягнув до Золотої Зірки.

— Нічого. Дадуть посмертно.

Координуючи церемонію, між усіма сновигав Іван Григорович, голова профкому. Кілометр від заводу до кладовища по вулиці Вирівській робочі, одягнуті у нові спецівки, несли труну на плечах; заводський самодіяльний оркестр грав усю дорогу і тричі виконав траурний марш Шопена. Міський голова (донедавна перший секретар міськкому) проголосив зворушливу, вдячну промову; від трудового колективу виступив Іван Григорович, а батюшка, якому Самусь допомагав відновлювати старовинну церкву, відспівав здовжену панахиду. Поминали директора у заводській їдальні за рахунок профкому, і страви подавалися у три зміни, допоки не наївся останній поминальник.

Того ранку Москва видалася Павлу такою, якою її показували у фільмах про Жовтневу революцію: похмурі будинки і сміття, що розмітається вітром по безлюдних вулицях. "Не вистачає лише матросів, перев'язаних кулеметними стрічками", — подумав Павло, крокуючи до Міністерства автомобільної і тракторної промисловості СРСР. Він звично привітав скоцюрбленого Воровського і вільно увійшов до вестибюлю, який вже ніким не охоронявся.

Ковальов сердечно прийняв пакет із конотопськими яблуками і повів гостя до начальника виробничого управління Фарлова. "Якщо ти бажаєш про все дізнатися з перших вуст, краще Василя Никаноровича ніхто не розповість", — пояснив він. У приміщенні, прилеглому до кабінету начальника управління, вже зібралося з десяток посланців найбільших заводів. Комірка була вщент заставлена ящиками з коньяком,

горілкою і винами; полиці ломилися від пакунків із консервами, фруктами, ковбасами і головками сирними. І Павло виставив свою "Сумську горобинуву", підперши її в'язкою балику конотопського м'ясокомбінату.

— Що, цуценята, збіглися до циці? Хочете знати, куди воно поверне? — запитав господар.

— Знайомтеся: Павло Гнатович Шелестович, майбутній директор із Конотопу, — відрекомендував Ковальов.

— Привіт, Україно! Підсаджуйся ближче, не цурайся. Ось невдовзі відокремитесь, то й не побачимось.

— Чому Кострома не відвантажує Саратову? — запитав один із вусиками у шнурочок.

— Зачекай Сільгосптехніка. Налийте Україні! — розпорядився Фарлов і продовжив нараду. — Так ось, я й кажу: до імператорського двору поставляли виключно телятину і тільки з Костромської губернії. Тримісячних телят вантажили по одному на віз і так, лежачи, везли до Петербургу. За кожним возом йшли по дві корови, які відгодовували їх молоком. Тож, до кінцевого споживача м'ясо надходило ніжним і солодким.

— Як відвантажувати, якщо ніхто не платить? Як можна без плану, Василю Никаноровичу? — відповів Кострома Саратову.

— Ти відвантажуй, а план буде, — засміявся Фарлов, — а то ви не відвантажуйте частини, вам не відвантажують метали. Всі сидять затовареними і чогось чекають. Нянька потрібна? Зараз у нас ринок: працюйте за прямими договорами.

— Так ні у кого немає грошей!

— А це вже питання до Міністерства фінансів. Якщо ж серйозно. складальні конвеєри працюють один-два дні на тиждень, а техніку некомплектною виставляють за територію. У Нижньому всі прилеглі вулиці заставлені Волгами. У Ростові збираються комбайни переправляти на "Лівбердон". Добре, що КАМАЗ у степу, а то б і Човни перегородили.

— Може, складемо колективний лист Рижкову? Нехай би колгоспам видали безвідсоткові кредити.

— Навіщо? Вони ж не орють і не сіють. Наливай, Кострома, свого "Сусаніна".

Вперше потрапивши до кола такого високого начальства, Павло дивувався простоті спілкування. Вдома йому доводилось бачити, як Самусь, коли йому телефонував Фарлов, підводився зі стільця і протягом усієї розмови стояв навитяжку. Фарлов не мав звички коригувати план під премію і, якщо й зменшував його на слізне прохання, то нестачу все одно додавав до наступного кварталу. Ковальов стверджував, що навіть директори автомобільних гігантів в ранзі заступників Міністра, слухались Василя Никаноровича. І ось цей титан, глибока, верховод, наразі відверто балагував. Насамкінець він знову звернувся до Павла.

— Ну, що там Україна? Все мітингує за незалежність? Не переймайтеся, буде вам незалежність. На самому верху вже прийнято рішення вас позбутися. Росія вийде з Союзу першою разом із нафтою, газом, валютою і зарубіжною власністю. Ви ж

залишетесь зі своїм улюбленим салом.

"Усе. Москва здулася. Ловити тут більше нічого", — подумав Павло, попрощався з Ковальовим, спустився на Кузнецький міст і рушив у бік Арбату. В переході під Садовим Кільцем вирувало свято вільних художників. "Бажаєте портрет? Будь ласка! Туш, вугіль, акварель — усе на ваш смак і за ваші гроші" — лунало з усіх боків. Бруківка замість асфальту, стилізовані під давнину мережеві ліхтарі і безпричинно щасливі обличчя вільних людей; по боках, попід вікнами гастрономів, — картинні галереї. "Які таланти! Скупив би геть усе..." На одному з полотен, на фоні пурпурної драпіровки безстыдно виставлявся золотистий, ніжно-волохатий персик: м'яка улоговинка ділила його на дві грайливі сіднички. І не дорого! Якихось двадцять п'ять карбованців. Це як залізничний квиток до Конотопу в спальному вагоні, і Павло розгубився. Ото дістане гроші, потім подумає: що скаже Анфіса? І сховає. Відійде, повернеться і знову замислиться. Нудився, нудився і, зрештою, остаточно засоромився і пішов.

Дух свободи, що вирував над Арбатом, нагадав йому Братиславу напередодні Вторгнення. З лотків витріщалися розписні матрешки по сім карбованців за штуку. Кожна — історія КППС у розрізі. Зверху, найгладкіший, — Єльцин; під ним — Горбачов. Відколупнеш Горбачова, за ним Брежнєв. Черненко і Андропов пропущені, наступним вилазить Хрущов, за ним Сталін і, на самому споді — зовсім худенький Ленін. Посеред вулиці, купками, малолітки з гітарами співали Висоцького. На перехресті імпровізував джаз-диксиленд. Неподалік, попід ліхтарем, Павло побачив невеличкий намет з написом: *"ВАШ ПЕНИС В ВАШИХ РУКАХ"*, а нижче пояснення: *"Наращиваем член не менее трёх сантиметров. Плата десять рублей"*. Кликун — рудий довгоногий інтелігент з обличчям блідої поганки, зазивав бажаючих усередину задля первинного обміру. Обіцяв другого дня, за десятку, опрацювати дані і вислати персональну методичку з графікою. Більшість чоловіків бридливо минали ятку, але траплялися й такі, хто спокушався. Рудий потискав їм руку і запевняв у ефективності методу.

"Халтура! — гучно заговорив не молодий уже чоловік з портфелем, — три тижні назад я заплатив червонец, вчора отримав від них лист, а там написано: не унывайте! У Александра Македонского член был всего восемь сантиметров, а он имел двух жен, четырёх любовниц, триста наложниц, и все были довольны". Верните деньги, аферисты!"

"Мужчина, не кричите: вы не на партсобрании в сельском клубе", — незлобливо, але твердо висловився міліціонер, викликаний рудим від синього УАЗу, що виглядав з-за рогу.

"О, дають!" — захопився Павло і пішов далі. Хіба ж міг він подумати, що через декілька років доля знову зведе його з тим рудим пройдисвітом, хоч і при інших обставинах... У кінці вулиці, відстоявши дві черги, він придбав десять кілограмів апельсинів, десять кілограмів бананів і, обтяжений тими пакунками плюс портфель, протиснувся у метро.

"Чому в Москві все, а у нас нічого? І ковбаса, і оселедці, і цукерки, і банани, і апельсини, і шпалери — все тут. Конотопський м'ясокомбінат жене сюди по двадцять

сім тисяч тон м'яса на рік, натомість в Конотопі магазини торгують кістками. А які тут зарозумілі люди! Швейцари — наче адміralи. Молодь від народження отримує життєву фору: у них тут найкращі інститути. Наприклад, Міжнародних відносин, Літературний... І спорт, і музика, і живопис... А вже парубки зухвалі! От вже пронози! Лізуть в усі щілини, наче таргани. Взяти хоча б того слинявого шмаркача з фільму "Я крокую по Москві". Його б в армію, на Північ. Задовбали своїми "Подмосковними вечерами". Міркуючи таким чином, Павло дістався Київського вокзалу і назавжди розпрощався з Москвою.

Розділ X. "Я записався українцем"

Закінчивши аспірантуру за спеціальністю "Програмування", Наталка захистила дисертацію на тему "Управління великими ієрархічними структурами у будівництві" і залишилась у Києві. Тоді ще живий Гнат Платонович позичив тисячу рублів у учителя фізики Крамара, який підзаробляв репетиторством, тисячу у брата Пилипа, додав п'ятсот своїх, і цими грошима Наташа оплатила однокімнатну квартиру на шістнадцятому поверсі кооперативного дому на Батієвій горі. Отримавши власне житло і не сподіваючись у свої тридцять дев'ять на омріяне кохання, вона вирішила просто обзавестися дитиною. Подруги познайомили її з лікарем-психологом на ім'я Жорж, який погодився їй услужити в обмін на київську прописку. Вони оформили фіктивний шлюб; Жорж оселився у неї, вона народила сина і назвала Ігорем. А щоб у майбутньому не виникало недомовок, записала його на своє прізвище і вирішила, що справа зроблена. Але скуштувавши повною мірою незвіданої доти чоловічої ласки, вона закохалася і відчула себе щасливою. Тим часом Жорж перебрався до своєї законної дружини Стасі, що якраз успадкувала від тітки кімнату в комунальній квартирі. Наташу він навідував іноді, на ніч, а потім зникав, залишаючи її терзатися муками ревностів.

Вийшло так, що подарувавши світу нове життя, Наташа згубила власне. Ігорьок народився геть вередливим, і молода мама, начитавшись книжок, потакала всім його примхам. Павло спробував їй зауважити, мовляв, хлопчиків так не виховують, але наразився на істеричний плач. Тим часом Наташа пов'язала нервовість дитини із зловмисним впливом Стасі, теж лікаря-психіатра, запідозрила її у намірі вкрати сина і щоб їй перешкодити, вирішила увезти малюка подалі від Києва. Вона виміняла свої вісімнадцять квадратних метрів окремої квартири у Києві на сорок п'ять комунальної у Ленінграді, який ще від мами вважала найкращим містом на Землі. Її радо зустріла подружка студентських літ Тая, яка допомогла їй з роботою і дитячим садочком. Усе було б добре, якби не гнилий клімат: Наташа захворіла на ревматоїдний поліартрит, і лікар порекомендував їй перебратися у теплі краї.

Спершу вона поміняла Ленінград на Краснодар, але там Ігорьку не сподобалася школа, та й клімат виявився не таким вже підходящим. Тож вона згадала про Одесу — сонячне місто, де мешкали родичі та її добрі конотопські друзі Інна і Гриша Фельдмани. Їй знадобилося два роки, щоб перебратися до Одеси у двокімнатну квартиру на третьому поверсі нового дому по вулиці Малиновського. Але не допомогли їй ані одеське сонце, ані куяльницькі грязі; боліла кожна кісточка, боліло все тіло, а на ліки

не вистачало грошей. Добре, що винахідливі одесити придумали торгувати в ятках простроченими препаратами, які безоплатно зносили їм городяни. Наташа висохла, кінцівки скоцюрбилися, і будь-яка домашня робота стала їй непосильною. Ігорьок носив білизну до пральні, а їжу, яку готувала Інна, у каструльках після роботи заносив Гриша. Квартира зарясніла тарганами. Вони жили повсюди: за плінтусами, у газовій плиті, на сковорідці і навіть у холодильнику. Згадуючи бабусін заповіт: *"Каждое дыхание да хвалит Господа"*, Наташа дала комахам повну волю і до сліз образилась на Павла, коли той, приїхавши за її викликом відремонтувати водопровідні крани, оббризкав кухню діхлофосом.

Здавалося: яка фізична насада потрібна програмісту? Сиди собі перед комп'ютером і кладай клавішами. Але для неї лише дорога до обчислювального центру двома трамваями з пересадкою стала незносною мукою. Поліклініка видавала лікарняні листи дуже скнаро, а в інвалідності й зовсім відмовляла. І тільки тоді, коли лікуюча докторка, яка, жаліючи Ігорька, щоразу приносила йому щось поїсти, красномовно, по-одеські, накричала на головного лікаря поліклініки, мамі-одиначці присудили другу групу. Здихавшись непосильної праці, Наташа захопилася психологією, соціологією, релігієзнавством і суспільно-політичною творчістю: писала есеї публікувала їх у газеті "Хмельницький Вісник", де головним редактором був чоловік її шкільної подружки Валі Алфімової. Споконвіку її хвилювали проблеми добра і зла, справедливості й благородства. Вона прочитала Біблію і розмірковувала над тим, чи вірив в Бога особисто Христос. Не залишила вона і поезію.

Востаннє Павло спілкувався з сестрою за пів року до її смерті. Приїхавши відремонтувати унітаз, він зранку спустився на стихійний ринок, що купчився на найближчій трамвайній зупинці, і набрав доморощених огірків, помідорів, молоді картоплі і зеленої цибулі. В господарському магазині, теж поряд з домом, знайшлися пакет цементу, пара міцних дюбелів і резиновий манжет. Впоравшись з унітазом, він нашаткував глибоку миску салату, відварив і рясно намастив вершковим маслом дрібненькі й ніжні бульби. Пару кілограмів огірків він залишив Ігорьку на потім.

Пообідали, і Павло взяв зошит із останніми сестриними віршами.

"Я — подкидыш на Землю с планеты иной.

Не посланец, а только подкидыш.

И никак не привыкну я к жизни земной,

К её глупости, злу и обидам".

"Я правду о себе узнать хочу:

Я почему такая, не иная?

О тряпках почему не хлопочу?

Влечения к деньгам не ощущаю?"

"Из совков мы выйдем в люди,

Зря работать мы не будем,

Мы не станем горбить спины
Как отцы. Мы — не кретины!"

"Своих, чужих — для мамы не было,
И всех любила одинаково,
От всех добра ждала — не требовала,
"Я всем добра хочу!" — и плакала.
Я перед мамой на колени,
Я душу перед ней склоняю, Её судьбу, её ступени
Как эталон воспринимаю".

"Не понял ты и глянул обалдело: Т
ы душу дал — они же взяли кость.
Они бояться брать, когда дают без меры,
Чтоб возвращать без меры не пришлось".

"По недомыслию людей
Национальностью не меря,
Тех выбирала я вдрузья,
Кто заслужил доверие.
Кто привлекал меня умом,
Иль качеством иным каким-то, С
кем хорошо было вдвоём,
В ком честность с добротой слита"

"Мы все раскачивали лодку,
Кто меньше, кто чуть-чуть бойчей.
Всё, что имели, мы в охотку
Ругали, не щадя речей.
И лодка вдруг перевернулась.
Но как узнать, куда нам плыть?
Где берег есть? Где наш притулок?
И где сами собою сможем быть?"

"Альтернативы нет! — изрёк Генсек с амвона.
И все, привыкшие,
Что с амвона всё законно,
Всё истинно, всё верно, всё в чести, —
Айда в стихию,
От порядка прочь грести..."

"У меня не спросили,
Хочу ли я ссоры с Россией.
И нужна ли мне демократия,
Запрещающая многомиллионную партию.
И приветствую ли я, к примеру,
ультиматию миллиардеров?
И хочу ли я сограждан — земляков и друзей
Неукраинской национальности —
Считать гостями страны своей,
Чуть ли не иностранцами."

— Знаєш, Наташо, при останньому обміні паспорта я остаточно записався українцем.

— Але ж правильно записуватись по-мамі?

— Пам'ятаєш, у дитинстві я спитав тата, що таке руські й українці, а він відповів: "Це — як дві шкарпетки". Я ж мав цілу історію з попереднім паспортом. У Харкові поселявся

в готель "Спартак" і висказав адміністраторці, що вона занадто вже млява. Ну, підійшла моя черга, я пред'явив свій паспорт, а він виявився на два роки простроченим. Вона причепилася і викликала міліціонера. Всю ніч провів на табуретці у відділку, а на прощання ще й оштрафували. Тож у новому паспорті я записався потатові.

— Мама попереджала: даси волю приватній власності, так і відродиться капіталізм. У нас уже й новітні поміщики з'явилися: стріляють людей, які прийшли в "їхній" ліс по гриби; в Одесі загородили людям пляжі. Радянський Союз зруйнував Горбачов. Тепер народи бідують, а він створює фонди та їздить по закордоннях. А Єльцин із Кравчуком і Шушкевичем пропили могутню державу.

— Ти не права: Союз дійшов до ручки і сконав сам пособі. Коли він насправді був могутнім, ми здолали Гітлера. Ти можеш собі уявити, щоб по війні в якомусь лісі зібралися Жуков, Молотов і Хрущов і скасували СРСР? Та їх би розстріляли їхні ж ординарці!

— То ж були інші люди. Сталін би такого не допустив.

— Сталін давно помер, а нове покоління вибрало "PEPSI" і джинси.

— А як же справедливість?

— А де і коли ти бачила справедливість?

— Багатії такі огидні...

— Але вони створюють робочі місця.

— Я не згодна. До речі, сходи, будь ласка, до поліклініки і вибачся за мене перед моєю лікаркою. Так вийшло, що вона, обмацуючи тіло, боляче придавила мені кісточку на руці. А ще я почула, як вона сказала Інні на кухні: *вона йому вже не потрібна*. Напевне, мала на увазі Ігорька. Я зірвалася і назвала її "*задницею*". А вона так

допомогла мені з пенсією!

Зранку Павло сходив до поліклініки, вибачився, подарував коробку "трюфелів" і уговорив лікарку відновити навідування хворої. Павло поїхав, а за півроку жовтневим ранком шістнадцятирічний Ігорьок, збираючись до школи, не почув звичайного маминого привітання. Стривожений, він підійшов до ліжка і зрозумів, що мами вже немає. Він зателефонував лікарці і дядькові Гриші. На поховання, яке організували Гриша з Інною, прибули Павло з Артемом. Так, уп'ятьох, повернувшись з кладовища, вони і пом'янули Наташу. До кінця навчального року Ігорьок прожив сам, під наглядом сусідки з четвертого поверху, а влітку Жорж забрав його до Києва і переписав на своє прізвище.

Частина VIII

"Усе, що може рука твоя робити, по силам роби, бо в могилі, куди ти підеш, немає ні роботи, ні міркування, ні знання, ні мудрості" (Еккл, 9:10).

Розділ I. Вибори директора

Павло квапився з Одеси, бо відділ кадрів вже оголосив вибори директора заводу. Заворушилися претенденти. Щоправда, головний інженер, який два місяці виконував обов'язки, вже рік, як досягнув пенсійного віку і зібрався перебиратися до Росії, а заступник директора Гегіль приєднався до ініціативної групи інженерів на чолі з конструктором Володею Прядко, яка висунула, кандидатуру Шелестовича.

Серед інших п'ятьох реальним конкурентом виглядав начальник вимірювальної лабораторії, до недавнього секретар парткому, Анатолій Герасименко.

— Павле Гнатовичу, ти мусиш стати директором. На біса нам комуняка? Гарантуємо, що всі інженерні служби заводу голосуватимуть за тебе, — запевнив Володя Прядко.

— Так, так. І більшість цехів підтримають. Більшість буде за вас. Лише висунуть три невеличкі умови: негайно виплатити тримісячну заборгованість, підвищити зарплату вдвічі і зберегти чисельність працюючих, — підхопив голова профкому.

Насправді, Павло і без ініціативної групи вважав себе найдостойнішим. Самусь, як на нього, багато чого робив не так. Не слід було витрачатися на продукцію, за яку не платили, якою захарастили геть усі склади і бомбосховище на дві тисячі триста людей. І будівництво житла можна було б призупинити: немає грошей — немає що будувати. А проектування басейну і ковзанки у розпалі кризи? Через ці витребеньки завод залишився без обігових коштів, не платив зарплату і заборгував усім на світі. І що це за метод керівництва — три двогодинні наради на день, через які начальники цехів і відділів не встигали навіть толком привітатися з підлеглими? Коли вже їм було виконувати доручення попередніх нарад? Самусь покладався на силу, на примус, а треба просто розкріпачити людей, надихнути їх творчою свободою, покінчити зі зрівнялівкою і надати можливість працелюбам заробляти більше неробів і середнячків. "Ніякі покарання не допоможуть, якщо не створити належні умови і не розподілити

справедливо зарплату. Вдячні працюватимуть сумлінно і без зайвих спонукань. Директор, першочергове, мусить визначити правильний напрямок руху і запропонувати стратегію, яка пробудить у людях ентузіазм і творчу енергію. Ну, і хто з цим впорається, окрім мене? На заводі не знайдеш залізяки, до якої я не був би причетний; я об'їздив усі заводи і знаю найкращі технології; перечитав купу іноземної літератури з ринкової економіки і менеджменту. Нарешті, я — єдиний на заводі кандидат технічних наук!" — підбадьорював себе Павло напередодні зборів.

Вислухавши чоловіка, Анфіса розсміялася.

— Павлушечко, любий, ну, який із тебе директор? Ти ж у нас слабохарактерний. Хто тебе боятиметься? Позалазять на голову і ніжки звісять. От у нас головний лікар, ото — директор! Як проходить коридором повз кабінет, ще й не зайшов, не заглянув, а ти вже трусишся і озираєшся: чи все гаразд на робочому місці...

— Побачимо, — похмуро відповів Павло, а сам подумав: *братиму бика за роги.*

Вибори директора відбувалися на заводі не вперше, хоча, насправді, коли все починалося, Самуся просто переназначили. Зараз же висунулося семеро кандидатів, від звичайного перекладача до заступника головного інженера, і кожен уважав, що настав його час. Формально вибирали не директора, а голову Правління відкритого акціонерного товариства, створення якого стояло у порядку денному першим.

Серед делегатів, обраних пропорційно чисельності, переважали робітники. Їх відпустили з робочих місць зразу по обіді. Вони помилися, переодягнулися в чисте, першими зайшли до клубу і, уособлюючи собою диктатуру пролетаріату, щільно зайняли задню половину залу. У передніх двох рядах, як завжди, розсілося начальство, а середину впереміш заповнили інженери, бухгалтери та інші службовці. Загалом людей натовклося до самих підвіконь, а хто спізнився, тупцяв у коридорі і перепитував передніх: хто там що сказав? До президії вибрали двох: начальницю відділу приватизації й голову профкому. Стіл, як і завжди, був засланий червоною скатертиною, але замість графіна на ньому стояли чотири пляшки мінеральної води й один стакан. Над головами президії крізь нещодавнє фарбування помітно проглядалося зашкарубле гасло "Народ і Партія — єдині!"

Перетворення заводу на Відкрите Акціонерне Товариство майже не обговорювалось: усі прагнули хоча б яких змін, і проти виступила лише купка затятих комуністів. Проголосувавши рішення і статут, приступили до виборів. Голова президії Іван Григорович ознайомив присутніх зі списком претендентів в алфавітному порядку.

— Нікого не хочу образити, але як на мене, аутсайтери могли б і познімати свої кандидатури: з сімома ми й до ночі не впораємось, а людям треба ще дітей із садочків забирати.

Першим обговорювали Герасименка. Коли у Москві утворилося ГКЧП, і комуністи масово пішли з партії, він її не зрадив, натомість згуртував навколо себе з два десятки ветеранів, з яких продовжив збирати партійні внески. Окрім них, його підтримувала частина службовців, які не вірили, що партія просто так втратить владу, і боялися, що вона ось-ось повернеться, і тоді перекидькам мало не покажеться. Програма

Герасименка базувалася на *трьох китах*: ні — приватизації; ні — розриву стосунків з Росією; і "вимагаймо від Держави соціальної підтримки трудових колективів".

— Герасименку б у депутати Верховної Ради, — прокоментував його виступ Юхим Гегіль.

Вони з Шелестовичем сиділи у задньому ряду, попід самими вікнами, і, озираючи спини і потилиці делегатів, оцінювали свої шанси.

У п'ятому ряду крутив лисуватою головою найкращий раціоналізатор заводу Гліб Червонодеревець. Свого часу він подав геніальну пропозицію стосовно вдосконалення тракторного двигуна, економічний ефект від якої виникав не на заводі, а загалом в автотракторній галузі. Міністерство її ухвалило, впровадило і нарахувало своїм спеціалістам чималі премії: головному інженеру ВПО "СОЮЗТРАКТОР" отриманої винагороди вистачило на придбання новенької Волги 3110. Винахіднику ж дісталось сорок рублів, і він, ображений, почав скаржитися в усі інстанції — від Герасименка до ЦК КПРС. Нічого не здобувши, Червонодеревець на знак протесту відмовився отримувати зарплату. На роботу ходив, креслення креслив, але у відомості не розписувався. Попервах бухгалтерія сполошилася, але невдовзі пристосувалася: відкрила страйкарю ощадну книжку, куди й перераховувала його платню. Глібове безгрошів'я затягнулося на роки. Дружина виштовхала його з квартири, діти відцуралися, а він знайшов собі притулок у літній кухні на сестриному подвір'ї. Щоб якось жити, він наймався до сусідів на дворові роботи, а одного дня впав із даху і пошкодив хребет. Врешті-решт винахідника виручив Павло, ставши головним інженером: він збільшив його винагороду до тисячі рублів, і той відмовився від страйку. Він зняв із книжки накопичені гроші ще до їх знецінення і придбав автомобіль. Дружина знову його прийняла, а діти признали за батька.

У четвертому ряду виділялася широка спина токаря Козловського. Наслідуючи метких сусідів, він одним із перших на заводі власноруч закріпив балкон. На каркас згодилися бруски від упаковки імпортного верстата; поміж дощечок токар напхав скловату, яку знайшов покинутою будівельниками попід теплотрасою, і таким чином оборуудував квартиру утепленою лоджією. Виніс туди несправний холодильник (добра шафочка), збив етажерку і притулив полицку, яку дружина враз заставила горщиками з геранню, що квітнула там цілорічно. І теща, яка жила при них, дякувала зятю, бо боялася злодіїв, що могли залізти крізь балкон. Самочинні надбудови, якими повсюдно пообростали багатоповерхівки, на думку обкому партії, псували зовнішній вигляд вулиць, і він наказав виконкомам упродовж місяця демонтувати ті незаконні притули за рахунок самих мешканців. Одного дня, коли всі були на роботі, бригада господарського цеху з автовишки сокирами потрощила (хоч то дерево, хоч скло) лоджію Козловського, а бухгалтерія вивернула з нього сорок вісім рублів. Тоді разом з іншими потерпілими, він поскаржився секретарю парткому Герасименку, але той, замість допомогти, порадив негайно засипати у підвалах ямки, викопані самовільно для довшого зберігання картоплі, бо незабаром туди також прийдуть і оштрафують.

Поряд із Козловським нервово смикався у кріслі диспетчер виробничого відділу

Володимир Рябокінь. Свого часу, відгукнувшись на заклик Партії самотужки забезпечувати себе продуктами харчування, він узяв належні чотири сотки неродючого поля в селі Таранському і неквапом збудував на тій латці мініатюрну хатинку три на чотири метри. Цеглу він збирав на захаращених під'їзних путях заводу; вантажив по чотири цеглини на багажник велосипеда і щодня, влітку і взимку, відвозив їх на ділянку. Як лісоматеріал використав бруси і дошки від пакування імпортного обладнання, а шиферу набрав при розбиранні тимчасової компресорної станції. Зрештою, будиночок вийшов лялечкою, й усе б нічого, аби Рябокінь не спорудив горище у вигляді мансарди. Невдовзі вийшла Постанова Партії і Уряду, котра заборонила будь-які надбудови над садовими домиками. І ось, у будній день зранку, на дачний поселок нагрнула спеціальна команда теслярів, яка відірвала автокраном дах, як то кажуть, з м'ясом, і скинула його прямо на дворічні яблуні. За виконання робіт бухгалтерія здерла з господаря його місячну платню.

Трохи ближче до себе, збоку вагранника Дзюби, Павло бачив спину економіста відділу постачання Миколи Даниловича Ігнатенка. Багато років він займав посаду голови Народного контролю і принципово боровся з безгосподарністю і головотяпством в усіх ланках виробництва. На цій ниві Микола Данилович був таким лютим, що його боялися усі, навіть Самусь. Так тривало до загибелі його чотирнадцятирічного сина. Хлопець чимчикував собі проспектом Миру до технікуму, і на нього впало дерево. Розслідування по гарячому показало, що працівники міського комбінату благоустрою, які масово пиляли вікові верби, не вжили належних заходів безпеки. Куди тільки не звертався Микола Данилович з вимогою притягнути керівника комбінату до кримінальної відповідальності, той відбувся суворою доганою. Не знайшовши правди, Рябокінь пішов з посади, перетворився на запеклого критика партійного начальства, а після ГКЧП першим вийшов з партії.

— Ви скажіть конкретно, у чому полягає ваша програма виходу з кризи, в яку ви завели країну і завод, зокрем, під керівництвом Комуністичної партії? — запитав Ігнатенко.

Кандидат пропустив питання повз вуха і продовжив розвивати свою думку. Під впливом останніх подій Герасименко збагатив марксизм-ленінізм власними міркуваннями. Із канонічного тлумачення соціалізму він взагалі викинув труд як такий. "Бог сотворив людину по своєму образу і подоби не для того, щоб вона все життя вгиналася на роботі. Пенсія має призначатися ще при народженні і виплачуватися в розмірі, достатньому для нормального життя. *Людина створена для щастя, як птиця для польоту!* Силувати людину до роботи — це порушення її фундаментальних прав!" Насамкінець Герасименко висловив застереження стосовно капіталізму. "Бійтеся ділків, що останнім часом задрали хвости і роззявили пельки на народне добро... Вони багато обіцяють, а врешті-решт обдурять. Скажімо трудове "Ні!" спритникам, що проштовхують приватизацію!" — закликав він і виразно глянув у бік Павла і Юхима.

— Ви не відповіли на запитання. Нам ваш комунізм до дідька, нам потрібні бабки. Бабло давайте! Коли розрахуетесь із зарплати? — вигукнув із місця вагранник Дзюба.

— Допоки не змінимо владу, в країні нічого на краще не зміниться. Ось незабаром вибори президента, голосуймо за Петра Миколайовича Симоненка!

— До дідька нам Симоненко! — заволав Дзюба.

— Прошу не матюкатися, ви не під вагранкою, — вставив слово голова зборів Іван Григорович.

— У нас демократія, кому не подобається, нехай заткне вуха... — примирливо зауважив Дзюба.

Несподівано до трибуни вийшла Зоя Павлівна, бібліотекарка. Як і завжди з білим комірцем і гарненько причепурена.

— Як вам не соромно, товаришу колишній секретар, людям в очі дивитися, ще й виставляти свою кандидатуру на керівника заводу? Ми не забули, як ви з Самусем виганяли гіпертоніків на буряки попри лікарські довідки. Ото наковтаєшся клофеліну, йдеш тим нескінченним рядком під палючим сонцем, в очах метелики, у вухах гвалт, а ти мусиш махати сапкою то по свиріпі, то по сходах і не знаєш, чи побачиш ще дитину, чи ні, — Зоя Павлівна звела брівки, почервоніла і тихесенько, по-інтелігентному, але твердо додала: — *Комуняку — на гілляку!*

— На гілляку! — заволав Дзюба: — Краще заслухаємо Шелестовича!

— Виходьте, Павле Гнатовичу: народ просить, — зазвав голова зборів.

— Ось у мене в руках Приказ по заводу, який я підпишу прямо тут, — Павло потрусив над головою папірцем: — Йдеться про підвищення тарифних ставок і окладів у два-три рази всім працюючим відповідно до кваліфікації, умов праці і персонального стажу роботи кожного. Обіцяю не скорочувати чисельності; тримісячну заборгованість по заробітній платі почнемо виплачувати негайно і протягом півріччя остаточно розрахуємось...

Оратора перебила Віолета Сергіївна, начальниця планово-економічного відділу.

— Шановний кандидате, ви хоч усвідомлюєте фінансове становище підприємства? Розмір його кредиторської заборгованості і якість дебіторської? Чи відомо вам, що наразі банки взагалі не видають нам готівки на зарплату і не проводять будь-які платежі, допоки не розрахуємось з бюджетом? Знаєте, що таке *картотека*?

— От горбате стерво! Правду кажуть: не жди добра від старої діви. Перша на скорочення, — пробуркотів Гегіль.

Віолета Сергіївна страждала на сколіоз, і позаочі її називали "горбатою". Павло знав її як запеклу опонентку заводських раціоналізаторів і винахідників: мізерно розраховувала винагороду. Які б вдосконалення не запровадили інженери, вона категорично заперечувала сам факт зниження собівартості. "Я вас благаю: не брудніть при мені слово СОБІВАРТІСТЬ! Що ви у ній розумієте? Собівартість — це поема, пісня, якщо ваша ласка, — рапсодія!" — повчала вона головного інженера, коли той тужився проштовхнути ту чи іншу пропозицію. Навіть Самусь не брався урезонити Віолетту Сергіївну: та за допомогою арифмометра на очах перетворювала збитковий результат на прибутковий і навпаки .

— Дякую за запитання, Віолетто Сергіївно. Насправді я з вашою допомогою де у

чому розібрався. Знаю, що грошей на рахунках катма; обігові кошти, заморожені у вигляді незатребуваної продукції і лишків непридатних матеріалів; борги підприємства перед постачальниками, банками, державою і персоналом сягнули такого рівня, що заводу треба трикратно збільшити реалізацію, не витрачаючись на її виготовлення. Тягарем лежать на заводі житловий масив, відгодівельний комплекс, дитячі садочки, медсанчастина, їдальня, база відпочинку, фізкультурно-оздоровчий комплекс і футбольна команда. Американська методика вразумляє: за всіма показниками завод не має жодних шансів на відновлення. Але, якщо ми зупинимося, куди підемо з нашими спеціальностями, якщо у місті всі заводи поставали? Тому ми приречені на зміни технології і нашого ставлення до роботи. Буде важко, але я покладаюсь на трудовий колектив, його фаховість і дисциплінованість.

— Ви такий самовпевнений, Павле Гнатовичу! Здається, що ви вважаєте себе найрозумнішим на заводі. Так? — запитав Іван Григорович, голова зборів.

— І не лише на заводі, — підправив Павло: — я маю стратегічний план.

Делегати відмовилися від закритого голосування, проголосували руками і лічильна комісія затвердила перемогу Шелестовича: за нього двісті вісімдесят чотири, за конкурента двадцять шість.

— Двадцять шість бакинських комісарів, — прокоментував Юхим Йосипович.

— Ви насправді знаєте, де взяти гроші? — пошепки запитав голова профкому на виході з клубу.

— Авжеж. Навіщо ж я, по-твоєму, перся на авансцену?

Розділ II. Повернення Лелеки

Нарешті, після чотирьох років обмінного клопоту, Петро і Ганна перебралися до Гайсина, в Україну. Квартирку вони надібали нівроку: в самому центрі міста у новому п'ятиповерховому домі з ліфтом, побудованому німцями з НДР, що прокладали повз Гайсин ділянку газопроводу до Німеччини. Дві окремі кімнати на третьому поверсі; широкий довгий коридор і кухня три на три. Базар, лікарня, пошта, ЖЕК — усе на відстані п'яти хвилин пішки. Петру Васильовичу, як інваліду Великої Вітчизняної війни, безоплатно виділили "Запорожця", і він став частіше навідувати стареньку матусю у Кібличі. Невдовзі прямо під домом він збудував гараж, а за п'ять кілометрів від міста, на узліссі молодого сосняку, — дачу (хатинку з грубою). Навкруг неї висадили вишні, яблуні, кілька кущів малини і смородини. На грядках Ганя вирощувала все потрошку: від картоплі і цибулі до полуниці і малини. А одне літо подарувало їм три невеличких солодких кавунчики. Поступово життя увійшло у належне, омріяне ними русло, хоча Ганя, насправді, нудилася без улюбленої роботи.

Районна лікарня зустріла імениту лікарку без ентузіазму. Хоч заклад і не мав у своєму штаті фахового ендокринолога, Ганні Макарівні у працевлаштуванні відмовили. Насправді така ставка була, але її тримала дружина головного лікаря, звичайний терапевт, яка сама здебільшого перебувала на лікарняному. Зрештою, настирливу і красномовну "москальку" прийняли на півставки дільничним лікарем, і вона отримала можливість принагідно надавати кваліфіковані консультації. Невдовзі нова лікарка

прославилась серед хворих на діабет і зоб, і вони стали криком проситися на прийом саме до терапевта Лелеки. Врешті-решт, під їхнім тиском, їй виділили крихітний кабінетик без вікна у дальньому кутку коридору, під сходами, і дозволили працювати ендокринологом на громадських засадах. І хоч це виглядало убожеством, вона тому зраділа.

Ганні Макарівні конче не вистачало професійного спілкування. Вона згадувала науково-практичні семінари, симпозіуми і консилиуми та марила комунікацією з кваліфікованими колегами. Виписувала "Медичний бюлетень", конспектувала медичні поради з телевізора, листувалася з видатними професорами і уважно стежила за новинами в ендокринології. Вона зневажала лікарів, які нехтували підвищенням кваліфікації, натомість в робочий час обговорювали завтрашню рибалку чи учорашнє розкішне гостювання, або просто пересуджували інших. Не церемонячись, вона робила зауваження і наставляла, що і як слід робити. В Рязані їй позаочі докоряли: *"Эта хахлушка профессорам глазки строит, в компании под гитару поёт, — ясное дело, мужики перед нею тают. Вон, на День Медработника секретар обкома как уж её обхаживал..."* Натомість тут, у Гайсині, колеги дорікали непомірною вченістю: "Коли вже ця зарозуміла москалька залишить нас зі своїми напученнями!"

Попри всілякі дрібні незручності двадцять років поверненці прожили щасливо. Вони радісно привітали Незалежність і стійко пережили нелегкі часи відродження Вільної України. Сподіваючись на краще, захоплено зустріли Помаранчеву Революцію, але побутових змін не дочекалися. Керівництво лікарні, діждавшись вісімдесятиріччя норовливої Лелеки, офіційно їй подякувало, нагородило грамотою, грошовою премією та, побажавши заслуженого і довгого відпочинку, попросило звільнити заповітний кабінетик. Вона пішла, а хворі, не заставши улюблену лікарку у поліклініці, стали навідувати її на дому.

На вісімдесят сьомому році у Петра Васильовича розрісся рак передміхурової залози. Світ змеркнув. Борючись із хворобою, він згадав давню пораду провідного уролога, кандидата медичних наук з Трускавця: "Повсякчас підтримуйте сталі статеві стосунки, бо передміхурові протоки мають випорожнюватись щонайменше двічі на тиждень". Тож Петро розумів первопричину своїх страждань і наполегливо приставав до дружини з вимогою хоч якось виконувати свій подружній обов'язок, але та залишалась невблаганною: дурень, твій уролог.

Вгамувати мужчину спробувала Фаїна Макарівна, яка гостила у Гайсині.

— Петре, ти неначе той школярик! Який вже секс у нашому віці, коли там усе пересохло і зашкарубіло? Нам, жінкам, від нього тільки біль і морока.

Егоїстична заява Фаїни обурила Петра Васильовича. Він уже й забувся, коли останній раз промивав передміхурові протоки, і цього разу висловився дружині прямо: якщо тобі вже так боляче, так заради мого життя найми молоду домашню робітницю. Або купи мені надувну ляльку з піхвою, які вже з'явилися у вільному продажі... Сказав, але його не почули. Однак Ганна не кинула чоловіка напризволяще: звозила до видатного професора у Київ на операцію; організувала хіміотерапію і опромінення,

повсякчас здобувала знеболювальні ліки. Але він, уже геть слабкий, скиглив одне й те саме, ще й почав присікуватися з будь-якого приводу, навіть нарікати бездітністю і Яковом. Ганя слухала, слухала та як дзизне: "Ти б краще згадав, як прислужував німцям!" Петро аж закашлявся: цього від неї він не очікував!

Промучившись рік лежачим, Петро Васильович сконав. Ховали його з військовим оркестром і одночасно з батюшкою, який напередодні встиг його пособорувати. Ганя організувала дванадцять вінків від різних установ: від консервного заводу, від відділу соціального забезпечення, райвійськкомату, відділу ощадного банку, комітету ветеранів Великої Вітчизняної війни, чотирьох відділень районної лікарні і колективу вчителів середньої школи №99, директора якої вона лікувала. Попереду процесії школярки в українському вбранні несли чотири подушечки з орденами і медалями. При опусканні труни солдати салютували з автоматів. Місцева газета опублікувала зворушливий некролог.

Пам'яті Петра Васильовича Чепурного

Яскрава зіронько ти моя! Ти освітив весь шлях мого життя. Яскравим променем ти вказував і зігривав шлях іншим. Таким ти був, мій Петрику! Згасла на небосхилі твоя зіронька: завершила свій земний шлях людина великої душі, високого громадського обов'язку, ветеран війни — Петро Васильович Чепурний.

Усе своє життя він, людина високоосвічена, посвятив служінню рідній Україні, її народу. Тяжка хвороба останні роки його життя прикувала до ліжка. А 18 листопада перестало битися його неспокійне серце. Важкий земний шлях закінчився. Спочивай, Петре Васильовичу в рідній українській землі, так, як ти й заповів.

Вічна тобі пам'ять!

Дружина Ганна Макарівна Лелека.

Розділ III. Приватизація

Перший робочий день новообраного голови Правління розпочався з розподілу мізерних грошей, що залишилися на рахунку після того, як банк, не питаючи розпорядника, задовольнив вимоги податкової.

— Обленерго погрожує з понеділка відімкнути завод, — сумно зазначив головний енергетик.

— Фірмачі відмовляються відвантажувати чавун: третій місяць не платимо. Просьть хоча б частину, бо комбінати вже перестали їх на територію пускати, — подав голос начальник відділу постачання.

— А пробували домовитися з ними напрямую?

— Їм вигідніше відвантажувати мільйони тон на експорт за долари, ніж місяцями очікувати від нас купони за нещасні п'ять вагонів.

— Від учорашнього купон знову впав на сорок відсотків, — підказала начальниця фінансового відділу.

— А що у нас з реалізацією, Юхиме Йосиповичу.

— Неважно: самісінький бартер. Із постачальниками розраховуємося виробами по собівартості, а вони торгують нашою продукцією з дисконтом. На заводі ж за нашими

справжніми цінами ніхто не купує.

— Пробачте за втручання, але людям ми також відпускаємо за собівартістю, і вони перепродують фірмачам прямо попід заводом, — вставив слово голова профкому.

— Я пропоную розпродати неліквіди, якими забите бомбосховище. За ціною металобрухту піде зі свистом, — сказав Гегіль.

Павло тоскно зиркнув на підлеглих: скільки начальників, а — окрім Фіми — ніхто нічого не пропонує.

— Добре. Все, що надійде сьогодні, спрямуйте на зарплату ливарникам, — скомандував він бухгалтерці.

На заклик директора якось діяти, першим відгукнувся інженер відділу постачання Павло Іванович Лазарев. Із року в рік він завозив сировину на план, який доводило міністерство і який ніколи не виконувався; матеріали ж списувалися в повному обсязі. Ніхто не знав, скільки їх накопичилося у відвалах вздовж двох кілометрів під'їзних путей.

— Цигани — жінки й діти, — нишпорять навкруг заводу, видобувають з-під землі чушки, старий циган конякою возить надбане до "Чермету", а ми звідти його купуємо, — пояснив Лазарев.

За його пропозицією Шелестович створив з інженерів підрядну бригаду, яка за літо руками наколупала з землі два десятки вагонів чавуну, металобрухту, феросплавів, і того вистачило на три місяці роботи ливарного цеху.

Стратегічний замисел Шелестовича полягав у суцільній переорієнтації заводу на світовий ринок, де, отримавши товар без попередньої оплати, не "кидали", як то робили росіяни, а платили валютою. "Наш завод величезний і здатен виготовити будь-які обсяги потрібної вам продукції. Надішліть ваше замовлення, і ми гарантуємо його виконання", — такі листи він розіслав гігантам автомобільної індустрії всіх континентів, але жодної відповіді не отримав. На той час заводські інженери, роздобувши кресленик гільзи до двигуна німецької вантажівки MAN, прийшли до висновку, що існуючі технології й обладнання не придатні до виготовлення продукції такої міцності і точності.

Оскільки дві третини заводських витрат приходилося на лиття, технологічну "революцію" розпочали з ливарні. Кілька років до того Павло разом з Самусем за розпорядженням обкому партії побував у болгарському місті Враца — "побратимі" міста Суми.

— Повчитесь у людей. Ливарний брак у них не двадцять дев'ять відсотків, а півтора, і немає тієї чорної пилюки і чаду, як у вас. Дарма, що болгари, — зауважив другий секретар.

— Візьміть з собою пару десятків "Почесних Грамот" і "Вимпелів переможцям соціалістичного змагання", — напутив секретар по ідеології.

— Не забудьте пляшок із дванадцять нашої "Сумської Горобинової", — додав завідувач промислово-транспортним відділом.

Болгари прийняли делегацію сердечно; поселили в апартаментах центрального

готелю, показали навколишні історичні місця, годували виключно у ресторанах і поїли без передиху. Натомість виробництво показали бігцем. Їхня ливарня вразила чистотою, а лабораторії були заставлені німецькими аналізаторами, мікроскопами і спектрометрами.

— Без такого оснащення годі й мріяти про експорт, — зауважив директор Петров.

Офіси були обставлені небаченими у Конотопі персональними комп'ютерами, принтерами, сканерами і факсами. Рекламний стенд у кімнаті переговорів наглядно свідчив, що вся продукція експортується до розвинених країн. Самусь завів розмову про технічну документацію. Відповідь болгарського колеги збентежила: це наше "Ноу-Хау" і якщо хочете, купуйте, а задарма мені не дозволять.

Для звичайного радянського підприємства закуповувати технології за власною ініціативою було неможливо, і Самусь вдався до умовлянь.

— Не ображайся, Михайле. Ось я передам тобі технологію, ти її впровадиш і отримаєш прибуток. Так? А який зиск для нас, для Болгарії? Відповідно до нашого законодавства, я мушу отримати від нашого Уряду дозвіл на передачу Ноу-Хау, а це без оплати неможливо.

— Але ж нас поєднує вікова дружба народів, — прижмутив око Самусь.

— Хіба ми не щиро вас приймаємо?

— Мені здається, ти нам не віриш? — напирив Самусь.

— Тобі я вірю. Я Радянському Союзу не вірю, — вдумливо відповів господар.

— Тут ось із обкому передали грамоти і вимпели, — Павло позбувся важкого пакунка.

— Залиште он на тій полиці. Прийде прибиральниця і дасть їм раду, — усміхнувся Петров.

Так би і повернулась делегація ні з чим, якби не винахідливість Шелестовича. Проходячи цехом повз жбан із приготовленою ливарною фарбою, він зашпортнувся і ненароком занурився в неї рукою по самий лікоть. Від негайного прання піджака він чемно відмовився, натомість в готелі дбайливо упакував його в поліетиленовий пакет.

— Вдома лаборанти нашкрябають субстанції і визначать хімічний склад, — втішив він Самуся.

Від того візиту минуло чотири роки. Радянський Союз розпався, відновилася незалежна Україна, а завод у технології лиття так залишився на місці. Приготовлена з вітчизняних матеріалів фарба лущилась, і відливки відходили в брак. Врешті-решт металурги змирилися і припинили втомливі експерименти. Прибувши до Враци вже директором, Шелестович запропонував інтригуючи задумку — Спільне Українсько-Болгарське підприємство.

— Зі свого боку, ми внесемо в статутний фонд потужний ливарний цех, ви його бачили, а ви — технологію лиття. На період її впровадження ми, не чекаючи прибутку, постачатимемо вам чавун, який в Україні у півтора рази дешевший, ніж у Болгарії, — розпочав Павло. Болгарин промовчав. — А ще ми зможемо поставляти катодний нікель по десять тисяч доларів за тону, — соромливо додав українець.

Чарівне слово "нікель" зачепило Петрова. Піднявши очі в стелю, він пошепки підрахував ймовірний зиск: *"Десет хил'яд в Україні, дванайсед хил'яд в Болгарії, — два хил'яд чиста печалба на тона... Харашо, дуже харашо"*. Доручив юристу опрацювати документи, а тим часом запросив відвідати цех. Цього разу господар показав геть усе. Найдовше Шелестович затримався біля каруселі, з якої виходили біло-рожеві відливки. "Неначе булки в одеській пекарні на Канатній вулиці", — заздрісно подумав він.

Установчі документи сторони мали підписувати на другий день. Згідно Угоди українська сторона зобов'язувалась передати до Статутного фонду цілісний комплекс ливарного цеху, вартістю вісім мільйонів доларів, а болгарська сторона — комплект документації на технологію, який Петров оцінив у два мільйони. У такій самій пропорції, вісімдесят до двадцяти, домовилися ділити майбутній прибуток.

Вечерю Петров влаштував у горах, у приватному ресторанчику, що ліпився до рожевої скелі понад веселим струмком. Прямо на вході шинкар налив по чарочці пряної саморобної горілки. "Аперитив. За рахунок закладу", — об'явив він. Подали грецький салат у глибокій мисці, зі справжньою овечою бринзою, додали по смаженій поросячій ніжці.

— Він щоранку коле кабанчика, і в нього завжди свіжина, — задоволено пояснив Петров.

Гарна видалася вечірка в горах. Обидві сторони були задоволені результатом перемовин і дозволили собі геть розслабитись. Опісля ще довго бродили нічним містом, не минаючи жодного генделика, і Петров пригощав гостя де кавою, де вином із горішками, де морозивом.

Ранком Шелестович вийшов на балкон готелю і з четвертого поверху озирнув гостинне місто. Приватні двоповерхові і триповерхові цегляні будинки під червоною черепицею підкреслювали заможність їх мешканців. Подумалось: "Чому у нас не дозволяли так будувати? Бач, які болгари! Створюють житло собі на радість... І технологічно нас випередили... Навчалися у наших інститутах, а обігнали".

По-болгарськи Враца — це ворота. Невеличке місто, захищене від вітрів прадавніми біло-рожевими і блакитно-білими мармуровими горами, оточене з трьох боків стрімкими скелями з вузькою ущелиною на виїзді, віками поставало перепорою всяким завойовникам. Гори не дають волі вітрам, і восени місто вкатується щільним туманом. Петров розповів, як італійські фахівці, що монтували у нього на фірмі високоточний верстат, повернувшись із двотижневої відпустки, в ясну погоду вперше розгледіли ті чарівні скелі. "Як швидко ви їх збудували!" — захоплено пожартували вони.

В очікуванні документів Павло пройшовся центральною вулицею, вимощеною місцевим мармуром і засадженою розкішними платанами. Серед численних магазинчиків натрапив на книгарню *"Советская Книга"*, що закінчувала розпродаж застарілого краму, і придбав томик Івана Буніна, якого досі не читав. З вітрини музикального магазину на нього глянув золотавий альт-тромбон. Спершу застидився: навіщо директору дудка? Та глянувши на ціну — п'ятнадцять доларів за інструмент у

купі з футляром і мундштуком, — не утримався і купив: хтозна, може колись захочеться? Минулого разу він привіз із Болгарії шикарне укривало з овечої шкіри, яке дуже сподобалось Анфісі; сьогодні ж йому трапилася елегантна шкіряна куртка для неї і славнозвісні джинси марки "Super Rifle" для Платона й Олени... Втомившись від походеньок, Павло пригостився чашечкою кави по-турецьки, зайшов до головноштамту і неспішно написав листа дружині. Свята традиція: де б він не бував, звідусіль надсилав їй лист. Знав, що тліє вона серцем, щоб у нього все вийшло і щоб він, випавши з-під її контролю, якимсь себе не знеславив.

Приватизація заводу відбувалася на трьох аукціонах і розтягнулася на два роки. Трудівникам заводу разом з адміністрацією за їхні ваучери перепало тринадцять і чотири десятіх відсотків акцій; ще двадцять один відсоток розійшовся серед населення України; решту ж прибрали до рук дрібненькі фірмочки, які розраховували перепродати свої пакети з наваром. Щоб прискорити процес, вони тиснули на Голову Правління, створюючи йому незручності у прийнятті ключових господарських рішень, які він, згідно Статуту, мусив узгоджувати на загальних зборах. Аби привабити хоч якого стратегічного інвестора, Шелестович самотужки склав Бізнес-план, переклав його англійською і запропонував Європейському Банку. Незабаром, до Конотопу прибув Голова інвестиційного фонду, зареєстрованого на Багамських островах, чистий американець. Молодий красень — справжній Мальборо — із ноутбуком замість записника, був приємно здивований наявністю стратегічного плану і останнім бухгалтерським звітом.

— Але ви нічого не пишете про якість? Я б порадив залучити авторитетну сертифікаційну компанію й атестувати вашу систему якості на відповідність світовим стандартам, — зауважив він.

Казус стався при обході виробничих приміщень. Процесія у повному складі заводського керівництва вже направилася до виходу, як раптом поважний гість шмигонув в облущені залізні двері, позначені літерою "М". Павло з жахом зайшов услід. У давно не біленому приміщенні з низькою стелею стояв ядучий сморід; чаші були переповнені; стіни та перегородки пописані лайном: хто, не мав при собі газети, обходився пальцем. У тьмяному світлі єдиної загидженої мухами лампочки проглядався надпис, зроблений на стіні червоним фломастером: "Если ты посрал, зараза, — дёрни ручку унитаза!" Перекладачка переклала, і гість щиро розсміявся.

Вшановували інвестора в лісному мисливському будиночку, де за радянських часів гуляла партійна верхівка. Випили все, що привезли; з'їли пів кабана, насиділися у дерев'яній бані і повернулися до міста під ранок. По обіді, глядячи крізь вікно директорського кабінету на широке бурячне поле навпроти заводу, американець задумливо запитав сам себе:

— I wonder what is better: to buy the plant or to build a new one at the open country? (Я міркую, що краще: придбати завод, чи збудувати новий у чистому полі?)

І з тим, побажавши директору всіляких успіхів, він поїхав.

Наступним інвестором виник росіянин із лондонською пропискою. Його

ознайомлювальний візит припав на лютий, коли завод якраз потерпав од віялових відключень електрики. Покупця зустріла чорна темрява: лише в ливарному цеху віддавали бляклим червоним світлом плавильні печі, переведені у режим зберігання, та світився директорський кабінет однією лампочкою.

Щукін Анатолій Борисович, кандидат фізико-математичних наук і професор Нью-Йоркської Академії, перший свій мільйон заробив ще за Горбачова, а в Конотоп приїхав долларовим мільярдером. Він заходився зібрати до купи потужну машинобудівну компанію і пообіцяв інвестувати в обіговий капітал і розвиток заводу щонайменше п'ять мільйонів фунтів стерлінгів. Звісно, якщо Правління посприє йому скупити акції задешево. В Павла від такої пропозиції вирости крила. Вже на другий день він створив спеціальну групу з п'яти пронозливих жінок, які зайнялися скупівлею акцій у населення за ціною два мішки цукру за ваучер. І фірмочки, які скупили свої пакети задарма, не стали виторговувати щось надмірне. Зрештою, Щукін залишився задоволеним: сімдесят шість відсотків статутного фонду з оціночною вартістю понад десять мільйонів доларів обійшлися йому у мільйон. Він якнайшвидше провів збори (сам із собою), обрався на них Головою наглядової Ради, а на посаді Голови правління залишив Шелестовича.

Після вдалих відвантажень українських чавунів директор Петров надав Спільному Підприємству довгоочікувану допомогу. Запуск першої каруселі, спроектованої за болгарським прототипом заводськими інженерами, відбувався за безпосередньою участю болгарських фахівців. Прийшлося відмовитися від вітчизняних матеріалів зеленого кольору і застосувати привезену з Болгарії таку саму речовину, тільки рожеву. Перехід ливарні на нову технологію благотворно вплинув на увесь процес виробництва, але сьогодення вимагало додаткових, надзвичайних дій. Завод нагадував собою величезну багатоголову ненаситну істоту, яка вагонами жерла чавуни, металобрухт, феросплави, а грошей на їх закупівлю не вистачало. Павло вважав, що навіть місячна зупинка виробництва унеможливить його подальше відновлення. Вихід він побачив у переплаві зайвого (на його думку) обладнання.

Першими під бензорізи спеціально створеної команди на чолі зі зварювальником Василем Нечипоренко потрапили височенні печі-вагранки, що працюючи у безперервному режимі на коксі, нищівно забруднювали навколишнє середовище і видавали чавун низької якості. До ваграночного комплексу входили всілякі пристосування — бункери, транспортери, крани — й усього з нього здобули дві тисячі тон сталевих брухту. Слідом пішли важкі пластинчаті транспортери, що витягували відливки з підвалу; підвісні путі, броньовані барабани — тобто геть усе, окрім електричних печей і потужних мостових кранів. Те прибирання вилилося у справжнє свято технічної революції. Жоден зі спеціалістів не знав, що, зрештою, має залишитися; знизували плечима: "Хіба так можна? Комплекс проектувався Державним проектним інститутом, десятки досвідчених фахівців усе продумали і зважили. А тут, без жодних розрахунків, без креслень, без узгоджень із інспекціями... І це у цеху підвищеної небезпеки!" Тому командував особисто Шелестович: "Ріж, Васю, я з тобою", — надихав

він бригадира. Добре, що нещодавно призначена начальниця цеху беззастережно підписувала необхідні дозвільні документи: вона підтримувала радикальні зміни і так само не сприймала зупинки роботи.

Олександра Іванівна Коштовна (Саша, як зверталися до неї люди) розпочала трудову діяльність контролеркою бюро технічного контролю і, не перескочивши жодної кар'єрної сходинки, дослужилася до заступниці начальника цеху. За дванадцять років роботи вона осягнула всі тонкощі лиття, розібралася, хто є хто і чим мусить займатися. Вона співчувала робочим та справедливо розподіляла роботу і заробітну плату. Її попередник, призначений ще Самусем, дистанціювався від небезпечних перетворень і сам попросився з посади. Насправді він був десятим начальником за двадцять років від запуску цеху, й усі дивувалися Шелестовичу: як можна призначати тендітну жінку на це "гаряче" місце?

Шукаючи європейських партнерів, Павло відвідав автомобільну виставку у Познані, де познайомився з директором польського заводу, що розташовувався неподалік, у місті Кротошин, і так само спеціалізувався на автомобільних запчастинах. Павло охоче відгукнувся на його запрошення, відвідав підприємство і побачив для себе багато чого корисного. Особливої його уваги удостоїлася система транспортування деталей поміж верстатів. Замість павутини конвеєрів, яких він свого часу нагородив по цехах, поляки застосовували спеціальні візки на резиновому ході, що дозволяло їм виготовляти продукцію малими партіями, простежувати якість оброблення і вести достовірний облік незавершеного виробництва.

У впровадженні візків, окрім удосконалення внутрішньої логістики, Шелестович угледів можливість додатково видобувати металобрухт. За його замальовками інженер Людмила Грязева нашвидкуруч розробила робочі креслення, і ремонтно-інструментальний цех виготовив першу сотню візків. Першими прибрали ланцюгові конвеєри, що з усіх боків обплутували верстати; слідом пішли автооператори, колись змонтовані під гаслом "Важкий труд на плечі машин"; на завершення звільнили площу від німецької лінії "Didesheim", якою пишалися двадцять років. Загалом розібрали чотири спеціалізовані поточні лінії і, здобувши більше тисячі тонн якісної шихти, зібрали замість них півтора десятки гнучких металообробних дільниць.

Доглибним припоном на шляху прогресу Павло вважав зашкарублу манеру оплати праці. Трудівники жартували: ви вдаєте, що платите, а ми прикидаємось, що працюємо. Всі прагнули отримувати все більше й більше грошей, і ніхто не цікавився, звідки вони беруться. Було як: ливарники гнали тонни і вимагали оплачувати їх безвідносно до подальшого відходу відливок в брак. Токарі, проточуючи деталі, дурили контролерів; ремонтники, міняючи зношені частини, не переймалися подальшою працездатністю обладнання. Щоб встановити причину зупинки верстата, начальник цеху мусив зібрати біля нього цілий консиліум. Зберуться, сперечаються, хто ж таки винен, і чекають на головного інженера, який би їх розсудив. При цьому істинний винуватець — токар, який свідомо перевищив режими оброблення і зламав верстат, стояв собі осторонь і посміхався. Якщо один верстат простоював, за ним зупинялася вся лінія, зривався

план, а начальник цеху брехав директору, що добове завдання виконано. Майстри мусили безпосередньо управляти людьми, спостерігати за якістю їхньої роботи і якщо треба, особистим прикладом показувати, як правильно працювати. Насправді ж майстрам платили менше, ніж кваліфікованим робочим, тож здібні спеціалісти на цих посадах не затримувались, а їх займали початківці та невдахи, з яких відверто глузували. Бухгалтерки, за лічбою, не цікавились натурою, і при інвентаризації жодна не вміла відрізнити електродвигун від редуктора; медики працювали за нормативами Мінздраву, але претендували ще й на заводські надбавки; інженери вважали, що їм мають дякувати за те, що вони взагалі з'являються на роботі, бо не для того вони длубалися над конспектами, щоб заробляти менше робочих; керівники підрозділів і вісім заступників директора обмежувались ретельним нотуванням його вказівок, і тільки канцелярія, що розташовувалася поряд із директорським кабінетом, на чотирьох машинках невтомно і сумлінно строчила нагальні документи.

Не покладаючись на відділ труда і заробітної плати, який він, до речі, ліквідував на другий місяць директорства, Шелестович особисто розробив систему, яка, на його думку, мала спонукати кожного окремого працівника ревно працювати на загальнозаводський результат. В основу своїх шукань він поклав доробки різних підприємств, яких свого часу чимало відвідав в інженерних справах. Він розділив зарплату на дві рівні частини: постійну, яка залежала від індивідуальної майстерності працівника; та змінну, яка визначалася розміром загального прибутку. Індивідуальна майстерність, оцінювалася сумою окремих надбавок до наперед призначеного заводського тарифу, як-то: кваліфікаційний розряд, шкідливість і важкість умов праці, стаж роботи, володіння суміжними професіями, науковим званням і іноземними мовами. Ця частина мусила стимулювати працівників до оволодіння новими навичками та мала сплачуватись незалежно від фактичних обсягів виробництва: автор сподівався, що люди, не переживаючи за дітей, які залишаться без шматка хліба, працюватимуть якісніше. Щоб звести різноманітність існуючих професій, яких налічувалось більше сотні, (від ливарника, токаря і інженера до кухаря, свинаря і акушера) до якогось знаменника, Павло склав заводський Класифікатор у тринадцять тарифів з інтервалом в офіційну мінімальну заробітну плату. Перший, базовий, тариф призначався прибиральниці, тринадцятий — директору. Змінною частиною зарплати Павло підхльоскував працівників до виконання особистих виробничих завдань, що вкупі мали забезпечити вчасну реалізацію договірних зобов'язань компанії. Як інструмент вимірювання внеску кожного у загальну справу, він застосував спеціальну таблицю з двох показників: суми реально отриманих заводом коштів та фактичного заощадження матеріалів і електроенергії. Врешті-решт, у результаті тієї кропіткої праці народився складний документ, в якому до пуття не кожен і розібрався.

Щоб впровадження новинки пройшло гладко, Павло Гнатович застосував кілька допоміжних заходів. Він особисто провів вишкіл із керівним складом; побував із роз'ясненнями у кожному колективі; ввів на три місяця паралельний підрахунок заробітку: по-старому і по-новому. Коли ж усі переконалися, що по-новому виходить

більше, дав команду на застосування.

Отримані заводом гроші стали ділити на заводській балансовій комісії, яка збиралася на другий день наступного місяця. На основі зіставлення обсягу продукції з понесеними витратами комісія визначала загальний фонд оплати труда і частки окремих підрозділів, керівники яких не гаячи часу розписували отриману суму поміж дільницями й бригадами. Зрештою, майстри і бригадири до ночі виводили зарплату безпосередньо робочим, щоб вранці передатити платіжні відомості до бухгалтерії. Всі перелічені дії відбувалися прилюдно, за участю профспілкових активістів, і жоден працівник не сумнівався у справедливості начислення.

Остаточного Павло переконався, що придумана ним система працює, коли побачив заповнені вщент класи технічного навчання, а бібліотекарка Зоя Павлівна запитала при зустрічі: "Як у нас, Павле Гнатовичу, з реалізацією в цьому місяці?"

Основний випускний цех, що налічував більше дев'ятисот людей, оголосив неузгоджений страйк.

— Люди вимагають негайної сплати заборгованості, і їх можна зрозуміти. Але профком згоди не давав, бо мусили попередити за два тижні, — до кабінету захекавшись заскочив голова профкому Іван Григорович.

— Ходімо до них, — відповів Шелестович.

Чорна людська маса у різношерстому засмальцьованому одязі заповнила площу між цехом і заводоуправлінням. "Треба прискорити закупівлі фірмових спецівок", — подумав Павло. Десять у третьому ряду, поза спинами чорноробів, він угледів записних активістів — електриків в чистих костюмах — і на ходу визначився: "Не кряжать, як верстатники, зате грамотні. Бач, повідпускали вуса! Видно, мають час теревенити на роботі. Першочергово підлягають скороченню".

— Досить годувати обіцянками, пане директор! Не станемо до роботи, доки не сплатите чесно зароблені гроші, — вигукнули зі сходьбища.

— Наразі немає чим. Щойно сплатили за електроенергію, щоб не відімкнули, — спокійно відповів Шелестович, шукаючи позирком начальника цеху.

— А як жити? Ви ціни бачили?

— Він на базар не ходить, йому додому привозять! — За спинами страйкарів директор угледів кучеряву голову начальника цеху. Підізвав до себе Леоніда Федоровича, заступника по кадрах, і дав вказівку негайно підготувати приказ на звільнення роззяви.

"Дітей до школи як виряджати"? "Дружина захворіла, мушу ліки купувати"; "За квартиру нічим платити"; "Обіцяв за три місяці розрахуватися, три роки минули, а борги зросли", — долітало з натовпу.

— У нас зарплата найвища у місті, і ви отримуєте її щонайменше одинадцять разів на рік. Я прошу потерпіти. Незабаром торгуватимемо з Німеччиною...

— Нічого не робиться, нічого не робиться, — запричитала жіночка збоку.

— Заждіть рік, кажу. З'явився стратегічний інвестор, обіцяє поповнити обігові кошти. Виробництво відновлюється повільно, а гроші, що надходять, змушені

спрямовувати на матеріали і електроенергію. Податки здираються примусово. Ви ж не хочете зупинити завод і взагалі втратити роботу? Озирніться: хто зупинився, тих вже немає.

— Сам, мабуть, зарплату вчасно отримуєш? — запричитала жіночка збоку.

— Навіщо йому зарплата? Йому в кабінет валізами занесуть!

Шелестовичу стало прикро. Насправді він отримував платню останнім, після всіх, і завод так само заборгував йому за шість місяців. Анфіса раз від разу запитує: ти директор, чи ти хто?

— Ви насправді вірите, що я принесу з дому? Ходімо, зробите обшук. Страйкуючи, ви залишите без заробітку ливарний цех, який хоче працювати. Я не допущу зупинки підприємства і викидання трьох тисяч людей на вулицю. Ваш страйк незаконний; зараз усіх перепишемо і геть звільнимо. Протягом тижня відділ кадрів на ваші місця набере інших. У нас демократія: кому не подобається, той іде. Ось приказ на звільнення вашого начальника.

— Чому через вас мають страждати всі? — вигукнув ззаду колишній вагранник Дзюба, який успішно перенавчився на плавильника і відробляв останній рік до пенсії. "Саша прислала", — з вдячністю подумав Шелестович.

— Ливарник правий. Кінчаймо гайдабурити, — закликав емульсовар Орлов. — Особисто я довіряю Павлу Гнатовичу і розглядаю несплачені гроші як внесок на ощадну книжку. Дякуйте, що маємо роботу.

Повільно, але однотайно, робітники потягнулися до цехових воріт, і скоро загули верстати. "Не жди обіцяної волі: цар Павло її приспав", — продекламувала жіночка, що стояла збоку.

— Технік із відділу головного технолога. Мати-одиначка, — підказав Леонід Федорович.

— Запишіть на прийом, надамо допомогу.

— Дивуюсь я вам, Павле Гнатовичу: скільки треба мати терпіння, щоб вислуховувати всю ту брехню! — поспівчував Іван Григорович. — А кого поставимо начальником?

— Напевне, жінку. Як в ливарні.

Розділ IV. Бізнес-план

Відчиняючи о сьомій ранку приймальню, Шелестович виявив у вестибюлі трьох незнайомих.

— Ми до вас, — звернувся до нього такий собі "гарбузик у краватці". Відрекомендувавшись інспектором Чернігівської податкової інспекції, він пред'явив лист Кабінету Міністрів і діловито продовжив:

— Згідно "Розпорядження Уряду" податковим інспекціям суміжних областей доручено провести перехресні перевірки. Тож сумчани виїхали до нас, а ми ось тут у вас. Поставлена задача мобілізувати з тих, хто якимось ще дихає, додаткові кошти на виплату зарплати шахтарям. Мабуть, бачили по телевізору, як вони грюкають касками по асфальту прямо під Кабміном. Нам доведені конкретні цифри. По вашому заводу

сума складає сто мільярдів карбованців. Отже, як ми з вами домовимось: сплатите прямо зараз, і ми поїдемо, чи почнемо шукати зловживання?

— Ви уявляєте, що це таке — сто мільярдів? Це більше нашої місячної реалізації. Немає у нас боргів, усе ми сплатили, — обурився Павло.

— Але ж у нас завдання...

— Сто мільярдів! Яке ми маємо відношення до шахтарів? У мене самого за шість місяців не сплачено зарплати.

— Розумію. Не можете сто, а скільки можете?

— Не знаю. Хіба що десять. Із кров'ю і то на наступному тижні. З усією повагою до Прем'єр-Міністра.

— Мушу спитати.

Гість вийшов до вестибюлю, а, повернувшись, узявся за своє.

— Ви — передове підприємство області. Якщо не ви, так хто? Кажуть: із вас сто, і ніяк не менше. Згоджуйтесь, бо накопаємо на двісті.

— Копайте.

За дві години до кабінету увійшла збуджена бухгалтерка.

— Павле Гнатовичу, ці пронози паралізували всю роботу. Нишпорять по шухлядах. На біле кажуть чорне. Хочуть довести, що ми умисно викривляємо звітність. Лякають кримінальною справою. А там лише два підписи: мій і ваш. Може, краще сплатити, щоб відв'язались? Я умовила на п'ятдесят. У вівторок, якраз надійде кредит.

Санаційний кредит Промінвестбанку в сумі сто мільярдів карбованців під тридцять чотири відсотки річних був виділений Промінвестбанком після втомливих бюрократичних знущань і призначався для поповнення обігового капіталу. Тричі перераховували і виправляли бізнес-план; підключали обласну адміністрацію і Міністерство промислової політики. Начальник управління автомобільної промисловості Ничай Богдан Адамович особисто написав "Клопотання", зібрав усі підписи, підписав у Міністра і разом із Павлом переконував Голову Промінвестбанку, з яким був трішечки знайомий. Витрати кредитних коштів були ретельно розписані: двомісячна виплата зарплати; тридцять відсотків заборгованості перед Обленерго; місячна заборгованість перед постачальниками матеріалів і передплата за ремонт і модернізацію чотирьох уживаних верстатів з ЧПУ.

— Ні. Нехай хоч вбивають, — приречено відповів Павло.

"Гарбузик" нарахував сто тридцять вісім мільярдів і самовдоволено потирив руки; бухгалтерка ходила у сльозах, аж, раптом, Президент зняв Павла Івановича з посади, і перехресна перевірка заглухла.

З директором німецького заводу, що торгував автомобільними запчастинами, Шелестович познайомилися на зустрічі, організованій Сумською Спілкою промисловців і підприємців.

— А як стосовно якості? — запитав пан Бернارد, прочитавши Павлів Бізнес-план. — Я вишлю наш кресленник, замовлю один-єдиний виріб, і якщо він відповідатиме нашим вимогам, обговоримо подальшу співпрацю.

За тиждень із Німеччини надійшов пакунок, у якому, окрім креслення, спеціалісти знайшли готовий зразок і охолодили директорський запал.

— На наших верстатах ми так не обробимо. У нас навіть немає, чим міряти. Погляньте на рельєф робочої поверхні! — гордовито пояснив головний технолог.

— Що ви мелете, Борисе Івановичу! Не осилимо одну штуку? Передавайте в інструментальний цех: там вміють ловити мікрони.

З десяти зразків, виготовлених інструментальниками, до Німеччини відправили один, більш-менш схожий на оригінал. Невдовзі звіди надійшло скупе схвалення і замовлення на тридцять штук. На їх виготовлення запустили тисячу відливок і отримали тридцять дві умовно гідних: решта відійшла в брак. "Вийдуть золотими", — пробурчав головний технолог.

Приймати дослідну партію приїхав молодий чоловік із власними вимірювальними інструментами. Він переміряв кожну деталь; особливо прискіпливо поставився до робочих поверхонь: засовував усередину яскраву лампу на двісті ват, на спеціальній плівці зробив відбитки рельєфу і порівняв їх з еталоном. Зрештою, покрутивши носом, він погодив відправлення партії для лабораторного обстеження.

— Гадаю, ви застосували дротяні щітки. Колись і ми так робили, але зараз з'явилися спеціальні верстати, що виконують цю обробку якісніше і продуктивніше. Рекомендую вам придбати, хоча б пару. Можу познайомити з найкращими виготовлювачами.

З його підказки у Павла визрів план: чорнову обробку виконувати на наявному обладнанні, а для фінішу придбати три німецькі верстати і пару вимірювальних приборів. Спеціалісти — що інженери, що комерсанти — сприйняли це рішення неоднозначно.

— Який смисл піддаватися на німецькі витребеньки, витрачати величезні кошти, коли ось тут, під боком, Росія бере все вряд? — обурювався головний технолог.

— Не такі там гроші. Ще й дурять. Он "КАМАЗ": пів року як не платить за три вагони. Фаустов пішов, і нікому поскаржитись, — пояснив директор і кинувся по банках за кредитом.

Не було в Україні більш-менш спроможного комерційного банку, до якого б не звернувся Шелестович зі своїм Бізнес-планом. Та куди там! Усюди висували такі лихі умови, що годилися лише для самогубця, ще й морочили голову. Приїздили оцінювачі, хвалили проект, вибирали майно для застави, пили-їли, але справа не рухалася. Спробував було Шелестович заручитися гарантією Уряду України для німецького банку, і вже майже її отримав, але, побачивши на вирішальному засіданні Комісії генерала СБУ, передумав. ЄБРР, який спочатку подав надію, замутив нескінченну тяганину. Не виправдав надії і Експортно-імпорتنний банк України, який спершу оцінив проект як перспективний і навіть склав договір застави, але невдовзі відмовився.

Одного дня, тиняючись коридорами Європейського банку, Павло Гнатович зіткнувся з колишнім головним спеціалістом інституту "ДІПРОМАШ", який свого часу проектував завод, паном Сметанкою. Тоді вони опонували один одному стосовно

ливарної технології: Болеслав Романович відстоював раніше прийняті проектні рішення, а Павло Гнатович проштовхував заводські пропозиції. Зазвичай у цій полеміці перемагав Сметанка, бо на його боці була логіка: хочете переглядати проект, — відкривайте фінансування. Шелестович чув, що колега сягнув неабияких успіхів у приватизації промислових підприємств, але про його власний банк з благозвучною назвою "Мармурова Арка" він дізнався тільки зараз.

Невдовзі давні знайомі зустрілися в офісі на Михайлівській. На ізумрудній стільниці банкіра чарівливо виблискували золоті зливки — від однієї грамульки до п'ятикілограмової чушки.

— Можете помацати, — поблажливо дозволив господар. Він прогорнув Бізнес-план і детально поцікавився технологічними тонкощами. Запитав: — Скільки хочете?

— Два мільйони доларів, — видохнув гість.

— Дам. Якщо в заставу здасте цілісний майновий комплекс.

— А на слово ви не вірите?

— Вірю, але це неправильно з точки зору бізнесу: кредити мають бути забезпеченими.

Сметанка викликав завідувачку кредитним відділом і наказав негайно оформляти договір.

— Так просто? — запитав приголомшений Шелестович.

— Ні, не зовсім. Ви ще мусите перейти на обслуговування в мій банк. Пошукайте у Конотопі достойне приміщення, щоб я відкрив відділення. Поміж іншим, вам не потрібна дешева електрика? У моєму концерні є енергопостачальна компанія. Вам, як старому другу, продаватиму з п'ятьма відсотками дисконту і в розстрочку.

Місяця вистачило на формальності. Два мільйони доларів пішли до Німеччини, і завод став готуватися до монтажу обладнання.

Аби підглянути секрети обробки, Шелестович направив до пана Бернарда головного інженера і головного маркетолога з перекладачем, але їх далі прохідної не пустили. Тож на укладення контракту він прибув особисто. Його зустрів акуратний заводець, розташований на території покинутої вугільної шахти на околиці затишного містечка Барсінгхаузен, що поблизу Ганноверу. Заводоуправління непоказне, але з просторою і гарно оснащеною кімнатою для переговорів. Господар особисто провів гостя по лабораторіях, заставлених унікальними приборами, еталонами і зразками. Показав цехи, де обладнання стояло майже впритул, і територію, впорядковану ландшафтним дизайном. Фотографувати заборонив, але гість зафіксував усе у пам'яті, а повернувшись до готелю, замальовував планування приміщень, схеми ливарних машин, маркування верстатів, ескізи технологічного оснащення. Останньої ночі в готелі Павло написав текстову частину "Звіту стосовно відрядження", до якого приклав торгові ярлики на матеріали і інструменти, яких тихцем назбирав по ходу екскурсії. Повернувшись додому, він передав звіт спеціалістам і поділився своїми враженнями від побаченого. Він очікував, що його розпитуватимуть про технологічні тонкощі, інженерів же перш за все зацікавили економічні показники:

— "Скільки заробляють їхні робітники і спеціалісти?"

— Вдесятеро більше наших, — щиро признавався директор і додав: — Але й продуктивність у них вдесятеро вища. Підрахуйте: вони виготовляють продукції, приблизно, як і ми, а численність тримають лише двісті п'ятдесят людей, замість наших двох з половиною тисяч. Так, насправді їхні верстати потужніші і точніші, але їхній оператор усе виконує власноруч: встановлює і знімає заготовки, настраює програми й усуває дрібні несправності. А візьміть нашого: він нічого не вміє, окрім зняти і поставити. Його обслуговують ще восьмеро: механік із передньої частини верстата, механік із задньої частини; електрик-силовик, електрик з автоматики, спеціаліст-вимірювач, "чепеушник", чорнороб... Всі сперечаються поміж собою і ніхто нікого не чує. Їхні ливарники використовують у шихті сто відсотків стружки, а загальний брак у них не перевищує два відсотки. Уявляєте, скільки вони економлять на матеріалах? Отож, не гайте час, засвоюйте суміжні спеціальності, працюйте по-німецьки і зарплата зростатиме.

Для виготовлення частин до вантажівок "MAN" і "Mercedes" вигородили окреме приміщення. Обладнали його ефективним опаленням, вентиляцією і ясным світлом. Стіни і стелю пофарбували білим; вікна помили; підлогу залили світло-сірим полімерним покриттям; устаткували комфортні побутові приміщення. До нещодавно прибулих імпортованих верстатів додали звичайні токарні, позбирані за безцінь на заводах, що вже зупинилися, але капітально відремонтовані і оснащені сучасним цифровим управлінням. Їх також пофарбували білим. Залучили робочих із колишньої обслуги німецької лінії "Дідесхайм", додатково обучили й одягнули у фірмові спецівки.

— Ваші робочі місця обладнані всіма необхідними вимірювальними засобами; не приймайте в обробку від попередника деталі навіть з найменшими відхиленнями; результати вимірювань заносьте у спеціальні карти, щоб було можливо визначити бракороба. Відносно зарплати не переживайте: відділ труда і заробітної плати ліквідовано, різати розцінки нікому, тому працюйте на якість. На вас дивиться Європа, — напутив директор.

Перша відвантажена тисяча пройшла без зауважень, завод вчасно отримав омріяні дойче-марки, і дільниця запрацювала на повну потужність. Але на чергову партію від пана Бернарда надійшла рекламація, і двісті сорок тисяч марок "зависли" за кордоном. У разі неповернення в Україну валютної виручки підприємству загрожували пеня за кожен день прострочення, скасування ліцензії на ведення зовнішньоекономічної діяльності і притягнення першого керівника до кримінальної відповідальності. Шелестович терміново вилетів до Німеччини.

Із шістдесяти коробів партнери розпакували два; відібрали з них по одному виробу і, обмірявши, забракували обидва. Щоб гість переконався у справедливості претензії, його провели до лабораторії і надали можливість самому заглянути у мікроскоп.

— Це не наше, — раптом, але певнено заявив він: — Я не бачу нашого спеціального маркування.

Він видобув із розпакованої коробки ще одну гільзу і показав партнерам три

непомітні цифрочки.

— Так ми маркуємо кожну партію. А на тих, що ви пред'явили, такого тавра немає. Напевне, щось переплутали.

Європейці зникнули. Пометушившись, вони таки визнали, що змішали український товар з індійським, який поступив напередодні. Менше з тим, ретельно перемірявши всі дванадцять тисяч деталей, вони забракували сто п'ятдесят чотири штуки (один і двадцять п'ять сотих відсотка) і зменшили платіж на вісімнадцять тисяч марок, витрачених на суцільне обмірювання.

— Ми будемо привчати вас до порядку, доки достеменно не переконаємось у вашій сумлінності. Щойно сертифікуєте систему якості за стандартами ISO 9001, спростимо прийомку, — пообіцяв пан Берnard і, помулвшись, запитав: — А як ви особисто ставитеся до Путіна?

Раніше вони ніколи не обговорювали політику, і Павло Гнатович сторопив. В очах партнера він прочитав очевидне захоплення російським керманичем і за етикетом мав би підтакнути, але натомість гарячкувато заперечив.

— Думаю, що це новий Гітлер. Хіба нормальна людина могла б так байдуже спостерігати загибель своїх моряків на підводному човні "Курськ"? А підірвати багатоповерхові житлові будинки разом із мешканцями? Заради чого він наказав отруїти на смерть сотні людей в театрі Норд-Ост? Як можна було брати штурмом школу у Беслані, набиту тисячею дітей, і згубити їх разом із вчителями? Хіба його щуряча брехлива морда не свідчить, що заради якоїсь "великої" ідеї цей нелюдь, як і ваш попередник, готовий до безжалісного нищення людей? Пробачте, якщо я сказав щось неприємне, але для мене це очевидно.

Додому Павло Гнатович повернувся у гніві; зібрав керівників і роздав прочухани.

— Що ви хочете? У нас кожен суслік — агроном. Питаю плавильника Дзюбу, чому не перегрів метал до належної температури? Відповідає: "Анахера?" — поскаржилась Саша.

Подругу підтримала нова начальниця механічного цеху Ніна Борисівна:

— У мене так само. Питаю токаря: чому працюєш затупленим інструментом. Лінки змінити? А він своє: "А нахера?"

— Люди цікавляться німецькою платнею. Кажуть: "Що ви від нас вимагаєте? У них роботяга моєї кваліфікації отримує три тисячі євро, а я — добре як триста, ще й із затримкою". Їх споконвіку приохочували гнати кількість, а ви хочете, щоб вони так зразу перекинулись на якість? — резонно підсумував Гегіль.

По тих самих потаємних клеймах, якими Павло Гнатович так вразив німців, встановили конкретних винуватців і показово покарали грошима. Заодно директор позбувся головного технолога, який осточортів невдаваним запереченням європейської практики.

Пригостившись у буфеті коньячком із червоним кав'яром, намащеним на булочку поверх масла, Павло Гнатович грав у шахи на верхньому поверсі Палацу Україна, коли на мобільний телефон додзвонився Фіма. Він повідомив, що у реанімаційному відділенні

ЦРБ перебуває його друг Льонька Ушаков, якого неприємним знайшли на привокзальній площі. Щоб вийти з Палацу, де за наказом Прем'єра Пустовойтенка тримали дві з половиною тисячі керівників промислових підприємств з усієї України, Павло підписався під зобов'язанням щодо негайної сплати податків і що духу погнав до Конотопу.

— Розумієш, Павко, вони мене побили! Зв'язали і віддубасили. Не лікарі, а звірі: мене в тюрмі так не били, — поскаржився Льонька, діставшись кухонного столу.

В реанімацію його привезла швидка: чоловік валявся на асфальті, бився в конвульсіях, пускав ротом жовту піну і, окрім слова "Шелестович", нічого не вимовляв. Завідувач відділення діагностував білу гарячку і зателефонував на завод.

— Звідки у мене "білка"? — обурювався Ушаков. — Є що випити?

— Тобі краще б відпочити, — зауважила Анфіса.

— Щасливий ти, Павко. У тебе дружина і вродлива, й розумна, й добра. Не те, що моя Рая — Неборака видобув з потертого портфеля літру чорного, як мазь, вина, налив стакан, перекинув і продовжив: — Скільки це ми не бачилися? Років із десять, мабуть. Я ж відсидів чотири роки. Як казав Жулан: від дзвінка до дзвінка. Рая засадила. Я працював начальником житлокомунгоспу, був у шані і придбав машину. Така гарна машина! "Жигулі", але не така, як усі, а з подовженим задом. Віз я дружину до Одеси покупатися у морі, коли мене підрізав самоскид ЗІЛ. Машина — в кюветі, мені нічого, а Раї потрощило чотири ребра. От вже змія воронезька! Накатала заяву, що я був п'яний, і добилася реального строку. І за чотири роки — жодної передачі!

— Чому ж мене не сповістив? Я б приїхав.

— Ото ж. Відкинувся, повертаюся додому, а в хаті — бахур. Трахаються серед білого дня! А мені казала, що несла виконувати подружні обов'язки. Мишко, брат, давно попереджав, що Рая скурвилась, а я йому не вірив. Одного разу навіть з'їздив брату по мармизі. За наклеп. Він і досі зі мною не спілкується. А вона мене вже й з квартири виписала. З моєї квартири! А яка ж була любов! Пригадую той ранок у сосновому лісі і папоротники до плечей... Я тобі писав. Я кажу: у мене трипер, а вона: у мене подружка — медсестра... Вчителька російської мови і літератури. Перебрався я до Павлограда до знайомої з переписки. Працюю на залізниці експедитором вагона-рефрижератора. Поїздки бувають затяжними, до трьох тижнів, і я відчуваю себе, неначе я знову в рейсі. Не цурайся мене, Павук, я ж яким був, таким і зостався. Анфісо, хоч ти випий зі мною.

— Ні, дякую. Сама не п'ю, чоловіка стримую і тобі не раджу. Я ж лікар: ось тобі на ніч заспокійливе. Павлушо, я, мабуть, піду, бо це, я бачу, надовго.

— Сину, Сергію, вже двадцять п'ять. Трудове життя розпочав із ментовки, а знедавна перекинувся у бандити. Майстер з єдиноборств, спортсмен. Ти пам'ятаєш мій улюблений вид спорту? До речі: ти ж мені винен за Марину. Пам'ятаєш солоденьку Марину до призиву в армію? Тож сьогодні мусиш поділитися Анфісочкою. Вона, мабуть, уже у ліжку? Піду: борги треба віддавати.

Після кожного ковтка Льонька ставав незноснішим. Павло просидів над ним до ранку і, тільки-но відкрилася пошта, дав термінову телеграму Мишкові. Брат приїхав на

другий день, не сам, а разом із двома старшими сестрами Настею і Ксенією. Льоньку вгамували літровою пляшкою чорного, як мазь, вина, і гуртом заштовхнули у вагон.

— Павук, я ж не змінився. Яким був таким і залишився! — вигукнув він із тамбура.

"Чого не скажеш про мене", — сумно подумав Павло. Більше вони не бачилися. Через два роки зателефонував Мишко і сповістив, що Льоньки не стало: картярі зарізали.

Розділ V. Один день Павла Гнатовича

Казковою згадується юність, коли спав до одинадцятої і підводився, додивившись спокусливий сон до самого кінця; благословенними видаються й перші шлюбні роки, коли, розслаблений нічними ласками, покидав ліжко о сьомій, плюючи на все, що могло б трапитись на роботі. Знедавна ж Павло Гнатович прокидається досвіта в незрозумілій тривозі: чи не забув він щось зробити? Чи не скоїв якоїсь дурниці? Чи не проґавив щось важливе? Збадьорившись холодним душем і похапцем поснідавши, Павло, хоч у дощ, хоч у сніг, виходить із дому та чимчикує до заводу пішки. І ця година — коли з дому вже пішов, а роботи ще не дістався, — повсякчас відновлює сили.

Так і цього дня, свіжим травневим ранком, перетнувши натоптаною стежкою залізничний насип, він вийшов у поле, з трьох боків облямоване лісосмугами з пишних дубів і кленів. Ранішнє сонечко пробудило солов'їний спів, і Павло Гнатович на повний голос заспівав про моряка Костю з шаландами, повними кефалі.

За останньою лісосмугою на блакитному небі нарисувалися чіткі контури заводських споруд. Жовто-гарячий колір будівель, вибраний особисто директором, попервах викликав у заводчан посміх: *"Оранжевые папы, оранжеве мамы, оранжевое небо, — оранжевый верблюд!"*, — але згодом злобителі затихли. Завод зустрічав директора потужним гулом відцентрових машин і токарних верстатів.

Проїжджою частиною вулиці Вирівської на роботу сунуло сонмище людей. "Як їм усім настанити зарплати? Добре, що не спокусився на акції і залишився найманим керівником: якщо стане не під силу, напишу заяву і піду собі, *"солнцем палимый..."*"

Начальник служби безпеки, колишній полковник міліції, розчохнувшись перед директором турнікет. "Невже нещасний випадок?" — спалахнула думка, але служба поскаржився на позавідомчу охорону.

— Вночі особисто проводив раптову перевірку. Застукав капітана Хоменка з майстринею Любкою. Трахалися в приміщенні майстрів прямо на столі. При обшуку виявили дві трилітрові банки самогону. Я давно до неї приглядаюся: звідки у цеху п'яні? Вона носить, а він покриває. Начальника цеху до відома я поставив.

Під дверима приймальні купчилося чимало народу, хоча за регламентом прийом трудящих мав відбуватися о дванадцятій.

"Невідкладні справи..." — шелестіло з гурту.

Павло Гнатович відімкнув двері і запросив прохачів до кабінету. Тужливо глянув на листок із денним планом роботи, накресленим звечора: початок дня не провіщав нічого хорошого.

Робітниця в чистій, полинялій від безперервного прання спецівці, витираючи

сльози, попросила виплатити заборговану зарплату їй, чоловіку і сину: йому потрібна термінова операція.

— Залиште заяву у секретаря. Щось придумаємо, — пообіцяв директор.

Інші звернення також стосувалися грошей. Одна просила на навчання дитини, другий на ремонт житла, інший просто "вибивав" заборгованість, аби та не знецінилась. Останніми залишилися порушники, стосовно яких він учора підписав наказ на звільнення. Перший, нещасливець, попався на прохідній при спробі винести дворядний роликовий підшипник.

— Товаришу директор! Я ж його знайшов у металобрухті. Його б так і так переплавили, а він ще хороший. На заводі такі взагалі не використовуються, хоч кого спитайте. У мене мотоцикл третій місяць стоїть на приколі, а в магазинах такі підшипники взагалі не продаються.

Прохач, дипломований зварювальник (зварить — не потече!), викликав у Павла співчуття, ще й начальниця цеху просила. Але як викорінити розкрадання, якщо жаліти? Крадуть усі і все. Хоч трішечки послабиш, і самого винесуть із кабінету.

— Вас попереджали, що виносити з заводу будь-що заборонено?

— Так. Я ж і хотів виписати, але бухгалтерія сказала, що не може, бо він не числиться. Я заплачу, скільки скажете...

— Нічого в робочий час по звалищах нищпорити. Ладно, на перший раз прощаю.

Наступний винуватець, черговий слюсар-сантехнік на прізвище "Кок", упіймався на виносі трьох рулончиків туалетного паперу. Він поцупив їх у ливарному цеху; у новому туалеті, оздобленому італійською плиткою, облагодженому дзеркалами, гарячою водою і електричними сушниками. Вислухавши вказівку видавати туалетний папір без обмежень, Леонід Федорович, заступник з побуту, слушно попереджав, що будуть красти, але директор знехтував засторогою: "Люди, що підтираються пальцем, не стануть перейматися якістю". Завідувачка їдальні вже скаржилася, що при чергуванні цього "Кока" зникають продукти, але доказів не приводила. І ось тобі, нарешті, впіймався на гарячому.

— Пробачте, шановний, але заслужив, — завершив розмову Павло Гнатович.

Начальниця ливарного цеху зустріла директора на вході. Їй пасували чорна суконна куртка і жовта пластмасова каска. Ливарня — цех підвищеної небезпеки. Над головами сновигають мостові крани, що тягають ковші з розплавленим металом, крапля якого легко пропалить череп, а з відцентрових машин пучками вилітають розпечені бризки. Спокусливо війнувши імпортними парфумами, Саша вручила директору його персональну білу каску: начальство має показувати особистий приклад, бо інакше робочі роздягнуться до майок. Вона ще не оговталася після групового нещасного випадку зі смертельним наслідком. У піч кинули щось заборонене — чи то гідроциліндр із мастилом, чи то мокрий черевик, — і вона вибухнула. Розплав виплеснувся назовні, розлетівся феєрверком і ошпарив трьох ливарників — розхристаних і простоволосих. Двоє з них ще залишалися на лікарняному, а один помер у Сумах, в опіковому відділенні. Начальницю люто попотаскала прокуратура й, опісля

пережитого, вона не допускала до роботи без належних суконних курток, штанів, касок, черевиків зі сталевими носками та захисних окулярів.

— Доба минула благополучно, без пригод. Змінне завдання виконано, — доповіла гарненька виробничиця.

— І як ливарники сприйняли новий туалет?

Дивуються пишності. Бурчать, що краще би підвищили платню. Радіють гарячій воді та рідкому милу. Попервах виникли проблеми з кульовими кранами: куди не крути — вода не тече. Заступник провів спеціальне навчання зі змінними майстрами, а ті вже розтлумачили робочим.

— Папір крадуть?

— Вчора попався сантехнік із трьома рулонами. Подала вам докладну на звільнення.

— На якість безплатних обідів не нарікають?

— Кажуть, що подають учорашнє, холодне. Там ще мої прибиральниці зібралися до вас на прийом.

— Що хочуть?

— Підвищити платню.

На експортній дільниці механічного цеху директора зустріла нова начальниця, призначена на посаду після недавнього страйку. Ніна Борисівна поступила на завод молодим спеціалістом і від змінного майстра піднялась до заступниці начальника. Очоливши головний випускний цех, вона не розгубилася, приструнила невдоволених і впевнено навела лад у виробництві.

— Доба минула благополучно, без випадків. Змінне завдання виконано. За винятком майстрині Люби, що піймалася з самогоном, — доповіла начальниця, дмухнувши тютюновим перегаром,

— Пишіть докладну на звільнення. Не хватало, щоб майстри торгували самогоном.

— А ще поскаржуся вам на Сашу. Їй збудували розкішні туалети, а моїх жінок вона не пускає. Каже, що згідно "Правил" стороннім нічого там робити.

— Трішечки потерпіть. З понеділка будівельники вже у вас. Стежте, щоб зробили не гірше, ніж у Саші.

В ремонтно-інструментальному цеху директор зупинився на дільниці, де збиралася унікальна відцентрова машина для лиття важких корабельних гільз, що мала вивести завод на новий ринок. Бригадир складальників Василь Кліндух поскаржився на відсутність унікального опорного підшипника, і Павло Гнатович пообіцяв йому жорстко підстобнути постачальників.

В кабінеті на директора очікувала звична чашечка ароматної кави з барвистими цукерками в шоколаді. Виждавши п'ятихвилинну паузу, секретарка запустила учасників щоденного розподілу наявних коштів.

— Усе, що надійшло, списано на податки, — сумно відзначила головна бухгалтерка.

"Куди уходять гроші? — животрепетне питання. Податки податками, але ж щокварталу підписую звіти з прибутком?" — міркував Павло.

— Без балансового прибутку ніяк не можна. За збитки нас з вами, Павле Гнатовичу, посадять. Якби ж в одну камеру, я не проти, а то розпорошать по різних. Гроші розходяться по забаганках. У нас же найвища у місті зарплата, і спецодяг по два комплекти, і допомога на відпустку, і футбольний клуб, і туалети, і артисти на День Машинобудівника. Пробачте, забула про безоплатне годування третьої зміни...

— Робочі мають бути нагодованими. Читали, як Сталін у роки війни наказав танковому заводу, щойно евакуйованому на Урал, подвоїти виготовлення танків Т-34? Начальник заводу, в якого верстати ще стояли під відкритим небом, зібрав нічну нараду, і опісля довгих обговорень, коли вже всі керівники знайшли собі вихід, начальник ковальського цеху заявив, що колінчатих валів не буде. Начальник заводу, до речі, генерал, розпускаючи засідання, його попередив: якщо завтра до обіду нічого не запропонуєш, віддам під розстріл за саботаж. "Пропоную ковалям подвоїти обіди", — радісно доложив начальник цеху вранці. Так і вчинили. І що ви думаєте? За тиждень один коваль впорався із завданням, за ним другий, третій, і до кінця місяця цех сягнув подвійної норми. А ви кажете, навіщо витратися...

— Це несправедливо: нам платять за заниженими цінами ще й із затримкою, а з нас беруть наперед і втридорога, — поскаржилась фінансистка.

— А хіба ми не підіймали ціни? Ви забули, як дилери від нас відмовились і поїхали до конкурентів? За три тижні вцент забили склади і знову почали заповнювати бомбосховище. Тільки час перевели, — побідкався Юхим Йосипович.

— Мусимо хутчіше нарощувати експорт...

— Павле Гнатовичу, так він же збитковий! Відвантажуюмо за ціною нижче собівартості, ще й з відстрочкою. СБУ вже погрожує прийти з перевіркою, — зітхнула бухгалтерка.

— Поки що. Виплатіть, будь ласка, робітниці, якій я вранці пообіцяв. І ще: перерахуйте інтернату на ремонт даху. Там небагато, а директор Аптерман проходу не дає. Пошкребіть там, де я не знаю.

Секретарка Юлія Костянтинівна — людина на своєму місці. Навкруг неї все блищить і квітне. За п'ятнадцять років у приймальні вона напрактикувалася заздалегідь угадувати директорські примхи. Тих, хто змушений зачекати, вона приголублювала кавою або чаєм уприкуску з московськими карамельками, і в приймальні завелися свої завсідники, що не впускали можливості посидіти тут зайву хвилинку. За дверми до кабінету вона стежить краще цербера і впевнена, що не народився той пролаза, що без дозволу прослизне повз неї до директора.

— Записалися чотирнадцять осіб, — доповіла Юлія Костянтинівна.

— Запускайте всіх разом.

Зайшла купка жіночок. Усі одягнені у чисте, вмиті і причепурені.

— Розумієте, товаришу директор, сталася несправедливість. Ми працюємо прибиральницями побутових приміщень, і за нами закріплені всі туалети, що в побутівках, що в цехах. А ви знаєте, як наші люди користуються туалетами?

— Здогадуюся. Тому ми зараз і наводимо лад. Хто тут із ливарні?

— Ми. Дякуємо за туалети, за миючі засоби і інвентар, але ж роботи додалося. То було шлангом змиєш, і добре, а тепер Олександра Іванівна за кожну цяточку сварить. Каже, щоб було чистіше, ніж вдома. А я, наприклад, живу у приватному секторі, у нас туалет надворі.

— Стривай, Люсько. Ми не про це. Вийшов ваш приказ, і прибиральницям виробничих приміщень підвищили платню. Отже, виходить, що ми постраждали, — висловилася найсміливіша.

— Це як? — Шелестович пригадав, що минулого місяця до нього приходили прибиральниці виробничих приміщень, розповідали, як їм важко прибирати за токарями стружку, мастила, і він погодився ввести їм доплату за важкість.

— Ми завжди получали більше них, бо туалети відносяться до шкідливих робіт, а тепер їм підняли, тож ми постраждали.

— Що ви пропонуєте?

— Ми за справедливість: вже як їм додали, то хай вже буде, а нас переведіть у другий тариф.

Павлові пропозиція не сподобалась. Якщо піти їм назустріч, то наступними з'являться слюсарі і токарі з другого тарифу. Переведеш цих у третій — потягнеться увесь ланцюжок, до заступників включно.

— Ні. Тарифна система має бути незрушною. Але заради, як ви кажете, справедливості, тим, хто триматиме туалети на рівні театру, призначатиметься спеціальна надбавка, — закінчив дискусію директор.

— Там син до вас проситься, — очі Юлії Костянтинівни закруглилися і розширилися до оправ окулярів.

— Знайомся, тату, це мій партнер, Шарик, про якого я тобі розповідав. Він має ділову пропозицію, — сходу розпочав Платон.

"Шарик ... Шарик ... Колишній прапорщик-прикордонник, що у поїздах на Москву шманав торбешників", — пригадав Павло.

— То твій автомобіль? — показав він на "мерседес", припаркований попід вікнами.

— Мій. П'ятдесят тисяч доларів, — похваستався визитер.

"Шмаркач із повадками мільйонера", — подумав господар кабінету.

— Пробачте, Павле Гнатовичу, палити можна? — Шарик заклав ногу за ногу і комфортно вмовстився в кріслі. — Розумієте, Павле Гнатовичу, мої батьки теж усе життя увихалися на дядька, гризлися сумлінням, а що здобули? Двокімнатну квартиру? Ми ж, нове покоління, полюбляємо гроші.

— Та що ти кажеш!

— Тату, доручи збувальникам встановити нам двадцять відсотків знижки, — втрутився Платон.

— Десять відсотків ми відкочуватимемо вам готівкою, — розтлумачив партнер.

— Ти пропонуєш мені обкрадати акціонерне товариство, де я — голова Правління? Ні, придумайте щось краще.

— Тату, ти — дурень, — спалахнув Платон, — не дарма мама каже: вважає себе

директором, а насправді — голодранець!

Аби синок сидів ближче, отримав би по губах. "От вже розумника мама виховала!" — подумав Павло і, стримуючи гнів, пояснив:

— Придумай якийсь бізнес, не пов'язаний із заводом, і я тобі допомагатиму. А поки що — геть звідсіля, шахраї недоношені.

— Не гарячкуйте, Павле Гнатовичу. Звісно, ми вже йдемо. Але наша пропозиція залишатиметься в силі: раптом передумаєте, — улесливо завірив Шарик.

Обідав Шелестович у заводській їдальні. Завідувачка зустріла його задоволено: на вимитих вікнах — серпанок; підлога помита з содою; тумби на коліщатках, виготовлені за ескізами, привезеними ним з Німеччини, прикрасилися квітами, на столах — серветки. А ще й персонал у вишиванках, і сама завідувачка у вишиванці, пружно начиненій грудьми.

— Що це у вас за безлад? — директор вказав на жінок з банками і бідонами, що скупчилися біля роздавального вікна.

— Де? А оце... Це дружини. Робочі, яким призначено безкоштовне молоко, його не споживають, а залишають дітям. І нам зручніше: завозимо раз на тиждень і негайно видаємо, поки не скисло.

— Щоб я цього більше не бачив. Молоко призначено виводити з організму шкідливі речовини, і видавати його мусите зразу по закінченню робочої зміни. До речі, скільки сьогодні салатів?

— Чотири.

— Я ж казав: — вісім .

— Не встигаємо кришити. Всі накинулися на салати, неначе в житті не їли...

— Так для того ж і придумано: ситий працює краще голодного.

Ще не так давно до їдальні пускали за спеціальним графіком: одні цехи о дванадцятій, інші о пів на першу, а заводоуправління взагалі о чотирнадцятій. І все одно на роздачі стояли довжелезні черги. Потім кілька років їдальня пустувала, — люди економили. Сімейні приносили їжу в баночках, і вживали її прямо поміж верстатів; холостяки ж обходилися пиріжками з буфету. Шелестович, окрім безоплатного харчування нічної зміни, ввів ще декілька нововведень. Із калькуляцій прибрали витрати на електрику, опалення, воду, ремонти, зарплату кухарів і залишили тільки вартість купованих продуктів. Дозволили людям власноруч накладати салати: бери у блюдце досхочу, у будь-якому наборі — ціна однакова.

— Ливарники третьої зміни скаржаться, що годуєте вчорашньою їжою. Правда?

— Так. Але добре розігріваємо. Хоча було кілька разів, коли електрику вимикали.

— Електрику вимикають за графіком, до якого мусимо пристосовуватись, — пояснив Павло Гнатович, але для себе зазначив: їдальню треба заживити від резервного фідера.

Можна було б директору і не волочитися довгими коридорами до їдальні: все принесли б у кабінет. У перший же день Юлія Костянтинівна показала затишну кімнатку, відокремлену від кабінету замаскованими під книжкову полку дверима. "Тут

вам зручно і пообідати, і перепочити", — порадила вона, пахнувши віями. Окрім стола, пари крісел, холодильника і телевізора, кімнатка мала шкіряний диван а за шторкою ховалася духова з унітазом. Павло зразу було погодився, але уважніше приглянувшись до секретарки — молодой і симпатичной — відмовився; натомість наказав передати приміщення канцелярії, а потайні двері закласти цеглою. Так що, повернувшись з обіду, він замість відпочинку розписував свіжу кореспонденцію. О чотирнадцятій п'ятнадцять до кабінету ввалилися провідні керівники заводу. Нарада була присвячена використанню зворотних відходів, яких при обробці утворювалось понад половину загальної ваги відливки. Колись вони з Ковальовим спорудили механізацію зі скребковими транспортерами, які виносили стружку у загальну кучугуру на виїзді з цеху. Звідти ковшовий автозавантажувач перетягував її до прирейкової площадки, щоб згодом завантажувати у вагони. Продавалася стружка за ціною вп'ятеро нижчою за ціну сировини і в її плавленні Шелестович бачив неабиякий зиск. У Барсінгхаузені, з дозволу пана Бернарда, він півтори години простояв поряд з плавильником і простежив кожен його рух. "Сфотографував" очима спеціальний шкребок, яким той користувався, і короб, в якому стружку транспортували від верстатів.

Насправді проблема використання стружки обговорювалася з незапам'ятних часів, але щоразу знаходилась причина. Ливарники боялися викидів розплаву, а металурги переживали за мікроструктуру чавуну. Виговорившись, скептики вп'ялися поглядом у директора: той явно вже прийняв рішення. Так і сталося. Він пообіцяв Саші особисто прийти на першу плавку, проінструктувати плавильника і знаходитись поруч з ним при завантаженні печі. "Усе просто: ми завалюємо піч по вінця великим коробом, і стружка, не встигнувши розігрітись, береться коржем і не плавиться; німець же засипає лопатою потроху, в міру розплавлення попередньої дози, й усе в нього виходить без зайвого клопоту, — Павло розтлумачив секрет і об'явив надбавки плавильникам за складність роботи і премії інженерам і керівникам за впровадження нової технології.

Тим часом Юлія Костянтинівна левицею відбивалася від впливових осіб, які невідкладно бажали поспілкуватися з директором по телефону.

— І мер дзвонить, і прокурор погрожує, і голова податкової вимагає, і директор школи просить... З кого розпочнемо? З прокурора?

Прокурор турбувався за ремонт свого кабінету. Прокуратурі нещодавно виділили недобудоване приміщення, оздоблення якого рекомендували здійснювати за кошти підприємств. У заводській бригаді, яка декорувала кабінет і приймальню, закінчились шурупи для кріплення гіпсокартону, вона вимушено простоювала, а прокурор, бажаючи якнайшвидше відрепортувати, нервував і натякав на кримінальну справу.

— Постачальник сьогодні у Києві. На ранок саморези будуть у вас, — заспокоїв його Шелестович.

Мер просив квартиру зварювальнику, який приходився двоюрідним племінником міністра освіти, земляка, який чимало зробив для міста. Шелестович же вважав, що мер знахабнів, бо нещодавно завод на його прохання уже передав трикімнатну квартиру

приїжджому керівнику комерційного банку. "Де я візьму, якщо ми вже дев'ять років, як не будуюмо житла, а черга у вісімсот осіб?" — аргументував Павло. Але у мера накопичилися питання до міністра, і він наполягав на своєму. Зрештою, домовилися продовжити тему іншим разом.

Начальник податкової зареєстрував на сина фірму, яка приторговувала конфіскатом, і просив для нього заводські вироби з гідною знижкою. Розмову податківець розпочав з порушень, викритих на заводі позаплановою перевіркою, і чітко назвав бажану цифру: двадцять п'ять відсотків.

— Ні. Нехай бере, як усі.

— Ну, дивіться, вельмишановний Павле Гнатовичу, не прогадайте, — пригрозив чиновник.

О четвертій, за регламентом, — коротка, не довше п'ятнадцяти хвилин, селекторна нарада. Начальники цехів енергійно рапортували цифри і скаржилися на постачальників. За них рішуче відбивався Гегіль: що ви валите все на постачальників? Ви працюйте. Усе є. Витрачайте суворо за нормами. Що, емульсол? Емульсол вже виїхав з Новомосковська, на ранок буде. Ливарний чавун? Вантажиться у Костянтинівці. Саморізи вже на складі. "Фіма на своєму місці. Краще за нього ніхто не спрацює", — міркував Павло, не вслухаючись у сварку. Він надав усім можливість висловитися, подякував за роботу, побажав плідного дня на завтра і поквапився до конструкторського відділу, де обіцяв пояснити незрозуміле у своїй замальовці з Німеччини.

Останнім відвідувачем того дня виявився міноритарний акціонер, який на зборах сидів у першому ряду і щоразу ставив одне й те саме запитання: коли сплачуватимуться дивіденди? Зараз він попросив грошей на поїздку до Ярославля. З його слів виходило, що він є двоюрідним праправнуком російського поета Миколи Некрасова, і щоб знайти документальні підтвердження, хоче ретельно покопирсатися у тамтешніх архівах. У випадку успіху, пообіцяв створити заводу гарну рекламу.

"Есть женщины в русских селеньях..." Щоб ви знали: насправді Некрасов народився у Немирові Вінницької області. І моя прабабка з Немирова. Я там побував: нічого не збереглося.

— Діждемося наступного року, заробимо дивіденди, і я випишу вам відрядження, — пообіцяв Павло і впнувся у високий стіс паперів, складений секретаркою.

Згідно давно заведеному порядку жоден документ — хоч вхідний, хоч вихідний, хоч внутрішній — не минав директора. Листи, накази, плани, графіки, звіти, ордери, накладні, декларації, службові записки — усе він мав особисто комусь направити. Звичайно він відписував доручення одному із заступників, той — начальнику цеху або відділу, а ті вже перенаправляли безпосередньо виконавцям. Керівникам завжди було ніколи, папери подовгу залежувалися в кожного, і виконавець, кому належало все обмізкувати і скласти відповідь, також не квапився. Так було споконвіку, допоки Європейські партнери не висловили свого невдоволення. Не отримуючи вчасної відповіді, вони плуталися у здогадках, нервували і, зрештою, взагалі уривали подальше

спілкування. Щоб виправити становище, Павло Гнатович ввів правило: не розходимось по домівках, допоки не розглянемо всі наявні папірці.

У двері зазирнув водій Микола. "Скільки можна?" — докірливо натякала його фізіономія.

— Їдемо, Колю, вже їдемо.

Павло заглянув у план роботи, який склав напередодні. Двадцять сім пунктів на одній сторінці. Переглянув і засмутився: день було розтринькано нінащо. "Жодного стратегічного питання, лише текучка. Зранку накажу Юлі, щоб турляла всіх утришия".

Розділ VI. Ревізія

Морозним січевим ранком, пробираючись занесеною снігом польовою стежкою, Шелестович не почув заспокійливого гуркотіння ливарних машин, і це його стривожило. Начальник охорони зустрів його ще на підході. Він доповів, що з півгодини тому на заводі з'явився службовець СБУ і наказав негайно припинити роботу. Перед приймальною директора перестрів штатський, який, відрекомендувавшись майором, сповістив про перевірку у рамках порушеної кримінальної справи. Представив ревізора і рекомендував ні в якому разі не перешкоджати, натомість всіляко сприяти його роботі.

— Обласне Управління отримало достовірний сигнал, що у вас тут організовано масштабне розкрадання майна Товариства, — пояснив майор.

— А до чого тут робота? Вони собі уявляють збитки, яке понесе підприємство від такого варварського простою?

— Це не до мене: телефонуйте Управлінню.

— Я вже познайомився з вашим головним бухгалтером. Надайте мені вільний кабінет, ближче до неї, і накажіть співпрацювати, — вставив слово ревізор.

— Інакше викличу автоматників, — додав майор.

Розпорядившись стосовно кабінету, Шелестович засів за телефон. Ні мер, ні заступник голови обласної адміністрації, ні заступник Міністра нічим йому не зарадили.

— Насправді, цей ревізор — спеціаліст із колгоспів і харчових виробництв. Він переконаний, що вага кінцевого продукту плюс відходи завжди дорівнюють вазі сировини. Якщо ні, значить різницю вкрали. Він має намір зважити усю наявну стружку, виявити зайву і спитати, куди поділися готові вироби, з яких вона була зрізана. Але ми такого обліку зроду не вели, і він нервує, аж заходиться. Перелякав дівчат. Каже: "Нанизуватиму накладну за накладною, папірець за папірцем, як шашлик на шампур, але правду викрию", — доповіла бухгалтерка ввечері.

Всупереч ревізорській логіці, зайвої стружки не знайшлося, а наявної навпаки не вистачало. Тоді контролер розпорядився розколупати і зважити чималий її пагорок, натоптаний тракторами на під'їзних путях при завантажуванні вагонів. За десятки років та стружка спресувалася і запеклася в суцільний криж. Об нього розстрожили всі відбійні молотки, поламали бульдозер і порвали троси. Один так хряснув, що майор ледве встиг відскочити. Гегіль пригнав із дивізії танковий тягач із ножом і

довбальником, але й той не допоміг. Люди, що трудилися на тридцятиградусному морозі, вже стали вимагати подвійну оплату, а ревізор не здавався.

І тут Павло згадав про Володимира Антоновича Лисенка, очільника Сумського земляцтва у Києві, який, свого часу, реально допоміг закупити чавуни для болгарської сторони у Спільному підприємстві. При знайомстві з'ясувалося, що по війні, парубком, він працював секретарем Конотопського міському комсомолу, добре пам'ятав Павлову маму і дякував їй за пораду негайно йти вчитись. Закінчивши Київський Політехнічний інститут, Володимир Антонович працював на різних партійних посадах, у тому числі секретарем Сумського обкому партії і заступником Міністра будівництва УРСР. Він був надзвичайно комунікабельною, товариською людиною і по усіх державних інституціях залишив вдячних учнів, вірних соратників і друзів, які з радістю відкликалися на його прохання. Знайшлися у нього добрі знайомі і в Службі Безпеки. За його клопотанням начальник Сумського Управління, який до того не відповідав Шелестовичау на дзвінки, погодився його вислухати.

Відсидівши з годину у приймальні, просякнувши належним повагою до цієї авторитетної інституції, Павло був допущений до генерала, який пригостив його чаєм, уважно вислухав і подарував написану ним книжечку, присвячену становленню і досягненням обласного Управління за період від 1923 по 1995 рік. Зрештою, генерал заспокоїв відвідувача:

— Ми знаємо, Павле Гнатовичу, що ви — чесна людина, але ми отримали сигнал, що за вашою спиною діє злочинна група, і належним чином реагуємо.

— Але навіщо зупиняти виробництво? Перевірку можна проводити на ходу. Хто заважає? Зриваються поставки на експорт, завод щогодини втрачає п'ятдесят тисяч гривень, мільйон гривень у день. Півтори тисячі людей втрачають роботу, зростають борги із заробітної плати, а держава просвістує вісім мільйонів податків на місяць. Хто покриватиме збитки? — запитав Шелестович.

— Не сприймайте так нервово, Павле Гнатовичу. Повертайтеся на завод і не здумайте заважати. І ще: уважніше придивіться до свого оточення.

Завод стояв, а контора трудилася понаднормово. Кабінет ревізора завалили звітами, відомостями, актами, накладними і технічними нормами. Втомившись, він виходив у коридор, блукав по кімнатах, лапав молодих бухгалтерок і лякав їх невідворотністю покарання. Проте тижня йому вистачило, щоб зрозуміти: його місія нездійснена. З паперів слідувало, що продукції виготовляється більше, ніж завозиться матеріалів. Він остаточно заплутався: вироби не крадуться, а навпаки зносяться з домівок. Зрештою, він засумував, втратив гонор і склав Акт, у якому обмежився рекомендаціями удосконалити бухгалтерський облік і заводський документообіг. Ревізор поїхав, майор зник, і директор наказав увімкнути обладнання та ставати до роботи.

Розділ VII. На перепутті

Плинув четвертий рік директорства, а фінансовий стан не покращувався, навпаки, борги зросли. Товариство заборгувало геть за все: за матеріали, за електрику, за газ, за

воду і навіть за канцелярське приладдя... Банку не сплачувалися відсотки за валютний кредит, а несплата персоналу зросла до восьми місяців. Коли загальна заборгованість сягнула річного обсягу виробництва, постачальники стали вимагати передплату, а головний кредитор Сметанка попередив позовом щодо банкрутства. Заводчани зажурилися, і лише директор марив подальшими технічними новаціями. Підтвердження своєї концепції він знайшов у Генрі Форда: бухгалтерія — це другорядне; головне — технологія. Варто досягти її досконалості, фінансові питання устаткуються самі собою, і бухгалтери виведуть прибуток.

"Ми на правильному шляху, просто нам не вистачає обігового капіталу. Аби ж клятий Щукін вніс обіцяні п'ять мільйонів, ми б поміняли верстати і подвоїли випуск. І суттєво скоротити витрати. Хоч як, а багато вже зроблено. Ливарня працює практично без браку; в механічних цехах з'явилися перші гнучкі комплекси, і завод фактично перейшов на дрібносерійний спосіб виробництва. Щоправда, товар продається задешево. Скільки разів піднімали ціни, — лише втрачали регулярних покупців. Кажу робочим: вважайте, що ваші гроші на ощадній книжці. "А індексація?" — вигукують.

Пояснюю: горілчані заводи і навіть видобуток золота збиткові. А що ми? Ми, переробляючи металобрухт, нараховуємо найвищу платню у місті... А вони сміються: "Аби ж ви її ще й виплачували!" Одне радує: після введення гривні експорт подорожчав і став прибутковим. Цікава складається ситуація: з одного боку — Щукін, голова Наглядової ради, який при скупці ваучерів обіцяв п'ять мільйонів фунтів, а не вклав ні долара; з іншого — Сметанка, банк, що надав реальні гроші, і зрушив завод із мертвої точки. До того ж його концерн більше року поставляє чавуни і електрику в борг. Щукін заспокоює: "Не переживайте. Для банку наші зобов'язання — якісний актив, тож нехай терпить. Незабаром знайду покупця на весь пакет, він і розрахується з усіма кредиторами". Так за кого з них мені зачепитися?" — міркував Павло Гнатович, торохочучи розбитою дорогою до Харкова.

В Харкові він мав зустрітися з давнім другом і колегою Знайденим, який, на його думку, міг щось порадити. Зі Степаном Тимофійовичем вони познайомилися ще у союзному міністерстві, коли головними інженерами впроваджували "госприёмку". Їздили один до одного і обмінювались здобутим досвідом. Степан Тимофійович був обраний директором ще на першій хвилі горбачовських реформ і випередив Павла на десять років. Він наскрізь просякнув ринковою економікою і навіть видав власну книжку на тему господарювання у перехідний період. Возили Знайденого на здоровенному джипі; він вже збудував собі двоповерховий дім на чотири спальні, з фітнесом, лазнею і більярдом. Шикарно гляділася його садиба на двох гектарах ландшафтного парку з виходом до мальовничого водосховища. Так, багато чого можна було повчитися у харківського колеги, але Павло Гнатович мучився докорами сумління.

Приймальня Степана Тимофійовича зранку вже заповнилася клієнтами. Всі очікували прийому не з пустими руками. Секретарка — довгонога, цицькаста, з ротом, переробленим на піхву, — пропустила конотопського гостя перед усіх.

— Це мої дивіденди; так би мовити, — особиста маржа! Га, га, га... — пояснив Степан Тимофійович, утокмачуючи в кишеню пачку зелених. — Я й підлеглим не забороняю: якщо зможуть після мене! Га, га, га. На минулому тижні заробив сорок тисяч і знаєш на чому? Виписав на себе в кредит вагон алюмінію, що числився у мобрезерві ще за радянськими цінами в купонах, а продав його заводу вже за гривні. Га, га, га.

Хазяїн притиснув гостя до могутньої груді майстра спорту з важкої атлетики, потрусив двома лапищами його правицю і крізь приховані двері провів до апартаментів.

— Колись тут розміщався партком. Отам, де зараз унітаз, стояв стіл секретаря. Апартаменти вразили Павла. Прозорий скляний стіл, крісла, шкіряний диван, барна стійка з мікрохвильовкою і кавоваркою, душ з унітазом і велосипедний тренажер.

— Скільки педалі не кручу, нижче ста сорока вага не спускається, — поскаржився господар, запрошуючи до столу.

Секретарка виставила з холодильника пляшки, нарізку і фрукти. Майнувши довгими, як у ляльки, віями, проспівала грудним голосом: — Степане Тимофійовичу, ви ж кличте, якщо знадоблюся.

— Як тобі моя Анжела? — гордовито запитав Знайдений.

— Сучасна краля.

— Невинна і безвідмовна. Бережу її цноту для майбутнього чоловіка, вдовольняюсь мінетом. Пробирав? Можу поділитися. Не безплатно. Двісті доларів за раз: сотня їй, сотня мені. Га, га, га. Бачив: у неї вже не вистачає пальців для прикрас! Усі мої.

— Мені здавалось, ви кохаєте дружину. Ви так зворушливо про неї розповідали.

— То зовсім інше. Ми з Серафимою Петрівною, моєю Сімочкою, з п'ятнадцяти років вели насичене сексуальне життя, ще у повоєнному сиротинці... Опісля п'ятдесяти вона згасла, а я залишився звірюкою. Хіба вгамуєш вічний поклик?

— Але в приймальні у вас безлад. Відвідувачі тичбою в кабінет завалюють.

— То не відвідувачі, то партнери. Ха! У мене в кожному відділі — довірений партнер. Хочеш красиво жити сам — ділися з ближніми. Для них я не директор, я — вожак.

— І люди з цим миряться?

— Люди? Які люди? Ті, що гуртами вештаються містом у пошуках роботи? Нехай тільки хтось дзвякне! Вмить опиниться за воротами, а у мене, між іншим, платня найвища у Харкові. Профспілку ж я розпустив. Слухаю тебе. Що хвилює молодого, але прославленого директора?

Шелестович змалював становище і запитав, до кого краще притулитися: до Голови ради, чи до банкіра?

— Я б кинув обох. Звісно, по-черзі. Га, га, га... — Степан Тимофійович наповнив склянки, перекинув свою прямцем у шлунок і продовжив: — Я, Павлушо, вважаю, що хазяями життя маємо бути ми. Такі, як ти і я. Діти війни, що власним розумом, горбом і здоров'ям врятували заводи від уготованого їм краху. Що той росіянин? Запропонував тобі хоча б двадцять п'ять відсотків? А банкір що обіцяє? Я ж нещодавно вирішив схожу проблему. Один наш депутат нишком-тишком скупив по Україні двадцять девять

відсотків наших акцій, створив блокуючий пакет, і роззявив рота на мої. Уяви: по номіналу! У мене, до речі, на всю родину тридцять сім відсотків. От вишкребок! Колись у мене технологом працював. І каже: "Або доставляйте мені в Київ щомісяця по п'ятдесят тисяч доларів, або я блокуватиму всю вашу діяльність". Скрутив я йому дулю, — Степан Тимофійович засвідчив дулю, з собачу голову завбільшки, — і кажу: бачив? Ось, тільки спробуй! Я тебе вб'ю.

— А він?

— Утер носа і пішов мовчки. Відтоді не приходить, і не дзвонить. Пий, Павлушо, і радій, що ми живі. Ось, наприклад, Пушкін. Найкращий поет Росії, а давно вже у могилі. Ленін — вождь світового пролетаріату! Лежить собі в Мавзолеї, як засохлий скорпіон, а ми з тобою — живемо! Де ті Сталін, Хрущов, Брежнєв, де усі? А ми з тобою живемо! Отже, вип'ємо за себе: ми були, ми є, ми будемо!

"Какая глыба! Какой огромный человечик!" — підносився Шелестович, окрилений дружнім спілкуванням: — Хлиснув шість стаканів і питає: "Я вже п'ять випив? В мене зараз норма — п'ять, бо я якраз худну. Ну, тоді наливай: краще шість, ніж чотири".

Минув тиждень, і з Харкова прийшов факс із повідомленням, що похорони Степана Тимофійовича відбудуться завтра, у суботу. "Панахида запланована на одинадцятую, і вас чекаємо, бо він любив вас як брата. Сповістіть, чи приїдете, бо нам треба розрахувати столи..."

У Харкові Павлу пояснили, що трапився нещасний випадок. Стриг собі Степан Тимофійович газон навкруг басейну, аж раптом вдарило його струмом. Експертиза показала, що електрична косарка мала несправний вимикач. Шелестович поділився з колегами останньою, як йому здалося дивною, розмовою і навіть висловив деякі припущення, але і колеги, і родина висловилися за версію нещасного випадку.

Ховали Знайденого процесією з батюшкою і духовим оркестром. За труною, окрім заводчан, йшли харківські народні депутати, міське чиновництво і видні підприємці. Поминальну промову проголосив особисто голова облвиконкому — колишній секретар обкому партії. Головою правління Товариство обрало сина Степана Тимофійовича — Тимофія, але, вступивши через пів року в спадок, він відмовся і продав батьківські акції за номіналом.

З продажем заводу у Щукіна явно не зросталося. Невдачу він виправдував надмірною чисельністю працюючих і вимагав від Правління негайного скорочення, щонайменше наполовину. Павло саботував цю вказівку, бо на виборах обіцяв розширювати виробництво. І керівники підрозділів жалілися, що людей не вистачає. Тож він обмежився заборонаю приймати нових на місце вибулих, і за два роки чисельність сама собою зменшилася на триста осіб. Проте Анатолія Борисовича такий темп не влаштовував.

— Напевно, слід передати вам двадцять відсотків акцій, щоб ви серйозно зацікавились доходами. Ще й убезпечу себе від зради інтересам компанії, — висловився він.

— Це не те. Краще інвестуйте обіцяні кошти, і ніякого скорочення не знадобиться,

— наполог Павло Гнатович.

— Настоюю: скорочення — це основна задача, яку я ставлю перед Правлінням. Не змушуйте застосувати інші заходи. Даю вам місяць, щоб ви показали результат, — підбив підсумки голова Спостережної ради і, знявши окуляри, повернувся проти світла.

І тут Павла осінило, де він бачив це бліде безброве обличчя, вкрите рясним ластовинням: у Москві, на старому Арбаті, біля ятки, він заманював чоловіків за сто рублів здовжувати їм члени. "Ах, ти ж, доточувач хуїв! А я, роззява, впирався рогом, скуповував під тебе акції! Купив завод за мільйон, а продаєш за десять? Ну, нехай щастить", — погрозово зімркував директор.

Тим часом, не отримуючи поточних платежів, занепокоївся пан Сметанка і викликав Шелестовича у Київ.

— Ну, і що там ваш Щукін думає стосовно відсотків і тіла кредиту? — м'яко запитав банкір, відмикаючи ключиком одну з численних шухлядок, вмонтованих у стіну, збоку від його завитого равликом столу. Він на хвилинку залишив Павла, щоб напоумити співробітника: — Тут тисяча. Візьмеш чорний БМВ, тільки ж не кабріолет, і відвезеш тому депутату, що приходив учора. Ось його візитка.

Співробітник пішов, а Болеслав Романович повернувся до Шелестовича:

— Він думає повертати борги? Я ж його попередив.

— Він мріє продати завод за десять мільйонів доларів, і обіцяє розрахуватися.

— Це реально?

— Аби ж так. Приїздили німці, роздивлялись, але знайомий мені поляк, що був у них консультантом, шепнув, що насправді купувати завод вони не збираються. Тільки розвідають його конкурентні можливості. А ще Щукін каже, що наші борги — це якісні активи, і нехай банк зачекає.

— Сподіваюсь, Павло Гнатович не забув, що ручався особисто? Я ж вам довірився, а тут виник цей Щукін. Передайте йому, що більше я не чекатиму і вже дав юристам команду готувати позов на стягнення застави у повному обсязі.

Зайшла помічниця і доповіла, що в приймальні п'є каву журналістка: чекає на гонорар. Сметанка поморщився, відімкнув ключиком чарунку і передав помічниці декілька новеньких зелених банкнотів.

— Досить із неї. Вона такі гроші за все життя в руках не тримала.

— Ще дзвонили з Генеральної прокуратури... — додала помічниця.

Болеслав Романович посміхнувся, відімкнув ключиком іншу чарунку і витягнув незайману пачку.

— Славно. На щастя, у нас в країні будь-яке питання можна вирішити, — похвалився банкір.

— Тільки-но заарештуєте майно і припините кредитування, завод зупиниться. А простоявши квартал, він втратить ринок і уже не підніметься: зрештою, перетвориться на металобрухт. Кому від цього користь? — запитав директор.

— Маєте пропозицію?

— Краще зареєструвати в Конотопі філіал вашого концерну; здати йому в оренду

спороди і обладнання, що знаходяться в заставі, перевести туди людей і, поки судитиметься, завод виготовлятиме продукцію і приносить прибуток. Тільки треба поквипитись, бо Щукін вже офіційно об'явив збори акціонерів: хоче терміново переобрати голову Правління, тобто мене.

— Він зараз на заводі?

— Ні. Полетів відпочивати.

— Скільки ви особисто маєте акцій?

— Десь п'ять відсотків.

— Якщо Щукін продасть за десять мільйонів, то ваша частка потягне на пів мільйона доларів. Вам не жалко?

— А що я зроблю?

— Ви — порядна людина, тому, скажу чесно, ви ніколи не станете багатим. Я ж не дам вам жодної акції, бо принципово не хочу ні з ким ділити бізнес. Краще при укладанні контракту я запропоную вам гарний бонус за кожен рік роботи, щоб було з чим йти на пенсію. До речі, бачите за моєю спиною червоний герб? Це Герб родів Драго-Сасів, української шляхти, до якої належить мій рід. Я його веду від Грицька Сметанки, відомого з 1442 року як королівський ловчий. Здається, у переліку є й Шелестовичі. В усякому разі Шелестович — це друге прізвище славнозвісного Юрія Кульчицького.

Крізь приховані двері Болеслав Романович провів гостя у затемнене приміщення, завішане і заставлене полотнами старих художників у багетних рамках і старовинними іконами у срібляних кіотах, або й просто на дошках.

— Антиквари оцінюють усе це у дев'яносто мільйонів доларів. Гарна інвестиція. А ще я колекціоную холодну зброю і автомобілі. У моєму автопарку два Майбахи по мільйону за штуку. Може, зіграємо партію? Маю старовинні індійські шахи із слонової кості. Останнім разом мене зацікавив ваш ферзевий гамбіт. Насправді я закинув шахи: зараз треба грати у гроші. А ще я покажу вам банк зсередини. Побачите європейські офіси, щоб надалі відтворити на заводі, — похвалився Болеслав Романович.

Новий 1999 рік завод зрадиць.йио зусир.чав багатолудною гулянкою у просторій заводській їдальні. Привітавши персонал з досягненнями, побажавши радісного майбутнього і не бажаючи завадити нестриманим танцям, Павло Гнатович о дванадцятій укотив додому. Він дав собі можливість поспати, і десь об одинадцятій ранку, у доброму гуморі, неспішно рушив на завод. На прохідній директора зустрів переляканий черговий по заводу, і він зрозумів: щось трапилось. Ява виявилась страшнішою, ніж він міг уявити: його заступник, друг дитинства і загальний мазунчик Фіма Гегіль загинув. Вранці його молодша дочка, десятикласниця Світлана за дорученням матері прийшла за маринованими лисичками в гараж і застала там огидну картину. Із задніх дверцят їхньої "Toyota Camry" стирчали ноги у татових лакованих черевиках, а тіло було охоплене високими жіночими чоботами, задраними на підголовачі. У гаражі стояв чад. Допалюючи залишки палива, тихесенько воркотів двигун. На дитячий репет прибігли двоє сусідів. Вони розчахнули ворота і вимкнули

мотор; пару розпаяли і витягли на світ. Жінка на морозі стріпонулася, а чоловік — анічирк!

— Схоже, Юхиму Йосиповичу вже не допоможемо. А яка ж добра була людина! І сам жив, і іншим жити давав, — журився рятівник, що прискочив першим.

— Отож, я й кажу: баби, вони — живучі. Колись ця ледь не ухойдокала головного енергетика, — погодився напарник, той самий електрик, що колись знайшов пару поза трансформатором.

Світланку, що завмерла у воротах, відіслали до мами, жінку ж, в якій відразу розпізнали економіста відділу постачання Мару, загорнули у її довгополу котикову шубу і викликали швидку. Сумна звістка моментом облетіла гаражний кооператив, дісталася заводу і поширилась містом.

Павло втратив вірного помічника і вдалого комерсанта. Юхимову снагу оцінив ще Самусь, коли змолоду призначив начальником відділу постачання, і жодного разу не пожалкував. Уряд, скасувавши пільги для спільних підприємств, унеможливив експорт до Болгарії дешевих чавунів, Фіма, об'їздив усі меткомбіinati, і за сприяння Володимира Антоновича зустрівся з авторитетними керівниками (геть чисто всі — Герої України, народні депутати, лауреати державних премій і переможці конкурсу "Людина року"). Результатом того вояжу стали дванадцять вагонів ливарного чавуну, відвантажених комбінатом "Азовсталь" до порту Рені. Прихопивши з собою ящик "Сумської Горобинової", паку конотопського балику та двісті мільйонів купонів готівкою, Фіма вибув навздогін і за два тижні повідомив, що чотири баржі з чавуном по ціні виробника, минувши митницю, попливли Дунаєм до порту Русе, Болгарія, щоб закласти основу впровадження болгарської технології лиття, без якої завод би не піднявся. І дорогоцінний нікель, без якого Петров не завершував передачу технології, він роздобув за безцінь. Домовився з львівським підприємцем на п'ять тонн катодного нікелю за ціною вісім тисяч доларів за тонну. Прибувши до Львова на "Камазі", він пред'явив копію банківської платіжки, що мала ось-ось надійти поштою. Коли ж партнер кинувся з нею в банк за грошима, з'ясувалося, що вона не дійсна. Зрештою, опісля довгих перемовин, Юхим Йосипович, з доброти душевної, заплатив половину, і цього виявилось досить.

Його поважали як керівника. Він діяв рішуче і без вагань підписував людям документи на будь-які матеріали, хоч то цегла, хоч цемент, хоч деревина, і все — за заводськими цінами. У дні народження під його кабінетом шикувалася черга з квітами. Його любили жінки. Він так природно прибирав пилінки з їхнього одягу, що навіть недоторка Саша, яка колись за подібну увагу ляснула начальника цеху по мармизі, тут не встигала навіть зреагувати. З Павлом Гнатовичем — другом дитинства і товаришем по чарці — Юхим Йосипович поводився делікатно: уважно вислуховував і записував вказівки; вчасно докладав про їх виконання і ніколи не дозволяв своєму водію обганяти директорську машину. Але останнім часом у його поведінці з'явилися ознаки, які зачепили Павла. Будучи жонатим і маючи двох дітей, Фіма не посоромився відбити у Безручка красуню Мару. Забрав її до відділу постачання провідним економістом; не

перевантажував роботою, дарував дорогі прикраси, а нещодавно накинув на неї котикову шубу за десять тисяч доларів. Мара виглядала шикарно. Якби вона мешкала десь у Каліфорнії і взяла участь у Всесвітньому конкурсі краси, то, безсумнівно, отримала б спеціальний приз "Найспокусливіша дупа планети". І куди б не їхав Юхим, у будь-яке відрядження він повсякчас брав з собою економіста Люлько. А Павло вловив себе на тому, що біситься щоразу, коли підписує командирувальні посвідчення їм удвох.

— А що Безручко? Зовсім-зовсім не зустрічаєшся? — запитала подруга Мару.

— Не повіриш: жодного разу.

— Ну, ти й зла, Марусько. Дала б хоч раз матросику. На День Воєнно-Морського флоту.

— Наказували мені мамка: *"Усім давать, — так зламається кровать"*, — зареготала Мара.

А чоловік її Мишко зовсім і не ображався. За те він мав змогу виписувати на заводі будь-які матеріали, інструмент, і не тільки для власного дому, а ще й кумі і куму.

Особливо образився Павло Гнатович на Юхима Йосиповича за двоповерховий дім з басейном у Батурині, збудований таємно. Звісно, про дачу директору доповідали з самого початку: вказували на виписку ним на заводі матеріалів задешево і на безкоштовне використання заводських будівельників і автотранспорту. Але він пропускав ті сигнали повз вуха: знайшли диво — дача! Хто зараз не має дачі? І ось одного разу по дорозі на Київ він завернув у Батурині до Сейму і те, що він побачи, його вразило: то була зовсім і не дача, а справжній маєток, на кшталт тих, які знедавна почали розмножуватись під Києвом. "Чи не на Фіму натякав генерал СБУ, відряджаючи на завод ревізора?" — затесалася думка, і Павло замислився над звільненням занадто спритного заступника. "Зовсім совість втратив. Нехай би йшов собі в бізнес, якщо такий вже талановитий", — вирішив він ще з місяць тому і зараз, якщо чесно, відчув недоречне полегшення.

Похорони Юхима Йосиповича відбулися скромно, без виставляння тіла на заводі, без урочистих промов і поминального обіду у заводській їдальні. Мара ж без нього не пропала. Красуня перевелася економістом до міськвиконкому, де і продовжила свій кар'єрний зріст.

Розділ VIII. Виправданий ризик

На реєстрацію в Конотопі філії київського концерну і передачу йому в оренду заставленого майна хвацьким київським юристам вистачило шість робочих днів. Павло тим часом переживав, а чи підуть за ним люди? Робітники, що трудилися в шкідливих умовах — а таких на заводі налічувалась більше вісімсот, — захочуть переконатися, чи не втратять свої пільгові зарплати, відпустки і особливо достроковий вихід на пенсію; ті, що стоять у заводській черзі на квартиру, ще живуть надією її отримати; жінки хвилюються за дитячий садок і всі разом переживають за невиплачену зарплату. Напевне, знайдуться розумники, що, користуючись нагодою, спробують щось собі виторгувати, а хтось може відмовитись на зло начальству. "Ми ось зараз підпишемося,

а ви нас, як завжди, обдурите" — це поширена думка. Тих, що не перейдуть, Щукін використає при оскарженні в суді, а він швидко про все дізнається.

Канцелярія надрукувала дві тисячі заяв на перевід з іменами, прізвищами, по батькові і табельними номерами — тільки підписуйся. Керівникам підрозділів роздали виписки із законів стосовно пільг і копії листа Сметанки, в якому він зобов'язувався якнайшвидше сплатити заборговану зарплату. Першою, як завжди, із завданням впоралася Саша; за нею — Ніна Борисівна, потім інші цехи. Останніми підписалися відділи заводууправління: вижидали, як поведуть себе роботяги. Довше за всіх утримувався праправнук поета Миколи Некрасова, вигадуючи, що краще: дивіденди чи зарплата. Він і сповістив про переворот, щойно Щукін повернувся з Лазурного Берега. Але було вже запізно: з понеділка, який збігся з початком нового року, завод вже офіційно працював під вивіскою філії концерну "Мармурова Арка".

Зібрання акціонерів Щукін зібрав негайно, і воно було малолюдним. Своїх сімдесяти шести з половиною відсотків йому вистачило, щоб призначити головою Правління юриста, який негайно вхопився скасовувати рішення, прийняті попередником. Сметанка ж, як основний кредитор, теж не ловив гаву, а ініціював процедуру банкрутства і викуп на аукціоні споруд і обладнання, що знаходились у заставі. Розпочався період довгої, нудної судової тяганини, але виробництво, тим не менш, працювало на усю потужність.

Спозаранку на завод наскочила міліція. Спецпризначенці з автоматами, у масках перестрибнули через турнікети, виштовхали з прохідної заводських охоронців та захопили канцелярію, бухгалтерію і приймальню. Сумський слідчий у присутності заступника начальника міліції майора Доброченка і сумського майора з автоматом на шлейці, зачитав підозру в ухиленні від оподаткування в особливо великих розмірах і взявся за обшук. Перегорнули всі книжки, папки, записники і телефонні довідники, що були на полицях; понумерували в них усі сторінки і, прихвативши системний блок від директорського комп'ютера, все гамузом, у мішках, винесли до свого автомобіля. Змусили директора добровільно розкрити сейф і витягли з нього двісті гривень і пляшку вірменського коньяку. За Павлом Гнатовичем слідчий стежив особисто. Він відібрав у нього мобільний телефон, супроводжував до туалету і не дозволяв причиняти двері.

Павло Гнатович відчув приниження. До цього його спілкування з місцевими правоохоронцями обмежувалося наданням їм матеріальної допомоги на ремонт приміщень, святкування ювілеїв, професійних свят і він звик до поваги. Тепер він мовчки сидів у своєму кріслі і міркував, що вони задумали.

— Збирайтеся, Павле Гнатовичу. Поїдемо до місця проживання. Шукатимемо гроші і цінності, нажиті злочинним шляхом. Раджу добровільно все показати, де і що ховаєте, — ласкаво попередив слідчий. Він явно пишався своєю роботою.

Вдома нікого не було. Обшукували в присутності сусідів. Подушок і матраців не роздирали, але у змивний бачок заглянули. З шухляд повитягували геть усе; книжки перегортали сторінку за сторінкою; заглянули у посуд, виставлений у серванті і на

кухні. На полиці знайшли сто сорок два долари і вилучили їх під розписку. Знайомий капітан шепнув: "Ваш росіянин дав наводку. Мовляв, ви створили злочинну групу й ухиляєтеся від податків". Закінчивши обшук, Павла забрали до податкової і тримали у пустій кімнаті до ночі, допоки з Києва не прибув помічник Сметанки, сам колишній прокурор, який на них нагрімав і пригрозив відкриттям кримінальної справи за самоуправство.

Особливий запал при обшуках проявив майор Доброченко, який раніше, можна сказати, товаришував із Павлом Гнатовичем. Вони познайомилися, коли він, ще старший лейтенант, на путі з Жолдаків витягнув своїм УАЗом з піску Павлову Волгу М-21, а посварилися нещодавно. Цього разу Доброченко пройшов до кабінету без попередження, як звик останнім часом, і, розвалившись у кріслі, зажадав дві пільгові путівки до Трускавця своїм кумам. Павло ж, замість того, щоб негайно розв'язати питання, роздратованим тоном послав його до голови профкому, який відповідно існуючому на заводі порядку, опікувався розподілом путівок. "Оце так! Оце така реакція?" — спалахнув сановний прохач і вийшов, грюкнувши дверима.

Другого дня Шелестович поквапився в Київ по допомогу. Болеслав Романович, відірвавшись від стеження за кабінетами, поскаржився на співробітників.

— Зовсім знахабніли. Знають, що я слідкую, і все одно не соромляться. Ось гляньте на цього юриста: явно спить на робочому місті. А нещодавно приходив, просив підвищення. Або оця красуха у перуці. Що у неї на столі? Чоловічий глянець! А має термінове завдання і не доповідає... Чим вас пригостити, Павле Гнатовичу? Кава? Чай чорний, чай зелений — усе прямцем із Лондону. Сідайте. Ну, що ви там накоїли?

— При оформленні застави мої дівчата переплутали переліки майна: приклали той, що ми колись узгоджували з іншим банком; він не повний, а ваші спеціалісти своєчасно не звернули уваги. Я поїхав до нотаріуса, пояснив помилку, і ми поміняли чужий на справжній. Але нотаріус забув анулювати хибний, і його при обшуку у шухляді знайшов майор.

— Нотаріус, звісно, дурень, бо може втратити ліцензію, а для нас справа серйозна: можуть притягнути до кримінальної відповідальності за зловживання. Я спробую допомогти, але ви маєте розуміти делікатність справи і ні в якому разі не вплутуйте мене, бо тоді залишитесь наодинці. Підкреслюю: ні в чому не зізнавайтесь. Щиросердне зізнання пом'якшує вину, але здовжує строк. Як там, у Солженіцина: "*Не вір, не бійся, не проси*"... Не панікуйте, якщо трішечки прийдеться й відсидіти: я так і так вас витягну.

Шокований відвертістю шефа, Павло вдався до самозахисту. Він пригадав, що завод четвертий рік оплачує навчання Доброченкової доньки в академії, і бухгалтерія, про всяк випадок, зберігає всі квитанції. Не забарившись, він накатав скаргу, в якій звинуватив Доброченка у здирстві, і адресував її особисто голові Податкової Інспекції. Копію він передав в офіс банку. Минув певний час, а майор продовжував лютувати. Тоді Сметанка доручив своєму помічнику, колишньому прокурору, переконатися в тому, що лист не був кимось перехоплений і потрапив до адресата. Діставшись приймальні

начальника податкової, помічник застукав його генерала, який без зайвого сорому, на очах усіх, витягнув розшукуваний документ з папки "Вхідні" й уніс із собою. Болеслав Романович, який у Верховній Раді сидів поруч із головним податківцем, зателефонував йому особисто, і той, ознайомившись зі скаргою, направив до Конотопу офіцерів Служби внутрішньої безпеки. Факт підтвердився, і Доброченка перевели в інше місто. На підвищення. Звинувачення Павла було скасовано, а спір господарюючих суб'єктів за позовом Щукіна перейшов до Господарчого суду, який ухвалив відшкодування майна на користь банку "Мармурова Арка" у повному обсязі.

Вигравши всі суди, Болеслав Романович навідався на завод. Він прибув броньованим BMW, у супроводі помічниці і без охорони. Обійшов усі цехи, які колись проектував, і, повернувшись до кабінету, попросив помічницю заварити справжнього англійського чаю, пакетик якого він прихопив з собою.

— Молодець, Павле Гнатовичу. Те, як ви перебудували ливарню, вражає. Визнаю вашу правоту у наших давніх дискусіях. Як звати начальницю ливарного цеху? Олександра Іванівна, ще й Коштовна! Передайте їй моє захоплення. Взагалі, Павле Гнатовичу, хочу подякувати за завод і підтверджую обіцяний бонус. Зароблені прибутки я залишатиму на заводі, використовуйте на подальше технічне переозброєння. Направду, зараз я дивуюся, навіщо ми у Радянському Союзі все будували з залізобетону? Проти атому він усе одно не встоїть, а збірні металеві модулі, що використовуються на заході, обійшлися б значно дешевше. Схвалюю ваші нові туалети, я звернув увагу. Деякі навіть охайніші, ніж у банку. Решту переобладнайте так само. На це гроші не шкодуйте. Хочу, щоб завод виглядав не гірше, ніж МоторСіч. До речі, як робітники сприйняли сплату заборгованої платні? Обійшлося у добру копійчину, але я люблю себе, коли виконую обіцянки.

Пообідав Болеслав Романович у загальному залі; схвалив роздачу салатів, але найбільше йому сподобалися борщ із пампушками і пиріжки з сиром. З десяток гарячих він і в дорогу прихопив.

Розділ IX. Лікар від Бога

Залишившись сама-одна, Анна Макарівна не пала духом: життя — це суцільне подолання, а вона — сильна жінка. Вона продовжувала на дому консультувати хворих і раділа кожному, хто одужав. Вона пам'ятала їх усіх, навіть із Рязані, і вони повсякчас звідусіль слали їй щирі вітання. Попри вік, намагалася влаштуватися на постійну роботу. Головний лікар Немирівського санаторію, де вона щорічно лікувалася, завжди був їй радий і дозволяв жити в санаторії досхочу, без путівки. Він навіть запросив її на повну ставку, але вона так і не зважилася на обмін квартири і перетаскування речей із Гайсина до Немирова.

Її дев'яностий рік розпочався невдало. Повертаючись із пошти, Анна Макарівна послизнулася на льоду, зламала шийку стегна і два місяці провела на стаціонарі. Набравшись сил, ясним травневим ранком вона вийшла з дому і поквапилася заплатити за телефон, який пригрозили їй відімкнути. Міжнародні переговори поглинали більшу частку її пенсії, але заради спілкування з рідними, що залишилися в Рязані без її опіки,

вона не скупилася. Придбала мобільний телефон — думала буде краще — але користуватися так і не навчилася. Все переживала за Лесика: як він там зі своїм панкреатитом? А стенокардія? Давно прагнула їх провідати, але щоразу сумнівалася, чи вистачить сил. Хоча, скільки там їхати до тієї Рязані? Лякала пересадка у Москві: без супровідниці не впоратись, а хто ж зараз погодиться на таку мороку? Нещодавно у Лесика народився онук, її правнук Дмитрик, якого вона скоріше за все ніколи не побачить... Міг би Лесик привезти дитину до Гайсина, але не обіцяє. Паршивець жодного разу не написав. Подзвонив раз, щоб сповістити про смерть Фені, а так вона тільки й набирає. А він, замість того, щоб уважно слухати, що йому кажуть, усе тільки підхльостує: "Тітонько, ви вже закінчили? Ви вже закінчили?" А як же вона його пестила! Квартира, машина, меблі — все від неї. Від армії вберегла; в інститут влаштувала двічі: не сподобалося радіоінженером, на тобі — вчися на фінансиста. Підняла до керуючого банком, ну і що? Запив, загуляв. З банку вигнали, тепер таксує на її "Волзі".

На виході з під'їзду Анну Макарівну радісно зустріли найщиріші друзі — бездомні коти і кішечки. Перерахувала: Анжеліка, Д'Артаньян, Маруся, Вася, Рижик. — усі тут. Розділила три котлети, що залишились від позавчора, і рушила в справах. Повернувшись, присіла на лавочці під своїм балконом. Як і завжди, до неї підсіли сусіди. Вони скаржилися на свої болячки, на занедбану медицину і отримували бажану консультацію. Відхекуючись на кожній сходинці, — ліфт уже другий рік не працював, — Ганна дісталася на третій поверх, зайшла в квартиру і присіла на кушетці. Засумувала. Без Петра Васильовича в хаті все прийшло в непридатність. Крани течуть, а з унітаза вода не сходить, лише повільно всмоктується нижніми трубами. Вдень воду не подавали; її вмикали, коли заманеться, і щоб не проґавити критичний момент та створити певний запас, приходилося тримати кран над ванною відкритим. Воду подавали то серед білого дня, коли її не було дома, то серед ночі, коли спала, і ванна, заткнута для накопичення води, переповнювалася. Виникав потоп. Гарячу воду взагалі подавали лише взимку, по святах. Сусіди встановили собі бойлери, а вона, щоб помитися, гріла воду на плиті. Батареї взимку холодили і зовнішні стіни та підлога від того пліснявіли. Ноги мерзли навіть під ковдрою. Сусіди перейшли на індивідуальне опалення, і ЖЕК вдався погрожувати, що взагалі її відключить, бо топити здоровенну котельню заради однієї квартири він незмозі. Як ветеран війни і праці, як заслужений лікар СРСР і кандидат медичних наук, Анна Макарівна багаторазово зверталася за допомогою до лікарняної профспілки та міської адміністрації. Її шанобливо вислуховували, але нічого не обіцяли: у міському бюджеті і без неї зяяла велика чорна діра. А своїх коштів вона не мала: виручка від продажу "Запорожця" розійшлася на пам'ятник Петру Васильовичу і на серцеву операцію Лесику у Москві.

Одне надихало: її заслуг не забували. Щорічно на 9 травня і на День Медпрацівника її запрошували на офіційні святкування, садовили в президію, підносили квіти і надавали слово з трибуни. І вона виправдовувала довіру: виступала натхненно, щиро, незмінно викликаючи бурхливі аплодисменти. Останнім разом Почесну Грамоту і двісті

гривень їй вручив особисто голова обласної адміністрації, генерал-лейтенант. Ще й у щічку поцілував. Зворушена увагою заслужена лікарка виконала під гітару "Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю" і жодного разу не збилася.

Як для свого віку, Анна Макарівна виглядала гарненькою. Сивину пофарбувала під каштан; трішечки рум'янила щічки. Очі не наводила: у глибині очниць вони, подівочому ясно-блакитні, і без того виразно світилися. І добра усмішка завжди з нею... Одяг, хоч і не вчора куплений, завжди чистий і прасований, підкреслював дівочість форм. При зустрічі з друзями вона перш за все запитувала: як я виглядаю? "Ах, ах! Анно Макарівно, яка ви чарівна: вам і сорока не даси!" — захоплювалися доброзичливі сусідки. А позаочі обурювалися: скільки можна? Невже ж до ста дотягне крала? Звісно, аби ж вона років з двадцять, як усі, погорбилася у полі, чи за верстатом, чи на шпалах, не гляділася б наче молодиця на паску. Ще й учителя музики завела: платить, щоб навчив грати по нотах. Скоріше б уже хтось успадкував її квартиру, бо вона стала небезпечною. Ото залле дві нижні квартири, а грошей на компенсацію не має. А її коти, що піднімаються до третього поверху і по ходу мочаться на придверні килимці? Нещодавно не відчинила двері соціальній працівниці. Коти зібралися у неї під дверми, нявчали і не уходили: тобто вона вдома. Викликали дільничного, той привів слюсаря, виламали замок. Господиню знайшли лежачою на підлозі горілиць: притомна, але геть слабка. Сусіди перелякалися: а якби вона перед падінням не перекрила газ? По телевізору тільки і показують, як вибухають цілі будинки.

Ганна Макарівна і сама відчувала, що треба щось змінювати. Дальні родичі з Цюрківців відмовились доглядати капризну тітку; з доглядальниць, яких вона останнім часом наймала одну за одною, жодна не затрималася; патронажні сестри забігали ненадовго і не кожного дня, а падіння і застуди почастішали. Головний лікар, якого вона вважала своїм учнем, повсякчас надавав їй тимчасовий притулок на стаціонарі, але вона так замучила його і персонал своїми напучуваннями, що, зрештою, він порадив їй перебратися до будинку престарілих.

І ось приїхав Лесик. Він з'явився з пишними квітами і здоровезним кавуном із місцевого базару. Розчулена тітонька попросилася до Рязані. Лесик замислився: він досі не знав, чий же він є насправді. Феня, що називалася мамою, його не балувала, натомість тітонька Ганна панькала, як дитину. Він зателефонував дружині, але та категорично від свекрухи відмовилася. Добряче налигавшись, Лесик увечері висловився:

"Тётушка, у тебя совсем крыша поехала. Как мы тебя назад отправим, одну?"

Ганні пригадався тираспольський вокзал, той білявий німець в небі, бомбардування і вона — з немовлям під розлогою акацією. Як же вона все життя пестила того хлопчика, як оберігала... Згадала, але промовчала. Лесик, як приїхав п'яним, так п'яним і поїхав, а вона замислилася: збирати ювілей у ресторані чи накрити стіл вдома. Як-ні-як — дев'яносто! Колись баба-повитуха Колодачиха повідала, як самотужки, по-народному, прийняла роди у Степані Лелеки. Сталося це двадцять п'ятого жовтня, коли фельдшерка разом з усіма гуляла чергову річницю Жовтневої

революції. Тоді вона забрала немовля до себе, щоб матір згарячу його не втопила... "І чому б мені не відзначити у ресторані? Сьомого листопада, якраз свято. Запрошу лікарів, головного лікаря, міське керівництво. І голову обласної адміністрації, який зовнішньо такий схожий на Петра Васильовича у молодості!" Фотографію посадовця вона вирізала з глянцевого журналу, вставила у багетову рамку і розмістила на серванті.

"Ах, Петре, Петре Васильовичу! Любове моя! Яке ж то було щастя бути поряд з тобою! Таке шалене кохання. А чи була я до тебе справедливою і чуйною? Чи жаліла тебе, чи пестила? Звісно, змолodu ми помучили одне одного, але ж як наверстали! Ще й насмілилася дорікати тобі злою вигадкою. Якби ж то була правда, то наші органи б тебе вистежили; хіба від наших органів хоч хтось сховався?" — терзалася сумлінням Ганна.

Зрештою, вона знайшла собі доглядальницю Віру з числа колишніх медсестер і уклала з нею Договір довічного опікування на умовах успадкування нею квартири й усього майна. Недовго мучилася доглядальниця з примхливою підопічною: не доживши три місяці до ювілею, та мирно-тихо пішла. Віра організувала похорони відповідно заповіту: положила поряд із Петром Васильовичем і встановила гранітний надгробок із надиктованим їй раніше написом:

"Тут покоїться Лелека Анна Макарівна —
ЛІКАР ВІД БОГА".

Розділ X. Останнє відрядження

П'ять років під опікою потужної фінансової структури, якою була "Мармурова Арка", запам'яталися Павлу Шелестовичу найбільш продуктивними за весь час його директорства. У нього наче крила вирости. Сметанка дав зелене світло переобладнанню технології під європейські замовлення, і завод геть змінився. Частка експорту в загальному обсязі реалізації перевищила шістдесят відсотків. Відремонтували шість гектарів покрівель, з яких не тільки крапало за комір, але й заливало електрообладнання; вирівняли цехові підлоги, залили їх білим поліуретановим покриттям. Завершили будівництво туалетів. У заводоуправлінні розібрали міжкімнатні перегородки й утворили просторі, прозорі офіси; оснастили їх сучасними меблями і комп'ютерною технікою; реконструювали побутові приміщення робітників: усе під італійську плитку та імпорتنу сантехніку.

Виробництво банкир довірив директору, зате фінанси контролював особисто. Щовечора допізна він перевіряв добовий рух грошових засобів двох сотень банківських філіалів і відділень по всій Україні та чотирьох промислових підприємств і припиняв будь-яку спробу марнотратства. "Мені заробити мільйон — простіше простого, а зберегти його — оце проблема!" — повчав він. Щомісяця від нього приїздили два вдатних фінансиста, які прискіпливо — до однієї штучки і однієї гривні — зводили баланс поточних витрат на закупівлю та надходжень від реалізації, і Павло Гнатович був їм вельми вдячним за уроки вдалого господарювання.

Невидатний колись "Автомотор" прославився на всю Сумську область і не тільки.

Сюди зачастили журналісти. На нарадах в обласній адміністрації директору звичайно надавали слово. З високої трибуни він повчав невдах, як правильно господарювати в умовах перехідної економіки і запрошував їх у гості, щоб усі на власні очі могли переконатися в сказаному. З високих київських кабінетів надходили пропозиції стосовно державної нагороди, але сама процедура Павлу здавалася дивною: якщо хтось визнає його заслуги, то нехай нагороджує; а до чого тут гроші? За Орден Ярослава Мудрого просили до сорока тисяч доларів, в залежності від ступеня, а за Героя України всі вісімдесят. Він би ще погодився на "Людину Року", якби задарма, але за сім тисяч... Його цілком задовольняло визнання у вигляді зарплати, яку він отримував за банківським тарифом і за яку Анфіса, нарешті, визнала його сімейне лідерство.

Несподівано Сметанка озвучив намір продати завод і пояснив: вирішив позбутися машинобудівних активів і вкласти в аграрний сектор. І вже знайшовся серйозний покупець, згодний заплатити подвійну ціну.

Глянувши на "серйозного покупця", Шелестович зрозумів, відчув шкірою, що скоріш за все настав час уходити. То був тридцятирічний самовпевнений, щасний бізнесмен, що явно не збирався прислухатися до думки старого виробничника. "Шмаркач з мамчиними мільйонами", — оцінив Павло нового власника. Але не тільки поява гонористого покупця змусила його замислитися: вже кілька років він відчував недогоду з боку найближчого оточення. Керівники, яких він колись "підібрав із канави" і зростив до високого рангу, переситилися його нескінченними витівками і вирішили, що пора вже їм пожити спокійно. Взяти хоча б останню фантазію шефа: впровадити на заводі загальне вивчення англійської мови!

— Це вже маразм, — прокоментував Наказ перший заступник.

— Що ти хочеш від старого: він вже пукає на ходу, — підтакнув інший.

Павло і сам відчув, що втомився. Йому набридло повторювати одне й те саме по дев'ятому колу; марно роз'яснювати і марно сварити; силуватись у протистоянні чиновництву, що постійно змінює правила, чинить перепони і здирає з підприємств усе, що можна й не можна. Терзала думка: "Чому держава ставиться до нас, як до ворогів? Збере обласна адміністрація директорів на Колегію і піднімає всіх по черзі: ти розрахувався з податковою? А у президії — "великолепная пятёрка": прокуратура, СБУ, міліція, податкова і санепідемстанція. Стиснули щелепи і зиркають, на кого вкажуть фас? Або міністерство викличе до Києва вже на свою Колегію, де гугнявлять одне й те саме: коли сплатиш податки? Аби ж хоч раз поцікавились, як воно відновлювати виробництво і платити зарплату, не маючи нічого..."

Дружина вже вийшла на пенсію, мріяла покращити життєві умови і трохи поїздити світом. Діти повиростали і хоч роз'їхались, усе одно вимагали підтримки. Дочка, закінчивши Одеську консерваторію по класу скрипки, перебралася до Братислави, влаштувалася до Словацького симфонічного оркестру і сподівалася, що батьки допоможуть їй придбати власне житло. Син, зайнявшись разом із дядьком Артемом тваринництвом, просить хоч чимось допомогти його бізнесу.

По життю вийшло, що брати Павло і Артем не підтримували між собою близьких

стосунків. Артемка народився не в міру галасливим, і від тієї натури у нього вилізла грижа, що мучила його, допоки у п'ятирічному віці її не видалив найкращий міський хірург доктор Шипрук. Хлопчик зник, щоб із ним панькалися, і ця натура перла з нього все подальше життя. Підлітком він не лазив по деревах, не пірнав у Сейм з обриву й уникав вуличних бійок. Малого більше принадували тварини, птиці, комахи, і мама бачила в ньому майбутнього біолога. Лише через багато років, вже після Артемової смерті, Павлові розповіли, що насправді той народився від іншого батька. На стосунки братів вплинула і десятирічна Павлова відсутність у Конотопі, якраз у пору Артемового підростання. На момент повернення старшого брата Артему сповнилося двадцять два роки, він уже закінчив технікум, жив окремо і лигав, як мужик. Вивчившись на електрика, він знехтував заводською роботою, натомість захопився домашнім свинарством. Мешкав він у приймах, у приватному будинку на околиці міста з присадибною ділянкою у двадцять соток. Натаскавши з міського Зеленого господарства підходящих деревин, він збудував добротний хлів на тринадцять свиней. В найближчий окрузі, та, мабуть, і в цілому місті не знали кращого колія, під рукою якого кабани не встигали й зойкнути. І племінник Платон змалку прив'язався до його поросят, голубів, кота й собаки. Закінчивши школу, він знехтував подальшим навчанням і опісля невдалої спроби торгувати запасними частинами, напросився до дядька у свинарі. Спершу вони розширили дворову ферму до двадцяти льох; згодом, при розпродажу заводом непрофільних активів, випросили в Павла в оренду частину підсобного господарства на чотириста голів свиней з двомастами гектарів орної землі. Попанувати на справжній фермі Артему Гнатовичу не судилося: його вразив інсульт, після якого він вже не оговтався. Опісля нього Платон не розгубився, поставив справу на широку ногу, збудував власний дім і заходився облаштувати недобудований ковбасний цех.

Грошей, які Болеслав Романович виплатив згідно контракту, мало вистачити на все, що Павло замислив для себе і родини: на будівництво дому з просторими кабінетом-бібліотекою і спальнею, де вмістилося справжнє двоспальне ліжко; на машину-іномарку із сексуальним багажником; на невеличку квартирку в Братиславі для Олени і автоматичного кормового апарату, за який просив Платон. І при цьому мусило ще залишитись їм з Анфісою на кілька туристичних поїздок, у тому числі і для відвідання Святої Землі в Єрусалимі. Не забув Павло і про щедрю пожертву на будівництво храму Успіня Пресвятої Богородиці, якій він мусив дякувати за покровительство.

Внутрішній голос підказував: ухोдь! Нехай молоді й спритні спрацюють краще: шістдесят п'ять відсотків європейського експорту — гарний їм спадок. Одночасно давила жаба: стільки усього зробити і піти геть у небуття? А мав би хоч і крихітний пакет, міг би впливати на хід подій! Черв'як сумніву точив душу, і як повчав його тато, Павло вирішив трішечки зачекати. Тут якраз на вернулося відрядження до Франції, де він ще не бував, і він загадав: Париж його напоумить.

Він стояв у позі Наполеона, ступивши лівою ногою на невисокий кам'яний парапет, що оточує оглядову площадку під базилікою Сакре-Кер на Монмартрі, і спершись

ліктем на коліно, розчаровано вглядався у вечірню панораму славного міста: нічого надзвичайного, суцільна буденність. Звідси він не бачив ні собору Паризької Богоматері, ні Центру Помпиду, який освіжив у його пам'яті контури цеху грануляції суперфосфату, ні розкішних дерев Єлісейських Полів, ні навіть Ейфелевої вежі: дахи, дахи, лише дахи... Горбаті, різнобарвні, нечупарні, проткнуті трубами і трубочками. Звідси Париж виглядав подібно безкрайній товарній станції, забитій вагонами і контейнерами.

Повернувся Жан-Жак і запросив до ресторанчика, назву якого Павло прочитав як "Катерина". В середині — жодного шику; довгі дощаті, неначе в у військовій частині 26738, столи на дванадцять персон кожен і крихітний подіум, на якому нудьгував нестрижений і небритий акордеоніст.

Їх підсадили до гурту доброзичливих китайських туристів, озброєних мініатюрними фотоапаратами і відеокамерами, на чільні місця навпроти подіуму. Хлопець у довгому бордовому фартуху приніс обгорнуту білим накрохмаленим рушником пляшку "каберне совіньон". Капнув на денце і подав Павлові. Той встромився в бокал носом, сьорбнув, поплямкав губами і схвально кивнув: годиться.

Думка стосовно пенсії не попускала. "Мабуть, таки пора. Сорок сім років стажу. Оформлю пенсію і заживемо вдвох з Анфіскою, як нам схочеться. У кабінеті з бібліотекою, нарешті, займусь письменництвом. Скільки всього бачив, що тільки не зазнав! Ванну встановлю двомісну. Позалазимо з Анфісою попід піну, вона й розслабиться на старості літ! А заводу я вже не потрібен. Люди заклопотані повсякденням, їм не до прогресу. Система якості їм взагалі до лампочки, тільки й думок, що про домашнє. "Синочку, чи ти вдало покакав?" — телефонує верстатниця з конторського телефону. "Добре ж ми вчора посиділи! Треба й сьогодні щось скумекати", — пропонує інженер інженеру. А тут я зі своїми призовами: "Підвищуйте! Оволодівайте! Заощаджуйте!" На їхнє переконання, гроші в касі — то проблема начальства. А мені вже не сила всіх тягнути. Правду казала інститутська подружка Светка: "Так, могутній. Якщо глянути крізь збільшувальне скло".

Нарешті на подіум вийшла співачка — худенька, сіромашна. "Топчу я її і плачу; плачу і топчу", — згадався бородатий анекдот. Акордеоніст розгорнув міхи, і жінка гаркаво завела "Під небом Парижу". "Удає з себе Едіт Піаф, а колготки не заштопані", — підмітив Павло і пригубив прохолодну склянку. Шансонетка продерлася поміж китайців і грайливо умостилася Павлові на коліна. Грянули аплодисменти. "Француз подбав, щоб я вдома звітував правильно", — здогадався щасливець. Офіціант наповнив зайвий бокал, жінка його спорожнила і вигукнула щось французьке. "Видимо, я мушу щось їй сплатити. Але скільки? П'ятдесят євро... Скільки це буде в гривнях?" — замислився Павло Гнатович. Він вискріб із кишені десятку і заштовхнув її якнайглибше у бюстгальтер: вистачить. Парижанка ще не зіскочила, як тут виринув квіткар і, тикнувши букетом у пику, назвав російською: — сто євро. Наче знав, що бухгалтерка виписала директору саме такі добові. Але Павло не збирався тринькати їх по ресторанах! Анфіса дала в дорогу чималий перелік, вказала торгові марки, розміри і

кольори. Тож він зробив вигляд, що уважно прислухається до китайців.

Застольна атмосфера охмеляла сама по собі. Китайці виявилися компанійськими. Один із них, із камерою завбільшки з гранатомет, представився архітектором. У Парижі він фотографував видатні історичні будівлі, щоби вдома відтворити їх у робочих кресленнях. Жан-Жак стежив, щоб офіціант вчасно міняв пляшки, і напружене серце Павла поступово відтаяло. Коли вони з партнером закінчували п'яту, в кафе у супроводі галасливого почту зайшла Елізабет Тейлор. На зірці мерехтіла пурпурова сукня з глибоким вирізом, а самоцвіти на її шоколадних грудях ворушилися, наче живі. Компанія зайняла стіл у далекому куті, і Павлові здалося, що красуня йому підморгнула. Випорожнивши келих, він вийшов назовні вдихнути свіжого повітря. Місто, яке у присмерках здалося йому негожим, уночі засяяло дивовижними, святковими спалахами. Павло дістав телефон і набрав студентського друга.

— Привіт, Гришо! Це я, Павка. Я — з Парижу.

— Павук, ти годинник дивився? Я вже сплю.

— Пробач, тут ще тільки дванадцята. Розумієш, я вперше у Парижі, і він мене не вразив.

— А мені сподобалося. Ми сиділи у верхньому ресторані Ейфелевої вежі, і директор одного м'ясокомбінату з нашої делегації, захопившись краєвидом, спробував вийти крізь скло просто в небо. Гуртом зупинили, так він образився.

— Розумієш, Гришо, я стільки читав про Париж. Насправді собор Паризької Богоматері низенький, а в Луврі я не знайшов Мони Лізи. Оце зараз стою на Монмартрі, дивлюсь на Париж згори, а на серці камінь. І тут, в кафе, де ми гуляємо, зайшла Елізабет Тейлор. Ще й підморгнула.

— Може, Бріджит Бардо? По-моєму, Лізі померла. Павук, ти що — п'яний?

— Ні, я — тверезий. Вона жива. Очі сяють двома кольорами, й уся в діамантах. Клеопатра!

— Павучок, слухай пораду: замов собі сто п'ятдесят грамів нашої Столичної; смокчи ковточками, запивай червоним і не закушуй. Хіба що солоні горішки. Зверху викури цигарку. Побачиш, як усе воно устаткується...

— Я вже двадцять три роки, як не палю. Як ти, Гришо? — Павло змінив тему.

— Люба померла, а я її кохаю.

— Не пробував знайти когось?

— Розумієш, Павко, ми старіємо, а дівки то молоді подобаються.

— Так приводь молоду!

— Залиш. У мене немає таких грошей і перед дочкою соромно. Вона так дбає.

— А я ж, брате, оце саме вирішую: йти мені на пенсію, чи ні.

— Тримайся якнайдовше. Поки ти — директор, доти тебе знають. Підеш — забудуть. Щойно я пішов, у мене відібрали акції двох м'ясокомбінатів. Розумієш: у мене. Це у нас так, в Донецьку. І це ті, що колись сходити зі мною на полювання вважали за свято.

— Я не маю жодної акції.

Зранку майбутні партнери вирушили на південь Франції. Жан-Жак хвацько керував автомобілем, не гальмував на поворотах, і Павло дещо піднісся духом: "А якщо ідея Спільного підприємства з французами насправді реалізується, може, мені й не квапитись з уходом? Їздитиму на наради до Парижу, питиму каву по три євро за чашечку. Директор Петров колись співпрацював із цими французами, відзивався схвально. Розширимо Європейський ринок, остаточно відкинемося від Росії."

Французький завод не справив на Павла особливого враження. Технологія виглядала багатолюдною, слабшою від тієї, яку він бачив у пана Бернарда, більш схожою на конотопську. Зате сподобалося мальовниче містечко Фьомел на березі бурхливої річки. Жан-Жак зводив його на засідання Муніципалітету, де подав гостя, як потужного інвестора, але депутати йому не повірили. "Мабуть, не все на заводі добре з економікою, якщо вони так насядають на директора. Форд попереджав, що об'єднання двох неспроможних виробництв здатне лише породити одного здорового банкрота", — подумав Павло і відчув, як повільно згасає ентузіазм, що тільки-но розпочав зароджуватись.

Повернувшись до Конотопу, Павло Гнатович написав заяву на звільнення. Обійшов усі цехи і відділи; сфотографувався з усіма бажаними, побажав успіхів в роботі, здоров'я і щастя в особистому житті, попрощався і за два тижні вже не вийшов на роботу.

Дев'ять років потому

Липневого суботнього вечора на велелюдному майданчику попід кінотеатром "МИР", біля фонтана, два десятка немолодих пар задушевно виводили позабуті танці. Три дідугани — кларнет, труба, тромбон — і шмаркач з акордеоном грали їм диксиленд. Кларнетист — то був Джока, який нещодавно повернувся з Новосибірська, де прожив понад сорок років, поринувши у підсвідомість, імпровізував на тему "Маленька квіточка"; трубач Мотузка слинявив мундштук, готуючись до вступу з високої ноти. Він приїхав із Чернігова навідати брата і залюбки приєднався до раритетного гурту. У тромбон дудів Павло Шелестович, а на акордеоні витівав молодший син покійного Фіми — Ілля.

— Може, Павле Гнатовичу, вдаримо "Коли святі марширують"? — шанобливо запитав він, завершивши мелодійні перебори.

— Чому б ні?

Квартет гримнув в унісон вступну фразу; Мотузка зачепив тему; Джока обкрутив її карколомними варіаціями, а Павка, відчеканивши улюблене соло, колупався в нехитрому контрапункті. Звідкілясь у коло поважної публіки заскочили молодики і зашарпалися у бугі-вугі. Павка затягнув гліссандо знизу вгору на всю кулісу і побачив дружину що стояла під пишним золотавим каштаном, схрестивши руки. "Яка ж вона у мене гарненька!" — вигукнуло серце.

— І не соромно генеральному директору, хоч і на пенсії, виставлятися хлопчиськом? Ви б ще картуз для дрібняків перед собою виставили, — відзначила жінка, підійшовши впритул.

— Анфісочко! Роки безсилі перед тобою! Будеш вічно молодою. Якби не Павка, я б закохався, наче в перший раз. Приєднуйся! Вдаримо твою фартову "I want You", — вигукнув Джока.

— Нехай спершу Шелестович пояснить, що то за лист з військкомату? Чуваки, подивіться на нього: дід Павло на війну зібрався! І як же твій роман, що ти пишеш усе життя? А хто ж тебе в АТО лікуватиме? Унітаз із собою прихопи. Дивись, бо й я піду слідом: лікарі на фронті в дефіциті.

— Справді, — мені, — здивувався Павло. — Дякують за патріотизм і радять сидіти вдома, берегти здоров'я. Так що, люба, заспокойся. Бачиш: відмовили. Хотів в бою черпнути натхнення, і не дали.

— Навіть і не думай: воєнком у мене лікувався.

Дружина пішла, а Павло пояснив друзякам:

— Знайшов я в Інтернеті фотографію російських солдатів, які обсіли танк ПТ-76 і хизуються завойованим Донбасом. Підписалися, як службовці 227-мої танкової бригади, що постійно дислокується на Півночі, в Луостарі, тобто там, де я відслужив два роки. Всі в тільняшках, наче матроси; розвалилися на броні і скалять зуби. Ну, думаю, я вас, шмаркачів, навчу воювати! Пішов до військкомату і написав заяву. Оце, бачите: відмовили.

— А я за сорок чотири роки звик до росіян. Вони навіть здаються мені щирішими від нас, особливо у випивці, — признався Джока.

— Для мене, як футбольного вболівальника, це — якби у роздягальню "Шахтаря" вдерлися б фанати московського "Спартака" з фаєрами і битами та почали геть усе трошити. Навіть вбивати, — висловився Мотузка.

Промовчав Павло, що вже побував на полігоні, і за сто доларів йому дали зробити на Т-64 повне коло з перепонами, які він подолав без зупинок та скачувань і вклався в норматив часу. Тридцятирічний комбат, який ще донедавна працював токарем на "Автомоторі", здивувався:

— Ну, ви, Павле Гнатовичу, даєте! Скільки вам? Сімдесят два? А виглядаєте браво. Будь по-вашому: беру вас позаштатним *зампотехом*. Мимо воєнкомату. Танки повсякчас потребують ремонту, а спеціалістів катма.

— Єсть! — козирнув сержант Шелестович. — Слава Україні!

— Героям Слава! З неділі виступаємо.

Конотон,

березень 2022 року

Далі буде

Література

1. Танцюра Г.Т. Зятківці. Історико-соціологічні нариси: Худож.-публіцист. Видання. — К.:ЗАТ "Віпол", 2007. — Іл. — 536 с.

2. Боровиков С.С. Освідчення у Коханні. Літературно-художнє видання. К.:ЗАТ "Віпол", 2006. — 159 с.

3. Матвієнко А.А. Подвижник. Спогади сучасників про Івана Андрійовича Лисого. Громадсько-політичне видання. ФОП "О.О. Купріянова", 2010. — 150 с.
4. Матвієнко М.П. Історія славетного заводу. Історико-краєзнавче видання — ТОВ "ТВОРИ", 2022. — 360 с.
5. Сучасне виробництво, відроджене банківським капіталом. Стаття в журналі "Час Відродження" (вісник УСПП) №3, с 100-103. Вид. Дім Час відродження. — 2002 .
6. Авторський колектив: Акічев Ш.М., Ганзя М.М. та інші. Конотоп на перехресті шляхів. ВД "Фолігрант, 2012. — Іл. —126 с.
7. Голомба І.Ф. Чорні жнива. Із збірника матеріалів Всеукраїнської наукової конференції "Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу". — МАУП, 2003. — 26 с.
8. Енциклопедія українознавства. Сільське господарство. Аграрний устрій центр. і сх. земель. izbornik.org.ua/org.ua/encycl/eui100
9. Енциклопедія українознавства. Аграрний устрій зах. українських ZeMenb.izbornik.org.ua/org.ua/encycl/eui100.htm
10. [ик.'иткіреДіа.огд/Мкі/ФранцішеК-Салезій-Потоцький](http://uk.wikipedia.org/wiki/Мкі/ФранцішеК-Салезій-Потоцький)
11. uk.wikipedia.org/wiki/Станіслав_Щенний_Потоцький
12. ru.wikipedia.org/wiki/Иваново-Вознесенские_стачки
13. [uk.wikipedia.org/wiki/Сас_\(герб\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Сас_(герб))

^[1] Шляхецький герб, до якого належала більша частина української шляхти в Галичині (червоної Русі)

^[2] Ваньча Валух. Граф із Угорщини, який розмовляв і писав на слов'янській мові, будував церкви візантійського обряду і мав слов'янську ДНК крові. 27 червня 1431 року король Речі Посполитої Владислав II Ягайло пожалував на вічну пам'ять про ратні діла Ванчі Валоху і його синам села Турку, Ільник, і Явора у Самбірському повіті (Галичина).

^[3] Місто, адміністративний центр Турківського району Львівської області. Вважається неофіційною столицею Бойківщини — історико-етнографічної області на північних і південних схилах Карпат.

^[4] Історична область у Карпатах. У теперішній час її північну частину складають Хустський, Міжгірський, Тячівський і Рахівський райони Закарпатської області України, а південна відноситься до Румунії.

^[5] Вікіпедія